موهن جو دڑو

پراچين سڀيتا، نئين تهذيب جي دائري ۾

سهڑيندڙ
خليل موريائي

موهن جو دڙو

پراچين سپيتا، نئين تهذيب جي دائري م

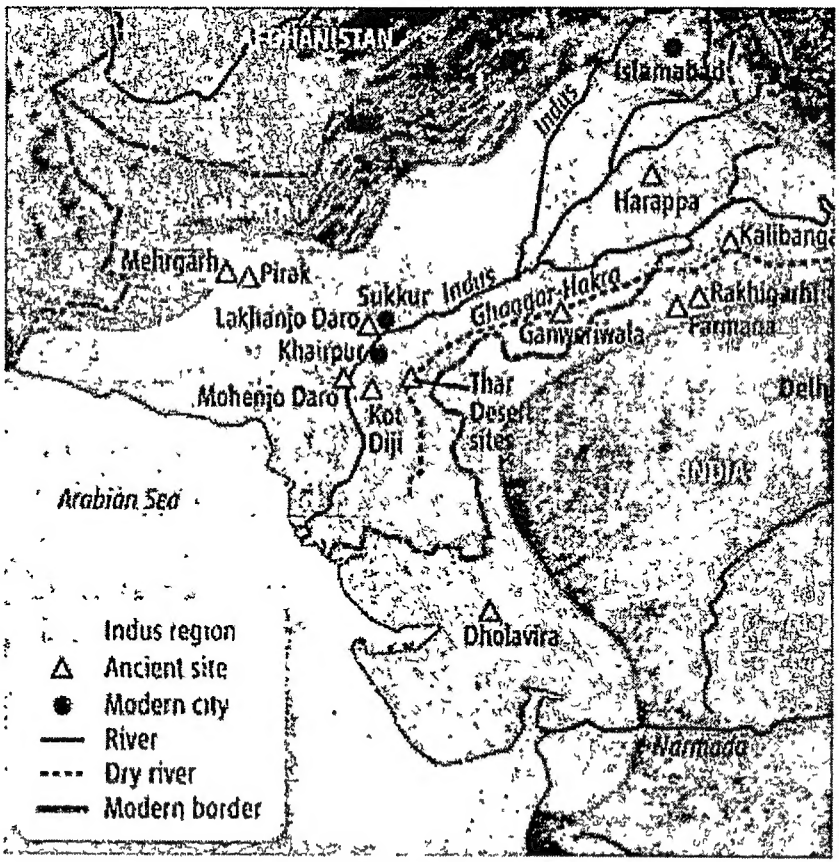

سهڙيندڙ

خليل مورياڻي

كتاب نمبر
39

كتاب جو نالو
موهن جو دڑو
پراچين سيتا، نئين تهذيب جي دائري ۾

سهڙيندڙ
خليل موريائي

ٽائٽل ڊزائن
جمي انجنيئر

ڇپائيندڙ
سنڌ ادبي اڪيڈمي ڪراچي
esaakhi@gmail.com

ڇاپيندڙ
البرڪت پريس ڪراچي

ڇپائي جو سال
2011
قيمت
Rs.200

سٹاءُ

مهاڳ

موهن جو دڑو : پراچين سپيتا، نئين تهذيب جي دائري ۾
شيام ڪمار 005

1- سنڌو تهذيب. اُن جو اُسرڻ ۽ ڦهلجڻ
ايچ ٽي لئيمبرڪ 041

2- موهن جو دڑو
هوتچندروچيرام واڌواڻي 074

3- موهن جو دڑو
پروفيسر چيتن ايل، ماڑيوالا 090

4- موهن جو دڑو
جواهر لال نهرو 106

5- سنڌو تهذيب جون ڪي خاص خصوصيتون
تاج صحرائي 109

6- سنڌوسپيتا جي موجوده ڪوجنا جو وچور
ڊاڪٽر ايم . رفيق مغل 130

7- موهن جو دڑو ۽ ان جي کوٽائي
پيرومل مهر چند آڏواڻي 151

8- موهن جو دڑو
دوارڪا پرساد شرما 178

9- موهن جو دڑو
گنگارام سمرات 214

10- علم الا نسان ۽ علم الآ ثار
شيخ خورشيد حسن 236

11- موهن جو دڑو يا موئن جو دڑو
محمد يوسف ابڑو شاکر 245

12- موهن جو دڑو يا موئن جو دڑو
حاکم علي شاهه بخاري 254

13- سرجان مارشل
ڈاڪٽر ممتاز پٹاڻ 273

14- موهن جي دڙي وارو اڏاوتي ڏاڻءُ
نياز رسول 277

15- موهن جي دڙي مان هٿ آيل ڳهه ڳڻا
مسعود الحسن 283

16- جديد سنڌي سماج ۾ تهذيبي آثار
نرنجن دوداڻي 291

17- موهن جو دڑو
ايس .آر. رائو 300

18- موهن جو دڑو
نامعلوم 316

مهاڳ

موهن جو دڙو:
پراچين سڀيتا، نئين تهذيب جي دائري ۾

شيام ڪمار

. سنڌ اندر سمايل موهن جو دڙو جي ڌرتيءَ تي قدم رکڻ سان، چٽي طور، ائين محسوس ٿيڻ لڳندو اهي، ڄڻڪ ان قديم دراوڙي، يا ان کان اڳ واري، بي نام، سڀيتا ۾ رڱجي ساڻس هڪ ٿي، لڙيءَ وانگر پوئجي ويا آهيون ! اگراسين پنهنجا دماغ، دليون ۽ اکيون کليل رکون ته ائين لڳندو جڻ سندس سڀيتا جا سمورا اسرار اسان جي پنهنجي ذات ۾ حل ٿي، ان جو اڻ ٽٽ لازمي حصو بڻجي ويا آهن، اهي ڳجهه يا اسرار ڪنهن آسماني شڪتي، يا ان ديل پوتر پرم- آتما سان جڙيل ڪين آهن، بلڪ انسان اندران، هن قديم ڌرتي مان، سندس وجود جي گهراين مان، روز مرهه پيدا ٿيندڙ گوناگون مسئلن جي تهن مان جنميا اهن

سنڌيءَ جي آتما منجهه ، اونهي جهاتي پائي ڏسڻ سان محسوس ٿيندو ته هن جي اڻ کٽ جنم جڪر ۾ سنديس دردمند دل مان نڪرندڙ دعا ۾ سندوءَ ڌرتي تي بار بار جنم وٺڻ جي آس سمايل هوندي. هن ڌرتي - ۾ ڪا الوهي ڇڪ سمايل آهي.

موهن جو دڙو، ۽ ان سان لاڳاپيل سُنل، کنڊرن کي پهرين ڀيرو ڏسڻ سان انهن جي ظاهري خاموشي - منجهن ڪنهن چرپر جي علامت نه هئڻ جي باوجود انهن اندر زندگي جي گرمي، حرڪت، سندرتا ۽ تحرڪ حقيقي حياتي کان سرس ۽ اُتم پاسندو اهي! اها خوبي کين، خاص طور موهن جو دڙو کي امرتا بخشي ٿي! انهن ۾ لڪل پر اسرار روشني، زندگي جو نکار، دلفريب رنگن سان اٿبل حواسن جي رسائي کان ڏورانهين انڊلت، ان انوکي تعمير ۾ سمايل ڪنن ۾ تسلسل سان ٻرندڙ، بقول جرمن دانشور رح فان شيلنگ جي، ڄميل موسيقي (Frozen music) جو وجود تي نئون، پوتر، نرالو تاثر، وقت ۽ ديوتائن جي پهچ کان بري ٿيندڙ لاڙو، انهن ۾ جذب ٿيل ازلي روحانيت ڏانهن اسارو ڪندو

ڏيکاري ڏئي ٿو! انهن اندر موجود هم آهنگي ۽ لئہ انساني ذهن ۽ جسم جي 'پوتر ميلاپ' جو اُهجاڻ دئي ٿي

ڪڏهن ڪڏهن، نہ ڄاڻان ڪٿان، اهو خيال اتس ٿيندو آهي تہ 'ازل' جا غير انساني قاعدا ۽ طريقا انسان جي اُتم آدرشن ۽ ان جي نتيجي ۾ - ڏکن، سورن ۽ جاکوڙ جي راڻ تان هلندي، پيدا ڪيل اڻ. ملهہ حاصلات کي نابود ڪرڻ جي 'ناڪاري عمل' ۾ جٽيل نظر ايندا آهن. ان صورت حال ۾ جيون ۽ ان جي سموري جاکوڙ هڪ درديلو ۽ اڻ ختم ٿيندڙ جدوجهد جو چتر ڇٽيندي ڏيکاري ڏيندي آهي ان قهري گهڙي اچڻ کان اڳ، اسان کي موجود پل کي ايدي بڻائڻ لاءِ موهن جو دڙو جي عظمت، ان اندر اڻ لکي محسوس ٿيندڙ سوڀهن، سچ ۽ نيڪي سان ڀرپور زندگي جي رکوالي ۽ بچاء جا جوڳا اُپاءَ وٺڻ گهرجن، اهو املهہ خزانو سموري انسان ذات جو ورثو آهي، منهنجي سوچ مطابق ايمان کان بہ وڌيڪ قيمتي! اهو فن جي ڪنهن درلڀ ۽ نادر شاهڪار کان گهٽ جاندار ۽ قيمتي ڪنهن صورت ۾ ڪونهي موهن جو دڙو صرف هڪ تاريخي دور کان اڳ واري حقيقت ئي ڪونهي، بلڪہ انهن اڻ جاتل - مهان هٿن ۽ مهذب ذهن جو بہ شاهڪار ۽ نمائندو آهي، جن کيس جنميو هيو

ڪڏهن سوچيندو آهيان تہ مسيحي تاريخ کان اڳ واري رماني ۾ يونان جي ترقي پسند ۽ روشن 'آيونين' (Ionia..) تهذيب اُتان جي اوائلي غير مهذب رهواسين کي شڪست ڏيئي، اُن ڌرتيءَ تي پنهنجي اُسرندڙ مهانتا جو آغاز ڪندي ڪيترن ئي. هوڏي جانورن کي 'هيرائي' پنهنجي وس ڪيو ۽ انسان جي اُتمتا جو جهنڊو کوڙيو. پر ان حقيقت جي بنهہ ابتڙ موهن جو دڙو ۽ هڙاپا جي سڀيتا پنهنجي قدامت، تعميراتي اوج، فنون لطيفہ جي رنگا رنگي، سماجي سرشتي جي گوناگونيت. شهري سرشتي جي دل ڌتاريندڙ رٿابندي، ۽ بي مثال عوامي آسودگي ۽ شانت وايومنڊل جي باوجود ٻاهرين ڪاهيندڙ ٽولن - جنهن کي 'آريائي نسل' سڏجي ٿو- جي ڀيٽ ۾ اصلوڪن رهواسين تي اڻ - سڌريل (اڻ - آريا) جو ٺپو هڻي نہ صرف تاريخي ڏاڍ جو اظهار ڪيو بلڪ ناانصافي جو پڻ بدترين اتهاسڪ مثال قائم ڪيو ويو اِها 'ناڪاري روايت' ان ڪري روا رکي وئي جو اصلوڪا ڌرتي جا ڌڻي هڪ اهڙي نسل سان واڳيل هئا،

جنهن کي اسين 'دراوڙي' چئون ٿا، ۽ رنگ، ڪاٺ، پنهنجي ذرمي طور طريقن جي لحاظ کان، ان بينڪي ۽ ملڪ والارينڊ نسل (آريائي ماٺهو) کان گهڻي پاڳي مختلف هئا. ليڪن سندن سپيتا انهن پرڏيهي سفيد چمڙي وارن جي 'جارحانہ تهذيب' کان گهڻو گهڻو اڳيري، جاندار، موهينڊڙ، انساني ۽ آفاقي رنگ ۾ رتل هئي. دجلہ ۽ فرات جي قديم سپيتائن جهڙوڪ بابل، آشورائي، اڪادي ۽ نينوائي ۽ سميرائي سان ان ترقي يافتہ 'دراوڙ تهديب' جا گهرا واپاري ۽ سماجي لاڳاپا ۽ سنٻنڌ پڌري پٺ ظاهر ٿيا آهن.

سنڌو ماٿر جي قديم تهذيب، پراچين مصري، يا سميريائي تهذيبن کان جاگرافيائي حدن، پکيڙ ۽ ايراضي ۾، گهڻي وسيع ۽ ڪشادي هئي

پراچين اِلم(Elam)، يعني موجوده عراق جي جهوني گادي سوسا (Susa) جي کوٽائي منجهان جيڪي جانورن جون تصويري اسريل مهرون لڌيون ويون هيون سي موهن جو دڙو ، هڙاپا جو دڙو يعني سنڌو ماٿر جي اوائلي ماڳن تان دريافت ٿيل مهرن سان بي حد مشاهبت رکن ٿيون. جنهن مان پڌري پٺ ظاهر ٿئي ٿو تہ انهن ٻنهي سپيتڪ آستانن جا پاڻ ۾ گهرا واپاري سنٻنڌ رهيا هوندا. ان کان علاوهہ باشاهہ سرگان يهرين (سن 2500 ق_م) کان گهڻو اڳ ميسو پوٽيميا جي ايشونا (Eshnunna) ماڳ پرسان (موجود بغداد کان پنجاهہ ميل اتر اوپر طرف) هڪ پائيپ نما مهر (سليندر) ۾ لڌي وئي هئي جنهن تي هائي، دريائي گهوڙي جون مورتون اڪريل هيون، ۽ اهي جانور صرف موهن جو دڙو ۽ هڙاپا جي دڙي منجهان لڌل مهرن تي اڪريل هوندا هئا . ان کان سواء نڪر جي ٽانون ۽ مٽين مٽان موجود هڪ جهڙي سجاوٽ ۽ ڊزائين ڏسي مٽي ڇاڻايل حقيقت کي هٿي ملي ٿي تہ پراچين سمئي دوران (سن 3000 ق م) انهن ٻنهي 'سپيتڪ اڪاين' جي وچ ۾ يقيني طور گهرا سماجي ۽ واپاري ناتا رهيا هوندا

ان دوران موهن حي دڙي ۾ موجود تعميراتي سلسلو مصري ۽ ميسوپوٽيميا جي رهائشي اڏاوت کان گهڻو وڌيڪ بهتر ۽ ترقي يافتہ هيو. ان کوٽائي مان اها ٻ ڄاڻ حاصل ٿي آهي تہ موهن جو دڙو اندر کا اهڙي پيڪيدار وڏي اڏاوت موجود کون هئي جنهن مان اندازو لڳايو وڃي ها تہ اهو کو پوڃا گهر رهيو هوندو. پر ميسو پوٽيميا ۾ کوٽائي منجهان

اهڙيون ڪئي وڏيون عمارتون دريافت ٿيون هيون جيڪي 'مندرن' جي موجودگي ڏانهن اشارو ڪنديون ڏيکارجن ٿيون .

البت پاڻي جي وڏي تلاءَ ۾ ان جي پرسان تعمير ٿيل ڪوٺين کي ڏسي چئي سگهجي ٿو ته موهن جو دڙو تهذيبي يگ جا واسي جل کي اڇ جيان پوتر سمجهندا هوندا . اڇ به وڏن درياهن جي ڪنارن تي هندو ڏرم جا پوڄار گهر ۾ ياترا جا پاڪ آستان ٺهيل آهن جتي ياتري وڃي ڪري پنهنجي 'تن ۽ من' جي شانتي حاصل ڪندا آهن .ان کان علاوه ان قديم تهذيبي ٻنڌار مان 'لنگ' جي علامتي شڪل وارو شاهڪار به مليو آ جنهن کي ڏسي چئي سگهجي ٿو ته، هاڻوڪي زماني جئين، اوائلي زماني ۾ به اتان جا رهواسي سنساري رچنا جي ان 'تخليقي علامت' جي مجتا ۾ شرڌا ۽ وشواس رکندا هوندا؟ اڄوڪي دور ۾ اِها علامت هندو ڏرم اندر شِوَ سان منسوب ٿيل آهي.

موهن جي دڙي ۽ اڄوڪي سپيتڪ زمانن اندر 'لنگ' جي ساڻ (يوني) _ جنهنجي سنگم سان تخليقي عمل جاري رهي سگهيو ٿي ۽ رهي سگهندو _ اُها 'ديوي' آ جنهن کي ڪنول جي گل سان مشابهت ڏني وڃي ٿي . جنهن جون 'ڇاتيون' ڪير سان سدائين ڀرپور رهن ٿيون، جيڪا سموري سنسار جي آهار جو وسيلو آهي. پاروتي، لڪشمي، يوني، ين، ڪوان_ ين (Kwan-yin) ڪوانان (Kwannon) ڌرتي ماتا (Mother-goddess) گنگا_ماتر (Magna-mater) وغيرهه . جيتوٽيڪ پراچين ڏرمي ادب ۾ لڪشمي، 'سري' يا 'پدماوتي' جو ذڪر گهٽو جهونو ڪونهي، ۽ رگ وید جي اُسسي يا يرارٽنائي ادب ۾ اُن کان پالهو ڏيکارجي ٿو؛ پر، قديم اثارن جي کوٽائي ۽ تحقيق مان اها ڄاڻ پئي اٽئون ته هندوستان اندر اتر کان ڪاهيندر انهن 'ڦورو' آريائي قبيلن کان گهٽو گهٽو اڳ 'ڌرتي ماتا' _ لنگ جي ارڌانگي ڏرمي اُتمتا ۽ شرڌا جي جيئري جاڳندي تصوير ڄاتي ويندي هئي .

ليڪن انهن راتائو هٽندڙ ٽولن (آريائي) جيڪي 'مرداڻي سماج' جي علامت هئا، اِن پوجني ديوي کي 'شرڌا' جي آستان تان تڙي ڪيو ۽ هنَ جي جاءِ 'برهما'، 'اُندر' وغيرهه کي سونپي وئي ۽ زماني جي گردش دوران آهسي آهستي اها 'ڏکاريل' ديوي برهما، اندر، وشنو _ ۽ شِوَ

(جيڪو مقامي هارايل ديس واسين جو ديوتا هو) جي سرسوتي ، اندراني شاچي ، لڪشمي، ۽ پاروتي جي روپ ۾ ارڌانگي بڻي _ ۽ نتيجي ۾ وقت جي ڌارا تي وهندي پنهنجو وجايل سنمان ۽ پدوي ٻيهر حاصل ڪري ورتي! هن ديوي جو اهو رمٽيڪ ۽ موهيندڙ رخ هندستان جي قديم ديوي ٻوڌي، ۽ هندو ڪلاسيڪي فن پارن (مورتين، چترن) ۾ پسي سگهجي ٿو جيڪي ، ايلورا، اجنتا، ايليفنٽا ،بسارھ(Basarh)، پاھروت(Bhahrut)، ڪونارڪ، ڪُج راوَ وغيرھ جي مندرن ۾ موجود آھن.

هندستان اندر سيني شيو مندرن ۾ 'لنگ' پوڄا وڌي چاھ، چوڌ، اتساھ ۽ شرڌا سا ڪئي وڃي ٿي .ان پوڄا جون پاڙون اونهي گهرائي ۾ وڃي ڪري 'پراڻي پٿرائين' دور ۾ ڪتل آھن جتي اھڙي قسم جون اڪيچار پٿرايون علامتون موجود هونديون هيون _ ۽ ان بعد پنج هزار سال جهوني موهن جو دڙو، سميريائي ۽ مصري تهذيبن مان به اھڙا ڪيئي مثال کوڙي دريافت ڪيا ويا آهن جهڙا اڇوڪي، ۽ ان کان اڳ جي ٻوڌي،هندو ڌرمي 'فني ڪلچر' جو حصو رهندا آيا آهن ايليفنٽا جي گفائي مندر (ستين صدي عيسوي) اندر 'لنگ' جي خوبصورت شڪل پهاڙ ڪٽي ناهي وئي هئي جيڪا فني لحاظ کان نفيس ۽ انمول لڳر .

موهن جي دڙو جي کوٽائي مان اھڙي مورت به نڪتي آ جيڪا ڏيان ۾ لبن 'شوُ _ پتي' (شِوَ جو روپ جنهن ۾ جانور پکي وغيره سندس ائين پوئلڳ ۽ شرڌالو ٻڌايا وجن ٿا جيئن حضرت سليمان لاءِ به ورنن ٿيل آ ته هر قسم جا چرند ۽ پرند سندس اشاري جا 'بانها' هوندا هئا ؛ يا ٻارنهين _ تيرهين صدي عيسوي جي مشهور انسان دوست عيسائي ست ۽ صوفي 'سينٽ فرانسس آف اسيسي' لاءِ به ڄاڻايو ويو آ ته هر قسم جا جانور، پکي سندس بهگٽي ذات تي فدا هوندا هئا !) سان مسابهت رکي ٿي ۽ ان کي ڏسي انومان ڪيو ويو آ ته'ان دور' جا واسي سندس ذات ۾ مجتا ۽ سندس تخليقي شڪتي 'لنگ' ۾ ويساھ رکندڙ هوندا؟

اٽڪل ڇھ هزار سال جي جهوني ۽ ڏورانهين وقت جي سمنڊ تي ڦهليل مذهبيت' جيڪا آريائي نسلن جي امد کان گهڻي آڳائي هئي، ۽ مصر جي اهرامن جيڏي قديم ۽ پُراسرار هي اندر 'خدا'، 'سرجٹهار' جا به اڌيت روپ، اسان آڏو پنهنجي پوري جلال ۽ جمال سان ظاهر ٿيا اهن .

پهريں مٿي جاڻايل مورتي جيڪا ڪنهن پلٿي ماري ويٺل هڪ سڱي ، ٽمونهيں اگهاڙي 'يوگي' جي ڀاسي ٿي _ جنهن جو لنگ 'مستيءَ' ۾ ڊيڪارجي ٿو هن جي بانه ن ويٺين تي ڪئي ڪڙا ۽ چُوڙا پهريل آهن، ۽ مٿي بي عالبن گهرين جٽائن جو مچو ٺهيل اٿس. هو هڪ ٿلهي يا صندلي بي ويٺل ڏيکارجي ٿو ۽ سندس آس پاس ٻه هرڻ، هڪ هاٿي، هڪ درياهي گهوڙو ،هڪ چيتو ۽ هڪ ڍڳو چٽيءَ طور نظر اچن ٿا! انڪري ڄاڻايو ويو آ نه سندس شڪل، مواد، مهابڊي ۽ بيهڪ ۾ شِوَ، پشو پتي _ جانورن جي ڏاتار _ سان گهڻي ڀاڱي ملندي ڏيکارجي ٿي.

ان کان علاوهه هڙاپا جي دڙو مان لڌل مورتي جنهن جو مٿو، بانهون،گوڏو ٽنگ، ۽ کاٻو پير غائب آهن؛ پر لڳي ٿو ته انهن وقتن ۾ انهن جاين تي _ جتي مٿي ذڪر ڪيل غائب عضوا ڄاڻايا ويا آهن _اهي 'فڪس ڪيا ويا هوندا ' ان حقيقت جي تصديق سوراخن جي موجودگي ۽ اهڙي قسم جي رانديڪن ليجڻ مان پوي ٿي جن جي بناوت يا گهڙت پڻ ساڳئي نموني تيل هئي! ان مورتي جي موجودهه صورت سوراخن سميت ڏسي جئي سگهجي ٿو ته اهو 'ڌڙ' ڪنهن اهڙي برت _ ڪار جو رهيو هوندو جيڪو ڪافي حد تائين نٽ راج شِوَ سان مشابهت رکي ٿو.

مٿي ڄاڻايل سموري ڇند ڇاڻ مان چٽائي سان نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو اها ته 'فني' ۽ 'ڌرمي' روائت گذريل چئن هزار ورهين کان وٺي اڄ ڏينهن سوڌو پاڻ کي جاري رکيو اچي ٿي موهن جو دڙو جي سڀيتڪ دور کان بعد باهران آيل آريائي نسلن پنهنجي روائتي ويدڪ ديوتائن اِندر، برهما، اگن وغيره سان گڏ، مجبوري جي حالت ۾، مقامي ديوتائن شو، وئشنو، شڪتي (ديوي) وغيره کي پنهنجي ديوتائي لشڪر ۾ شامل ڪري سنمان ڏنو هوندو؛ جيڪو هندستان جي 'امر ڪهاڻي' اندر ڪنهن عجوبي کان گهٽ اهم واقعو ڪونهي . قديم يونان ۽ روم جي ديومالائي ديوتائن جي سرشت به اهڙي قسم جي مقامي ۽ غير مقامي ديوتائن جي سونهن ڀرئي 'سنگم' سان وجود ۾ آئي هئي: جهڙوڪ ڊائني سس ، باخوس، ائفروڊائٽ، وينس، اپولو، زيوس، اٿينا، آرتي مس(ڌرتي ماتا) وغيره

يقني طوراِهي مورتيون ان سڀيتڪ زماني اندر پشوپتي، شو يا مهان نرتڪ جي نالن سان منسوب ٿيل ڪين هونديون؛ ۽ انهن ديوتائن جا اِهي روائتي نانوَ 'ويدڪ يگ' يا ان کان ڪجهه عرصو بعد ۾ ٿي رکيا ويا هوندا پر، مٿي ڄاڻايل ثابتين جي موجودگي ۾ چئي سگهجي ٿو ته 'ساڳين وصفن' ۽ ٻين نامعلوم نالن سان اهي موهن جو دڙو جي سڀيتڪ سمئي اندر ضرور موجود رهيا هوندا؟

پراچين يونان جي عظمت ، روم جي آکٽ شڪتي، ۽ ڪارٿيج جي چڀندڙ اڻ-گهڙيائي- اِهي ٽيئي گڻ يا. موهن جو دڙو جي، انهن کان گهڻي گهڻي آڳاٽي سڀيتڪ ڌجا ۾ پسي سگهجن ٿا.

يا ٿي سگهي ٿو ته ان 'مقام جو مڌُ ۽ 'وقت' جو جادو ان ڪلپنا جي اَتپن ٿيڻ جو ڪارڻ بڻيو آهي

ڪيئن؟

'وقت' ۽ ڌرتي تي نڪتل 'ڀڪائون' ار سمه ڌڌلا جي هڪٻئي ۾ جذب ٿي ، يڪ وجود ٿي وٺنديون اهن جڏهن تخيل' هبڪلو سچ جي اڻ لکي سنگيت ساڻ، موهن جو دڙو جي نماسام مهل، ڀيني مني، ٻل سيني کي آغوش ۾ ڀڪوڙڻ چاهيندو آهي.

موهن جو دڙو جي سيني تي قدم رکندي ئي اسين سموري 'درتي ماتا' کي پنج هزار سال- بلڪ ان سمئه کان به گهڻو اڳ جي 'پرچين نيترن' سان ڏسڻ لڳندا آهيون. اسان دات سان لاڳا پيل، درتي جي ٻين تهذيبن تي وسندڙ، ڪجهه ٻيا ڀائي-بند پڻ وڌڙن جي ساڳين جهونين اکين'سان اهڙن قديم تهذيبي مرڪزن کي ڌيائيندا رهن ٿا. اِهو زنده قومن جو وڙ به آهي. ان ڏس ۾ موجوده عراق ۾ بابل، آشور، عڪاد؛ پيرو (Peru) ۾ 'تورو مورت' ، اسپين ۾ 'التميرا'، فرانس ۾ 'لسڪاوء' ۽ الجزائر ۾ 'تاسيلي' وغيره مثالي حيثيت ماڻين ٿا ميڪسيڪو، گوئٽيمالا، هانڊوراس، آلسلويڊور ۾ 1500 ق م کان به اڳ جي 'مايا تهذيب' جي عجب ۾ وجهندڙ، ڇرڪائيندڙ بستين جون دريافتون جيڪي لاطيني آمريڪا جي مٿي ڄاڻايل ملڪن جو گڏيل وَرثو آهن. انهن جي زبان به اڃان تائين حل طلب ڳجهارت بڻيل آهي.

موهن جو دڙو جي تهذيب جو لازمي سدا چمڪيلو عنصر، ان اندر گهاريندڙ 'فرد ۽ سماج' جي روحاني ترقي اخلاقي بلندي، ۽ ان جي تڪميل آهي، جنهن مان انسان جي عظمت جو اهنسائي مني وارو اهجاڻ ملي ٿو اها ابدي خوبي دنيا جي بين آڳاڻين هر عصر سپيتائن ۾ ڪداچت ڪين هئي

ان نڪتي تي سوچيندي هڪ 'ياد' تربدي ساحل پيڙي ٿي آهي "باطن سان جنگ باهرين لڙاين کان وڌيڪ قهري ۽ جوکائتي ٿئي ٿي ان ۾ حيت حاصل ٿيڻ کان وڌيڪ آسودگي ۽ آنند ٻئي ڪهن حاصلات ۾ ڪونهي متي جاڻايل مڙيوئي جهونين تهذيبن (بابل، آسور، عڪاد، سمير، مصر وغيره) پاڻ کي 'باهرين' لڙاين ۾ رڌل پئي رکيو هو! "

مشهور فرانسسي محقق ۽ قديم آثارن جي ماهر 'اماري ڊي ري ڪور' (Amaury de Rie Court) پنهنجي تحقيقي ڪاوش 'پارت ورش جي آتما' (Soul of India) ۾ موهن ۽ هڙاپا جي پراچين رهاڪن جي مهذب ۽ سڌريل زندگي ني نظر وجهندي جاڻايو آهي ته، " آرياڻي قبيلا جنگجو ۽ رت-پياڪ هئا، ان حي پيٺ ۾ انهن خطن ۾ رهندڙ اصلوڪا باشندا، جن کي اڄ آريه ڪونيو وجي نو سڌريل ۽ امن پسند هئا انهن راتاهو هٽندڙ آرين سنڌو ماڙ جي شهري بستين کي نابود ۽ ويران ڪري ڇڏيو، اتان جي ساراهه جوڳي ينچائتي انتظام حا بخيه اديڙي ڊينگو ڊيري ڪري ڇڏيو، انهن جي هر وٽندڙ وصف ۽ خوبي جو ڪريا ڪرم ڪري، حيات جي رشڪ جي قابل پيماني کي پڄي پور، ڪيو شهرن کي لٽيو ويو ساڙي رک ڪري پهرين نارين سان زبردستي ڪري ، پوءِ هنن سان پنهنجي مٽيري حيثيت قائم رکي سگابندي کيني ويئي!

آرين سنڌو ماڙ جي تهذيبي ناجي پيٽي کي ايئن تار تار ڪيو هو جيئن روم جي ثقافت کي جرمني جي قديم ٽيوٽاني قبيلن (Teutonic) نهوڙي نيو هو زندگي حي 'مهذب' ڏحا زمبس بوس ڪيئي ويئي، سهٽيون ماڙيون ۽ مڪان ڪيرائي وڏندڙ آدمشماري لاءِ نيون سوڙهيون ۽ سهولتن کان وانجهيل جايون اڏيون ويون رسس جي ڪشادگي ختر ڪري تنگ، بد بودار ۽ اونڌانيں گهنيں حو . واح وڏو ويو!

هرطرف تباهي (مادي ۽ روحاني) جي حڪمراني ڦهليل هئي. سنڌو ماٿر جا رهواسي انهن وحشي آرين آڏو ويچارا، بيوس ۽ مجبوري جي علامت جيان ٿي ڀاسيا. سندن لاءِ جڻ 'اونڌاهو يُگُ' شروع ٿي چڪو هو. آرين اچڻ شرط اصلوڪن باشندن جي تاريخي ورثي آثارن 'ٻولي ۽ ادب' کي مٽائڻ ۾ دير نلڪل ڪين ڪئي. سندن تاريخ ڏانهن اِها بي ذياني ۽ ان کي تڇ سمجهڻ جي نفسيات ان بعد ايندڙ سڀني نسلن جو جڻ مقدر بڻجي وئي! انهن وحشي حملہ آورن ڪو تاريخي نشان، ثبوت ڪين ڇڏيو بلڪ ان جي جاءِ تي رگو ديومالائي داستان، 'وهم' تي ٻڌل ڪهاڻيون، سميئہ جي پهچ کان مٿيريون، ٽوٽن، جادو ۽ اُستتين تي ٻڌل رينگٽي جنتر منتر پلئہ وڌا! ان قوم (اريائي) جي طرفان مليل شاهڪار 'رگ ويد' مان ڀارت ورش جي" گم ٿيل تاريخ جي 'اونڌاهي يُگ' جي ڪڙين کي جوڙڻ جا جتن اڃان سوڌو سڦل ڪون ٿي سگهيا آهن."

'رگ ويد' يوناني ليجنڊري شاعر هومر جي اوڊيسي (Odyssey) ۽ اليئڊ (Iliad) جيان سنڌو ماٿر ، ۽ گنگا- جمنا جي ڪنڌن تي رهندڙ اصلوڪن رهواسين ۽ راتاهو هڻندڙ آريائي قبيلن وچ ۾ ٿيل ڇتي جنگين جو آريائي نقطي نظر سان ، دلڪش ۽ انمول داستان آهي. قديم آثارن، ۽ ان اندر موجود ڏند ڪٿائي قصن ذريعي تاريخي مواد جي غير موجودگي سبب، 'اونڌاهين يُگ' بابت انومانن تي ٻڌل تحقيق جاري آهي. 'رگ ويد' منجهان 'بهادري جا قصا'، ديوتائن آڏو اُستتيون، پرارٿنائون، منتر، ڀڄن، اُپديش، ۽ گيت منظوم صورت ۾ واچي سگهجن ٿا ڪڏهن اهي نهايت آدرسي، نفيس، ۽ اعليٰ ياسن ٿا، ۽ ڪڏهن ناراڻا، ۽ ڪچ پڪائي جي بنياد تي بيٺل لگندا آهن! ان جي جيئي اڀياس مان هيٺيون تت اُڀرندو ڏيکارجي ٿو "قداور اڇي حمزي وارا سي رحم آريا لوڪ ورني زرهن ۾ ملبوس، گهوڙن تي سوار ٿي سنڌ درني اندر نازل ٿيا وٺن لوهہ جا نهيل هٿيار هئا جيڪي موهن جو دڙو ۽ هڙپا جي سڌريل لوڪن وٽ ڪين هئا. هنن جي ان عمل مان اهو ثابت ٿيو ته بي رحمي، وحشي- پڻو ۽ جنگي سامان ۾ مٿيراني جو هڪٻيي سان اڻ - ٽٽ سنٻنڌ ۽ ساٿ رهي ٿو! هنن آريائي اڳرائي ڪندڙ قبيلن هڙاپا ۽ موهن جو دڙو کي ڪراهت جي نظرن سان ڏٺو. جن جي ذهانت ۽ محبت سنڌو ماٿر سڀيتا' کي جنميو هيو"

اِهي اَجيت آريائي قبيلا يادو، درهيا، پَرت، پُور وغيره جي نالي تولن ني مشتمل هئا. (واضح هجي ته پگوان ڪرشن به يادوَ قبيلي منجهان هڪ جنرو ۽ اڏيت وصف جو مالڪ سردار هيو ا ش ڪ) جن سموري هندوستان جي اهم ۽ وڏن پاڳن کي ائين اچي والاريو هيو جيئن اڄ کان به هزار سال اڳ گوٿ (Goths)، وزيگوٿ (Visigoths)، لومبارڊ (Lombard)، وئنڊال (Vandals) ۽ فرئنڪ (Frank) قبيلن رومي سلطنت تي قبضو ڪيو هو

آرين جي جنگجو سورمن کي ڪنتري يا ڪتري چيو ويندو هو، ۽ انهن سيني جو پرم- ديوتا مهابلي اندر هو جيڪو پنهنجي اُڏامندڙ رٿ تي سوار ٿي 'مهاپاري ڏنس' (Thunder-bolt) ذريعي پنهنجي دشمنن سان جنگيون جوٽيندو هو - ۽ سندس پٽيان پيادا ويڙهو ڪتري، ۽ انهن جي پويان ڏرم پرچارڪ، جوتشي، ويد ۽ حادو ٽوٽن جي ماهرن جي وڏي ست هوندي هئي

'ملڪ ڳڙڪائيندڙ' فرد، قبيلي، يا قوم جو اتهاس سندس منشا مطابق جوڙيو ويندو آهي؛ جنهن اندر ان ڌرتي سان واڳيل اصلوڪي فرد، قبيلي يا قوم جي راءِ کي ڪو عمل دخل ڪون هوندو آهي. اهڙي حالت ۾ ڏاڍي جي لٺ کي 'تي متا' هونا آهن، نه لٺ وارا، ۽ هڪ سندس پنهنجو! گهٽو ڪري فاتح ٽولي جي هر تخليقي عمل مان جارحيت، حيوانيت، عارضي پڻو، ۽ اشانتي بکندي آهي. سندن ادب، سندن موسيقي، سندن فلسفو ۽ ن اَڪرم سان ستيا پيا هوندا آهن

ان جي پيٽ ۾ موهن جو دڙو جو تخليقي ورنو شانتي، انسانيت، سونهن ۽ چگائي جو اهجاڻ ڏئي ٿو. هنئر به اُت وجن سان، روح وسيلي، هڪ امر ، مڌر سنگيت جو پڙلاءُ ڪنئين ٻيو پوندو اهي! ماضي بعيد جي Nostalgia جون پاڙون، ڌرتي مانا ذريعي، يگ يگانتر جي پراچين آتمائن اندر ڪُتل هونديون آهن - ۽ سدا بهار رهنديون جن ٽيون چو ته ان ۾ امرت-رس گردش ڪندو رهي ٿو!

هندن جا براهمين اُتر ڌرمي ڪتاب ويد، انهن هلان ڪندڙ آريائي تولن- هڪ ڪ موجب، عيسيٰ جي پدنش کان اڪل پندرهن صديون اڳ- پاڻ سان گد آندا حڪي چيو وڃي ٿو ، نامڪمل حالت ۾ هئا. ليڪن

انهن جي ڏاهن- خاص طور، گنگا، جمنا ۽ سنڌوءَ جي ڪنارن تي وسجڻ بعد ويدن کي سنڌوءَ جي ڪناري تي رچي راس ڪيو. ان ڪري وشواس سان چيو وڃي ٿو تہ اِهي 'پوتر گرنٿ' آئينده نسلن يعني يوءِ سدجندڙ هندن کي، پنهنجي اوائلي اصلوڪن (Indigenous) وڌڙن دراوڙن کان ڪين مليا هئا، بلڪ بيٺڪي راڄ قائم ڪندڙ، حملہ آور اريائي نسلن کان پلئہ پيا !

ويدن ۾ اُستتين سان گڏ منتر جادو، ٽوٽا، پرارٿنائون. مناحات وغيره جا اُهڃاڻ بہ موجود آهن جيڪي سمورا انسان دواران اظهاريا ويا آهن. ليڪن انهن جي 'رچنا' کي 'آسماني شڪتي' پاران هڪ ابدي حقيقت سمجهڻ، مڃڻ جي تلقين پڻ ورجائيندي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. انهن ٻنهي متضاد ڳالهين مان خاص طور پوئين ڳالهہ نہ صرف حيران ڪندڙ ڀاسي ٿي، بلڪ غير عقلي، غير منطقي ۽ وسهڻ جوڳي بلڪل ڪين لڳي ٿي.

قديم آريائي هندو هماليہ جي جابلو سلسلي کي 'برف جو آستان' سڏيندا هئا، مهاڪوي ڪاليداس ان 'ابدي' برف کي شِوَ جي 'ارلي ٽهڪن' سان ڀيٽي ٿو ۽ سندس ڇواڻي مطابق سنسار جا اهي مهان جبل بذاتِ خود 'پرم – آتما' آهن !

ان کان علاوه اِن ڏيساوري بيٺڪي تهذيب (Colonial Civilization) جي پراچين جُڳَ سان لاڳاپيل نمائنده رشين، منين جي رچنائن ۾ لازوال اُپنيشد، دنيا جا ٻہ عدد بي مثل جنگ - ناما (Epics) : مهاڀارت ۽ رامائڻ؛ پراڻن (Purranas) جو عظيم ڀنڊار؛ ۽ گيتا جي الوهي تخليق (Song of divine) ؛ ۽ ٻيون انيڪ ڏاهپ جي ڏات جون ڌارائون موجود آهن اسان جي انهن اَنام قديمي بزرگن (Elders) جي ويدڪ ديوتائن (Gods) م اندر، اگن، ورن ۽ وايو سڀ کان وڌيڪ مقدس ۽ مٿاهان ليکبا آهن اسان جا اهي بزرگ سپاهہ گيري، زراعت، گهوڙي سواري ۽ تخليقي ڏِيا ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئا - اسين، خوش قسمتي يا بدقسمتي سان، پاڻ کي ان نسل (Arian race) جو وارث چوائيندي، گدگد ٿيندي، پڏائيندا رهون ٿا [1]

واقعي اسين ان نسل جا وارث آهيون؟

اگر ها، تہ اها حقيقت آنند دائڪ چوڻ جڳائي؟

اگر ان نظرئي تي پڪو وشواس ڪيو وڃي تہ پوءِ انهن پرڏيهي راتاهو هڻندڙ، ملڪ والاريندڙ شڪتين کان اٽڪل ٻہ هزار سال اڳ، هن ڌرتي تي رهندڙ اصلوڪن رهواسين - دراوڙ، يا ان کان بہ اڳ اُسريل اَ_نام _ نسل سان اسان جو ڪهڙو لاڳاپو آهي؟

اِهو اهوئي بدنصيب نسل آهي، جنهن لاءِ 'اوائلي آثارن' جي ماهرن يڪراءِ ٿيندي انڪشاف ڪيو هو تہ "هيءَ نسل (دراوڙ وغيره) 'پرڏيهي آريائي' پيڙهي کان، هر لحاظ کان، هر درجي تي، وڌيڪ اڳڀرو، ترقي يافتہ، سڀاجهو، سلڇڻو، صاف سٿرو، ٻُڌيوانَ، فنونِ لطيفہ ۾ اڪابر، وڻج واپار ۾ ڀڙُ، شهري رٿابندي، سماجي جوڙجڪ ۾ يڪتا، ۽ شانتي جو ڪوڏيو هيو!"

هن نسل جي ٻن - بلڪ ٽن يادگاري باقيات مان موهن جو دڙو- هڙاپا ۽ بلوچستان ۾ مهر ڳڙهہ، جيڪو ٿلهي ليکي ڇهہ هزار سال مسيحي دور کان اڳ جو ٻڌايو وڃي ٿو، جي اوڻويهين ۽ ويهين صديءَ ۾ موهن جو دڙو جي 9 شهرن (ڪجهہ محققن جي راءِ موجب 7 شهر) جي تهہ در تهہ ٿيل 'کوٽائي مان هٿ آيل گهريلو سامان، جاين جي عاليشان اڏاوت ۽ انهن ۾ ڪم آيل پڪل سرون وغيره، ان شهر جي گهرن اندر هوا جي آمدرفت جو ساراهہ جوڳو انتظام، گندي پاڻي جي نيڪال لاءِ نالين (Sewage) جو جسَ جوڳو بندوبست، اشنان لاءِ حيرت ڏياريندڙ عاليشان عوامي تلاءُ (Public bath) اچ وڃ لاءِ ويڪرين گهٽين ۽ ڪشادن رستن جو جديد انجنيري طريقي جي قريب تر، اچرجدائڪ وڇايل ڄار، گهر گهر ۾ پاڻي جي ضرورت لاءِ کوهن جو بي مثال انتظام، عورتن جي سينگار جو نفيس سامان جنهن ۾ ڀليرڙا سونا روپا ڳهہ ڳٺا، اناج (ڪڻڪ) جا داڻا، سوٽي ڪپڙي جا نمونا، ان زماني ۾ ڪتب ايندڙ ڪجهہ مهرون، سڪا (سون، چاندي ۽ ٻامي مان جوڙيل!) باربرداري لاءِ استعمال ٿيندڙ وهٽن جا نمونا، بيل گاڏين جا اُڪريل نمونا، سيلون (پٿر، عاج ۽ ٻين ڌاتن مان بڻيل) جن مان ڪجهہ مٿان مصري تصويري زبان جهڙي لپي يا بابل جهڙي ڪوني ٻولي جهڙا نشان اُڪريل هئا ! مختلف شڪلين ۽ سائز جا رانديڪا، نرتڪي جي ٿرڪندڙ سڊول بدن جو مجسم (جيڪو برتيہ ڪلا ۽ گائن وديا ڏانهن سندن دلچسپي ظاهر ڪري ٿو) پوڄاري- راجا جو يا سکر

ماڻهو جو پتلو، انساني مردن جا دفنايل پيجرا، نڪر جا چٽسالي ٽيل ٽانو، مختلف ڏيساوري ڏورانهن تهذيبن (بابل، سميري، آشوري، مصري وغيره) سان چالو واپاري سلسلي جا غير مجسم ۽ چٽا اُهڃاڻ وغيره پڻ موجود آهن.

انهن سيني پختن غير تردیدي لڏل آثارن ۽ وستوئن مان اِها حقيقت پلي پانت واضح ٿئي ٿي ته هن دراوڙي تهذيب (Dravidian Civilization) جون جڙون آرين پرمارٿي سيبتا کان نه صرف سمئه جي لحاظ کان هڪ پراچين يُگَ ۾ گهريون کتل هيون، بلڪ سندس اڻ وسهندڙ اوج معاشي، سماجي ۽ معاشرتي ترقي ارتقا جي اهڙي روشن اوڄائي تي پهتل نظر اچي ٿو، جنهن جي ڪلپنا گهڻو گهڻو پوءِ واري 'ويدڪ زماني' ۾ به اسنيوءِ لڳي ٿي.

اها سيبتا هڪ پيگن (Pagan) سماج جو درشيہ يا منظر پيش ڪري ٿي، جيڪا ڪيئي صديون بعد ۾ ڇاول 'پرمارٿي سماج' کان وڌيڪ صاف ستڙي، صحت مند، سندر، سچ جي ازلي مالها ۾ پوتل موتين جيان سدا ٻهڪندڙ ۽ جيءُ جيارينڊڙ لڳي ٿي. اُن سماج ۾ ڪٿي به 'ڌرم يڌ' (Crusade) 'پرمارٿي يڌ' (Expansionist War) فردي يا اجتماعي هنسا (Individual or collective violence)جي ڇايا بلڪل ڪين نظر ايندي .

پيگن (Pagan) سماج ۾ ڏرتي جي پيني هيڪار، فطرت سان هم آهنگيءَ ۽ اوائلي اشتمالي معاشري (Primitive Communistic Society) جا اهڃاڻ چٽيءَ طور سمايل هوندا آهن، ان ڪري ان جي پراچين فڪري ڏارائن ۾ اهنسا (Non Violence) سان لاڳاءُ، سندرتا (Beauty) سان اٽوٽ سنبنڌ، سچ (Truth) سان اُجهل اُڪير، نيڪي (Goodness) سان آتمڪ رشتو ۽ فنون لطيفہ (Fine Arts) سان پڳتي پريو ناتو جڙيل هوندو آهي.

ڪوٽائي دوران لڏل مختلف وستوئن ۽ شهر جي حيرت ۾ وجهندڙ ماهرانہ ۽ ڪاريگري جي اصولن تي ٻڌل اڏاوت مان رهواسين جي روزانہ زندگي، نفيس جذباتي لاڙن ۽ ڏرمي عقيدن ڏانهن واضح اشارا ملن ٿا، اهو سماج ٻني باري جي ڄاڻ کان پلي پانت واقف هيو. ڏيهي ۽ پرڏيهي وڻج واپار ۾ نه صرف پَڙُ هيو بلڪ بعد وارن زمانن ۾ مروج چل ڪپٽ کان به پاسيرڙو هيو. عدم تشدد سندن جيون جو مول مقصد ۽ بنيادي

نڪتو ڏسجڻ ۾ آيو ٿي! ان کان علاوه راڳ رنگ، نرتيه ۾ دلچسپي، سندن تخليقي سوجهه پوجهه ڏانهن ڏيان ڇڪائي ٿي، ان سلسلي ۾ 'راڄ نرتڪي' (Dancing girl) جو هڪ آيل سندر ۽ لُڀائيندڙ پتلو فنون لطيفه ۾ سندن بيحد چاهه جو علامتي انداز ۾، اُهيجاڻ ڏئي ٿو. پروهت- راجا يا سکر ماڻهو جي لڏل مجسمي (Bust) مان اها جاڻ ملي ٿي سندن عقيدا، ڏرمي آدرش نهايت سادا، غير مبهم ۽ روائتي رسمن رواجن کان آجا هئا. ڪو ئي به ويندي 'راجا' يا سماج جو وڏو پڻ انهن جي پوئواري ڇگيءَ ۾، ڪري سگهڻ جو اهل هيو.

انهن نڪتن مان جاڻ پوي ٿي اِهو معاشرو آسودو، پاڻ وهيٽو، ۽ پرامن هيو. سيبيئي شهري قانون ۽ شهريت جي اصولن کان پوري طرح واقف هئا. سندن بڊ ۾ توسيع پسندانه، سامراجي ۽ جنگي ڇڄ بلڪل موجود کين هئا. اهو ئي ڪارڻ آهي ته سگهازن جسمن ۽ تندرست ذهنن ۾ هڪ واضح هر آهنگي موجون هٽندي محسوس ٿئي ٿي، جنهن جو واحد مقصد 'شيوا' هيو! ان متي ۽ عمل سندن سيبيتا کي هاڪاري ڏس ۾ وڌائي ويجهائي سنسار ۾ 'دوامي شڪتي' سان همڪنار ڪيو، اها 'شڪتي' سمئه جي الڳ الڳ يُگن ۾ هميشه 'ناڪاري' انڌهي تهذيبن جو ضد پئي رهي آهي. ان شڪتيءَ اندر اَجهل جذبن، خواهشن تي بندش وجهي دل ۽ دماغ کي شانت ميه حالت ۾ رکڻ 'هاڪاري تهذيب' جي بقا لاءِ لازم قرار ڏنو ويو آهي.

موهن جو دڙو جي سيبيتڪ دور کان گهٽو پوءِ هڪ لگا يوناني تهذيب به اهڙي 'هاڪاري سيبيتڪ' دور ۾ داخل ٿي هئي، پر بدقسمتي سان گهٽو وقت جڻاءَ نه ڪري سگهي ۽ پنهنجي عوام جي مهاتما بڌ چواڻي، 'اَجهل خواهشن' ۽ 'دل دماغ' وچ ۾ توازن نه رکي سگهڻ ڪارڻ پيڇ ڌاهه ۽ 'پوئتي موٽ' جو شڪار بڻجي ويئي. ان هاجيڪار طوفان جو نه صرف عوام تي اڳرو اثر پيو، بلڪ ديوتائون جهڙوڪ هيراڪلس (Heracles) ڊائناسس (Dionysus) وغيره به پاڻ بچائي کين سگهيا! ان 'تهذيبي هاجي' جي خلاف پهريائين مشهور ڊرامي نويس يوري پيڊس (Euripides) ۽ پوءِ نامور اديب گيلن (Galen) احتجاجي آواز بلند ڪندي دردبلي نوع ۾ چيو هو، "اوهه ، هنن جي ڪري آٽيندڙ جنيوت کي ته ڏسو:

کائنڊ، پيئڊ، سمهڻ، ۽ پاڻ کي خالي ڪري، وري ساڳئي عمل کي ورجائڻ کان سواءِ هي ٻئي ڪنهن ڪر جا ڪون رهيا آهن! "

گڏيل هندستان جي رمٽيڪ ۽ پوتر پهاڙي سلسلن (هماليہ وغيره) ۽ هيٺائين ميداني علائقن وچ ۾ واضح 'جدائي' ۽ غير مبهم 'ميلاپ' هندومت جي پوئلڳن جي جيون تي اهڙي گهري ڇاپ هنئي آهي جهڙي سندين زندگي ۾ 'سنساري حيات' ۽ ڏرمي جيوت جي چٽيءَ طور هڪ ٻئي کان 'الڳ' هڻڻ ۽ ساڳئي وقت 'ميلاپ' جي صورت گري ۾ ڏيکاري ڏيندي آهي.

پهاڙن کي 'پوترتا' جي علامت سمجهيو ويندو آهي ۽ ميداني علائقا 'آلودگي' جا مجسم تصور ڪيا وجن ٿا. ان ڪري اوچا پهاڙي آستان، فڪري لحاظ کان 'ناپاڪ' ميداني هيٺائين کان 'چوٽڪاري' (Nirvana) جو يڪ ٽڪ ذريعو ليکيا رهيا آهن! ڏند ڪٿائي ديوتا ۽ تاريخي رشي مني، گهٽو ڪري، هر يُگَ ۾ تپسيا، اُپاسنا ۽ نجات لاءِ پهاڙن ڏانهن رخ رکندا نظر اچن ٿا– بلڪ يوناني ديوتائن ۽ ڏاهن پڻ ان وات کي ئي پنهنجي اُنتيءَ لاءِ بهتر جاتو هيو!!

ساڳيءَ ڏرتي تي ٻن تهذيبن جي ٽڪراءَ (Clash of Civilizations) جي صورت ۾ وچ ۾ قائل نسل جي حالت سئنڊوچ وانگر ٿيو وڃي. هن ڏرتي ڏٺين لاءِ آرين طرفان اڻ - گهربل سوغات جو هڪيو تڪيو طوق موجود هيو: جنگجويانہ ذهنيت، تشدد جو فلسفو، ملڪ گيري جو فڪر، اڇي چمڙي (White Complexion) جي دين، جانورن کي پالڻ جو نئون انداز ۽ انهن جي ٻليدان جا طريقا، زراعت ۾ سڌاري جا ڏانوَ، گهوڙي سواري سان سجاٽپ، ۽ انيڪ نون، عجيب ، موهيندڙ، ڊيڄاريندڙ، چل ول ۽ جنسي لذت جي ڪوڏين شڪتيوان ويدڪ ۽ ڪلاسيڪي ديوين، ديوتائن۽ اوتارن (اندر، اگن، وايو، ورن، ڪبير، اوشا، گڻيش، ڪارتڪ (ويشنو، برهما، ۽ بعد ۾ شِوَ) پرسرام، نرسنگهہ، وامن، وراهہ، متسيا، رامچندر، ڪرشن، ٻلرام، (گوتم ٻڌ؟) لڪشمي، سرسوتي، پاروتي ۽ ڪالي اڻ - ڪنندڙ لڙهہ سان واقفيت جنهن ۾ ٽمورتي (Trinity) وغيره ۽ پرم آتما (Absolute One) جي ڪلپنا ۾ موجود هئي.

اهو اڌ-ڀت لڪاءُ پسي ڌرتي ڌڻين -جيڪي نماڻا، سڀاجهڙا، اهنسا جي چادر اوڙهيل، سادگي ۽ بلند خيالي جي مٽيءَ ۾ ڳوهيل، ڇل ڪپٽ کان ونءُ ويندڙ، صلح جوئي جي رنگ ۾ رتل، پنهنجي ڌرتي جي گهراين ۾ کُتل، وڻج واپار جي ٿڌيري ڇانوَ ۾ 'شانتي، سندرتا، فن ۽ نيڪي' جي ديوين ۽ ديوتائن جي اپاسنا ۽ پرارٿنائن ۾ مگن- جون وايون بتال ٿي ويون، عقل چرخ ٿي وين، پنهنجي ثقافتي ورثي ۽ ڌرتي ماتا (Motherland) جي حفاظت ۽ 'جيون ڌارا' جي بچاءُ خاطر پنهنجي سرشت ۽ فطرت جي خلاف اُٿي بيهي رهيا. اِن ناڪاري، ڪُڌي، ۽ ڪرڀ ڏياريندڙ 'عام ڪوس' جي عمل ۽ ان جي نتيجي ۾ نہ ڄاڻان- سمئہ جي مختلف تهن دوران- ڌرتيءَ ڪيترو رت پيتو! اِهي ٻاهرين اڻ ڄاتل سر زمينن جا رهواسي (آريائي باشندا) ' ڌرتي پتا' (Fatherland) واري فلسفي جا داعي هئا، ان ڪري سندن سموري وجود ۾ قهر، سخت گيري ۽ پدرسري سماج جون سڀيئي ناڪاري وصفون ڀرپور انداز ۾ موجود هيون.

اڻ -کٽ ۽ امر وقت اندر هڪ طرف طويل اُرهہ زورائي، ڏاڍ جي تسلسل، اڻ - مين نعمتن آرين جي فاتحاڻا ثقافتي سوچ ۾ ڏارون پيدا ڪري ان کي ڌوڏي ۽ ڪمزور ڪري وڌو، ۽ ٻئي طرف ڌرتي جي اصلوڪن ڌڳن ۽ آزادي جي بي نام اُپاسڪن جي اڻ-کٽ ۽ اَجهل ٻليدانن ان بيٺڪيت (Colonization) جي عناصر جو ساهہ مٺ ۾ ڪري ڇڏيو، سموري ڌرتي ڄڻ دائمي (Infinite) موت جي منظر ۾ تبديل ٿي وئي- ۽ نتيجي طور آسودگي، شانتي ۽ ترقي نڄاڻان ڪيڏانهن، ڄڻڪ هميشہ لاءِ لڏي ويون !

انهن تلخ ۽ انسان ڪش حقيقتن کين (آريائي ماڻهن) آڻ مڃڻ ۽ سيس نوائڻ تي مجبور ڪيو. ان بعد اڻ -لکيل تاريخ جي ڪنهن اڻ - ڄاتل باب، ۽ وقت جي اڻ ڪٿيل، ۽ اڻ سڃاتل ڏاڪي تي يُگن تي ڦهيل ٻنهي ٽڪرايل تهذيبن (Indus valley civilization and Aryan civilization) وچ ۾ هڪ اٽوٽ، مضبوط ۽ آبرومنداڻو هم آهنگي (Harmony)، ۽ ميل ميلاپ (Articulation) شانتي (Peace) ڏي وٺ (Give and take) جو هڪ نئون سونهري دور چالو ٿيو، جيڪو اڄ سُوڌو جاري آهي.

ان شروعاتي دور ۾ 'موهن جو دڙو'جي سيبتا جي وارثن اندر، اگن، وايو، برهما، ويشنو، لڪشمي، سرسوتي سان گڏ ڪجهه 'ناڪاري صفتن' کي پنهنجي حيات ۾ مستقل جاءِ ڏني؛ ۽ انهن آريائي قومن مجبوري جي حالت ۾، شِوَ، ڪالي، پاروتي، راج-نرتڪي ۽ پروهت-راجا سان گڏوگڏ ڪجهه 'هاڪاري وصفن' کي پنهنجي جيوني ۽ ذرمر جو لازمي حصو بڻائي هڪ اهڙي 'نئين تهذيب' جو پايو وڌو، جنهن کي في الحال 'اَ-نام تهذيب' سڏي سگهجي ٿو. ان 'ابدي' گهڙي ۾ سيني مخالف ڏرين، عنصرن، فردن، بلڪ ديوتائن تائين پرامن بقاءِ باهمي (Peaceful co - existence) جي سروويايڪ (Ever running current) ڌارا کي اپنائي ارضِي جنت جو پايو وڌو! ان جي خوش آئيند نتيجي ۾ هينئر اسين پاڻ کي ان 'پوتر سنگمي' تهذيب جو، بنان ڪنهن لوڪ لڄا جي، گڏيل وارث چئي سگهون ٿا.

جيئن سڄ جو ڪرٽو، نماشام جي اوندهه ۾ اَلوپ ٿيو وڃي،
ابدي آرام ۾ مگن، جنهن جي ڪا وصف بيان ڪري نه سگهجي،
اهڙي طرح جوتي سروپ سيبتا، سيني گندگين کان مڪت ٿيو وڃي،
ابدي آرام ۾ مگن، جنهن جي ڪا وصف بيان نه ڪري سگهجي،
پهچ جي ريکا کان ڏور، جنهن جي ڪا وصف بيان نه ڪري سگهجي،
شبد جي معنيٰ کان ڏور، جنهن جي ڪا وصف بيان نه ڪري سگهجي !

انهن ناڪاري ۽ هاڪاري شڪتين کي يوناني ديوتائن اپولو (Apollo) ۽ ڊائني سس (Dionysus) سان پيٽي سگهجي ٿو. اپولو سونهن، سڄڻ ۽ ترتيب جو ڪانڪي ۽ ڊائني سس رنگ محل جو راڄي. باخوس (Bacchus) جيان ازلي نرت ڪلا (Dionysus dance) سرور، ۽ سواد جو ڪوڏيو. انهن ۾نهي جي هڪبئي خلاف ضرب المثل، دشمني اڳتي هلي دوستي ۽ اڻ - ٽٽ ميلاپ ۾ بدلجي وئي، جنهن يوناني المیہ (Greek tragedy) کي پرپور آفاقي اُمنگن جو اهڙو روپ عطا ڪيو جو سموري انسان ذات جي گڏيل امر شناخت بڻجي ويو. هن طرف شِوَ (Shiva) جي تخليقي ۽ ساڳئي وقت نفي جي علامتي نشي آور ناچ ؛ تانڊو (Tandva) جهنگلي بلائن، جانورن ۽ انسانن وچ ۾ پائپي جي ناتي ۽ پاؤنائن ۾ پوتل پنج هزار ورهيه پراڃيني بي تاج ۽ بي للڪار حيثيت، مخلوق جي فنا ۽

بقا جي مالڪي، ۽ ٻئي طرف آريائي ويشنو (Vishnu) جي سندرتا، هم آهنگي، ازلي مرڪ جي سموري سرشتي مٿان پکيڙيندڙ ٿڌاڻ، آرام ۽ پيار جي جيءُ جياريندڙ برکا، ايندڙ جُڳن ۾، انهن ٻنهي مخالف شڪتين اندر، امرتا ڀريل مرڪب (Synthesis) جو روپ اختيار ڪيو، جنهن کي هينئر اسين 'سرشتيءَ ۽ ان ۾ موجود حسين ترتيب' سان تعبير ڪري سگهون ٿا! ڪرائيسٽ (Christ) ۽ مخالف ڪرائسٽ (Antichrist) جو تپرس ۾ وجهندڙ، تخليق ۽ بقا ڏانهن وڌندڙ ميلاپ!

اها 'ابدي' گهڙي ۽ اهي 'ابدي قوتون' ڪهڙيون ۽ ڪير هيون؟

اسان کي هينئر پنهنجي 'سنگمي سڀيتا' جي ڪٿ، نئين سر، نج تاريخي هيٺائين ۽ علامتي ڏند ڪٿائي (Symbolic myths) مٿائين کان شروع ڪرڻ جڳائي. ان طريقي ڪار کي اپنائڻ سان اسين ٻن ازلي ويرين : سڀيتڪ دور (Civilized age) ۽ وحشي عهد (Barbaric era) جي ڇنڊڇاڻ جي اوڏو پهچي سگهنداسون. اِها ڇنڊڇاڻ سموري انسان ذات جو املهه ورثو بڻبي. اهو 'ورثو' موت تي ڪامراني، ۽ امرتا (Immortality) جي حصول کان، ڪنهن صورت ۾، گهٽ اهم ڪونهي.

'موهن جو دڙو' جي اُتم سڀيتڪ آستان جي رٽن دوران اسان آڏو پنهنجي 'وساريل فرض' جو به نئين سر انڪشاف ٿئي ٿو: اسان پنهنجي وڏڙن جي ميراث، جيڪا سموري انسان ذات جو گڏيل ورثو به آهي، کي ڪيئن بچائي، پنهنجي شناخت قائم رکي سگهون ٿا؟ اسان سنڌين آڏو جبريون ذميواريون، راڪاس وانگر، ڳڙڪائڻ لاءِ هر وقت موجود آهن، انهن کي خوش اسلوبي سان منهن ڏيڻ ڌرتي جي هر ڌڳ جو 'مهان ڪرم' بڻجي ٿو. ان ڏند ڪٿا (Legend) جي حيات اسان جو نرواڻ (Nirvana) آهي. سنڌ ڌرتي جي سونهن، ساڀيا، سڳنڌ، سُڃاڻ ان 'زنده شاهڪار' جي موجودگيءَ ۾ سمايل آهي. ان سان اسان جون يُگن تي ڦهيل، سمنڊ جي لهرن وانگر لهندڙ چڙهندڙ، يادون واڳيل آهن. آدجڳاد کان ان جو ٽهڪ ۽ رڙ اسان جي روح ۾ ٻُري ٿي. اسان جو سڀ کان اُتم فرض آهي ته هن المياتي دور ۾ سڏ ۽ پڙاڏي کي اونايون.

سنڌ هڪ ڀيرو ٻيهر مونجهاري جي ٻه واٽي تي 'سئنڊوچ' بڻيل نظر اچي پئي، اندريون ويري، ڇل ڪپٽ ۾ اوڍيل، اونڌيون شڪتيون ۽

ٻاهريون راکاس نما هڙپ ڪندڙ قوتون سنڌ جي سينگار، سڃاڻپ ۽ ستر کي نابود ڪرڻ جي جتن ۾ جٽيل ڏيکاري ڏين پيون.

ٻيهرسنڌ آڏو تاريخ جا اڻ لکيل ۽ لکيل ورق ورجائجي رهيا آهن ـ هينئر سموري سنڌ آڳاڻو موهن جو دڙو، بڻجندي ڏيکاري ڏيئي رهي آهي؛ اها هڪ دردیلي رڙ جو روپ اختيار ڪري ڪنن ۾ مسلسل ٻرندي رهي ٿي. ماروئڙن جو، انسانن جو پنهنجو وجود ۽ ڏانواڪول ٿيندو ڏيکاري ڏئي پيو!

ڇا پراڻي سيپتا جا 'نوان وارث' هڪ پيرو ٻيهر امن بقاءِ باهمي (Peaceful co-existence) جي چمڪيلي متي تي ڪو نئون آبرومنداڻو مرڪب (Synthesis) جوڙڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهندا؟

مٿئين سوال تي سوچيندي وجود 'ولوڙ' واري ڪيفيت ۾ مبتلا ٿيو وڃي، ناسٽلجيا ماضي ۾ پناهه جا ٽاڪ تلاش ڪندي حال کي ۽ اڻلائيندي پٽلائيندي رهي ٿي ته شايد ڪو 'اسم اعظم' تریاق يا تڏاستو، نڪري نروار ٿئي!

تاريخ کان اڳ واري دور جا خاص اسم، جايون، شهر، نديون، جانور، ماڻهو، شيون، سامونڊي ڪنارا وغيره - ڏوراهن ڏيهن کان اڏامي ايندڙ 'خانه بدوش' پکين جيان هوندا آهن، جن کي پسڻ سان جادو، حيرت، محويت، روحاني Nostalgia ۽ پاڻ کي پاڻ کان الڳ ڏسڻ جو گپت احساس اڻ ڄاتل عميق اونهاين مان اُپري سموري وجود تي ڇانئجي سڌ ٻڌ پلايو ڇڏي!

انهن شهرن، جريڪو، موهن جو دڙو، ستن دروازن وارو ٿيبس (Thebes)، بابل، نينوا، ٽرائي (Troy)، آمري، روم، پتاليپتر، گيا، ٽيڪسلا لاءِ جادوئي ۽ پُر شدت Nostalgia اُپڙڪا ڪائي سيلاب جيان نڪريو اچي، سندس رنگ ڪائناتي ٿيو وڃي، انهن هنڌن جي پر اسرار، پوتر جابلو لاهين چاڑهين (همالياڻي، آلپسي، اينٽائي، ڪيلاشي، ڪليمانجرائي، ويسو ويسي) ۾ ڏاهي انسان 'ايمپيڊو ڪليس' (Empedocles) چواڻي، انسان جي سرشت ۾ سمايل 'بنيادي عنصرن' لاءِ ڇڪ پوشيده آهي، جيڪا ڪنهن به 'الوهي شڪتي' کان وڌيڪ بلوان، اصلي ۽ سچي آهي، ان ۾ Agnosticism جي ڪيڏي نه پر آهنگ ۽ مڌهوش ڪندڙ سڱڌ سمويل آهي!

ان کان علاوه گپت ۽ پراسرار گم گشته مقدس ندين سر سوتي، هاکڙو، ترششما، رسن، کيا، سرتو، شويتي، مهيتنو ۽ ظاهر درياهن جهڙوڪ سنڌو، دجلہ، فرات، اميزان، نيل، گنگا وغيره جي صرف نانءَ ٻڌڻ سان جسم ۾ سمايل موجزن 'وڏڻن' جي رت ۾ سموند جي لهرن وانگر هلچل، سيسڙاٽ ۽ طوفان برپا ٿيو وڃي.

'موهن جو دڙو' ۽ ماضي جي 'سونهري يگ' منجهان حاصل ٿيل سموري بيش بها انساني ورثي تي سوچيندي -- ۽ کلپنا جي سگهارن پرڙن تي اُڏامندي ائين ٿو لڳي جڏ کو شرڌالو عقيدت ۽ پڳتي پاوَ سان جيون جو سانگو لاهي تيرٿ ياترا لاءِ روانو ٿئي ٿو. سندس سوچ مطابق 'سندس' ۽ 'ازليت' جي يڪجا ٿيڻ جي وچ ۾ صرف 'وقت' جو خفيف سنڌو رهجي ويو ٿو پاسجي، ان ۾ 'زماني ۽ فاصلي' جي اهميت ختم ٿيو وجي ٿي. مونکي هتي 'وقت' ۽ 'فاصلو' ٻئي ختم ٿيندا نظر اچن ٿا.

اِهو ئي کارڻ آ ته قديم امر- آوازن جون اُستتيون ڪنن ۾ پُرنديون رهن ٿيون، اِهي محنتي ايماندار آتمائون، پروهت، راجا پنهنجي مشترڪ ڏرتي تي هٿن ۾ ڏانڊا جهلي، پنهنجي چاندي جهڙي ڇلڪندڙ آواز ۾ سموري عالم لاءِ دعائيہ گيت آلاپيندي، پنهنجي آتمڪ ۽ بدني ڪرت ذريعي ارتقا جي امر لباس ۾ ڪيئن ته تسلسل، ردم ۽ آهنگ سان وڌندا رهيا! ان Phase کي ڪائناتي Nostalgia سان تعبير ڪري سگهجي ٿو.

هينئر اِهي امر آتمائون ڪٿي آهن؟

اسانجي پنهنجي پالهي، وجود کان گهٽو گهٽو هيٺ، عميق گهراين ۾ 'نرواڻ' واري صورت ۾، ٻڌاستوا واري شڪل ۾، پرم- آنند، ماڻي رهيون آهن!

هڪ لڳا اڻ- لکيل تاريخ جي ڪنهن اڻ- ڄاتل يگ ۾ ڏند ڪٿائي پاتال جو بي ترس حڪمران 'ديوتا، دئيت' _ ڊيموگارگان (Demo gorgon) جنهن انسان ذات جي پهرين (ڏندڪٿائي) تهذيب، ايٽلانٽيس کنڈ (Atlantis Continent) کي غرق ڪري پر لئہ جهڙي صورت حال پيدا ڪئي هئي، هو انسان ذات جو سپ کان وڏو ويري هو! هينئر اڪيچار ڊيموگارگان پيدا ٿي چڪا آهن. هن ڪلجگ ۾ رام ۽ ڪرشن نما انسانن جي، اڄ کان وڌيڪ لوڙهہ ۽ ضرورت آهي!

جڳ پرستڙ انسان دوست فنڪار، شاعر ۽ محقق مٺيو ارنولڊ جا هيٺ ڄاڻايل ويچار 'قنوطي دٻڻ' کان ٻاهر ڪيڻ لاءِ اتساهه، جرئت ۽ رجائيت بخشيندڙ آهن:

سندن چوگرد 'وکوڙيل خاموشي' کان بنهه ڊنل ناهن،
۽ سندن آس پاس جي 'دل ڇڄائيندڙ' منظر کان بہ لاپرواهہ آهن،
ان جو بنهه اهو مطلب بہ ناهي تہ انهن ڏهلائيندڙ منظرن کان سواءِ،
کين پيار، ورونهن ۽ درد مندي پلئہ کين پوندي.
آڪاش مندل تي ٽمر ٽمر تارا ٻُود ۾ پرجي ٻهہ ٻهہ کن ٽا،
۽ ساموند پڻ چاندوڪي جي چادر ۾ ويڙهجي ڪشلتا پيو پسائي،
پاڻ، وهيٽا جيوَ پنهنجي ڪرت ۾ مگن، ٻين جي پوڪٻٽائن،
تي اجايو سجايو پاڻ کي پيڙت کين ٽا ڪرين.
پنهنجي ست ۾ مالها جيئن پوتل ۽ خدا جي من موجي،
ڪرت کان لاپرواهہ! خوشي خوشي "نهار" کي اڪٽي پيا رکين،
پنهنجي ڪرم ۾ سچا، پنهنجي سموري شڪتي سان مگن،
ڏسو! پنهنجي جيون جي 'معراج' کي ڪيڏو نہ اوڏو آهن!

موهن جو دڙو ۽ دنيا جون ٻيون قديم سنڀنڊي تهذيبون

موهن جو دڙو جي موجودگي جو پرو، سڀ کان اڳ هڪ بينگالي آثار قديمہ جي ماهر راکلداس بئنرجي ذريعي سن 1922ع ۾ سامهون آيو.

اڄا پوئتي نظر ڊوڙائيندي ڄاڻ پئي تہ ان کان بہ اڳ سن 1853ع ۾ سرالیگزنڈر ڪننگهام - هڪ ٻئي قديمي آثارن جي ماهرکي کوٽائي دوران پنجاب جي ساهيوال ضلعي جي هڙاپا شهر مان ڪجهہ سيلون هٿ آيون، جن تي ڏڳي نما جانور ۽ اڇرجدائڪ اکر اُڪريل هئا. ان بعد هڪ ٻئي پنيان ميجر ماڪلر ، ۽ سرجان مارشل بلوچستان اندر خضدار جي پرسان نال شهر مان ڇنسالي ٽيل ٽکر جا برتن ۽ ڪجهہ ٻيو گهريلو سامان کوٽائي هلندي ڳولهي لڌو.

مٿي ڄاڻايل سيلن تي آڪريل تصوير - نما بولي کي اڄ تائين کوئي پروڙي کين سگهيو آهي. ان بعد.قديم آثار جي ماهرن سموري دنيا ۾ صرف 2000 هزارن کان وڌيڪ سيلون (مهرون) ڳولهي لڌيون آهن

بلڪ هن خطي اندر ڪجهہ نين تهذيبن کي بہ کوٽائي دوران دريافت ڪيو اٿن.

اهي موهن جو دڙو ۽ هڑاپا تهذيبن جي درميان، اڄ سوڌو ڇهن مختلف زرعي ۽ ڳوٺاڻي سيٽائن جي دريافت ٿيل آثارن تي ٻڌل آهن: (1) ڪِلي تهذيب (ڏاکڻو بلوچستان)، (2) ڪوئٽہ تهذيب (وچولو بلوچستان)، (3) زوب تهذيب (اُترائون بلوچستان)، (4) آمري تل تهذيب (وچولو بلوچستان ۽ سنڌ جو اُتراڏي پاڳو) انهن ڇهئي تهذيبن جو طرز زندگي حيرت انگيز طور هڪ جهڙو ۽ زراعتي نظام تي ٻڌل هيو ۽ اوائلي اشتمالي نظام (Primitive Communistic System) سان مشابهت رکندڙ لڳندو هو!

پراچين يوناني تاريخ دانن هيرو ڊوٽس (Herodotus) فلوٽس ايريئنس (Flutes Arians) ۽ هيڪا اِسٽس (Hekastus) پڻ سنڌ جي قدامت ۽ خوشحالي تي روشني وجهندي ڄاڻايو آهي تہ، ان دور ۾ (يعني عيسيٰ جي پيدائش کان ڪي هزار سال اڳ) سنڌ جا عراق سان واپاري لاڳاپا گهرا هوندا هئا، ڇو جو ان ملڪ جي مشهور شهرن اُما (Umma) ۽ لاگاش (Lagash) جي کوٽائي دوران سنڌ ۾ مروج مهرون (سيلون) لڌيون ويون هيون ۽ سندس ناليري صنعت سوڻي ڪپڙو هوندو هو، جنهن جا نمونا بہ دريافت ڪيا ويا هئا.

جيئن تہ تاريخ کان اڳ واري ان يگ ۾ ڪاغذ اڃان ايجاد ڪين ٿيو هو، ۽ نہ وري 'لکڻي' جو ڪو جوڳو سرشتو مروج هو، انڪري سموري لکائي تصويري ٻولي ۾ ڪيئي ويندي هئي. ان ٻولي جو لاڳاپو، گهڻي قدر، انهن قديم سيلن يا مهرن سان آهي، اهو مسئلو اڄ توڻي دنيا آڏو حل طلب 'ڪُجهارت' بڻيو بيٺو آهي.

پراچينتا ۾ دلچسپي رکندڙ ماهرن جو خيال آهي تہ اهي مهرون (چوڪنڊي، ۽ مستطيل صورت ۾) سنڌو ماڻر تهذيب جي راڄڌانيءَ ۽ آرٽڪ آسودگي جي زماني ۾ واهپي ۾ آيون هونديون جيڪو اڌيڪ صدين تي ڦهليل آهي. هنن جي راءِ آهي تہ، 'وڏيون مهرون' ڪنهن ٿيلهڙي اندر رکيبيون هيون ۽ ننڍيون ڏور يا سڱي ذريعي ڇيلهہ سان ٻڌيبيون ، يا ڳچيءَ ۾ لٽڪائيبيون هيون. انهن جي ڪارج بابت سندن راءِ آهي تہ وٽج واپار يا انتظامي معاملن ۾ واپاري ۽ حاڪم 'شين يا وکرن' مٿان ٽپي

جيان هٽي ڪري مالڪ جي 'سجاڻپ' لاءِ استعمال ڪندا هوندا. اهڙيون مهرون هن خطي اندر سنڌو ماڻر جي تهذيبي ڏورانهن ڪنارن جهڙوڪ مهرگڙھ نوشهري، ۽ رحمان ڍيري وغيره ۾ جهجهي انداز ۾ دريافت ڪيون ويون هيون. ان کان علاوه وچ اوپر اندر بابل، آشور، عکاد، نينوا ، مصري تهذيبن ۾ پڻ انهن جو واهپو عام جام هيو، پر انهن علائقن جي قديم تهذيبن ۾ استعمال ٿيندڙ سيلون (مهرون) 'سيلينڈر' نما آهن.

انهن مهرن جو ٻيو ڪارج ڏرمي فرضن جي بجاوري ۾ سهائتا ڪرڻ ۾ ٻڌايو وڃي ٿو. انهن مان هڪ تي يوگا آسڻ ۾ ويٺل انسان ڏيکاريو ويو آهي جنهن کي پشو پتي مهاديو، (Proto Shiva) چيو وڃي ٿو . (جيئن هڪ هنڌ اڳ ۾ ڄاڻايو آهي.) اهڙيون انساني شڪليون ڪنهن 'ديوتا' يا 'شڪتي' سان پيٽيون وڃن ٿيون. ڪجھ ڇنيل نظارا بابل، آشور، نينوا، عکاد جي پراچين ڏند ڪٿائن سان مشابهت رکن ٿا - جيئن هڪ انسان کي ٻن چيتن سان وڙهندي ڏيکاريو ويو آهي. اِهو منظر گلگميش (Gilgamesh) جي مشهور ڏندڪٿائي گمنام Epic ڏانهن اشارو ڪري ٿو؛ جيڪو ٻارهن بابن تي رچيل پنج هزار ورهيه قديم ٻڌايو وڃي ٿو. اهو انسان جي مهانتا ۽ امرتا جي ڳولها جي رنگ ۾ رڱيل آهي.

ان کان علاوه انهن سيلن تي ڍڳي، هاٿي، ٻکري، گينڈي، مانگرمڇ سيهڙ، هرڻ ۽ بي- ڪُڪي ڍڳي وغيره جا ڇڻ اڪريل آهن (اڄ ورهايل هندوستان جي پراچين سيپتا جي جڳ پرسڌ ڄاڻن 'برجيٽ' ۽ 'ريمنڊ الچن' جي راءِ مطابق، اِهو بي ڪُڪو ڍڳو (Unicorn) حقيقت ۾ هڪ ڏند ڪٿائي جانور هيو.

انهن مهرن تي اُڪر يا چتڪاري تپرس ۾ وڇندڙ سمجھ داري ۽ مهارت سان ڪيل آهي. جنهن مان انومان ڪڍي سگھجي ٿو تہ ان جڳ جا ماڻهو ذهين ، سياڻا فنڪاراڻا خوبين سان مالا مال هئا.

انهن مهرن تي اڪريل يا ڇنيل قسمين قسمين جانورن بابت اهو چيو وڃي ٿو تہ اهي جدا جدا انساني 'روين' 'جريتر' ڏانهن علامتي طور اشارا ڏين ٿا: شڪتي، ڇل ول، قوتي ، مردانگي وغيره! يا اهي ڪنهن قبيلي، واپاري برداري ۽ ٽولي جي خاص سجاڻپ لاءِ ڪتب آڻيون هونديون .

ان بعد مٿي ذڪر ڪيل راڪلداس ٻئنرجي پنجاب جي سرائيڪي ڳالهائيندڙ پٽي ۾ ڪير ٿر جبل جي تر ڪان ٿيندو سنڌ اندر سکر، جيڪب آباد، لاڙڪاڻي جي علائقن ۾ سڪندر اعظم جي 21 يادگاري ٺهرايل ٽنهن جي ڦولها ۾ آيو هو، ليڪن، قسمت سانگي، اوچتو موهن جو دڙو تي اچي دنگ ڪيائين! سندس شروعاتي لاڪيتي کوجنا، ۾ کوٽائي مان 27 وڏا شهر ۽ 53 ننڍن ڳوٺن جا کنڊهر پڌرا ٿيا، ليڪن اهي آبادیون ٻڌ ڌرم جي زماني جون ٻڌايون وڃن ٿيون، ليڪن ايا سوڌو انهن جي حيثيت تڪراري ڇئي وڃي ٿي.

ابتدا ۾ موهن جو دڙو، هڪ ذريعي مطابق، اٽڪل 750 ايڪڙن تي ڦهليل هيو، ۽ هينئر صرف 200 ايڪڙن اندر ان جي موجودگيءَ جي اهڃاڻن جي ڄاڻ پئجي سگهيس، هيل تائين ان قديم آستان (موهن جو دڙو) جو فقط ٽيون حصو کوٽي پڌرو ڪيو ويو آهي، باقي ۾ حصا ايا سڌو کوٽائي کان _ ڪن اڻ ٿر سببن ڪري ، جنهن ۾ پاڻي جي اوچي ٽيندڙ سطح ۾ شامل آهي _ وانجهيل آهن.

'موهن جو دڙو' تان لڏل سيلون هڙاپا مان حاصل ڪيل سيلن سان مشابهت رکن ٿيون! ان کوجنا مان سندن هم عصري سيٽيتا جا نشان ۽ ثابتيون پربل آهن.

سن 1924ع مصري تهذيب جي برک عالم پروفيسر اي ايڇ سئس پڌرائي ڪندي ڄاڻايو ته "موهن جو دڙو، هڙاپا مان لڏل شيون سميري، بابل ۽ آشورائي تهذيبن مان دريافت ٿيل سامان سان مشابهت رکن ٿيون". ان حيرت ۾ وجهندڙ ڄاڻ سڌو ماٿر جي سيٽيتا کي پنج هزار ورهيه پوئتي موٽائي ڪيس دنيا جي جهونين تهذيبن ۾ اعليٰ مقام ڏياريو! ان بعد قديمي آثارن جي ٻين ڪيترن ئي ناليري ماهرن جهڙوڪ سڊني سمٿ، مشرس گئڊ، ڊاڪٽر مئڪي وغيره پڻ 'سڌو ماٿر سيٽيتا' (موهن جو دڙو وارو زمانو) کي بابل ۽ نينوا جي قداور تهذيبن سان گڏ ٻيهاريڻ جا ڪيئي معتبر حوالا ۽ ثابتيون پيش ڪيون. ان ڏس ۾ سن 1925ع ۾ هارگيوز نالي هڪ ٻئي نامياري ماهر موهن جو دڙو ۽ هڙاپا کان بلوچستان ۾ نال تائين سفر جاري رکي لاڪيتي کوٽائي جي عمل تي قدرائتي ۽ ساڃهه پري روشني وڌي.

انهن قيمتي کوجنائن، ۽ نتيجي طور حاصل ٿيل ثابتين مان اها ڄاڻ پيئي ته سنڌ جا اوائلي رهواسي وئشنو (Vegetarian)ڪين هئا،گوشت، مڇي ۽ پلو واپرائيندا هئا، کير جهجهي انداز ۾ پيئندا هئا. لڌل آثارن ۽ شين مان وڌيڪ اها به ڄاڻ حاصل ٿي ته ان وقت سنڌ اندر جانورن ۾ ڍڳا، مينهون، گايون، ڪتا، سوئر، رڍون جام هيون. ان کان علاوه ٻيا ساهدار جهڙوڪ هاٿي، هرڻ، سيسر، چيتا وغيره پڻ موجود هوندا هئا.

ان وقت جي سنڌواسين ۽ ساڻن لاڳاپيل ٻين تهذيبن جهڙوڪ مصري، بابل، نينوائي، اُر (U r) وغيره جي وچ ۾ گهريلو اڏاوت، بناوت جي عمدگي کان علاوه ملڪي جوڙجڪ، سرشتي ۽ عوامي رهڻي ڪهڻي جي لحاظ کان هڪ وڏو ۽ واضح فرق اهو به هيو جو هتي عام طبقي، وچولي طبقي جو جيون آسودو، سکيو ستابو ۽ شانتي ۾ بسر پئي ٿيو، منجهن علم جي پياس به سرسيري نظر آئي ٿي ؛ ليڪن ان جي ڀيٽ ۾ وچ اوڀر وارين مڙيني تهذيبن اندر ملڪ گيري ۽ بادشاهت جا اُهڃاڻ چٽيءَ طور موجود هيا (ان دور جي آس پاس اُر ۽ اَڪار جي رياستن (موجوده عراق) تي 'سارگن' ۽ 'آئزن لورسا' نالي حاڪمن جو راڄ هيو!) جنهن ڪري عام شهري جي زندگي گهڻي ڀاڱي ڏکي ۽ بي چسي پئي گذري. ان حقيقت جو اظهار جان مارشل، وولي، ۽ معلوون جهڙن ودوانن به پنهنجي تحقيقي ليکن ۾ بار بار ڪيو آهي.

ان کان سواءِ دنيا جي ٻين به ڪيترن نامور ليکڪن ۽ برک ماهرن جيڪي پراچين مصري، بابلي، آشورائي، اُر، نينوائي، سميرائي سڀيتائن جا معتبر ڄاڻو آهن، جهڙوڪ ڪرنل آرڪاٽ، ڪائونٽ مرنسٽ جرنا، برگس، بي ايڇ بارهال، سرجان مارشل وغيره يڪراءِ ٿيندي اظهاريو آهي ته "پراچين 'سنڌو سڀيتا' پنهنجي سڀني هم عصر تهذيبن کان اڏاوت جي لحاظ کان اعليٰ؛ گيان جي لحاظ کان بلند، رهڻي ڪهڻي جي لحاظ کان صاف، سٿري، نفيس ۽ شهري نظام ۽ جوڙجڪ جي لحاظ کان مثالي هئي! سنديس (سنڌو) سڀيتا جي ڇاپ مٿي ڄاڻايل سڀني قديم تهذيبن تي گهري ۽ چٽيءَ طور ڏيکاري ڏئي ٿي! موهن جو دڙو جي موجودگيءَ انهن جي هر پهلوءَ ۾ انقلابي تبديليون پيدا ڪيون!! "

هن سيٽا اندر عورت مرد جي برابري وڏي اهميت حاصل ڪئي، اڇوڪي زماني جي (Lib. Movement) ڪان عورت ذات کي وڏيڪ آزادي حاصل هئي پردي جو رواج ڪون هيو، پاڻ کي سينگاري، زيورن سان جهنجهي ٻاهر نڪرڻ ۾ ڪو عيب نہ سمجهيو ويندو هيو!

'موهن جو دڙو' جي کوٽائي ، ۽ کوجنا بابت اڳيئي مٿي ڄاڻايو ويو آهي، ان سلسلي کي جاري رکندي اهو ڄاڻائڻ ضروري آهي تہ کوٽائي مختلف وقتن ۽ حڪومتن جي دور ۾ لاڳيتي ٿيندي رهي. ان ڏکهي ۽ ظاهري طور 'اڪٽ' سلسلي کي سن 1922ع کان قديمي آثارن جي ماهرن سرجان مارشل، اي . جي . ايڇ مئڪي جي سربراهي هيٺ باقاعدگي سان شروع ڪيو ويو هيو ۽ اهو ڏکهو عمل نهايت اورچائي سان سن 1931ع تائين جاري رکيو ويو. خاص مقصد شهر جي تپرس ۾ وجهندڙ رڪاوٽ ، ان جي قدامت ۽ لڏل شين جي تاريخي، افادي ۽ سائنسي چنڊ چاڻ ۽ جائزو ونڊ قرار ڏنو ويو. هڙاپا جي کوٽائي ۾ ان مقصد حاصل ڪرڻ خاطر سن 1921ع ۾ شروع ڪيئي وئي، جيڪا اڳتي هلي سن 1937ع ، ۽ پوءِ سن 1946ع تائين جاري رکي ويئي . ان جي کوٽائي ۽ کوجنا ۾ نالبري ماهرن ۽ سڃاڻ عالمن ڊاڪٽر ساهني ، ايم . ايس. وٽس (M.S.Vats) کي . اين شاستري سرمارٽيمر ويلر پاڻ موکيو هيو. هن صاحب موهن جو دڙو جي اڏاوت بابت وڏيڪ معلومات حاصل ڪرڻ خاطر هڪ پيرو ٻيهر سن 1950ع ۾ کوٽائي جو عمل نئين سر شروع ڪرايو جنهن ۾ ڪيس ڪجهہ ڪاميابي جا اُهڃاڻ پڻ نظر آيا هئا. انهن سيني کوٽاين، يا کوجنائن جي رڪاوٽن ۾ ٻہ شخصيتون سڀ کان وڏيڪ نہ صرف سمئہ جي لحاظ کان اڳيرون هيون بلڪ عمل جي ميدان ۾ ٻہ سرس نظر آيون — اِهي هئا: پروفيسر پنڊيڪر ۽ هينري ڪزنس.

سنڌوماٿر سيٽا يعني موهن جو دڙو، هڙاپا پراچين سمئي ۾ پنهنجي سهيوڳي ماڳن وسيلي وسيع علائقي ۾ نہ صرف انهن سان ڳنڊيل هئي، بلڪ ڏور ڏور تائين ڦهليل پڻ هئي. سنديس ڳولهي لڏل سهيوڳي ماڳن ۾ ڪاليبنگن، لُوٿل، رنگپور (راجستان ۽ گجرات)، ڳاڙهو پڙو (ڏکڻ اوير سنڌ)، ان کان علاوه تاريخ کان اڳ واري زماني جا 9 عدد ٻيا ماڳ سليمان جبل جي تراين لڳ ڳولهي لڌا ويا آهن جن مان

'گوملا' ۽ 'رحمان ڊيري' جاڻائڻ جوڳا آهن. انهن جي کوجنا ۽ ڳولها جي جس جا پاڪي قديمي آثارن جا مشهور ماهر محمد شريف ۽ ڊاڪٽر داني آهن.

سنڌو ماڻر سيبيتا جي وسعت پراچين سمئہ ۾ مڪران جي ساموندي ڪناري، سنڌو ماڻري، گجرات، راجستان، هاڪڙي درياهہ (بهاولپور) وارن علائقن، اوپر پنجاب ۽ دهلي جي پرسان وارن علائقن تائين ڦهليل هئي. دنيا جي هي ڪنهن قديم تهذيب کي ايڏي وسعت ۽ هم گيري حاصل ڪين ٿي سگهي هئي! سنڌو سماج پراچين جُڳ ۾ هميشہ نہ صرف منظم ۽ متحد رهيو آهي؛ بلڪ هڪ سگهاري سماجي تاڻي پيٽي ۾ پويل پڻ رهيو آهي.

سرجان مارشل ۽ پروفيسر اي ايچ سئس مطابق موهن جو دڙو، ۽ هڙاپا مان لڌل مهرن تي اُڪريل لپي، ۽ تصويري اکرن جهڙيون ساڳيون مهرون (تنت مال پٽر سپي، چن، عاج، ڪڪر، جَوَ مان جوڙيل) ايران، عراق، بابل، سمير جي قديم تهذيبن جي کوٽائي دوران پڻ هٿ آيون هيون، جنهن سندين سنڌو سيبيتا سان هڪجهڙائي ۽ هم عصري ڏانهن واضح اشارو ٿي ڪيو.

ان کان علاوه سن 1933ع تائين کوٽائي دوران موهن جو دڙو جا هڪ ٻئي مٿان ست شهر (يا نَوَ شهر؟) نڪري نروار ٿيا هئا. سنديس پکيڙ تيرهن ايڪڙ ڪٽي وئي آهي، (ان کان اڳ جي ڦهلاءُ کي جدا جدا ذريعن 750 ايڪڙن 200 ايڪڙن تي ڪٽيو ويو آهي !؟) انهن ستن شهرن کي، وقت جي اونهي پيماني ۾، ٽن جُڳن ۾ ورهايو ويو آهي. مٿيان ٽي شهر ويجهي زماني يعني اڄ کان اڍائي هزار ورهيہ اڳ جا چيا پيا وڃن. ان بعد وارا ٽي شهروچولي دور سان متعلق ٻڌايا ويا آهن ۽ آخري شهر جو ناتو پراچين سمئہ ريکا سان ملايو ويو آهي، يعني عيسي جي پيدائش کان اٽڪل ٽي هزار ورهيہ اڳ!

اچانڪ پاڻي نڪري اچڻ سبب وڏيڪ گهري کوٽائي ناممڪن بڻجي وئي ـ اگر ائين نہ ٿئي ها تہ، شايد ڪو ٻيو شهرُ يا شهرَ نڪري اچن ها، جنهن جي نتيجي ۾ اها سيبيتا، ممڪن طور، اڄان وقت جي گهرائي ۾ داخل ٿي وڏيڪ پوئتي موٽ کائي ها؟

سرجان مارشل چواٽي "موهن جو دڙو جي مڪانن جهڙي اڏاوت سڄي پراچين هندوستان ۾ ڪٿي به نظر نه ايندي!" 'موهن جو دڙو' مان لڏل باسڻ پنهنجي اهميت، افاديت ۽ خوبصورتي جي لحاظ کان ٽن درجن ۾ ورهائي سگهجن ٿا: (1) نيري سائي رنگ جي چڪنالي ٽيل برتن (2) ڳاڙهو رنگ ٽيل باسڻ (3) سنها، نفيس ڪاغذي برتن . پهرين درجي وارن چڪنالي نڪتل سهڻن، اوچي درجي ۽ عمده برتن جهڙا ٽانوَ دنيا جي ڪنهن به قديم تهذيبي مرڪز تان حاصل ڪو نه ٿي سگهيا آهن!

هڪ ڪٽ موجب ڇهن سون کان وڌيڪ جدا جدا نمونن ۽ ماپ جون مهرون لڌيون ويون آهن ۽ انهن متان مختلف جانورن جون سهڻيون تصويرون اُڪريل آهن،انهن ۾ ڍڳو، گينڊو، مينهن، باندر، سوئر، ڪڇون، هرڻ، گهڻو، رڇ وغيره شامل آهن. اِهي مهرون چاندي، ٽامي، عاج، سنگمرمر، سپي، چن ۽ ٺڪر مان جوڙيل آهن.

رگ وید ۾ سنڌ کي 'سوات' ۽ 'ارڙاوئي' جي نالي سان سڏيو ويو آهي، يعني عمدو سوٽي ۽ اوني ڪپڙو تيار ڪندڙ ديس! 'سنڌ' نالي هڪ خاص قسم جو ڪپڙو ۽ زيور جوڙي ڪري بابل موڪليا ويندا هئا. ان زماني ۾ سنڌ جي سوٽي ڪپڙي کي موجوده عراق ۾ 'سنڌو' يونان ۾ 'سنڊان' ۽ مصر ۾ 'سيندل' ڪوٺيو ويندو هو، ان دور ۾ سنڌ جي مکيه پوکن ۾ ڪپهه، ڪڻڪ، جَوَ، ڪارڪ، هنداڻو، بيهه، پٻ شامل هئا.

دنيا جي سڀ کان پراچين تهذيبي بستين ۾ جريڪو (Jericho) جو نندڙو ڦٽل شهر اردن ملڪ ۾ جدهه پهاڙ جي دامن ۾ آهي، جنهن جي عمر اڄ کان اٽڪل ڏهه هزار سال اڳ ڪٿي وئي آهي، ۽ اهو انڪري به اهم ليکيو وڃي ٿو جو بائبل ۾ ان جو ذڪر موجود آهي. ان شهر جي زماني کي نئين پٿرائين، (Neolithic) عهد ۾ ليکيو ويو آهي. ان بعد ۾ "ڪهني دريافت" بلوچستان اندر، مهر ڳڙهه، کي چيو ويو آهي جنهن جي قدامت اڄ کان اٺ هزار سال اڳ جي ڪٿي وئي آهي، ان کي به نئين پٿرائين، دور ۾ قرار ڏيئي سگهجي ٿو.

البته سنڌ اندر 'آمري' جنهن جي قدامت اڄ کان ڇهه هزار ورهيه اڳ جي آهي، ڪوٽ ڏيجي جيڪو اڄ کان اٽڪل ساڍا پنج هزار سال اڳ وجود رکي ٿو، اِهي ٻيئي موهن جو دڙو ۽ هڙاپا کان ڪجهه صديون اول

وجود ۾ آيا، ليڪن پويان بيان ڪيل ماڳ پنهنجي ڏِيا، تهذيبي افاديت، بين الاقوامي ڇاپ ۽ اهميت، انساني تاريخ،ارتقائي عمل جي گهرائپ، عوامي سڌاري، ترقيءَ ۽ وسعت جي لحاظ کان سموري دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ اوچو، اَعليٰ ۽ آدرشي مقام رکن ٿا. صرف مصر بابل، سمير جون عاليشان تهذيبون _ جيڪي سندين هم عصر چيون وجن ٿيون، انهن سان ڪنهن حد تائين بر ميچي سگهڻ جي لائق هيون.

پراچين هندوستان اندر تهذيبي ارتقا جي سلسلي ۾ ڪيئي متحرڪ ۽ غير متحرڪ، مسلسل وهندڙ ۽ بيئل دور ايندا رهيا آهن _ انهن عهدن ۾ نه صرف قديم هندوستان اندر، پر بين 'ڏارين ڏرتين' تي به ائين ئي ٿيندو پئي رهيو آهي. ان عمل ۾ هميشه عوام جو مرڪزي ڪردار پئي رهيو آهي، ليڪن مختلف ڏرمي، سماجي ۽ سوچيندڙ شخصيتن به روشني جي مناري، وانگر انهن تبديلين ۾ نهايت اهم نوعيت جو ڪردار ادا پئي ڪيو آهي.

سموري دنيا اندر ۽ خاص طور هندوستان ۾ 'سنڌو ماڙ' جي روشن، ترقي پسند سيپتا کان گهڻو پوءِ، آريائي نسل جي آمد کان به گهڻو بعد ۾ عيسوي سن کان اڳ نائين صدي کان ٻي صدي واري وچولي دور کي (Axial age) سڏيو وڃي ٿو. مان ان زماني کي ساڃهه يا روشني، جي يُگ سان تعبير ڪريان ٿو، ان يُگ ۾ وڏيون انقلابي تبديليون رونما ٿيون هيون، هندوستان اندر مهاتما بُدّ 'ويدڪ يا براهمڻي' دور جي فڪري جمود ۽ تنگ نظري تي ٻڌل رسمن رواجن کي ٽوڙي هڪ نئين، نڪور انقلابي سوچ جو بنياد وڌو. چين اندر ڪنفيوشس ۽ لائو زُو پنهنجي نئين فلاحي سوچ ذريعي پراڻين، مدي خارج ۽ ڏڏندڙ مذهبي ديوارن ۾ ڪاري ضربون لڳائي ڏار پيدا ڪيا. ٻئي طرف ايران اندر ڇهين صدي ق م ۾ زردشت (Zoroaster) 'يڪ وجوديت' جي فڪري لهر آڻي پراڻي، بدبودار سماجي ۽ مذهبي ڏارائن ۾ ولوڙ جي ڪيفيت پيدا ڪئي؛ ۽ ان ڏس ۾ ان کان اڳ يهودي پيغمبر (Solomon, Isaiah, Jeremiah, Ezekiel) سليمان، يسعياه، يرمياه، حزقيل وغيره پڻ ساڳيو انقلابي عمل جاري رکي پاڻ موکي چڪا هئا.

ان ساڳئي دور ۾ (ساڃهه يا روشني جو يُگ) هندوستان اندر 'گمنام' دانشورن جو هڪ اهڙو طبقو اُڀريو، جنهن کي عام طور

'چارراک' فيلسوف سڏيو وڃي ٿو ، ۽ هنن جي طرفان پيش ڪيل ان 'عوامي فلسفي' کي به ساڳيو نالو ڏنو ويو آهي. هنن دانشورن سماج اندر 'گوتمي فکر' ۽ 'اپنيشدي باغيانہ سوچ' کان وڌيڪ اُتمتا پريل'انساني سوچ' جون جهرٽن جيان مڏر وهندڙ تيز، صاف ۽ صحت بخش ڌارائون جاري ڪيون؛ ليڪن انهن سيني چارواڪي مفڪرن کي سماج جي ڪرپ آٽيندڙ قدرن سان سڌيءَ ريت ٽڪروٺ سبب سقراط جيان زندگي جي آهوتي ڏيڻي پيئي! 'اوچي فلاحي سوچ' آڇڻ جي قصوروار هٿ سبب بليدان (شهادت) ڏيڻ وارن روشن فکر انسانن منجهان، دنيا اندر، هيءُ پهريون انساني جٿو هيو!!

(Axial age) کان گهٽو اڳ، بلڪ 'جنگجو آريائي سيبتا' جي آمد کان به پهريائين 'سنڌوماڙ جي تهذيب' جا ابتدائي محرڪ ۽ بنياد وجهندڙ انفرادي 'ذهن' ۽ 'عوام' مٿي ڇاڻايل يُگن جي سموري انساني ارتقائي سرمائي کان وڌيڪ پرپل، وڌيڪ روشن خيال، وڌيڪ ساڃهہ پريا هئا. اگر ان سمئ کي 'ستيہ يُگ' (Golden age) چئجي تہ وڌاءُ ڪين ٿيندو. ليڪن اهي صحت مند سوچيندڙ ذهن ۽ باڪمال، باعمل 'هٿ' کهڙا ۽ ڪنهن جا هئا؟

سنڌو ماڙ تهذيبي ڪڙين جي سلسلي ۾ ڪجهہ وڌيڪ ڇاڻائڻ کان پهريائين هن خطي تي مختصر نگاهہ وڌائڻ ضروري آهي. هن ڌرتيءَ جي صوبي سرحد جي سرزمين پنهنجي فطري رنگا رنگي، گونا گونيت ۽ هر آهنگي جي باوجود مُلن، ڏرمي ڪٽر پنڌين ۽ تنگ نظري جي باعث هن خطي ۾ مخصوص مقام جي حيثيت رکي ٿي. پنجاب جي ڌرتي قدر تي نظارن، پاڻي جي جهجهائپ ۽ خوبصورتي ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي. پر سنديس اصلي شهرت ان سندر ڌرتي تي جنميل صوفي، سنتن ۽ ولين جي محبت ۽ آشتي جي پيغام ۾ سمايل آهي؛ ان سلسلي ۾ هڙاپاجي دريافت به هڪ اهم عنصر آهي. بلوچستان جي پٽريلي ڌرتي، ڪجهہ ناڪاري انساني وصفن جي باوجود انسان دوستي، مهمان نوازي ۽ صحت مند قبائلي روائتن سبب هن خطي ۾ اوچو مقام رکي ٿي ـ ۽ مهر ڳڙهہ ان ڌرتي اندر قطب تاري جيان سدا چمڪندو رهي ٿو!

ليڪن سنڌ جي ٻهڪڻي، جرڪندڙ ڌرتي فطرت جي بي حد مهربانين، موهن جو دڙو جي سموري سنسار ۾ سدا قائم چوڏس هاڪار ۽ ناموس جي باوجود پيرن، ميرن، فقيرن جي بي حساب تعداد کارڻ هڪ يڪتائي حيثيت حاصل ڪئي آهي. پر ڳالهه جو اننت اِتي ڪونه ٿو ٿئي هن عاليشان ڌرتي اندر نچاڻان ڪيترائي تاريخي ۽ تهذيبي 'پوريل' دڙا پنهنجي 'جنم' ونڻ جي اوسيئڙي ۾ هٿ پير هڻي رهيا آهن؛ ۽ ڪيئي جنم ونڻي چڪا آهن! انهن مان چند مشهور جيڪي تاريخ جي گهڻ ڏورانهين دور جا چيا وڃن تا ڄاڻائڻ جوڳا آهن. انهن ۾ لاڙڪاڻي ضلعي اندر 'جهڪر جو دڙو' ميرپور خاص ضلعي ۾ 'ڪاهو جو دڙو' ۽ نوابشاهه ضلعي ۾ 'چانهونءَ جو دڙو' سکر ضلع ۾ روهڙي لڳ 'اروڙ' شهر، دادو ضلع اندر رني ڪوٽ وغيره ڪافي اهميت رکن ٿا. انهن جي کوجنا جي سلسلي ۾ وقت بہ وقت کوٽائي جو عمل جاري رکيو وڃي ٿو. پڪ سان نہ ٿو چئي سگهجي تہ انهن جا اسرار تاريخ جي ڪهڙي سطح تي جنم ونڻي مجسم حيثيت حاصل ڪندا.

مشهور ودوان سرمارٽيمرويلرچواٽي "سنڌ ماڻر جي تهذيب جون حدون ٻين سيني هم عصر سيبتائن کان ڊگهيون هيون. ان جي رهواسين کي اٺڪل اٺ سئو ميل ڊگهي ساموندي ڪناري تائين نہ صرف پهچ هئي، بلڪ لڳي ٿو تہ اِهو سندين زير اثر بہ هيو! اتان جي رهواسين مان 'پٽين' نالي لوڪ ساموندي واپاري هئا، جن جي رسائي يونچ سمنڊ (Mediterranean sea) جي آس پاس جي علاقن تائين هئي، انهن علاقن ۾ ان دوران جا ڪجهه مشهور شهر ڪارٽيج (Carthage)، ٽرائي (Troy)، سدن (Sedan)، يوٽيڪا (Utica)، وغيره هئا، جن سان هنن اصلوڪن سنڌين جا وٽج واپار ذريعي ڪافي ويجها ۽ پختا ناتا هئا. تاريخ جي علم مان عام تاثراهوئي ملي ٿوتہ دنياجا 'قديم ساموندي واپاري' فينيشنس (Phoenicians) هئا، پر جهوني دريافت ٽيل وستوئن جي تحقيق کان پوءِ ڄاڻ پوي ٿي تہ اِهي واپاري اصل ۾ قديم سنڌي 'پٽين' جي اولاد مان ئي هئا! "

پر ان ڳالهه تي سيئي محقق ۽ ودوان يڪراءِ آهن تہ سنڌو ماڻر جا اوائلي ڦلندڙ ڦولجندر ماڳ موهن جو دڙو ۽ هڙاپا هئا. موهن جو دڙو مان اڏاوتي لحاظ کان اعليٰ پختا گهر، اناج رکڻ جا گدام، تربيتي مرڪز، وڏو

عوامي تلاءُ، پئنچات هال، اشنان جون جايون، مٺ، اوطاقون، ڳجهيون ناليون، ڪُشادا رستا ۽ گهٽيون ۽ اڻ وسهندڙ تعداد ۾ ڪوهن جي موجودگي؛ هن وقت تائين ست سئو کان وڌيڪ ڪوهه دريافت ٿي چڪا آهن! ان سموري اپٽار مان ان عنصر کي وسارڻ نه جڳائي ته اهي سڀ حيرت ڏيارينڊڙ حقيقتون 'عام زندگي' جي سهولت برابري ۽ بهتري ڏانهن اشارو ڪندي نظر اچن ٿيون، ۽ اهو به اُهجاڻ ملي ٿو ته سماجڪ جوڙجڪ ۾ درجابندي ۽ اونچ نيچ بنهه ڪون هين! پر ان جي پيٺ ۾ مصر، بابل ۽ سمير جي هر عصر ۽ ڏورانهن سنڀنڊي تهذيبن اندر 'عام جيون' جي آرام، سُک ۽ سهولت جو ڪو پرو نه ٿو ملي ؛ نه صرف وڏا عاليشان ۽ پيڪيدار محل، (بابل جا جهومندڙ باغ) نهايت عمدا مقبرا (مشهور مصري اهرام) ۽ ڏيڪ ويڪ وارا مندر ڏهرائڻ تي زور هوندو هين! اهي سڀ نشانيون هڪ بي ترس ۽ نابرابري واري سماج ڏانهن واضح اشارو ڪندي ڏيکاري ڏين ٿيون .

موهن جو دڙو جي کوٽائي دوران دريافت ٿيل هڪ شانداڻ يا وهار (Stupa) کي، ڪجهه ودوانن جي راءِ سان اختلاف ڪندي، گوتمي تهذيب جو يادگار نه ٿو چئي سگهجي، چو جو اها سيبتا (Buddhist culture) موهن جو دڙو جي سيبتڪ يُگ کان گهڻو گهڻو پوءِ، هندوستان اندر وجود ۾ آئي . موهني ۽ هڙاپائي تهذيب ۾ رڳيل انسان دوربين، مستقل مزاج ۽ عمل جو ڪانڪي هيو؛ ڪيس عياشي، نابرابري ۽ تشدد کان سخت چڙ هئي، چو جو سنديس سيبتا سالن جي لڳاتار انساني ساڏنا ۽ شانتي جي ڪُکِ مان اُپري هئي، ان ڪري ان اندر هڪ مثالي مهانتا ۽ انفراديت سمويل هئي _ جنهن هنساواد ۽ يُڌواد جي هر چهري کي سخت ناپسند ڪري ٽڏي ڇڏيو هو. ان سلسلي ۾ جڳ پرسڌ ودوان، ليکڪ ۽ فيلسوف آلڊس هڪسلي (Aldous Huxley) جا هِي لفظ ورجائڻ جوڳا آهن، "سنڌو سيبتا ڪنهن به قسم جي هٿيار استعمال ڪرڻ بنا ڦولي ؛ ۽ نه وري ان ڏس ۾ ڪي گهاتڪ هٿيار سنديس ڏيبل ڪندرن مان ظاهر ٿيا! هيءَ دنيا جي سڀ کان اهم ۽ فخر لائق ۽ هنڌائڻ جوڳي حقيقت آهي. ان حقيقت مان اهو به ثابت ٿئي ٿو ته ڪنهن به عظيم ۽ ڳنجريل شهري تهذيب کي بنا جنگ جوتي قائم رکي سگهجي ٿو. "

آلبس هڪسلي جو فڪر لاشڪ هاڪاري، اتساهيندڙ ۽ برحق آهي؛ پر پاڪستان جون موجودهه سياسي،سماجي ۽ معاشي حالتون سنڌ ڏرتي ۽ ان سان واڳيل عظيم تهذيبي ماڳ (موهن جو دڙو) لاءِ سازگار ۽ جيئڻ جيئاريندڙ ڪين ٿيون پاسن !

هن وقت سنڌ ڏرتي پراچين زماني جي گڏيل هندستان (پارت ورش) جو ڏيڪ پيش ڪري رهي آهي. ان دور جي پارت ديس ۾ پرڏيهي راتاهو هٽندڙ قومون جهڙوڪ آريا، سٿين، يوناني، هُن، شاڪا، ايراني وغيره ساموندي موجن جيان ايندیون رهنديون هيون ۽ سندس ستر، سونهن ۽ سڪ لٽيندیون رهيون. سندس ثقافتي، تهذيبي اوج سان هٿ چراند ڪري انکي لوئيندیون رهيون .

پر، ان پراچين ديس جي نڪريل،سڳنڌ پريل ،سنجيوني جهڙي امر، سدا بهار ۽ طاقتور تمدن ۽ تهذيب ۾ پنهنجو پرپور ۽ قيمتي يوگدان ڏئي ان منجهان گهٽو ڪجهه پرايائون پڻ؛ جنهن جي نتيجي ۾ هن ننڍي ڪنڊ جي رنگا رنگ ثقافت هر ڏس ۽ ڏيڪ ۾ نروار پئي پسجي!

پر اڄوڪي سنڌ جي حالت ان دور جي 'قورن' کان بنهه نرالي آهي. اڄ جا 'ڏاڙيل' اتر اوپر ڏيهه، پنجن دريائن جي اُپت واري ڏرتي، ۽ گنگا_ جمني، سرسوتي ،ڪاويري ،گوداوري ۽ ڪرشنا جي وادين مان ديده دليري سان هن 'امن جي علامت'واري ڏرتي ڪي پنهنجي تشدد، اُرهه زورائي،نردئيتاءِ بنياد پرستيءِ ڳوهيل ثقافت سان لوئي سندس سونهن ، ساڀيا، سڪ، شانتي ڪي پنگ ڪري سندس وجود کي هڪ ڪوڙهي جهڙي روڳي روپ ۾ بدلايو آڻائون _ پنهنجي قديم پيشروئن کي گهٽو پوئتي ڇڏي ڪائنئ گوءِ ڪٽي ويا آهن . ان اندوهه ناڪ حالتن ۾ اڄ جو سنڌي پنهنجي ئي ڏيهه ۾ 'ريڊ انڊين' بڻجي ، 'اقليت' جي علامت بڻجي پوءَ، بدامني ۽ پنهنجي وجود کي بچائڻ خاطر، بد حواسي جي عالم ۾ رڙ ۽ روهه جيان، هيڏي هوڏي پٽڪي رهيو آهي_ موسيٰ جي قوم کان سندس حالت بدتر پسجي پيئي!

انهن پنجن مختلف ثقافتي اڪاين (پناڻن ،پنجابي، مهاجر، بلوچ _ ۽ سنڌي) مان هر هڪ جو پنهنجو پنهنجو تمدني جوڙجڪ قائم آهي. ڇا اِهي مختلف مزاج ۽ طبيعتون رکندڙ ثقافتون هڪٻئي سان همیشہ گڏ

رهي سگهنديون ؟ ۽ وقت جي ڪنهن اڻڄاتل نڪتي تي گڏ ٿي ڪري هڪٻئي کي متاثر ڪري هڪ ئي ترڪيبي عمل جي لڙي ۾ پوئجي پاڻ ۾ يڪجا ٿي سگهنديون ؟

يا اهو ممڪن آهي تہ ڪاروباري، سماجي ۽ اقتصادي گهرجن سبب پنهنجي الڳ سڃاڻپ، طبيعت 'وڃائي' هڪ ٻئي ۾ سلهاڙجي وڃن _ يا هڪ ٻئي خلاف ان 'ثقافتي سفر' جي جذباتي ۽ ٿڪائيندڙ اثرسبب ڪڪ ٿي ڪري هڪ ٻئي ۾ سموئجي وڃن؟

پر، اهو خطرو پرٻل نظر اچي ٿو تہ اِهي ٻاهران آيل 'بيٺڪيت' جي رنگ ۾ رتل چارئي عناصر 'ترڪ_مغل' حڪمراني جي سانچي ۾ وڌل 'اسلامي'مٽيءَ مان ڦٽي نڪتا آهن جنهن منجهہ، ان مذهب جي (ڪتابن ۾ موجود) عمدن روحاني قدرن، اخوت، انساني برابري وارن متن جو واهپو، تاريخ جي ڪنهن بہ دور ۾ ڪين رهيو هو ! ۽ هينئر بہ ڪونهي!! ان جي ڀيٽ ۾ سنڌي ثقافت جي اوسر 'عرب _ هند'، پراچين ، ويدڪ، اپنيشدي ۽ موهن جو دڙو جي امن، شانتي، سهپ ۽ انساني برابري واري قالب مان نڪري وڌندي ويجهندي رهي آهي جنهن ۾ سڪ، پريم، ميٺ محبت،اهنسا وارن انگن جي جهجهائپ پسي سگهجي ٿي .ان ڪري پهرين ڌرجي ثقافت کي'جارح'۽ ٻئي قطار ۾ بيٺل نماڻن ماڻهن جي تمدن کي 'امن ۽ اهنسا'جي علامت سان تعبير ڪري سگهجي ٿو. تاريخ جي روح ۽ انساني فطرت جي گهراين ۾ کُتل انهن متضاد پاڙن جو هڪٻئي سان سنگم ڪيئن ٿي سگهندو ؟

اهي چارئي نسلي ۽ ثقافتي ڌريون پنهنجي فطري سڀاءُ موجب هن ڌرتي جي شانت وايو منڊل کي شڪ ۽ ميٺائي سان ڏسنديون رهن ٿيون. سندن سوچ ۽ عمل پنهنجي پرکن کان وصيت ۾ مليل نفرت، دشمني، غاصبيت ۽ عدم رواداري جي ڪرڀ ڏياريندڙ بڻياد ۾ کتل آهي . سندن ٻول ،زبان، ۽ هلت ۾ اڳرائي جو عنصر هميشہ، غالب طور، بکندو رهي ٿو .ان بنياد تي کين پنهنجي الڳ سڃاڻپ ۽ قوميت ۽ سنڌ کي ڀاڱا ڪرڻ جي هورا کورا لڳل آهي. ! ان اوپرائپ ۽ ويڳاڻي حالت ۾، جيڪا سن 1948ع کان سنڌين مٿان مڙهي ويئي آهي ،'سنڌي' کانئن ثقافتي ميلاپ ۽ چڱائي جي اميد رکي سگهي ٿو؟

ارجن شاد جو هيئيون نظمي ٽڪرو اسانجي موجوده 'دردشا'جي ڪيڏي نہ دردیلي عڪاسي ڪندو ڏيکارجي ٿو :

زمين تي رهندي بہ
زمين کي پنهنجي دل اندر جاءِ نہ ڏيئي سگهيو آهيان
ديوارن جي اندر محفوظ هوندي بہ
هميشہ پاڻ کي
ڪليل سڙڪن تي سمهيل محسوس ڪيو اٿم
نہ زمين تي پختو آهيان
نہ هوا ۾ لٽڪيل
آهيان الائجي آهيان ئي ڪون
منهنجو وجود چاهي
نہ تمدن ، نہ ويدانت
ڪوئي ساٿ نہ ٿو ڏئي
تاريخ تہ ڇڏ
پنهنجي هزار سالن جي تبديليئن جو .
وڏي ۾ وڏو بک
مون کي بڻايو آهي.

جيئن اڳ بہ چيو ويو آهي تہ "قديم سنڌو واسين جا لاڙا گائن وديا، نرت ڪلا، ۽ سنگتراشي ڏانهن اغلب طور نظر اچن ٿا، برتنن راندیکن ۽ سيلن تي چٽسالي ، ۽ سمويل سُرن ۽ گيتن جو سمند چوليون هٽندو ڏيکاري پيو ڏئي. انهن ۾ سمايل رنگ، سندرتا ۽ تازگي اندر ۾ دائميت جو احساس بخشين ٿا. تصوير ڪشي ۽ سنگتراشي سيني قديم تهذيبن جو اهم جُز رهيو آهي؛ چو جو انهن ذريعي ئي سماڏي ۽ ڏيان ڏانهن لاڙو چڪبو هيو."

هونءَ بہ هنساواد جا مخالف فن جا ڪوڏيا هوندا آهن. هنن جو تصويري، چٽسالي، ۽ سنگتراشي جو فن پنهنجي مقامي ماحول ۽ حالتن مان اُپريو؛ ان ڪري اِهو تاريخي، روائتي ۽ تهذيبي تسلسل اڄ ڏينهن سوڌو سنڌ اندر جيئرو جاڳندو، ساهہ ڪڍندو نظر پيو اچي. ليڪن ان جي پيٺ ۾ پراچين يُگ جي ناليري سيپيتائن: مصري، يوناني، ايراني، چيني،

سميري ۽ رومي ۾ اِها ڳالهه بالڪل نظر ڪين ٿي اچي! انهن سيني پنهنجي عظيم ماضي سان ناتو توڙي جديديت کي اپنايو ۽ ان عمل کي اگر وڏي الميئي سان تعبير ڪيو وجي تہ وڏاءُ ڪون ٿيندو.

اوٽويهن پُرمغز، تحقيقي، ۽ محنت سان قلمبند ڪيل مقالن، مضمونن ۽ نظر جي بنياد تي جوڙيل هيءُ تاريخي ۽ تهذيبي دستاويز سنڌ جي پراچين سيبتڪ داستان کي سنڌي زبان ۾ مرتب ڪرڻ جي پهرين جاندار ۽ جبس جوڳي ڪاوش آهي. ان آڳاڻي سيبتا جو مرڪز، انسان ذات جو ثقافتي ورثو 'موهن جو دڙو' ۽ سنڌو ماڻر جي تهذيب آهي.

ان اهم انساني وشيہ تي چٽي روشي وجهندڙ قلمڪارن ، محققن۽ قديم آثارن جي ماهرن ۾ ايڇ ٽي لئمبرڪ، پيرومل آڏواڻي، دوارڪا پرساد شرما، شيخ خورشيد حسن، گنگارام سمراٽ، ڊاڪٽر ايم رفيق مغل، تاج صحرائي، جواهر لال نهرو، پروفيسر چيتن ايل، ماڙيوالا، هوتچند روچيرام واڌواڻي، ڊاڪٽرممتازپناڻ، ايس آر رائو، تنويوعباسي ۽ ٻيا ڪيئي برک ليکڪ ۽ ماهر شامل آهن، جن هن املهه ڪاوش جي صورت گري ۾ 'موهن جو دڙو ۽ قديم سنڌو ماڻر سيبتا' جي هر پهلو ۽ رخ کي اجاگر ڪرڻ جو نهايت عمدگي سان جتن ڪيو آهي.

هن ڏس ۾ جڳ پرسڌ مغربي ۽ مشرقي مفڪرن ۽ قديم آثار جي ماهرن جهڙوڪ آلبس هڪسلي، سرجان مارشل ، سر الیگزنڈر ڪننگهام، سر مارٽيمرويلر، مئڪي، وولي، هارگريوز، گئڊ، سڊني سمٿ، ڪرنل آرڪاٽ، ڊاڪٽر داني، محمد شريف وغيره جي مستند ۽ برجستي ٽيڪائن ۽ حوالن سان هن دستاويزي ڳنڪي کي نہ صرف سينگاريو ويو آهي بلڪ (Reference Book) جي درجي تي پهچائڻ جي بہ ڪوشش ڪئي وئي آهي.

هن املهه رتن جي ترتيب، تاليف ۽ ديدهہ زيب چپائي لاءِ اسان جا ساڪي سنگت جا دوست خليل موريائي ۽ ڊاڪٽر پنجواڻي ساراهہ ۽ جس جا پاڳي آهن. پاڻکن جي ماهراڻا ۽ تنقيداڻا راءِ جو انتظار رهندو تہ جيئن اڳتي هلي، هن دستاويز کي اضافي سان وڌيڪ بهتر ۽ معتبر بڻائي سگهجي .

شيام ڪمار _ ڪوئٽہ _ 21.06.2007

1. سنڌو تهذيب – اُن جو اُسرڻ ۽ ڦهلجڻ

ايڇ. ٽي. لئمبرڪ /سومار علي سومرو

سنڌ جي تاريخ جي آغاز جو نقطو عظيم 'سنڌوتهذيبَ' جي ظهور کي سمجهڻ گهرجي، جيڪو مسيح کان اڳي اڍائي ۽ ٽن هزار سال جي وچ ڌاري ٿيو. جيتوڻيڪ ائين چوڻ سان اسين هڪ اهڙي قديم دور ۾ داخل ٿي وڃون ٿا، جيڪو اسان جي موجوده تاريخي ڄاڻ جي ڪنهن پڪي پختي سال کان به گهڻ ۾ گهڻ ويهه صديون قديم آهي پر ان جي باوجود اسان کي انهن 'سنڌو لوڪن' ۽ سندن زندگيءَ جي طور طريقن بابت، سنڌ ۾ ڪائڻ پوءِ وارد ٿيل سندن گهڻن ئي جائنشينن جي پيٽ ۾، وڏيڪ ڄاڻ حاصل آهي، جيڪي تاريخي دور جي نسبتاً ويجهڑائيءَ واري دور اندر هِتي آيا.

سنڌو تهذيب جي پهرئين مشاهدي سان، اسان کي هڪدم اعليٰ طريقي سان منظم ۽ ترقيءَ جي اوج تي پهتل هڪ اهڙي رياست اپريل نظر اچي ٿي، جنهن جو بنياد دريائي ميدانن ۾ تعمير ٿيل هڪ عظيم (1) شهر تي رکيل آهي ۽ ائين معلوم ٿئي ٿو ته ڄڻ ان رياست جو پسگردائيءَ وارن علائقن ۾ ان کان اڳي گذري ويل معاشري جي ترقي يافته منزلن سان ڪنهن قسم جو ڪو لاڳيتو تعلق ڪو نه هو! تهذيب جي اِنهيءَ منزل جي پهرين ڄاڻ اسان کي الهندي پاسي ڪاڇي واري لاهه ۽ پرواري ڪوهستان جي مختلف نوعيت وارن علائقن مان حاصل ٿئي ٿي. اتي ۽ ڏورانهين بلوچستان ۾، ماڻهو پڪن ڳوٺن ۾ سڪونت پذير هئا، جن جي زندگيءَ جو ڍنگ بنيادي طور 'ڪنجهي واري دور'(Bronze age) جي بين بيشمار دهقاني گروهن جهڙو هوندو، جيڪي الهندي ايشيا کنڊ جي مٿانهن پٽن تي ڇڙوڇڙ حالت ۾ پکڙيل هئا. سنڌو درياءَ جي سيلابي ميدان واري پاسي ۾ واقع پٽي تي اُنهن ماڻهن جي جماعت جو قبضو هو، جيڪي 'آمري لوڪن' جي نالي سان مشهور آهن، جن جو اهو نالو هڪ ميٽائين دڙي تي بينل ساڳئي نالي واري ڳوٺ مان ورتو ويو آهي، جتان سنڌو ندي اڄ به وهندي نظر اچي ٿي، ۽ جتي اُنهن جي ثقافت جي نشانن کي سڀ کان اڳ ۾ لڌو ويو هو. انهيءَ ڳوٺ، آمريءَ تي بعد ۾ انهن

ماڻهن قبضو ڪيو، جن کي 'سنڌو لوڪ' جي زمري ۾ رکي سگهجي ٿو، يا جن کي، آثار قديم جي دستوري علمي اصطلاح مطابق، 'هڑاپا لوڪ' ۾ سڏجي ٿو. آمري لوڪن جي بستين جو خود سيلابي ميدان ۾ ڪو به اهڃاڻ نه ملیو آهي ۽ عام طرح سان ائين سمجهيو ويو آهي ته اهو وسيع ۽ عريض علائقو انهيءَ زماني ۾ قديم نسل جي شڪاري قبيلن يا خانه بدوش مال چارندڙ لوڪن سان آباد هو.

'ڪوٽ ڏيجيءَ' جي سرزمين ۾ين هڪڙن اهڙن قديم لوڪن جي موجودگيءَ جو ثبوت پيش ڪري ٿي، جيڪي سيلابي ميدان جي چيڑي وٽ ڪافي گهڻي عرصي کان وڻي هڪ هنڌ ٽڪاءُ واري اجتماعي زندگي گذاري رهيا هئا ۽ جن کي پڻ آخرڪار سنڌو لوڪن آتان اچي پڃايو ۽ سندن جاءِ والاري. هڪ زيادهه قديم تمدن واري راڄ جي اِها بستي، جيڪا سيلابي ميدان جي پار ايرندي چيڑي تي، يعني روهڑيءَ وارين ٽڪرين جي گول دائري جي ٻاهران دريائي سيلابن جي لٽاشي ميدان جي وچ ۾ هڪ ٻيٽ وانگر ٻيٺل آهي، آمريءَ وارن جي بستيءَ کان به وڌيڪ اهميت جي حاصل آهي. جيڪڏهن اهي لوڪ به اصل الهندي واري جابلو ملڪ (2) کان لڏي اتي آيا هئا ته پوءِ پوري اعتماد سان فرض ڪري سگهجي ٿو ته انهن ماڻهن به، آمري لوڪن وانگر، بلڪ انهن کان به وڌيڪ، پنهنجي اصلوڪي جابلو وطن کي خيرباد چئي، پاڻ کي، آئيندہ جي گذر اوقات جي معاملي ۾، پوريءَ طرح سنڌو دريا جي رحم و ڪرم تي آڏي ڇڏيو هو. هاڻي کين هڪ اٿاهه دريا ۽ ان جي شاخن جو سيلابي ويڪرو ميدان، انهن ٽاڪرو پٽن جي حفاظت ۾ ٻيٺل سندن پراڻي ماحول کان جدا ڪري رهيو هو، جيڪي هنن کي اتان جي چشمن، تيز وهي ويندڙ پاڻيءَ جي نهرن يا بارش جي قاتل پاڻيءَ تي چدو پکڙيل گاهه ۽ مختصر فصل فراهم ڪندا هئا. هنن اهي پنهنجي جابلو ماحول جون سڀ شيون بظاهر لئيءَ جي وٽن سان پريل اهڙن گهاٽن ۽ دور تائين پکڙيل جهنگن سان ڏکيل پٽ سان بدلايون هيون، جنهن ۾ کين ڪٽي گهرو گاهه ۽ سَرَ، ته ڪٽي سڏا سنوان، ويران ۽ ساوڪ کان خالي زمين جا ٽڪرا ملیا هوندا، جن جا ٿورا گهٽا حصا مندائتن مينهن جي تيز يا ماني پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويندا هوندا يا جن کي درياءَ جي اڀ -ڪٽ موجي مزاج مطابق ان جو پاڻي ڪڏهن ته ڪائي

گاري ڇڏيندو هوندو ته ڪڏهن انهن جي مٿان لٽ ڇڙهي ويندو هوندو يا وري اهي پاٽيءَ جي ڇڙهڻ ڪري خشڪ ۽ سڪل رهجي ويندا هوندا. درياءَ جي موافق اٽل کان پوءِ دور درو تائين پکڙيل انهن علائقن ۾ اهڙا ته سرسبز ۽ گهاٽا فصل پوکجي سگهبا هوندا، جيڪي انهن ماڻهن جي جابلو ابن ڏاڏن جي تصور کان به ٻاهر هوندا. ۽ جيڪڏهن ٻئي سال جي اٽل انهيءَ پٽ تي وٽن نه پهتي هوندي، جتي کين ان جي اچڻ جي اميد هوندي ته پوءِ هنن لاءِ اهو پٽ ڇڏي، اڳتي وڌي اتي وڃڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪو نه هو، جتي اُها اُٽل پهچي سگهي هوندي ۽ ان سان اتي جي زمين آبادي‌ءَ لائق ٿي هوندي؛ جنهن کان پوءِ هو اُتان جي پيداوار ۽ ٻيو سامان گذاري جو ساڻ کڻي، موٽي پنهنجي پڪي شهر طرف هليا ويندا هوندا. عام طرح هنن حالتن ۾ مال چارڻ جون سهولتون هنن لاءِ وڌيڪ پائدار هونديون. ڪوٽ ڏيجيءَ جي اوائلي آبادڪارن کي، هڪ طرف جتي پنهنجي اصلوڪي جابلو ماحول کي خيرباد چئي، پنهنجي زندگيءَ جي ڍنگ کي تبديل ڪرڻ لاءِ مجبور ٿيڻو پيو هوندو، اتي آسان کي ائين سمجهڻ لاءِ کي ثبوت نه مليا آهن ته ان جي نتيجي ۾ اهي ماڻهو پنهنجن پوئتي جبلن ۾ رهجي ويل ماڻهن جي پيٽ ۾، سنڌو لوڪن جي تهذيب جي مٽيريءَ منزل جي وڌيڪ ويجهو پهتا هوندا، جن پوءِ کين اچي اُنهن نين دريائي بستين تان هٽائي ڪڍيو هو: ڇو ته سندن هيل تائين مليل آثارن مان کنهن به قسم جي لکت، شهري تمدن يا واپار لاءِ ناهيل مال جو اجا تائين کو به ثبوت برآمد نه ٿيو آهي - ۽ اهي ئي ٿي ڳالهيون هيون، جي اڄ سندن 'تهذيب' کان بهتر 'سنڌو تهذيب' جون مکيه علامتون سمجهيون وڃن ٿيون.

سنڌو تهذيب جي سلسلي ۾ ترقيءَ جو انتهائي فيصلہ ڪن اڳتي قدم سيلابي ميدان کان ڪجهہ پريرو هڪ شهر جي اڏاوت هو. هن باري ۾ اسين اِهو انومان ڪڍي سگهون ٿا ته سنڌو لوڪن آمري ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ جي آڳاڻن رهاڪن کي جيڪي بظاهر ڪچي کي آباد ڪرڻ ۾ ئي مطمئن رهندا هئا پر جيڪي پڻ پنهنجون رهڻ جون ڇڙوڇڙ جايون سيلاب جي پهچ کان ڪجهہ پريرو پهاڙي علائقي ۽ روهڙيءَ وارين ٽڪرين جي ماڙ تي رکندا هئا، سندن پَٽن تان ڏکي ڪيڻ جي فيصلي ڪرڻ کان گهٽو

اڳي پوريءَ ڪاميابيءَ سان اهو شهر بنديءَ جو قدم ڪٽي چڪيو هو. انهيءَ انومان جي روشنيءَ ۾ جيڪب آباد کان ڪي ارڙهن ميل اتر الهندي ۾ واقع 'جڏير جو دڙو' نالي سنڌو لوڪن جي بستيءَ کي خاص اهميت حاصل آهي. اها جاءِ بلڪل ڪليل پَٽ جي وچ ۾ بيٺل آهي. پر اهو ميدان ڪچيءَ جو آهي، ۽ اهو انهن ٽڪرين جي ماٿر تان جيڪي ان کي ٽن طرفن کان وکوڙي بيٺيون آهن، بارش جي پاڻيءَ ذريعي آپل رائي واريءَ مٽيءَ جو ٿهيل آهي، ۽ نہ سنڌونديءَ جي سيلابي ميدان جي لٽاشي مٽيءَ مان. معلوم ائين پيو ٿئي تہ انهيءَ هنڌ تي اُها بستي، سنڌونديءَ جي انتهائي اترينءَ شاخ جي سيلابي يا ڪَرن تان لهندڙ نين جي وهندڙ پاڻيءَ مان فائدي وٺڻ لاءِ قائم ڪئي وئي هئي. سنڌو نديءَ جي اُها انتهائي اترين شاخ ٿورو ئي پري ڏکڻ الهندي رخ ۾ وهندي هئي، ان کي بگڙي ٽڪرين ۾ وسندڙ برسات کان پوءِ ڪڏهن ڪڏهن لهري ۽ چَٽر نين ذريعي برساتي پاڻي پڻ ملي ويندو هو. اهڙيءَ طرح اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ 'جڏير جي دڙي' جون حالتون اهڙيون ئي هونديون؛ جهڙيون سنڌو لوڪن کي سنڌوءَ جي سيلابي ميدان ۾ مستقل طور آباد ٿيڻ کان اڳي، سندن عبوري يا تجرباتي منزل ۾ پيش آيون هونديون. ٻئي طرف، هن هنڌ جي وقوع واري جاءِ اهڙي نوعيت جي آهي، جو جيڪو ڪر 'موهن جي دڙي' يا 'چنهو دڙي' جي حالت ۾ نہ ٿي پئي سگهيو- يعني انهن دڙن جي انتهائي هيٺانهين سطح تائين کوٽائي نہ ٿي سگهي آهي، جتي (3) خالص زمين تائين وڃي پهچجي- سو هِتي ڪري سگهجي ٿو. مڪمل کوٽائي ٿيڻ تائين اسين اهو نہ ٿا چئي سگهون تہ هتي پڻ، سنڌو لوڪن پاڻ کي ڪائنڪ اڳ آباد لوڪن جي مٿان وڃي مسلط ڪيو هو، جهڙيءَ طرح آمريءَ ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ وٽ ڪيو هئائون يا 'جڏير جو دڙو' خود سندن ئي هڪ اصلوڪي ڪوشش هئي. جيڪڏهن پوئين صورت آهي تہ پوءِ اسان کي هيءَ توقع رکڻ گهرجي تہ اڃَتي هلي ڪا اهڙي شهادت نڪري پوي، جنهن مان اُن جي تاريخ جو اندازو لڳائي سگهون، جنهن جو پوءِ سيلابي ميدان ۾ واقع سنڌو تهذيب جي ٻين آبادين سان بہ اطلاق ٿي سگهي.

موهن جي دڙي ۾ هن وقت تائين ڪيل کوٽائيءَ مان سڀ کان وڌيڪ اڃَائين والاريل سطحن جي اونهائيءَ جا آثار ميدان (4) جي موجوده

مٽاڇري کان 39 فوٽ هيٺ آهن. هاٿيٰ جيڪڏهن اسين سنڌوءَ جي سڃي سيلابي ميدان جي ڏرتيءَ جي تهن جي قدرتي واڌ جي عام طور تسليم ڪيل پيماني، يعني هر صديءِ کان پوءِ ستن انچن جي واڌ، کي هن سلسلي ۾ ڏيان ۾ آڻيون ٿا، تہ اسين 4700 سال قبل مسيح واري زماني تائين وڃي نڪرون ٿا، جنهن جو ناممڪن هئڻ صاف ظاهر آهي. جنهن وقت اهو حساب لڳايو ويو هو، ان وقت هيءَ ڳالهہ فرض ڪئي وئي هئي تہ موهن جي ڏڙي جي ٽيهن فوٽن جي گهرائيءَ واري آبادي اٽڪل 3000 سال ق. م آڪاڻي آهي، جيڪو سال هاٿي بہ امڪان جي حد کان گهٽو وڌيڪ آڪاڻو نظر ايندو. پر آبي انجنيئر، جن سطح جي واڌ جي رفتار جي ڪٽ ڪرڻ لاءِ مختلف تفصيلن کان ڪم ورتو هو، سي هن ڳالهہ کي بار بار ورجائين ٿا تہ جيڪڏهن سندن انهيءَ انگ کي، جيڪو ملڪ جي وسيع علائقيٰ جي سراسري سطحي اوچائيءَ جو انگ آهي، دريائ جي ڪنڌيءَ واريءَ زمين جي تهن ۾ ايندڙ واڌ سان پيٽيو ويندو تہ اها واڌ هڪ سئو سالن(5) پٿيان گهٽ ۾ گهٽ هڪ فوٽ تائين وڃي رسندي. اسان کي هن يقين ڪرڻ لاءِ ڪافي سبب آهن تہ سنڌو دريائ هن شهر جي سڃي زندگيءَ جي مدت تائين ان جي ڪافي ويجهڙائيءَ ۾ وهي رهيو هو؛ ۽ اسان کي اهو بہ معلوم آهي تہ دريائ هڪ پيرو وري سنہ 1740ع يا ان کان ڪجهہ اڳيرو هِن شهر جي ويجهڙائيءَ ۾ وهڻ لڳو آهي. انهيءَ ڪري هي اندازو معقول لڳي ٿو تہ موهن جي ڏڙي جي بلڪل ويجهرائي وارو ميدان سراسري طور هڪ صديءَ ۾ 9 يا 10 انچن تائين مٽي چڙهيو هوندو. اهو ڪاٽو شهر جي وسڻ جي انتهائي اوائلي تاريخ متعلق سال 3200 ۽ 2700 ق . م جي درمياني حصي طرف اشارو ڪري ٿو.

هن سلسلي ۾ هيءَ راءِ پڻ ڏني وئي آهي تہ سنڌو لوڪن طرفان ڪوٽ ڏيجيءَ ۽ آمريءَ جو والارجڻ، سڃي سنڌو ماڻريءَ تي سندن قبضي جمائڻ جي ڪوشش جي آخري منزل هئي. اهو بہ ممڪن آهي تہ جڏهن جو ڏڙو سندن طرفان ڪنهن ٻئي وڌيڪ اوائلي تمدن جي مٿان مڙهيل شهر ثابت ٿي پوي. پر جيسين اسان کي ڪو اعتماد لائق مواد ملي، جنهن جي ذريعي اسين هنن جي طرفان سنڌو ماڻريءَ جي هيٺانهين علائقي ۾ قائم ڪيل مختلف آبادين جي تاريخن جو ڪو تعين ڪري سگهون، تيسين

هيءُ خيال معقول نظر اچي ٿو تہ هُنن جي دور جو آغاز خود موهن جي دڙي جي قيام سان ئي ٿيو.

هيءُ خيال، تہ اهي لوڪ سنڌو نديءَ جي وهڪري کي ڪنهن طرح سان قيرائي يا روڪي سگهندا هئا، محض هڪ وهم آهي. اسين انهيءَ ڳالهہ جو اندازو ڪائنہ انڪل چار هزار سال اڳتي جي حالتن کي خيال ۾ رکي، چگيءَ طرح لڳائي سگهون ٿا. اسان جي پنهنجي جديد زماني، يعني 46 — 1845ع ۾ اپر سنڌ جي هڪ خاص علاقي ۾ ٻوڏ جي امڪان کي روڪڻ لاءِ چندڻ ذريعي پاڻيءَ کي نيڪال ڪرڻ جي رٿا جو نتيجو، جيڪا انگريز انجنيرن طرفان پوريءَ طور رٿيل ۽ عمل ۾ آندل هئي، فوراً مڪمل ۽ شرمناڪ ناڪاميءَ (6) جي صورت ۾ نڪتو هو. ۽ ان ڪان پوءِ بہ ڪيترن ئي موقعن تي هِن مست درياءَ سائنسي طريقي سان رٿيل بچاءَ بندن جي ڏگهي سلسلي کي پيڇي پوري ۽ ڌاهي ڇڏيو آهي؛ جيڪڏهن سوين نہ، تہ درجنن جا درجن ڳوٺ ٻوڙي ڇڏيا اٿس ۽ انهن جي فصلن کي لوڙهي ڪڍي ويو آهي؛ مٽس دارومدار رکندڙ واهن ۾ گهارا وجهي، انهن جا منهن ريٽ سان بند ڪري ڇڏيا اٿس؛ وڏن شهرن کي ڪائنس وقت بوقت ٻوڏ جو خطرو پئي رهيو آهي، ۽ اُن دائمي پنهنجي انهيءَ پوشيده طاقت جو ڏڪو قائم پئي رکيو آهي، جنهن کي شايد جديد سائنس بہ پنهنجي سڀني فني ڪاريگرين ۽ ذريعن سان هميشہ لاءِ زير نہ ڪري سگهي-- يعني اُن ۾ اُها طاقت آهي، جنهن سان هو پنهنجو وهڪرو اوچتو ۽ هميشہ لاءِ قيرائي سگهي ٿو، ۽ ويهين صديءَ جي شاندار ٻريجن ۽ واهن کي انساني آبادين کان خالي ٿيل ويرانن (7) ۾ پاڻيءَ جي وهڪري کان گهٽو پري خشڪ حالت ۾ ڇڏي، پنهنجي موج ۾ ٻئي ڪنهن طرف منهن موڙي، نڪري وڃي سگهي ٿو. سنڌو لوڪن کي جنهن ڳالهہ جو فن حاصل هو-- بلڪ اسان کي هتي اهو چوڻ گهرجي تہ جنهن معاملي ۾ سندن قسمت چگي هئي-- سو اهو هو تہ هنن پنهنجي شهر ٻڌڻ لاءِ جيڪا سرزمين منتخب ڪئي هئي، سا ان انتهائي حد تائين موزون هئي؛ يعني اهو هنڌ سنڌو درياءَ يا اُن جي ڪنهن وڏيءَ شاخ جي ايتري قدر قريب هو، جو آبڪلاڻيءَ جي موسم ۾ اهو پاڻيءَ جي وڏي مقدار مان پورو پورو فائدو وٺي پئي سگهيو، پر اهو ٻوڏ جي خطري کان يا ان جي حملي کان

وري بہ محفوظ رهندو هو، ڇو تہ اهو بهرحال درياءَ جي ايڏو ويجهو نہ هو، جو ان جي مخصوص نموني سِيرن مٽائڻ سبب اُن جي پائيندڙ جي خطري ۾ رهي، ۽ در اصل اهو درياءُ ڪنهن اهڙيءَ شاخ جي ٻيءَ ڪنڌيءَ تي هو، جتي درياءَ بنيادي طور پنهنجو پيٽ آسانيءَ سان ڦيرائي بہ نہ پئي سگهيو.(8) اهڙن طبعي اسبابن ڪري هن شهر ڪيئي لاها چاڙها بہ ڏٺا، جن جي نوعيت کي اسين شايد ڪن اتفاقي شهادتن ۽ ثبوتن ذريعي سمجهي سگهون؛ پر خود سنڌو درياءَ طرفان گذريل پنجن هزار سالن جي مدت جي دوران انهيءَ سر زمين کي هڪ ڀيرو بہ پائيندڙ جو خطرو درپيش نہ آيو هو.

انهن ماڻهن جي ٻئي شهر واري هنڌ 'هڙاپا' طرف ٿوريءَ دير لاءِ توجهہ ڦيرائيندي، اسان کي اهو صاف نظر اچي ٿو تہ ان جو ان هنڌ تي بنياد ۽ تعمير انساني اعتماد ۽ همت جو اهڙو نمايان ڪارنامو ڪونہ هو، جهڙو موهن جي دڙي کي وسائڻ جو هو. راوي ندي سندن اهڙي خطرناڪ پاڙيسرڻ کي ڪانہ هئي، جهڙو سنڌو درياءَ جو هيٺيون (سنڌ وارو) حصو هو، ۽ هڙاپا وارا سنڌو لوڪ انهيءَ راويءَ جي ڪناري کي آباد ڪرڻ وارا پهريان ماڻهو بہ نہ هئا. اسان وٽ هن وقت هن حقيقت جي تصديق ڪرڻ جا ذريعا ڪينهن تہ موهن جي دڙي جا انتهائي هيٺيان تهہ-- جيڪي شايد هميشہ لاءِ غرقاب ٿي چڪا آهن-- سنڌو تهذيب وارا آهن يا اهي پنهنجي پنهنجي سيني ۾ اڃا بہ ڪنهن وڌيڪ قديم ۽ آڳاٽيءَ تهذيب کي دفن ڪيون پيا آهن. پر معقول ۽ مناسب اندازو اهو ئي آهي تہ اهي سنڌولوڪ ئي هئا، جن سڀني کان اڳ ۾ اهڙي کليل ۽ خوفائتي هنڌ تي پنهنجي پهرين مستقل آبادي اچي تعمير ڪئي هئي. اهو تصور ڪري سگهجي ٿو تہ اوائل ۾ اهو هنڌ هڪ اهڙي معموليءَ مٿانهينءَ وارو پٽ هوندو، جيڪو يا تہ درياءَ جي ڪنهن اڳوڻي ڇڏيل ڪنڌيءَ جي ڪنهن سڌي اڀريل دڙي جو حصو هو يا تيز هوائن ذريعي اڏامي آيل دريائي مٽيءَ جي گڏ ٿيڻ واري قدرتي عمل ذريعي ٺهي پيو هوندو، ۽ پوءِ برساتن پوڻ سان مستحڪم ۽ سنئون پَٽ بڻجي پيو هوندو ۽ ان تي هنن کي زمين جو هڪ اهڙو کليل ميدان ملي ويو هوندو، جيڪو رواجي ٻوڏين ۾ آسپاس جي پٽ کان مٿيري هئڻ ڪري ٻڏڻ کان بچيل رهندو هوندو. هن ۾ ڪو شڪ ڪونهي

تہ 'لوهر جي دڙي'، چنهو دڙي ۽ سيلابي ميدان ۾ وسايل سنڌو لوڪن جي ٻين آبادين جي خاص هنڌن جي چوند ساڳين ئي سهولتن جي آڌار تي ڪئي وئي هوندي. اهي سڀ هنڌ گهٽو ڪري سنڌو درياءَ جي ڪنهن پختيءَ ۾ موسمي چاڑهه واريءَ شاخ جي پسگردائيءَ ۾ هوندا.

مطلب تہ ٻئي ڪنهن واضح ثبوت جي عدم موجودگيءَ ۾ اسين جيڪڏهن هن اندازي ڪرڻ تي مجبور آهيون تہ اهي ماڻهو پنهنجي تهذيب جا بنيادي عنصر پنهنجي اوائلي وطن کان، جيڪو اولهه طرف ڪنهن هنڌ هوندو، هيٺ سنڌو ماڙيءَ ڏانهن پاڻ سان کڻي آيا، تہ ان حالت ۾ اسان کي هيءَ اميد رکڻ گهرجي تہ آئيندہ ڪنهن وقت ايران يا ڪن ٻين پاڙيسري ملڪن ۾ ٿيندڙ کوجنا مان اجا بہ شايد اسان کي انهن ماڻهن جي اصلي بيخ ۽ بنياد جو ڪو وڌيڪ پروسي جهڙو سراغ ملي وڃي. ان اوائلي دور جي انسانن کي دجلہ ۽ فرات کان گهٽو اورتي، هيلمند درياءَ جي هيٺانهين حصي تي يا ان جي هامون (9) شاخ تي رهندي، وڏي درياءَ ۽ پوک لاءِ تمام گهٽي مقدار ۾ ايندڙ موسمياتي پاڻيءَ کي ورائڻ ۽ ٻڌڻ، توڙي اڏاوت جي مقصدن لاءِ پڪين سرن جي استعمال جو تجربو حاصل ٿي پئي سگهيو. انهن ڳالهين ۾، سنڌو لوڪ، جيستائين اسان کي انهن بابت سنڌوءَ جي سيلابي ميدان ۾ ڪوٽيل دڙن مان حاصل ٿيل اهجاڻ مان معلوم ٿي سگهيو آهي، فني بلوغت ۽ رٿابنديءَ جي پروسي جوڳيءَ سطح تي پهتل هئا، جنهن مان اهو انومان ٿئي ٿو تہ سندن اهڙن مهذب خيالن ۽ عادتن جي نشو و نما اڳئي ڪنهن ٻئي هنڌ تي ٿي چڪي هئي.

زندگيءَ جو اهو رنگ ڍنگ، جنهن ۾ شهري ماڻهو هڪ وڏي درياءَ تي ٿيندڙ وسيع پيماني واري کيتي واڙيءَ ۾ مصروف هئا ۽ لکت جي هڪ مخصوص طريقي سان حساب ڪتاب رکندا هئا، چار هزار سال قبل مسيح جي پوئين اڌ حصي (10) ۾ ميسو پوٽيميا جي ڏاکڻينءَ ماڙيءَ ۾ رائج هو. خوشحاليءَ ۽ نظم وضبط جون عجيب غريب ڳالهيون 'اُر' مان آيل افواهن ۽ مسافرن جي ذريعي پهتل ڪهاڻين ۽ قصن معرفت چوڌاري مٿانهن پٽن جي رهاڪن ۾ ڦهلجي ويون هونديون ۽ انهن ڳالهين نيٺ انهن رهاڪن مان ڪن گروهن ۾ تقليد ڪرڻ جو جذبو اُپاريو هوندو، جيڪي پنهنجن ٻين همسايَن جي پيٽ ۾ وڌيڪ لائق ۽ مهر جُو هوندا.

انهن ماڻهن وري پنهنجن فنن ۽ لياقتن کي منظم ڪري ڪمال تي پهچايو هوندو ۽ پوءِ انهن هڪ اهڙيءَ سرزمين جي ڳولا ڪئي هوندي، جتي کين سندن هنرن ۽ لياقتن کان ڪم وٺڻ جا پورا موقعا ميسر هجن. بهرحال، ائين پيو نظر اچي ته سنڌو لوڪن فقط منظم شهري زندگيءَ جي هڪڙي خيال کان وڌيڪ ٻي ڪا شئي ٻئي هنڌان اُڌاري نه ورتي هئي، ڇاڪاڻ ته هنن جو تمدن پنهنجي انفرادي مادي خصوصيتن جي لحاظ کان، ان 'ٻن درياهن واري ملڪ'(ميسوپوٽيميا، جديد عراق. مترجم) ۾ مروج ڪنهن بہ دستور يا رواج جو يا ته بلڪل نہ يا تمام ٿورو مقروض هو.

سنڌو لوڪن طرفان سندن اڌاوتي ڪمن ۾ پڪين سرن جي تمام گهٽي مقدار جو استعمال، سندن تمدن جو هڪ اهڙو رخ آهي، جيڪو کين ميسوپوٽاميا جي 'اُروڪ' ۽ اتان جي بعد وارن اوائلي لوڪن کان الڳ ۽ نمايان ڪري بيهاري ٿو. موهن جي دڙي ۾ اها تعميري حرفت پنهنجي انتهائي ترقي يافته صورت ۾ موجود آهي، هتان جي درياڻي ميدانن ۾ ٻيون بہ ڪيتريون ئي 'سنڌو' آبادیون آهن، جن ۾ گهرن جي اڌاوت ۾ اُس ۾ سڪايل مٽيءَ جي (ڪچي) سر جو گهٽي قدر استعمال ڪيل آهي ۽ پڪي سر زياده تر فقط انهن مقصدن خاطر مخصوص ڪيل آهي، جن ۾ انهن جو استعمال بلڪل اٽٽر هوندو هو-- مثلاً نالين جي نظام ۾. سرن جي بنڻ لاءِ گهربل بارڻ پڪ ئي پڪ مقامي طورحاصل ٿي سگهندڙ جهنگ جون ڪاڻيون هوندو، تنهن ڪري انهيءَ فرق مان هي نتيجو نڪري ٿو ته ڪن خاص آبادين جي پسگردائيءَ ۾ جهنگ جون ڪاڻيون ٻين آبادين جي پيٽ ۾ وڌيڪ ملي سگهنديون هونديون، ۽ انهيءَ ڳالهه جو، پنهنجي ليکي، دارومدار انهن مخصوص آبادين وارن علائقن ۾ اٽل جي پاڻيءَ جي زور ۽ باقاعدگيءَ تي رهيو هوندو. جتي ڪو شهر سنڌو درياءَ يا ان جي شاخن منجهان ڪنهن وڏيءَ شاخ يا اٽل جي پاڻيءَ جي ڪنهن واهڙ يا چنبڙ جي ويجهڙائيءَ ۾ اڏيل هوندو، اتي بارڻ لاءِ جهنگ جي ڪاڻين جي فراهمي وري وري نئين ۽ تازي ٿيندي رهندي هوندي. معلوم ٿئي ٿو ته موهن جي دڙي جي ويجهڙائيءَ ۾ اها شئي اڻ - ڪٽ مقدار ۾ موجود هئي.

شهري زندگيءَ جو هڪ ٻيو رخ، جنهن ۾ سنڌو لوڪ ساڃڻي زماني جي ڪنهن ٻ ٻيءَ تهذيب ۽ ڪائنڪ پوءِ ايندڙ گهٽين ئي تهذيبن جي مقابلي ۾ وڌيڪ ترقي يافته هئا، سو هو سندن شهري رٿابنديءَ جو فن. اهڙيءَ طرح موهن جي دڙي جي ڪوٽائيءَ مان هن وقت تائين ظاهر ٿيل انتهائي اوائلي ۽ هينانهين سطح پنهنجن وڏن رستن ۽ ننڍين ڳلين جي مستطيلي شڪل ۽ صورتَ جو ڪامل مظهر آهي-- ۽ اهو نمونو هيلتائين اسان کي ائٽلانٽڪ پار جي قديم لوڪن جي آباد ڪيل شهرن جي ڪنڊرن ۾ ئي ملي سگهيو آهي. ان کان اڳ ٻ وڌيڪ حيرت انگيز ۽، هن وقت تائين حاصل ٿيل ڄاڻ موجب، قديم دنيا ۾ لاثاني ۽ بي نظير ڳالهه انهن لوڪن جي انتهائي ڪاريگريءَ سان تيار ڪيل پاڻيءَ جي نيڪال واري جوڙجڪ هئي، جيڪا نہ فقط خود انهيءَ عظيم شهر، پر بين اهڙين آبادين ۾ پڻ موجود هئي، جن کي شهر جو نالو ٻ نہ ٿو ڏئي سگهجي. انهن نالين جو بنيادي ۽ اصلي مقصد، بارش جي پاڻيءَ يا گهرن جي ڪني پاڻيءَ کي ڳلين جي نالين تائين پهچائڻ نہ، بلڪ وهنجڻ لاءِ استعمال ٿيندڙ پاڻيءَ جي وڏي مقدار کي ڪاريگريءَ ۽ خوبيءَ سان نيڪال ڪرڻ هو. عملي طور موهن جي دڙي جي هر هڪ گهر (11) ۾ پنهنجو انفرادي غسلخانو موجود هو، جيڪو گهٽيءَ واريءَ عام ناليءَ سان ڳنڍيل هوندو هو: هن باري ۾ ڪو ٻ شڪ ڪونهي تہ پوڄاپاٺ جي رسمن جي ادائگيءَ لاءِ 'اشنان' يا غسل خانگي نموني سان ڪيو ويندو هو؛ ڪوٽ جي دڙي وارو 'وڏو ڪليل تلاءُ' شايد ڪنهن خاص رسم جي ادائگيءَ يا رعايت حاصل ٿيل خاص طبقي جي ماڻهن لاءِ مخصوص ٿيل هو؛ مذهبي نقطي نگاهه کان وهنجڻ جي اها اهميت سڌيءَ طرح سان پوءِ جي هندو مذهب طرف اشارو ڪري رهي آهي.

سنڌو لوڪن ۾ مذهب سان واسطو رکندڙ مسئلا ڪنهن حد تائين ڪنهن خاص نسل جي ماڻهن سان وابسته نظر اچن ٿا. انهيءَ پوئينءَ ڳالهه لاءِ ثبوت، موهن جي دڙي جي انهيءَ سطح مان، جنهنڪي انهيءَ نسل جي تهذيب طور شناخت ڪيو ويو آهي، لڏل انساني لاشن جي هڏانون پيجرن جي پيمائش ۽ گهڙيل بتن ۽ ڊاليل مجسمن جي نوعيت مان حاصل ڪيا ويا آهن. افسوس آهي تہ هن وقت تائين موهن جي دڙي يا سنڌ ۾ موجود

ٻين آثارن مان ڪو مردن جو دفينو هٿ نہ لڳو آهي. انهيءَ معاملي ۾، ”هڙاپا جي دڙي“ مان هڪ مخلوط نسل جي لاشن جي گهڻ لڌي وئي آهي، جن مان ٿلهي ليکي هڪڙن جي انهيءَ نسل سان مشابهت ملي ٿي، جنهن کي آثار قديم جي ماهرن طرفان ’پروٽو - آسٽرپلائڊ‘ (Proto - Australoid) سڏيو وڃي ٿو ۽ ٻين جي مشابهت انهيءَ نسل سان ڏٺي ويئي آهي، جنهن کي ’ڀونوچ سمنڊ وارن علائقن ۾ آباد گروهہ‘ (Mediterranean group) چيو وڃي ٿو. موهن جي دڙي جي آخري دور وارين مٿانهين سطحن مان هڏن جي پڃرن جي صورت ۾ جيڪا شهادت ملي آهي، سا سڄي ’آخري ڪوس‘ جي مقتولن جي لاشن جي آهي. انهن جي وڏي اڪثريت بہ ’پروٽو- آسٽريلائڊ‘ ۽ ’ميڊيٽرينين‘ نسلن سان واسطو رکي ٿي، ۽ ڪجهہ ٿورا نمونا ’منگولين‘ ۽ ’آلپائين‘ نسلن جا بہ انهن سان شامل مليا آهن. موهن جي دڙي جي کوٽاين مان لڌل مجسمن جي ٻن انتهائي نمايان ۽ حيرت انگيز نمونن کي، -- هڪ نچڻي ڇوڪريءَ جي پتل واري ننڍڙي بت ۽ ساڳيءَ شهرت واري گهاٽيءَ ڏاڙهيءَ واري مرد جي ڇاتيءَ تائين اڌ مجسمي کي، جنهن کي بدن تي محرابدار چٽن سان سينگاريل چوغو پيل آهي -- شايد مخلوط انساني آباديءَ جي ٻن انتهائي نمونن طور فرض ڪري سگهجي ٿو. نچڻي ڇوڪري ظاهر ظهور پروٽو آسٽريلائڊ نسل جي خصوصيت رکي ٿي ۽ ذري گهٽ يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ اهي ئي ماڻهو سنڌوءَ جي سيلابي ميدان جا قديم النسل رهاڪو هئا، جن ۾ شڪاري، مهاڻا ۽ خانہ بدوش مال چاريندڙ قبيلا شامل هئا، ۽ جن لاءِ اسين سمجهون ٿا تہ اهي بعد ۾ مسلط ٿيل سماجي جوڙجڪ (12) ۾ دٻجي ۽ مغلوب ٿي ويا هئا. جيڪڏهن چوغي پاتل نيم مجسمو ڪنهن ديوتا جي نمائندگي ڪري ٿو، جيئن ڊاڪٽر مئڪي جو خيال آهي تہ پوءِ هيءَ اندازو معقول ٿيندو تہ انهيءَ مجسمي جي صورت ۾ شڪل سماج جي ڪنهن انتهائي اوچي طبقي جي ماڻهن منجهان ڪنهن هڪ اهڙي ماڻهوءَ جي صورت سان مشابهہ ٺاهي ويئي هوندي، جيڪو مجسمہ ساز فنڪار جو چڱيءَ طرح ڏٺل وائٺل ۽ ڄاتل سڃاتل هوندو؛ ڇاڪاڻ تہ اهو مجسمو ان زماني جي ذري گهٽ ڪنهن سچي پچي زنده شخص جي حليي سان لهڪي اچي ٿو. ان جي شبيهہ مان ’آرمينائڊ‘ (Armenoid) نسل جو اندازو

ٿئي ٿو، جنهن کي علم الانسان جي گهٽا ماهر آلپائين نسل ۽ ميڊيٽرينين نسل جي اندو - ايراني شاخ جي وچ تي هڪ مستحڪم ۽ مستقل نوعيت جو مخلوط نسل شمار ڪن ٿا. پوئين نالي جي نسل وارا اُنهيءَ قوم جي نمائندگي ڪن ٿا، جنهن سڄي مغربي ايشيائي علائقي ۾ انتهائي قديم ۽ اوائلي زراعتي ماڻهن جون آبادیون قائم ڪيون هيون ۽ ان قوم يا نسل کي ئي سنڌو تهذيب ۾ بنيادي نوعيت جو تشڪيلي عنصر سمجهڻ گهرجي. ڪن ٻين مستند عالمن جو خيال آهي ته اهو رعبدار نيم مجسمو پنهنجي 'سرد مزاج تحڪمانہ' صورت سان سنڌو لوڪن جي پروهت بادشاهہ جي شبيهہ جو نمونو آهي. (13) پٿر جو ٺهيل هڪ ٻيو مٿو، ڪن ٿورن تفاوتن کان سواءِ، انهيءَ نيم مجسمي سان حيرت انگيز مشابهت رکي ٿو، مثلاً اُن جي ساڄيءَ نوعيت جي خط ورتل ڏاڙهي، مٿي جي وارن تي ويڙهيل پٽي، جيڪي ويڙهي سيڙهي ڪياڙيءَ وٽ گول مچي جي صورت ۾ جمائي ٻيهاريا ويا آهن ۽ مچن کوڙيل مٿيون چپ. اُها پٽي 'پروهت_بادشاهہ' جي مٿي واريءَ ويڪريءَ پٽيءَ يا مُڪٽ جي پيٽ ۾ هڪ سنهي سڳي کان وڌيڪ معلوم نہ ٿي ٿئي، ۽ ٻيو ته هن جي چهري تي نہ فقط رحمدليءَ جا آثار ظاهر آهن، پر اهو وٽندڙ حد ٽائين خوش مزاج پڻ ڏيکاريو ٿو. انهي مٿي کي پٿر مان ٽڪڻ ۽ ٺاهڻ ۾ ، اُن جي ڪَنَ جي وضع قطع کي صحيح نموني سان نمايان ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪيل آهي، جهڙيءَ طرح اسان پروهت - بادشاهہ جي مشهور نيم مجسمي جي حالت ۾ ڪيل آهي، پر ان جي باوجود ان جي منهن جي ڳلن وارين هڏين جي ڀُڪ جو ڪم گهڻو بهتر ٽيل آهي. درحقيقت پهرئين نيم مجسمي ۾ باقاعدگيءَ جو جيڪو عنصر موجود آهي، سو هن راءِ کي تقويت ڏئي ٿو ته جيڪڏهن اهو ڪنهن ديوتا جي نہ، تڏهن بہ ڪنهن نہ ڪنهن مقدس هستيءَ يا ڪنهن اهڙي بادشاهہ جي نمائندگي ضرور ڪري ٿو، جيڪو پنهنجي بادشاهيءَ لاءِ خدائي حق جو قائل هو.

جيتوڻيڪ موهن جي دڙي (14) جاين مان هن وقت 1968ع تائين ڪنهن بہ هڪ جاءِ کي يقيني حد تائين مندر يا عبادتگاهہ طور شناخت نہ ڪيو ويو آهي، ان جي باوجود اُتان سنڌو لوڪن جي پوڄا پاٺ جي مختلف شين جي موجودگيءَ جا ڪافي ثبوت ملي چڪا آهن، جيڪي شيون ڪجهہ

حد تائين انساني آبادیءَ جي مختلف عنصرن سان مطابقت رکن ٿيون. موهن جي دڙي جي مهرن وارن 'تعويذن' تي ٻن چيتن سان وڙهندي جنهن هيرو يا نير - ديوتا جي شبيهه ڏيکاريل آهي، سو سُميريا واري 'گِلميش' سان قريبي مشابهت رکي ٿو. سِگ واري چيتي تي حملو کندڙ هڪ نير انساني ۽ نير ڊڳي جهڙي مخلوق ساڳيءَ طرح سان سُميريا واري 'اينکيدو' جي يادگيري ڏياري ٿي. ممکن آهي ته انساني منهن جي نڪر مان ناهيل هڪ نقاب تي پڻ ساڳئي ديوتا جي شبيهه ناهيل هجي، جنهن جي کاڌيءَ هيٺان ڏاڙهي ۽ مٿي تي سِگ ٺهيل آهن، جيڪي (سِگ) بدقسمتيءَ سان هن وقت پنجي (15) پري ويا آهن. انهن نمونن مان هيءَ راءِ قائم ٿئي ٿي ته انهن ٻنهي تهذيبن (سميري ۽ سنڌوءَ) جي ڪن عقيدن ڪنهن زماني ۾ اشتراک هو، جيڪو ڪنهن اهڙي اوائلي دور کان وٺي هلندو آيو هو، جنهن ۾ انهن جي ابن ڏاڏن جو مغربي ايشيا جي ڪنهن علائقي ۾، علي الترتيب سنڌونديءَ ۽ 'جاڙن درياهن' جي ملڪن ڏانهن لڏپلاڻ ڪرڻ کان اڳ ۾، هڪ ٻئي سان تعلق رهيو هو.

ديوي ماتا جي پوڄا سڄي الهندي ايشيا ۾ دور دور تائين عام جام هئي ۽ سنڌو تهذيب جي مختلف آبادين ۽ بستين مان نڪر مان ٺهيل بلڪل اڳهاڙيءَ عورت جا جيڪي ننڍا مجسما لڌا ويا آهن، سي شايد انهيءَ ئي ديويءَ جي نمائندگي ڪن ٿا. پر هن خيال لاءِ ڪوبه سبب ڪونهي ته اهو مذهب الهندي طرف کان سنڌو ماڻريءَ ۾ درآمد ڪيو ويو هو ڇاڪاڻ ته اهو ذري گهٽ سڄي هندستان جي اٽسٽريل قومن ۾ اڃ تائين عام آهي، تنهن ڪري ان کي مقامي ئي فرض ڪرڻ گهرجي؛ ان جي برعڪس اسان کي ائين سمجهڻ گهرجي ته ٻاهر جي مٿانهن پٽن کان هتي وارد ٿيل 'نئين' قوم ۽ هتان جي ميدانن ۾ اصل رهندڙ قديم النسل قوم جي درميان، سندن پهرئين تصادم کان گهڻو اڳي، سندن مشترڪ پوڄا جي اها هڪ شيءِ موجود هئي.

مٿينءَ ڳالهه کان علاوه، گهڻين ئي قسمن جا اهڙا علامتي نشان پڻ آهن، جيڪي پهرينءَ ئي نظر سان مذهب سان وابسته معلوم ٿين ٿا، سرمارٽيمر ويلر اسان کي ياد ڏياري ٿو ته 'اهڙا علامتي نشان عام طور مذهب جي صحيح نوعيت ۽ اهميت اسان جي ذهن ۾ آڻي نه ٿا سگهن؛

انهن مان گھڻن ئي نشانن کي، هندستان جي ٻين هنڌن وانگر موهن جي دڙي ۾ پڻ روحاني خواهه غير روحاني معنيٰ ۽ مفهوم هوندو: اِهي ڪڙمي طبقي جي زندگيءَ جون خوفائتيون 'مذهبي' علامتون سڃ ٻڃ ان جي بلندتر فڪر جا علامتي نشان سمجهي سگهجن ٿا." مهرن وارن 'تعويذن' تي، جيڪي سنڌو تهذيب جو ايترو اهم حصو آهن، پيپل جي وڻ سميت، بظاهر، وٽن جي پوڄا جا نظارا ڏيکاريل آهن، ڪن ٻين تي مقدس جانورن جون ته ڪن تي وري ٻڌن جانورن جون شڪليون آهن، جن سان ڪن حالتن ۾ انساني شڪليون ملايون وييون آهن، جيڪي آثار قديم جي عالمن جي راءِ مطابق، شايد "ٻن بنيادي طور علحده جانورن جي پوڄا وارن مذهبن جي ميلاپ جي نشاندهي ڪن ٿيون ۽ ٻئي طرف شايد 'آدمزاد ديو پوڄا' طرف سندن 'ترقيءَ' ڏانهن اشارو ڪن ٿيون(16). ڏن مهرن تي، بهرحال، هڪ اهڙي ديوتا جي شبيهه ڏيکاريل آهي، جنهن کي واضح طور شيو ديوتا سان سندس، 'پسو پتيءَ' يعني جانورن جي آقا هئڻ جي حيثيت ۾ شناخت ڪري سگهجي ٿو. ٻن حالتن ۾ انهيءَ شبيهه کي ٽي شڪليون آهن (17). ان ۾ بعد واري هندو مذهب سان سنئون سڌو رابطو نظر اچي رهيو آهي.گول شڪلين وارين مهرن تي اُڪريل ٿوهي واري ڍڪي جي شڪل جي اڪثر حالتن ۾ موجودگي، اسان کي شو ديوتا جي انهيءَ جانور سان وابستگي ۽ هن جي 'قدرت جي پيدائشي قوت جي مجسم حيثيت' جي يادگيري ڏياري ٿي. موهن جي دڙي وارن ماڻهن ۾ انسان جي تناسلي عضون جي وڏي پيماني تي ٿيندڙ پوڄا ۾ ، جيڪا هندستان ۾ عام طور ٿيندڙ 'لِنگم' جي پوڄا سان مشابهت رکي ٿي، ٻنهي تهذيبن جي رابطي جو هڪ ٻيو ثبوت ملي ٿو. وهنجڻ جي رسم جي اهميت جو ذڪر روزانه زندگيءَ ۾ پڪ ئي پڪ پاڻ کي پاڪ ۽ صاف ڪرڻ جي مذهبي رسم هوندي. مطلب ته سنڌو لوڪن ۾ مذهب جي نوعيت، جيستائين ان جو قديم آثارن مان اندازو ٿي سگهي ٿو، وڏيءَ حد تائين غير آريائي مفهوم ۾ 'هندستاني' آهي. انهن ماڻهن وٽ ڪُنڊ مقدس ڪانه هئي؛ ان جي شبيهه هڪ هنڌ به نه ڏني ويئي آهي، حالانڪه ڍڳو هر هنڌ موجود آهي. هن ڳالهه جو امڪان آهي ته وٽن، جانورن ۽ تناسلي عضون جي پرستش وارا وڌيڪ اڻ گهڙيا مذهب سنڌو وادي‌ءَ جي اصلوڪن قديم نسل قومن وٽ

موجود هئا ۽ انهن مذهبن جون پاڙون هنن ۾ اهڙيون ته پختيون ڪتل ڏسجن ٿيون، جو اسين جنهن بہ 'ٻاهرين' قوم کي سنڌو يا هڙاپا واري قوم جي نالي سان شناخت ڪري رهيا آهيون، تنهن جي طرفان انهي ملڪ ۾ آندل عقيدا ۽ رسمون انهن اوائلي مذهبن کي پوري طرح سان اُکيڙي نہ سگهيا. پوئين نالي وارن لوڪن پنهنجي نئين ماحول ۾ مقامي عقيدن جي قوت کي يقيناً محسوس ڪيو هوندو ۽ انهي احساس اڇ ڪان پوءِ انهن عقيدن کي اڌاري طور پنهنجي ڪرڻ جي حد تائين ڪجهہ اڳتي قدم کڻڻو پيو هوندن. 'سنڌو زماني' جي گهڻي حصي ۾ پروهت طبقي کي، جنهن کي اسان جي خيال موجب تمام گهڻو اثر ۽ رسوخ حاصل هو، مقامي پوڄا پاٺ جي مذهبن سان ڪا همدردي نہ هئڻ جي باوجود، آخرڪار، انهن جي ڪن فلسفيانہ عنصرن کي پنهنجي مذهب ۾ شامل ڪرڻو پيو هوندو، ۽ جيسين ممڪن ٿي سگهيو هوندو، هنن اهڙن عنصرن کي پنهنجي اعليٰ تر تمدن سان ملائي هڪ ڪري ڇڏيو هوندو. سنڌ جي آب و هوا ۾ ڪا اهڙي ڳالهہ ضرور آهي، جيڪا عام طور هڪ ٻئي سان اختلاف رکندڙ مذهبن جي سرحدن جي نشانن کي آهستي آهستي جهڪو ڪيو ڇڏي. جديد دور ۾ گهڻن ئي سنڌي مسلمانن ۽ هندن ۾ صوفياني روحانيت ميلاپ جو ذريعو بنيل هئي. انهي ڪان بہ وڌيڪ اڇرج جهڙي ڳالهہ هي هئي ته جتي بہ 'دريا پنٿي' سنڌو درياءَ کي اڈيرو لال جي شڪل ۾ پوڄيندا هئا، اتي مسلمان وري درياءَ جي روح جو خواجہ خضر جي نالي سان احترام ڪندا هئا. ڪن بين مزارن تي پڻ هندو ۽ مسلمان پيئي مشترڪ طور ايندا ويندا رهندا هئا ۽ دوستانہ رقابت ۽ مقابلي طور انهي ساڳي مزار لاءِ ڪنهن خاص ديوتا يا ڪنهن خاص پير جي جاءِ (18) هئڻ جي دعويٰ ڪئي ويندي هئي.

سنڌو لوڪن جي انتهائي مخصوص ۽ انفرادي نوعيت جي قديم آثارن، مهرن وارن 'تعويذن' -- جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، جن تي ديوتائن، بلائن ۽ جانورن جون شبيهون اُڪريل آهن. انهن مان اڪثر مهرن تي تصويري اکرن ۾ مختصر ڪتبا نقش ٿيل آهن؛ انهي لکت جو راز اڃا تائين معلوم ٿي نہ سگهيو آهي، بظاهر اها لکت تصويري لکت هئڻ سان گڏ آوازي حرفن ۽ شايد توصيفي اکرن جي ٺهيل آهي. ان ۾ ڪجهہ

قدر مصر جي تصويري تحرير وارو رسمي اسلوب ۽ چٽائي موجود آهي ۽ ائين پيو نظر اچي ته هن وقت تائين ان جا جيڪي انتهائي قديم نمونا لڌا ويا آهن، تن جي دور کان گهٽو اڳ ۾ هِن تحرير پختگي ۽ بلوغت حاصل ڪري ورتي هئي. اهو نتيجو هن حقيقت مان ڪڍي سگهجي ٿو، جو انتهائي قديم ۽ آخري دور وارين مهرن ۾ استعمال ٿيل اکرن جي درميان کو بہ ڪير ڪار نظر نہ ٿو اچي، ۽ صاف طرح سان جدا نظر ايندڙ علامتن جو تعداد- اٽڪل 250 --انهن علامتن جي عدد کان گهٽو گهٽ آهي، جيڪي سميريا جي اوائلي "گهراٽي" (19) واري زماني جي لکٹيءَ ۾ استعمال ٿيل آهن. اڻن يا وڌيڪ صدين جي مدت دوران تحرير جي نموني ۾ ڪنهن بہ قسم جي ردوبدل ۽ واڌ جو نہ هئڻ، نمايان طور محفوظ يا ساڪت سنڌو تمدن جي ٻين عام حالتن سان پڻ ٺهڪي اچي ٿو. اهي نشان جڏهن ٺڪر جي ٽانون تي خوبصورت چٽن طور ليڪيل نظر اچن ٿا، تڏهن انهن جي ڪا معنيٰ معلوم نہ ٿي ٿئي، ۽ جيڪي نشان ٽامي جي برتنن تي اُڪريل آهن، سي بہ اهڙائي رسمي آهن، جهڙا مهرن تي نڪتل نشان. اسان کي ٻن ٻولين ۾ لکيل ڪنهن اهڙيءَ تحرير جي دستياب ٿيڻ ڪان ناميد ٿيڻ نہ گهرجي، جيڪا ممڪن آهي ته سمير ۾ مٽيءَ جي ڪنهن اهڙي تختيءَ تي اُڪريل هجي، جنهن تي سنڌو لوڪن جي لکت اتان جي قديم مخروطي اکرن سان گڏ اُڪريل هجي؛ پر جيئن ته سنڌو لوڪن جي هن وقت تائين هٿ آيل ڏگهي ۾ ڏگهي تحرير ۾ ويهن کان بہ گهٽ علامتون آهن، تنهن ڪري امڪان اهو آهي ته اهڙي خوش قسمتيءَ جي نتيجي ۾ بہ انهن ماڻهن متعلق اسان جي ڄاڻ ۾ شايد ڪو خاص اضافو نہ ٿي سگهي. بهرحال، انهيءَ وسيلي هن باري ۾ شايد ڪو فيصلو ٿي پوي ته موجوده وقت ۾ جيڪو هيءُ انومان ڪڍيو پيو وڃي ته اها ٻولي مرڪزي هندستان جي 'مُنڊا' (Munda) ست جي ٻولين سان ملندڙ هئي، سو انومان صحيح آهي يا غلط. ٿي سگهي ٿو ته ان مان اسان کي سنڌو لوڪن جي ڪن ديوتائن يا ماڻهن جا انفرادي نالا بہ معلوم ٿي وڃن. پر اسين اهڙن ذريعن مان انهن ماڻهن ۽ سندن تاريخ بابت ڪا گهٽي معلومات حاصل ٿيڻ جي اميد نہ ٿا رکي سگهون. ممڪن آهي ته هنن پنهنجن عبادتگاهن جو حساب ڪتاب رکيو هجي، يا بادشاهن جون فهرستون ۽ روزنامچا لکيا هجن، اهو

بہ امڪان آهي تہ هنن سمير ۾رهندڙ پنهنجن گماشتن ڏانهن واپاري نوعيت جا پيغام موڪليا هجن. اسان کي هن ڪالهہ جي اڳيئي پڪ ٿي چڪي آهي تہ مهر واري 'تعويذ' تي جيڪا تصويري تحرير آهي، تنهن جو واسطو ان تي اُڪريل جانور سان ڪونهي. هن ڪالهہ جو امڪان وڌيڪ آهي تہ انهيءَ لکت جو اشارو ڪنهن اهڙي واپاري برادريءَ جي هڪ فرد ڏانهن هجي، جنهن (برادريءَ) اهو خاص جانور پنهنجي مخصوص نشان طور اختيار ڪيو هو. وري هيئن بہ ٿي سگهي ٿو تہ اهو جانور انهيءَ ماڻهوءَ جي فطري خصوصيت جي علامت ظاهر ڪندو هجي، جنهن جو نالو مهر تي اُڪريل آهي. سيني چورس مهرن جي پٺئين پاسي داڳي پوئڻ لاءِ سوراخن جو هڪ سٽو ۽ متي ايريل بُونبو بہ نهيل آهي، ۽ جيئن تہ اهي تمام وڏي تعداد ۾ لڌيون آهن، ان ڪري هي نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ سٽو لوڪن جي وڏي اڪثريت دائما انهن کي پاڻ وٽ رکندي هوندي (20). جديد دور جي سٽي ڳوناڻي جي پنهنجي ڏوري ۾ تعويذ ٻڌڻ واري رواج کي- جيڪو (تعويذ) ڏاتوءَ مان نهيل سڏيءَ سنئينءَ شڪل جو هڪ پورو ڪوڪو هُوندو آهي ۽ جنهن جي ماپ ذري گهٽ سٽو لوڪن جي مهر جيتري هوندي آهي، ۽ جنهن ۾ عام طرح سان تعويذ ٻڌڻ واري ماڻهوءَ جي مرشد جي لکيل ڪا مقدس تحرير پيل هوندي آهي --وسيع معنيٰ موهن جي دڙي وارن ۾ موجود انهيءَ عام رواج جو متوازي سمجهي سگهجي ٿو.

سٽو لوڪن جي پنهنجي علائقي ۾ شهر پناهن کان سواءِ وسايل آبادين جي تعداد مان معلوم ٿئي ٿو تہ اتان جي قديم نسل وارا ماڻهو سندن حڪومت ڏانهن مڪمل طور فرمانبردار ۽ اطاعت پذير هئا. اسين هن ڪالهہ جو فيصلو نہ ٿا ڪري سگهون تہ انهن جي فرمانبرداريءَ جي اها ڪيفيت نئين آيل لوڪن جي تسلطي هٿيارن پنوهارن جي قوت جي آزمائش ۽ تجربي جي نتيجي ۾ پيدا ٿي، يا اها انهن برتر هنرن جي مالڪن لاءِ، جيڪي عام زندگيءَ جي نظر ۽ ضبط ۽ خوشحاليءَ جا ضامن هئا، ادب ۽ احترام طور هنن ۾ ازخود پنهنجي ڪمتر حيثيت جي احساس طور پيدا ٿي هئي. اناج جي ڳاهہ ڪرڻ لاءِ ٻيلپ ۾ رکيل هيئين طبقي جي ماڻهن جي رهائش لاءِ سادي قسم جا وڏا وڏا بارک، يا بار ڏيوئڻ وارن

جي رهائش لاءِ جهوپڙين جون ڍگهيون قطارون، سنڌو لوڪن جي زندگيءَ جو هڪ مخصوص انگ هو ۽ اهڙيون ئي جايون هڙاپا ۾ ۽ موهن جي دڙي ۾ به ملن ٿيون (21). ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ سنڌو لوڪن جي آمد کان اڳ واريءَ زمين جي جنهن سڙيل تهه جي مٿان وري سنڌو لوڪن اچي اڏاوت ڪئي، تنهن مان انهيءَ زماني ۾ هڪ قوم جو ٻيءَ جي هٿان مظلومانه انداز ۾ برباد ٿيڻ جو ثبوت ملي رهيو آهي. پر ان جي معنيٰ ٻيءَ صورت ۾ به نڪري سگهي ٿي ۽ يقيناً ان مان ڪي به عام نتيجا ڪڍڻ نه گهرجن. گهٽ ۾ گهٽ هن ڳالهه جو امڪان ضرور آهي ته اوائلي مقامي سنڌي ماڻهو هٿيارن پنوهارن جي معاملي ۾ ڪافي حد تائين نقصان هيٺ هئا. سنڌو لوڪن وٽ پٿر جون نديون نراريون، ڪهاڙيون ۽ خنجر هئا. سندن تيرن ۽ نيزن جا منهن پڻ ساڳئي ڌاتوءَ جا نهيل هئا. ڏنڊو شايد سندن دلپسند هٿيار هو، انهن جا مٿا مختلف قسمن جي پٿر توڙي ٽامي مان جدا جدا شڪلين جا نهيل هوندا هئا هيءَ ڳالهه خاص طور قابل ذڪر آهي ته تيز ڌار وارن هٿيارن ۽ اوزارن جي وڏيءَ اڪثريت وارن هٿيارن جا ڦر، جيڪي هن وقت تائين لڌا ويا آهن، نه ڪن ڳنن تي چاڙهيا ويا آهن، ۽ نه انهن ۾ ڳن لڳائڻ لاءِ ڪو پاهو نهيل آهي، پر اهي بلڪل چٽيل ۽ سڌ اسنوان آهن. انهن کي پٿر جي دور وارن اوزارن وانگر ڪاٺ جي چيريل ۽ - چانگي جي وچ ۾ ٻڌو ويندو هو. هنن جي چاقوءَ ۽ نيزن جا ڦر ايڏا ته سنها ڏنا ويا آهن، جو ماڻهو ائين سمجهي ٿو ته ڳن جي ڪاڻيءَ کي ڍڳهو ڪري، ڦر جي نوڪ طرف اڌ کان به وڌيڪ اڳتي پهچايو ويندو هو ته جيئن ان کي ڪر اڇڻ مهل سهارو ملي. ساڳئي سبب ڪري ڪهاڙين جي ڳنن واري ڪاڻيءَ کي پڻ ڪافي گهرائيءَ تائين چير ڏنو ويندو هوندو، جتي ان جون ٻيئي ڦاڪون ڦر کي چهٽي ٻيهندیون هونديون. پٿل جي ٻر - منهين ترار کي اڌ کان هيٺ ٽلهو ٻڌايو ويندو هو، پر ائين عام طور نه ڪيو ويندو هو. جيتوڻيڪ موهن جي دڙي جي ڌاتن جي ڪاريگرن نڇٽي ڇوڪريءَ جي مشهور مجسمي ڏاهڻ لاءِ ڌاتوءَ کي ڳاري قالب ۾ وجهڻ جو طريقو استعمال ڪيو هوندو، پر ان جي باوجود هنن ڪپڙ وارن اوزارن ڏاهڻ لاءِ اهو يا بند قالب ۾ ڳريل ڌاتو پلٽڻ جو طريقو پوريءَ طرح اختيار نه ڪيو ٿو پائجي. هن ڳالهه ۾ شڪ نه آهي ته هو انهيءَ قسم جي اوزار

کان باخبر هئا، ڇاڪاڻ تہ ڳڻ لاءِ پاهي واريءَ کهاڙيءَ جو مٽيءَ جو ٺهيل هڪ نمونو موهن جي دڙي جي هيٺئين سطح مان دستياب ٿيو آهي، پر اتان جا ڏاتو گر پوءِ بہ کهاڙيءَ ۽ چيٽيءَ جا سڌي سادي نمونا جا ڦر ناهيندا رهيا، جن جو اڳيئي بيان ڪيو ويو آهي، جيڪي ايران (22) ۽ ٻين ملڪن ۾ ڏاتوءَ جي اوزارن جي انتهائي اوائلي ساخت جي خصوصيت جا حامل هئا. شهر مان لڌل اوزارن مان ڳڻ لاءِ پاهي وارن اوزارن جو فقط هڪ ئي نمونو- جن ۾ هڪ خوبصورت کهاڙي ۽ ٻي چيٽي آهي- ويجهي زماني سانِ واسطو رکي ٿو، ۽ هن ڳالهہ جو وڏو امڪان آهي تہ اهو اوزار گهٽو ڪري سمير سان مال جي بدلي مال جي ڏي وٺ ڪرڻ جي دوران اتان کان آيل آهي. مٽيءَ جي کهاڙيءَ جي ڪنهن نموني جو مٽي ذڪر ڪيو ويو آهي، سو شايد ميسوپوٽيميا کان آيل ڪنهن اوائلي مسافر يا اتان کان ٽي آيل ڪنهن سنڌو منش جي هدايتن مطابق، سنڌ ۾ رائج ڪرڻ جي ارادي سان ناهيو ويو هوندو. ائين پيو معلوم ٿئي تہ موهن جي دڙي جي ڏاتوگرن جي جبلتي قدامت پسندي يا سست رفتاري انهيءَ اوزار جي عام اختيار ٿيڻ جي راهہ ۾ رڪاوٽ بڻي هوندي.

هن باري ۾ معقول حد تائين اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ سنڌو لوڪن کي سندن سوين سالن جي حڪومت جي آخر تائين ڪنهن مضبوط ۽ طاقتور دشمن سان جنگ ڪرڻي نہ پئي، پر موهن جي دڙي جي زندگيءَ جي انهيءَ دور ۾ جڏهن شهر جو نظام پوريءَ طرح قائم ٽي چڪو هو، کو اهڙو واقعو رونما ٿيو، جنهن جو انهيءَ ئي معاملي تي شايد سڌو اثر پيو هجي. ائين پيو معلوم ٿئي تہ شهر جي الهندي واري آباد علائقي تي حڪومت طرفان ڪوٺ ناهرائڻ لاءِ قبضو ڪيو ويو هو. ان لاءِ گهربل اوچائي حاصل ڪرڻ لاءِ، انهيءَ علائقي جي مٿان مٽيءَ ۽ ڪچين سِرن جو ويهہ فوٽ اوچو وڏو دڙو ناهيو ويو هو. ائين بہ ظاهر آهي تہ انهيءَ هڙادو دڙي کي چوطرف مضبوط ڪرڻ لاءِ پوءِ پڪين سرن جي ديوار کڙي ڪئي ويئي ۽ ان جي بن ڪندن تي ساڳئي ئي سامان مان مضبوط برج تعمير ڪيا ويا. انهن مان ڏکڻ - اوپر وارن برجن جي مٿان، جن جو منهن اصلي شهر طرف هو، مضبوطيءَ سان ناهيل مورچا بنايا ويا، ۽ انهيءَ هنڌ ٽکر جي ڳوڙهن جو ڪافي وڏو ذخيرو (23) مليو آهي، جيڪي شايد

کانپاٹين ذريعي دشمن تي اچلائڻ لاءِ هئا. هي اندازو بجا طور ڪري سگهجي ٿو تہ شروعات ۾ اهڙا وڏيڪ برج باهرئين فصيل جي چوطرف ورڇيل هئا. سر مارٽيمر ويلر انهن برجن منجهان سيني کان قديم برج جي هڪ عجيب و غريب ڳالهہ ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو، اها آهي سربنديءَ جي ڪم ۾ متوازي بيهاريل ڪاٺ جي شهتيرن جو استعمال، جيڪي وقت گذرڻ سان ڪاڇي ويا ۽ نتيجي ۾ سرن جي پٽين جو ڪجهہ حصو ڍهي پيو، جنهن کي بعد ۾ وري بہ سرن سان مرمت ڪري ٺيڪ ڪيو ويو. اها غلطي بعد وارن برجن ۾ نہ ڪئي وئي، ۽ ڪوٽائي ڪندڙ هيءَ اندازو ڪري ٿو تہ اها غلطي انهن رازن کان ٿي هوندي، جيڪي ڪچين سرن يا منيءَ جي پٽين کي اهڙيءَ طرح پشتين ڏيڻ تي هريل هوندا ۽ هنن اها ڳالهہ محسوس نہ ڪئي تہ پڪين سرن جي تعميرات لاءِ انهيءَ ڳالهہ جي ضرورت نہ هوندي آهي. ڪوٽ جي مٿئين ٽلهي تي ٺهيل اناج کي محفوظ رکڻ واري گدام جي باهرينءَ اوچي ديوار جي اڏاوت ۾ جيڪا عملي طور ڪوٽ جي فيصل جو هڪ حصو هئي، ساڳيءَ طرح ڪاٺ استعمال ڪيو ويو هو. "ذري گهٽ ائين پيو نظر اچي تہ اهو دڙو ۽ ان تي اڏيل عمارتون بعد ۾ باهران آيل ڪنهن نئين حڪومت جو ڪم آهي، جيڪا پڪين سرن جي اڏاوت ڪرڻ بدران ڪچين سرن جي اڏاوت ڪرڻ بدران ڪچين سرن جي اڏاوت جي روايتن تي هريل هئي (24)."

ڪوٽ جي دائري اندر هن وقت تائين جن بہ عمارتن جي کوٽائي ڪئي وئي آهي، سي سڀ سرڪاري قسم جون عمارتون آهن. انهن ۾ هڪ وڏو وهنجڻ جو تلاءُ، جنهن جي چوڌاري خانگي حمامن سان ننڍن ڪمرن جو پيچيده ڄار ڦهليل آهي، محل يا پروهتن جو ادارو، عظيم الشان اناج جو گدام ۽ راڄ جو اجتماع جو وڏو ڪمرو (هال) شامل آهن.

سوال آهي تہ ڇا، ڪوٽ جي بنيادن پوڻ کان اڳي شهر ۾ اهڙن ادارن جو وجود قائم هو؟ 'هينئين شهر' ۾ کوٽيل کي وڏيون عمارتون ممڪن آهي تہ مندر هجن، پر اتي سرڪاري عمارتن جو ڪو اهڙو نشان نظر نہ ٿو اچي، جيڪي ڪوٽ وارين عمارتن سان مشابهت رکندڙ هجن. شايد ڪنهن اڳئين وقت ۾ انهيءَ ساڳئي حصي ۾ انهيءَ قسم جون جايون هجن، جن جي مٽان بعد ۾ مصنوعي دڙو کڙو ڪيو ويو هجي، مثلاً

اوائلي زماني جون کي اهڙيون سرڪاري جايون هجن، جيڪي بعد ۾ دائمي طور وڏندڙ شهر يا نئين حڪومت جي ضرورتن لاءِ ناڪافي سمجهيون ويون هجن ۽ ان ڪري انهن کي ڇاهي، انهن بدران وڌيڪ شانائتي نموني جون نيون جايون اڏيون ويون هيون، جن جا نشان اسين ڪوٽ جي دائري ۾ ڏسي سگهيا آهيون. هن وقت تائين جيڪا به ان سلسلي ۾ اسان کي شهادت ملي چڪي آهي، سا اهو ڏيکاري ٿي ته ڪوٽ جي تعمير سان گڏ يا ان کان پوءِ عام ماڻهن جي مادي زندگيءَ جي طريقي ۾ ڪا نمايان تبديلي ڪا نه آئي هئي. ان جي بجاءِ، ائين ٿي سگهي ٿو ته ڪوٽ جي اڏاوت هڪ نئين گهراڻي جي حڪومت جي آغاز جي علامت ظاهر ڪندي هجي، يا ان طرح موهن جي دڙي ۽ ٻين 'سنڌو لوڪن' جي شهرن جي باهمي تعلقات ۾ آيل ڪنهن تبديليءَ جو اهو نتيجو هجي.

هن وقت تائين اهڙيون شهادتون ڪافي مقدار ۾ نه ملي سگهيون آهن، جن جي ذريعي انهن ماڻهن جي مکيه شهرن جي بنيادن پوڻ جي وقت جو تعين ڪري سگهجي. جيتوڻيڪ انهن مان ڪن شهرن کي سڃاڻي سگهجي ٿو ته اهي ويجهي زماني جا نهيل آهن. هڪ وقت اهو خيال ڪيو ٿي ويو ته هڙاپا موهن جي دڙي کان اڳي جو آهي، پر جڏهن کان وني پوئين شهر جي آبادي۽ جي آخري ۽ سڀ کان وڌيڪ هيٺانهين تهه جي پوري اونهائي معلوم ڪئي وئي آهي -- حالانڪ انهن تهن جي پوري دريافت ناقابل عمل رهي آهي-- تڏهن کان وني هيءَ راءِ قائم ٿيڻ لڳي آهي ته ٻنهي شهرن ۾ موهن جي دڙي وارو شهر وڌيڪ آڳاٽو آهي. بهرحال، هن ڳالهه جو امڪان نظر اچي ٿو ته سرڪاري عمارتن واري حصي جي مخصوص تنظيم ۽ رٿابندي، جيڪو هينئين شهر کان مٿينءَ سطح تي اڏيل هو، شايد هڙاپا، (25) ۾ شروع ٿي ۽ موهن جي دڙي ڏانهن درآمد ڪئي ويئي ۽ بعد ۾ اها فقط ڪن ننڍن شهرن لاءِ نموني طور اختيار ڪئي ويئي. اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اهڙا شهر شايد ضلعي هيڊڪوارٽر هئا ۽ ٿي سگهي ٿو ته اها رٿابندي عام طرح (نئين؟) حڪمران طبقي جي پاليسيءَ جي عڪاسي ڪري رهي هئي، جن پنهنجي وقار کي مادي شين جي وسيلي سان وڌائڻ پئي چاهيو. اها ئي تنظيم ۽ رٿابندي سنڌو لوڪن جي عظيم ڏاکٽي 'صوبي' جي ٻن شهرن، 'ڪالي

بنگن' ۾ 'لوٽل' (26) ۾ نظر اچي ٿي، جنهن (صوبي) جو خاڪو گذريل ڏهن سالن جي کوجنائن جي نتيجي ۾ تشڪيل ٿيو آهي. انهيءَ صوبي جي شناخت ۾ سنڌو تمدن جي جمنا جي وادي‌ءَ تائين واڌ سان، جيئن اڪلنا جي آثار قديمہ ۾ ڏٺو ويو آهي، منهنجي راءِ موجب هن پراڻي نظريي جي ترديد نہ ٿي آهي، تہ سنڌو رياست تي ان جي قيام ۾ وجود جي وڏي عرصي تائين، گهٽو ڪري بن گادين وارن شهرن (هڙاپا ۾ موهن جي دڙي) مان جيڪي هڪ ٻئي کان چار سئو ميل (27) پري هئا، حڪومت ڪئي ويندي هئي. ٻنهي گاديءَ وارن شهرن جي وچ ۾ پاڻيءَ رستو سنڌو رابطو قائم هو، ۽ اسان کي اها حقيقت معلوم آهي تہ سنڌو لوڪ ٻيڙيون ڪم آڻيندا هئا، جن جي بناوت ۾ شڪل صورت انهن کان مختلف نہ هئي، جيڪي هن زماني ۾ درياءَ تي هلن ٿيون. ظاهري طور ساڳئي قسم جي رياست لاءِ بن دارالحڪومتن رکڻ جو اصلي سبب انهيءَ قوم طرفان آباد ڪيل سنڌو وادي‌ءَ جي وڏي ڊيگهہ نہ، بلڪ انهيءَ وادي‌ءَ جي پنجاب جي ميدان ۽ سنڌ جي ميدان ۾ قدرتي تقسيم ۽ انهن جي وچ واري علائقي ۾ ڪنهن هنڌ هڪڙي مرڪزي درالحڪومت جي قيام لاءِ ناموزونيت هو. اهو درمياني پٽو نہ فقط تمام ڊپيل ۽ سوڙهو آهي، پر ساڳئي وقت اهو درياهن ۾ ايندڙ خطرناڪ تبديلين ۽ تباهہ ڪن سيلابن جي سدائين زد ۾ پڻ رهي ٿو.

اسين هيءُ اندازو بخوبي ڪري سگهون ٿا تہ بهاولپور ۽ بيڪانير وارن علائقن ۾ قائم ٿيل شمالي آبادين، رُوپر ۽ اُڪلنا سميت، هڙاپا جون زيردست هيون، ۽ جادم جو دڙو ۽ بلوچستان وارين ٻين آبادين سميت سنڌ واريون سڀ آبادیون موهن جي دڙي جون زيردست هيون. اسان کي هيءَ حقيقت شايد ڪڏهن بہ معلوم ٿي نہ سگهي تہ انهن ٻنهي وڏن شهرن جي وچ ۾ سندن مشترڪ وجود جي دوران سچ پچ ڪهڙا ناتا ۽ واسطا قائم هئا، جيتري قدر اسان جو واسطو سنڌ سان آهي، اسين پوري اعتماد سان دعويٰ ڪري سگهون ٿا تہ موهن جي دڙي ۽ ان جي ماتحت شهرن کي خودمختيار حيثيت حاصل هئي.

هن رياست جي 'اقتصاديات' جيڪڏهن اسين انهيءَ دور جي معاشي حالت متعلق اهو لفظ استعمال ڪڻي ڪريون، بنيادي طور زرعي

نوعيت جي هوندي ۽ اها گهٽو ڪري اڳيئي ترقي ڪري پنهنجي گذاري واريءَ سطح کان وڌي انهيءَ منزل تائين پهتي هوندي، جڏهن زرعي پيداوار پاسي وارين ايراضين جي ڪن اهڙين شين سان مال بدلي مال جي بنياد تي ڏي وٺ ڪرڻ لاءِ استعمال ٿيندي هوندي، جيڪي سنڌوماٿريءَ ۾موجود نہ هوندیون ۽ جيڪي سنڌو لوڪن جي تمدن واريءَ انهيءَ منزل ۾ اڳي ئي سندن ضرورت جي شين جي حيثيت اختيار ڪري چڪيون هونديون، جتي هو پنهنجي سابق سرزمين ۾ ترقي ڪري پهتا هوندا. کين الهندي واري سڃي جابلو ملڪ جا معدني ذريعا ۽ وسيلا، (مثال طور) لس بيلي ۾ ٽامي ۽ شيهي جي ذخيرن جا هنڌ ۽ انهن مخصوص جماعتن جا نالا يقيناً چگيءَ طرح معلوم هوندا، جيڪي انهن شين ۽ ٻين اهڙين ضرورت وارين شين، مثلاً چيرولي ۽ ميٽ جي واپار ڪرڻ لاءِ خوشيءَ سان تيار هونديون ۽ انهيءَ حالت ۾ هيءُ تصور ڪرڻ ۾ آسان آهي تہ اهڙي روانگيءَ ۽ آمدنيءَ جي واپار جي ڏي وٺ ۾ مقدار ۽ مفاصلي جي لحاظ کان، بتدريج واڌارو ايندو رهيو هوندو. چاکاڻ تہ ميدانن ۾ وٽن گهٽو ڪجهہ موجود هو، جيڪو اهي ٻين کي ڏيئي ٿي سگهيا، مثال طور اتي عمارتي ڪاٺ گهٽو هو. وري مختلف قسمن جا ڪنئور ۽ مصالحا، تيل، رنگ ۽ انهن سيني کان وڌيڪ ويڳر جون شيون ۽ اناج وٽن جام هئا. وٽن لوڻ ۽ هو ۽ حيواني پيداوار ۾ عاج، ڪوڏ ۽ سِنگ ۽ هئا، تنهن کان سواءِ وٽن مختلف قسمن جا زراعتي ريشا پڻ جام هئا ۽ انهن ۾ خاص طرح ڪپهہ سڀ کان وڌيڪ اهم هئي

'سنڌو' سلطنت ۾ ڪپهہ جيڪو ڪردار ادا ڪيو، تنهن بابت اڄا تائين ڪو قطعي فيصلو ٿي نہ سگهيو آهي. اسان کي اها پڪ هئڻ گهرجي تہ انهيءَ شيءِ جو وڏي پيماني تي گهريلو استعمال ٿيندو هو. موهن جي دڙي مان گهٽي تعداد ۾ لڏل چڪراوان ٽِڪلا انهيءَ قسم جا آهن، جيڪي، ڊاڪٽر مئڪي جي چوڻ مطابق، صاف ظاهر ڪن ٿا تہ اُهي فقط ڪپهہ جي ڏاڪي وٽڻ لاءِ استعمال ٿي پئي سگهيا؛ ۽ خوش قسمتيءَ سان انهيءَ شيءِ جو هڪ اُڻيل ٽڪرو اتي لڏو ٻہ آهي، جنهن ۾ هيرن جواهرن جو خاصو تعداد ويڙهيل هو. ان کان علاوه ، نيم مجسمن ۽ پتلين جي جسمن تي جيڪو چٽن وارا چوغا نڪتل نظر اچن ٿا، تن مان اهو اندازو ٿئي ٿو تہ

اهي ڪنهن سنهي ۽ هلڪي ڪپڙي جا نهيل هوندا. هن باري ۾ ڪو ثبوت نه ملي سگهيو آهي ته 'سنڌو' ملڪ جي ڪپڙن ۾ پشم يا سئي استعمال ڪئي ويندي هئي، جيڪي ٻيئي شيون انهيءَ دور جي سمير سلطنت ۾ بنيادي ۽ وڏي اهميت واريون هيون ۽ ان جي ابتڙ انسان کي هن باري ۾ ٻه ڪو علم ڪونهي ته 'سنڌو' ايراضيءَ کان ٻاهر، ايندڙ ڪيترين ئي صدين تائين، ڪپهه جو ڪو استعمال ڪيو ويندو هو يا اُهو ٻوٽو اتي ٻاهر ڪٽي پوکيو ٻه ويندو هو. انهيءَ ٻوٽي جي سنڌو لوڪن طرفان ٿيندڙ پوک جي حقيقت سان ڪجهه اهم نتيجا نڪرن ٿا (28).

هن ڪتاب جي پهرئين جلد ۾ هيءَ ڳالهه سمجهائي ويئي هئي ته هيئنءَ 'سنڌو' وادي ۾ خريف واري فصل جي پوک، جنهن ۾ ڪپهه پڻ هڪ جنس هئي، ربيع جي فصل جي پيٽ ۾ (جنهن مان ماڻهن جي خوراڪ جو وڏو مقدار حاصل ٿيندو هو)، ڇو گهٽي پاڳي وڌيڪ خطري واري هوندي هئي ۽ انهيءَ فصل جي ڪاشت ۾ ڇا لاءِ وڌيڪ محنت ۽ مشقت جي ضرورت پوندي هوندي. هن باري ۾ اڄا تائين ڪو به اهڙو ثبوت نه مليو آهي ته سنڌو لوڪن طرفان استعمال ٿيندڙ ڪڻڪ جي ڪرپي ڪانيءَ کان علاوه ڪنهن ٻيءَ شيءِ جي نهيل هئي، ڇاڪاڻ ته اهڙي قسم جو اوزار فقط اهڙي ڪيت ۾ اثرائتي نموني ۾ هلائي سگهبو هوندو، جيڪو اڳيئي آلو ٿي، نرم بڻجي چڪو هوندو. سنڌ ۾ ڪيل جديد تجربا ٻڌائين ٿا ته پوک ڪرڻ جا ٻيا طريقا ۽ رستا، جهڙوڪ هر ڏينهن (جيڪڏهن انهن ماڻهن کي هر جي استعمال ڪرڻ جي ڇاڻ هئي) (29)، ۽ ڪرپيءَ سان ڪڏ ڪيڙ پڻ، ريچيل زمين ۾ ئي اختيار ٿي سگهيا ٿي. فقط ان هڪ ڳالهه ئي ان زماني جي سنڌو درياءَ جي سيلابي ميدان ۾ خريف واري فصل جي پوک کي ڪن خاص هنڌن لاءِ انتهائي مخصوص نوعيت جي مهر جي صورت ڏيئي ٿي ڇڏي. فقط ڪن اهڙن زمين جي ٽڪرن ۾، جيڪي دريائي پاڻيءَ جي وهڪرن ۽ سيلابي چنڊٽين جي لحاظ کان خاص طور موافق هنڌن تي ٻيئل هوندا، اهڙن فصلن جي ڪاشت مفيد ۽ ڦلدائڪ ثابت ٿي سگهندي هوندي؛ هنن جي انهن تقريباً (پاراٽن) اوزارن سان ٻنين ٻارن کي حد کان زيادهه پاڻيءَ ۾ ٻڏڻ کان محفوظ رکڻ ۽ آبپاشيءَ تي ضابطي رکڻ لاءِ بندن ٻڌڻ جو ڪم فقط ان صورت ۾ اثرائتو ثابت ٿي

سگهيو ٿي، جتي اهو سڄو ڪم تمام ننڍي پيماني تي ٿيندڙ هجي ها. وري خريف واري فصل ۾ ڪپهه اهڙي جنس آهي، جيڪا پچڻ ۾ ٻين سڀني جنسن کان وڌيڪ وقت وٺي ٿي. ان ڳالهه سان هن حقيقت جي وضاحت به ٿئي ٿي ته سنڌ ۾ سنه 1900ع کان اڳي، جڏهن آبپاشي فقط سيلابي واهن ۽ نارن جي پاڻيءَ جي مدد سان ڪئي ويندي هئي، تڏهن ڪپهه تمام ٿوري پيماني تي پوکي ويندي هئي ۽ ان ۾ به ڪا حقيقي ڪاميابي ڪانه ٿيندي هئي. اهو ته فقط سدا وهندڙ جمڙائو واهه جي کلڻ جو نتيجو هو، جو ويهين صديءَ جي سنڌ ۾ انهيءَ فصل اهميت حاصل ڪئي. سدا وهندڙ واهن ذريعي آبپاشي مارچ جهڙي آڳاٽي مهيني ۾ ٻج ڇٽڻ کي ممڪن بڻائي ٿي، ته جيئن ڪپهه جو آخري چونڊو سياري جي پارن کان اڳ ۾ ئي ختم ٿي سگهي، پر جن هنڌن تي پوک جو دارومدار درياءَ جي موسمي چاڙهه تي رهي ٿو، اتي ٻج ڇٽڻ جو ڪم عام طور تي جون يا سوير کان سوير مئي کان اڳ ۾ شروع ٿي نه ٿو سگهي، ۽ هن ڳالهه جو امڪان رهي ٿو ته فصل جي (30) چونڊي لاءِ پچي راس ٿيڻ کان اڳي ئي ان کي ڪو نقصان پهچي وڃي. هڪ پاسي جتي درياءَ جي ڪپن وارن ڪچي جي علائقن ۾ ساليانی اٿل جو پهريون ئي پاڻي پهچي وڃي ٿو، اتي انهن ايراضين کي بعد ۾ وڌيل پاڻيءَ جي نقصانڪار اثرن کان بچائڻ نهايت ڏکيو ڪم ٿي پوي ٿو. پوءِ، جيڪڏهن اسين اهو اندازو لڳايون ته سنڌو لوڪ سنڌ ۾ وڏي پيماني تي ڪپهه پوکڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئا ته ان صورت ۾ اسان کي هيءَ ڳالهه به تسليم ڪرڻي پوندي ته انهيءَ زماني ۾ هن علائقي جي آب و هوا اسان جي پنهنجي زماني جي آب و هوا جي ڀيٽ ۾ وونئڻ جي ٻوٽي جي اوسر لاءِ وڌيڪ موافق هئي. پهرئين جلد ۾ هن شهادت ڏانهن ڌيان ڇڪايو ويو هو ته ڏکڻ اولهه واريون چوماسي جون هوائون موجوده دور جي مقابلي ۾ ان وقت (ٿر جي ريگستان ۾) وڌيڪ زورائتيون لڳنديون هيون ۽ هيءَ ڳالهه سمجهائي ويئي هئي ته جيڪڏهن اها ڳالهه تسليم ڪجي ته هڙاپائي دور ۾ اهي حالتون موجوده هيون ته پوءِ اسان کي هيءَ ڳالهه به تسليم ڪرڻي پوندي ته انهيءَ علائقي جي گهٽ ۾ گهٽ ڪجهه حصي (31) مٿان جديد دور جي ڀيٽ ۾ برسات وڌيڪ مقدار ۾، ۽ باقاعدگيءَ سان پوندي هوندي.

جيڪڏهن ائين هو، ته سنڌو وادئ ۾ ڪپهه جي فصلن جي پوکجڻ ۽ اسرڻ جي راهه ۾ حائل دشوارين جو، جن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، اثر تمام گهٽي قدر گهٽ هجي ها، حالانڪ پوک لاءِ ڪم ايندڙ اوزارن ۾ ڪا گهٽي خوبي ۽ خصلت ڪانه هئي.

بهرحال، هڪ ٻيو امڪان پڻ آهي، جيڪو اسان جي غور لائق آهي، جنهن ۾ آب و هوا جي مختلف حالات بابت ڪي انداز ۽ انومان شامل ناهن. اهو امڪان هي آهي ته سنڌو لوڪ ڪپهه جي پوک جو وڏو حصو پنهنجي سلطنت جي ڏاکڻين صوبي (هاڻوڪي گجرات) جي ڪاريءَ مٽيءَ واريءَ زمين تي ڪندا هئا، جتي جديد زماني ۾ به، يعني گهٽ ۾ گهٽ گذريل صديءَ ۾ پڻ، اها جنس فقط چوماسي جي برساتن تي وسيع علاقن ۾ ڪاميابيءَ سان پوکي ويئي آهي.

جيڪڏهن سوٽي ڏاڪي ۽ سوٽي ڪپڙي جي ڏيساورن ڏانهن روانگي 'سنڌو' لوڪن جي اقتصاديات جو هڪ اهم جز هو، ته پوءِ ماڻهو هيءَ به اندازو ڪري سگهي ٿو ته اهو ڏورانهون ڏاکڻون علاقو انهيءَ ريشي جي پيداوار تي هڪ هٽيءَ واري ضابطي حاصل ڪرڻ جي مڪيه مقصد لاءِ سندن حڪمرانيءَ هيٺ آندو ويو هو. پر اڄ ڏينهن تائين اسان کي هن معاملي ۾ ڪابه پڪي ثابتي نه ملي آهي ته سنڌو لوڪ ڪنهن به صورت ۾ ڪپهه جو روانگي واپار ڪندا هئا ۽ نه وري اهڙن ملڪن ۾ ڪپهه جي ڪپڙي جي استعمال جي رواج جو ثبوت مليو آهي، جن سان انهن جا تجارتي تعلقات قائم هئا. حقيقت هيءَ آهي ته اسان کي معلوم ٿي چڪو آهي ته سُمر ۾ 'اُر' جي ٽئين گهراٽي جي تحت، سال 2100 کان 2000 قبل مسيح تائين، جتي اوني ڪپڙن جو عام ۽ وڏي پيماني تي رواج هو، اتي گهٽ ۾ گهٽ ٻن زرعي ريشن مان پڻ ڪپڙو آڻجي رهيو هو، جيڪي ريشا ڪشتڪارن طرفان انهيءَ ملڪ ۾ پوکيا ويندا هئا. انهن مان هڪ ريشو سِٽي معلوم ٿئي ٿو، جنهن مان انتهائي نفيس قسم جو ڪپڙو ناهيو ويندو هو. ٻئي وڌيڪ عام قسم جي ريشي (جيڪو بظاهر سٽيءَ جو ڪونه هو) مان گهٽو ڪري مڇيءَ مارڻ لاءِ رسا، يا جار ناهڻ کان علاوه هڪ اهڙو ڏاڪو به ناهيو ويندو هو، جيڪو ڪپڙي جي ڪن مخصوص قسمن ۾ پيٽي طور ڪم آندو ويندو هو، ۽ وڌيڪ عاميانه ڪپڙو سڃو

انهيءَ ڏاڪي مان ناهيو ويندو هو. 'اُر' وارو اهو دور، گجرات متان سنڌو لوڪن جي حڪمرانيءَ جي وڌيڪ آڪاڻي دور سان بظاهر نهڪي اچي ٿو. انهيءَ باري ۾ راءِ ڏيڻ تي دل هرڪي ٿي ته 'سُمر' وارن جو اهو عام فائدي وارو سٽ، جيڪو 'گُو' (gu) جي نالي سان سڏبو هو، سو انهيءَ ڪپهه جو ڏاڪو هو، جيڪا هڪ وقفي کان پوءِ، جنهن جي دوران ۾ ان کي 'سنڌو' ملڪ کان درآمد ڪيو ويو هو، ميسو پوٽيميا ۾ پوڪي ويئي هئي، ۽ پوءِ انهيءَ سرزمين جي وطني ٻوٽي جي شڪل اختيار ڪري ويئي هئي. پر درحقيقت، اسيريا ۾ ڪپهه کي هڪ ٻيو نالو ڏنو ويو هو، جڏهن اها انڪل تيرهن سئو سال پوءِ بظاهر پهريون پيرو سيناچريب (Sennacharib) طرفان انهيءَ ملڪ ۾ متعارف ڪرائي ويئي. وري، اسان کي ٽئين گهراٽي وارن جي اُر تحريرن مان معلوم ٿي چڪو آهي ته اهي ماڻهو سنڌو ۽ آسپاس وارن ملڪن کان دراصل کهڙيون کهڙيون شيون درآمد ڪندا هئا (بشرطيڪ انهن شين کي اسين سندن سميرين نالن سان پوريءَ طرح سڃاڻي سگهيا هجون) ۽ حيرت جي ڳالهه آهي ته انهن شين مان ڪپهه هڪ جنس ناهي، جن جو انهن تحريرن ۾ ذڪر ڪيل آهي (32)

سُمر ۽ سنڌو سلطنت جي اوج واري دور ۾ هليل سڌي واپار جي تفصيلن تي غور ايندڙ باب ۾ ڪيو ويندو، پر هتي اسين انهن ڳالهين جي جاچنا ڪنداسون، جيڪي وڌيڪ آڪاڻي دور جي متعلق ٻنهي ملڪن ۾ ظاهر ٿيون آهن. پروفيسر گارڊن چائيلڊ ٻڌائي ٿو ته سميريا جي آڪاڻي گهراٽي واري زماني ۾، جيڪو سنه 2850 ق .م ۽ 2380 ق . م جي درمياني پنج سئو سالن جي وچ وارو ليکيو وڃي ٿو، انهيءَ ملڪ جو واپار ڪيڏي نه وسيع پيماني تي هلندو هو. مثال طور ڪوتائين مان انهن جي طرفان سڃن موتين جي تمام گهڻي استعمال جون ثابتيون مليون آهن، جيڪي هنن کي جيهون درياهه (Oxus) واري علائقي مان ئي حاصل ٿيندا هوندا. هاڻي اها شئي ساڳئي وقت تي سنڌو وارن شهرن ۽ مصر، ٻنهي هنڌن تي به ڪر آندي ويندي هئي. "تنهن ڪري" گارڊن چائيلڊ چوي ٿو، "سال 2500 ق.م ڌاري اسان کي دجلہ کان وٺي سنڌوءَ ۽ جيهون تائين، ۽ فرات جي الهندي ۾ ويندي نيل (33) درياءَ تائين ڦهليل واپار جي هڪ وڏي سرشتي جو حقيقي ثبوت ملي چڪو آهي." ساڳيءَ طرح موهن جي

ڊڙي ۾ هڪ ٻئي جي ٻٽيان آيل ڪوتائي ڪندڙن اتان لڏل ڏاتن، ٻين غيرمقامي شين ۽ نيمر- قيمتي پٿرن جي اصلوڪن ملڪن معلوم ڪرڻ لاءِ وڏي جاکوڙ پئي ڪئي آهي؛ ان مان واپاري تعلقات جو جيڪو نقشو ايري نڪتو آهي، سو محض پنهنجي وسعت جي لحاظ کان حيرت انگيز آهي. موهن جي ڊڙي کان قطب نما جي مکيہ رخن کان نهارڻ سان نظر ايندو تہ ماڻهن کي سڃن موتين حاصل ڪرڻ لاءِ اتر طرف بدخشان تائين ۽ زمردن لاءِ شايد ترڪستان ۾ ويڙهو پوندو هوندو؛ ڪشمير مان ڪين ديودار جو ڪاٺ ۽ ڪي ٻيون شيون ملنديون هونديون؛ اوپر طرف،ڪين شيهو اجمير جي ويجهڙائيءَ ۾ ملندو هوندو، ۽ راجستان مان عام طرح ڪين ٽامو ۽ ڪٻڻ درجي وارن قيمتي پٿرن جا مختلف قسم دستياب ٿيندا هوندا. ڏکڻ طرف، سپين ۽ نادن جا ٽڪرا ۽ موتي ڪائياواڙ ۾ ملي پئي سگهيا، پر زمرد لاءِ دکن تائين وڃڻ ضروري هو ۽ اجا بہ وڌيڪ ناياب پٿرن لاءِ نيلگري ٽڪرين تائين ويڙهو پوندو هو، جيتوٽيڪ اهو پٿر ڪشمير مان پڻ دستياب ٿي سگهندو هون. آخر ۾ الهندي طرف ٽامي، چيرولي ۽ سنگمرمر جهڙي پٿر ۽ سنگ جراحت لاءِ بلوچستان وڃڻ ضروري هو، جو اهي سڀ شيون اتي موجود هيون؛ سون، چاندي، قلعي ۽ فيروزن لاءِ ايران ۽ هيرن (34) لاءِ ايراني نار جي ٻيٽن ڏانهن ويڙهو پوندو هون. انهن انتهائي قيمتي شين جي جواب ۾ سنڌ مان ڪهڙيون شيون ڏيساور موڪليون ويندیون هيون؟ ٿي سگهي ٿو تہ سنڌو ملڪ جي سٽ ۽ سوتي ڪپڙي لاءِ ايرندي ۽ ڏکڻ وارن ملڪن ۾ تمام گهٽي ۽ فوري کپت جون واپاري منڊيون موجود هيون-- توڙي ڪٽي سُمر ۾ انهيءَ شيءِ جي گهرج نہ بہ هئي، جتان کان وري نفيس ڪپڙن جي اناطوليہ ڏانهن برآمد ٿيندي هئي-- جيڪي بظاهر سميريا جي پيداوار هئا- اهو سڄو واپار انهن جي 'ٽئين گهراڻي' جي بادشاهيءَ کان پوءِ آيل دور ۾، ڏاتن جي بدلي ۾ هلندڙ هو، جنهن جو آغاز شايد گهٽو (35) آڳاٽو ٿي چڪو هو.

هڪ ڳالهہ يقيني نظر اچي ٿي تہ سنڌو لوڪن جي سلطنت انهيءَ دور جي قديم دنيا ۾ ٻين سيني سلطنتن جي پيٽ ۾ وڏيڪ وسيع هئي. سنڌو ترائي ۽ ان سان لاڳو اتر اوپر وارن ميدانن جي پکيڙ، جتي انهن ماڻهن جي آبادين ۽ شهرن کي سڀ کان پهرين سجاتو ويو، ڏيگهہ ۾ گهٽ

۾ گهٽ ست سئو ميل ۽ ويڪر ۾ هڪ سئو يا هڪ سئو پنجاهه ميل آهي. البت اسان کي اهو معلوم ناهي ته هنن سنڌو لوڪن يا 'هڑاپا لوڪن' کي سندن آبادیون ايڏي علائقي ۾ ڦهلائڻ ۾ ڪيترو زمانو لڳو. پر اها ايراضي ذري گهٽ اوتري وڏي آهي، جيتري بعد واري اسيريا سميت، سُمر ۾ اکاد جي گڏيل ايراضي آهي ۽ 'مينس' جي اترئين ۽ ڏاکڻين مصر جي گڏيل ايراضيءَ کان وڌيڪ وڏي آهي، ان جو سبب، سندن گذاري جي موجوده ذريعن تي وڌندڙ آدم شماريءَ جو دباءُ نه هوندو، جنهن انهن کي پنهنجي آبادیءَ کي ماپائڻ لاءِ ايڏي وڏيءَ ايراضيءَ تي قبضي ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو هوندو. اسين هن سلسلي ۾ هي اندازو بخوبي لڳائي سگهون ٿا ته سندن سر زمينن ۾، سندن مقابلي ۾ اُن طويل دور ۾ سندن اهڑا ڪي رقيب کين آيا، جن ۾ هنن جي حڪمراني ڪرڻ جي حق کي للڪارڻ جي قوت هجي؛ ۽ اها صورتحال ميسوپوٽاميا جي حالت کان بلڪل مختلف هئي، جتي هڪ ٻئي سان وڙهندڙ ۽ جنگيون جوٽيندڙ شهري رياستون ۽ طاقتور وحشي پاڙيسري هر وقت موجود هئا. ڇا، هي سنڌو لوڪ اهڑا اڪ - ڏاپندڙ سامراجي هئا؟ يا ائين هو، جو انهن ۾ هڪ ٻئي سان مقابلو ڪندڙ ۽ اهڑا نت نوا پيدا ٿيندڙ گهراٽا هئا، جيڪي پنهنجي حڪمرانيءَ جي خواهش کي انفرادي طور پوري ڪرڻ لاءِ هڪ ٻئي کان جدا ٿيندا ٿي رهيا ۽ دور هڻڻ جي باوجود پاڻ وٽ پنهنجي عام تمدن جون اصلوڪيون صفتون ۽ خوبيون ساڳيءَ حالت ۾ برقرار رکندا آيا؟ انهيءَ سلطنت جي ڏکڻ ۾ ڪانياواڙ ۽ گجرات جي طرف ڏانهن عظيم توسيع، انهيءَ دور ۾ ٿيل معلوم ٿئي ٿي، جڏهن موهن جو دڙو ۽ سنڌ ۽ پنجاب جي ميدانن ۾ قائم ٿيل ٻيون آبادیون اڃا تائين خوب وسندڙ هيون. جيڪڏهن هڑاپا وارن يا سنڌو لوڪن کي گهگر- هاڪڙا علائقي ۾ نه، ته سنڌو وادیءَ جي سرزمين ۾ حيرت انگيزطور انتهائي ٿوري تعداد ۾ تصور ڪيو وڃي، ته پوءِ اسين انهن جي انهيءَ نموني سان سوين ميلن جي مفاصلي تي ڏکڻ ۾ واقع ملڪن ۾ پهچڻ ۽ وڌيڪ آبادين جي وسائڻ کي ڇا سمجهون؟ هن وقت ان جي سبب متعلق صرف اندازو ئي لڳائي سگهجي ٿو، پر ان لاءِ هيءَ سمجهاڻي به اهڑي ئي معتبر ٿي سگهي ٿي، جهڙي ڪا ٻي، ته هنن کي سندن هن خواهش اڪٽي وڌڻ لاءِ آماده ڪيو هوندو ته کين سنڌوماٿريءَ

۾ موجود قدرتي شين جي وسيلن کان مختلف ۽ وڌيڪ قسمن جي شين جو قبضو ملي ۽ ان سان گڏ انهيءَ طرف جي تجارتي مرڪزن تي پڻ کين دسترس، حاصل ٿئي، جيڪي هنن جي انهيءَ قبنضي کان اڳوئي وڌندڙ ۽ ويجهندڙ سامونڊي واپار جا مرڪز هوندا هئا.

سنڌو لوڪن ۽ ڏکڻ ميسوپوٽميا ۾ واقع اُر جي ماڻهن جي درميان واپاري تعلقات جي موجودگيءَ جي حقيقي صورت ۾ انتهائي اوائلي شهادت، اُر جي شهري - رياست وارن آڳاٽن بادشاهن جي شاهي قبرستان مان، جيڪي 2700 سال ق .م کان به اڳي اتي حڪومت ڪندا هئا، هڪ اهڙي مٽڪي جي دستيابيءَ جي صورت ۾ ملي آهي، جيڪو مخصوص 'سنڌو' ساخت جو آهي. انهيءَ مان هِروڀرو سنئين سڌي تعلق هئڻ جو ثبوت نه ٿو ملي، پر هيءَ ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته 'سنڌو' لوڪ (جيڪي انهيءَ زماني تائين شايد سنڌونديءَ جي ميدان ۾ اڃا آباد نه ٿيا هئا؟) ۽ سميريا جا ماڻهو انهيءَ وقت هڪ ٽينءَ قوم سان واپار ڪري رهيا هئا. پروفيسر پگٽ جو رايو آهي ته سنڌو لوڪن جو سُمر وارن سان واپار ڏکڻ بلوچستان ۾ واقع 'ڪُلي' لوڪن سان ناتن هئڻ جي ڪري وڌيو، جن جا سُمر وارن سان قديم گهراڻن واري دور ۾ پنهنجا سڌا تعلقات قائم ٿيل هئا. ڪُلي تمدن جي هڪ مخصوص پيداوار مقامي پٿر مان ٽڪي ٺاهيل هڪ اهڙو ٿانءُ هو، جنهن جي ظاهري شڪل ٽوڪريءَ جي اڻت سان مشابهه هوندي هئي. اهڙا برتن يا ساڳئي قسم جون صندوقون، سوسا، اُر ۽ ميسوپوٽاميا جي ڪن ٻين هنڌن مان مليون آهن ۽ موهن جي دڙي جي مٿانهين توڙي هيٺانهين سطحن مان پڻ دستياب ٿيون آهن، جنهن مان انهن ٻنهي ملڪن جي درميان انهيءَ خاص چيز (37) جي واپار جي ڊگهي سلسلي جو نتيجو نڪري ٿو. هيءَ ڳالهه قابل غور آهي ته 'سنڌو' ساخت جون ميسوپوٽيميا ۾ سڃاتل گهڻيون ئي شيون-- چِٽن واريون مهرون، مخصوص قسم جي جڙاءَ واريون شيون، ٿوهي واري ڍڳي جون رسمي طور ڪوئر جي اڳيان بيٺل شبيهون — ديالا نديءَ جي واديءَ وارن ميدانن ۾ قائم ٿيل آبادين مان لڌيون ويون آهن، جيڪا (38) سُمر جي اُتر ۾، آڪاد جي بادشاهيءَ ۾ دجله جي هڪ شاخ هئي. هن مان اهو انومان نڪري ٿو ته 'سنڌو' واپار جو چڱو خاصو حصو زميني رستي سان ٿيندڙ هو، جنهن ۾

شايد اتر - الهندي ايران جا شهر، حصار ۽ سيالڪ، پڻ اچي ٿي ويا، جن هنڌن تي سنڌو لوڪن جي نمونن جي ڳهيل شين جا ڪيترائي قديم آثار دستياب ٿيا آهن. هڪ مخصوص شڪل واريون پٿل جون ميخون، جيڪي ايران جي انهن 'وحشي' قومن جي هڪ خاص ڪاريگريءَ جون شيون هيون، جيڪي موهن جي دڙي ۽ چانهو دڙي مان لڌيون ويون آهن، سي اتان جي انهن ٿورين ڳاهيل شين ۾ شامل آهن، جن لاءِ اسان کي معلوم آهي تہ 'سنڌو' لوڪ (39) انهن کي ڊيساور کان درآمد ڪندا هئا. ترڪستان جي شهر انائو مان مٽيءَ جي ڳهيل ڳاڏيءَ جو هڪ نمونو لڌو ويو آهي، جيڪو هڙاپا ۽ چانهو دڙي وارين گاڏين جو هوبهو نمونو هو، جيڪا ڳالهہ انهن جي قريبي تعلقات ڏانهن اشارو ڪري ٿي: هيءَ ڳالهہ اهميت جي ٿي سگهي ٿي تہ انائو مان مليل ٽامي جي شين ۽ موهن جي دڙي مان لڌل ڪن ٽامي وارين چيزن جي تجربي مان ظاهر ٿيو تہ ٻنهي حالتن ۾ ڏاتوءَ ۾ مليل سينکئي جو فيصد حصو ساڳيو ئي هو (40).

ائين پيو معلوم ٿئي تہ سنڌو لوڪن پنهنجي گهٽين ئي پسگردائيءَ وارين آبادين کي مال جي ڊي وٺ ڪرڻ لاءِ سهولت وارن مرڪزن طور منتخب ڪيو هو، خواهہ انهن ۾ ڪهڙي بہ مال جي ڊي وٺ عمل ۾ ايندي هئي. امڪان آهي تہ علي مراد الهندي طرف ڪيرٿر جبلن جي قطار مٿان ويندڙ مکيہ شاهراهہ تي هڪ قلع بند ڪاروانسراءِ هو. ڪوٽلا نِهنگ خان (روپار)، لورالائي ۾ دبرڪوٽ، جهالاوان ۾ ميهي ۽ مڪران ۾ ستڪاگين دوڙ، سڀ ئي بظاهر انهن شاهراهن جي اهڙن مرڪزي نقطن تي بينل آهن، جن تان واپار هلندڙ هو. هن باري ۾ ڪو شڪ ئي ڪونهي تہ 'سنڌو' (41) واري زماني ۾ ستڪاگين دوڙ تائين سمنڊ رستي پهچي سگهيو هو. ٿي سگهي ٿو تہ اهو شهر سُمر ۽ ڪُليءَ جي درميان واپار هلائڻ لاءِ بندر طور ئي وجود ۾ آيو هجي؛ پر ان جون پيچيده قلعبنديون سنڌو لوڪن جهڙيون آهن، ۽ اها تبديلي شايد انهيءَ دور جي نشادهي ڪري ٿي، جڏهن اها جاءِ موهن جي دڙي ۽ اُر جي درميان زمين کان ويندڙ تجارتي شاهراهہ جي درجي کان ڦري، ساموندي واپار جي شاهراهہ جي حيثيت اختيار ڪري رهي هئي، جو ان تي انهيءَ تبديليءَ جي دوران قبضو ڪيو ويو.

نوٽ :

(1) موهن جو دڙو، معلوم ٿئي ٿو ته سنڌو 'سلطنت' جا ٻه گاديءَ وارا شهر هئا، جن مان ٻيو هڙاپا هو، پر هن مضمون جو بنيادي طور واسطو سنڌوءَ جي هيٺئين حصي واري صوبي سان آهي، جنهن تي موهن جي دڙي مان حڪومت ڪئي ويندي هئي.

(1 - الف) آمريءَ لاءِ، حوالو جي -ايم - ڪئسل 'فوئليس ڊي آمري'، پئرس 1964ع.

(2) حوالو، هن سلسلي جو پهريون (سنڌ - هڪ عام واقفيت) صفحا 97 — 198 نوٽ 72 — اي.

(3) ڊاڪٽر اي - مئڪي، 'آڳاٽيون سنڌو تهذيبون' ليوزئڪ ائنڊ ڪمپني، ٻيو چاپو (1947) ص 155.149.122.

(4) سر مارٽيمر ويلر، 'سنڌو ماڻريءَ ۽ ان جي پريان جون تهذيبون'، ٽامس ائنڊ هنڊسن (1966ع) ص 70.

(5) سر ڪلاڊ انگليس، 'درياڻن ۽ واهن جي هلت ۽ ضابطو' (پونا 1949) ص 172.

(6) ايڇ - ٽي- لئمبرڪ، 'سر چارلس نيپئر ائنڊ سنڌ' آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس (1952)، ص 316 — 318.

(7) گذريل ڪجهه سالن کان هيءَ خيال ڪيو ٻيو وڃي ته سنڌو ندیءَ کي، جي هاڻي ڇڪيءَ طرح سان قبضي ۾ ڪيو ويو آهي ته آئيندہ لاءِ فقط ان جي پاڻيءَ جي ورڇ جي سلسلي ۾ پيدا ٿيندڙ ذيلي مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ دائمي طور نظرداري رکڻ جي ضرورت آهي ۽ اهو خيال سنڌ ۾ ملازمت ڪندڙ فني عملي جو پڻ آهي، ان هوندي بہ انهيءَ خيال کي سنڌو ندیءَ تي مستند عالمر، سرڪلاڊ انگلس، جي رڪارڊ ڪيل قطعي ڇتاءِ جي روشنيءَ ۾ خطرناڪ حد تائين خوش فهمي ۽ دلجمعي سمجهڻ ڪهڙجي (بحوالہ 'درياڻن ۽ واهن جي چال ۽ ضابطو' صفحا 204 کان 207)

(8) سنڌو ندیءَ جي چال متعلق اسان جي جمع ٿيل ڄاڻ جي روشنيءَ ۾ اسين هن اندازي ڪرڻ ۾ حق بجانب ٿيندا سون ته ندیءَ ويجهڙائيءَ ۾ ئي پنهنجو اهو وهڪرو قائم ڪيو هو، جڏهن ته جي آسپاس ۾ اهو شهر وسايو ويو هو.

(9) انهي علائقي جو سر ٽي - ايڇ - هولڊچ طرفان سندس ڪتاب "دي انڊين باربر لئنڊ"، ميٿيون (1901) ص 9-107 ۾ تمام سٺي نموني ۾ بيان ڪيو ويو آهي:

جي - پي - ٽيٽ 'دي فرنٽيئرس آف بلوچستان' ودربي، لنڊن، 1909، ص 112-228، ايڇ — ڊبليو- بيليو 'فرام دي انڊس تو دي تائيگرس' ٽروبنر، لنڊن، 1874ع ص 241، 7-0245

(10) وي — گارڊن چائيلڊ 'نيولائيٽ آن دي موسٽ اينشنٽ ايسٽ'، روٽليج ائنڊ ڪيگان پال، چوٽون چاپو (1958ع) باب7، 'دي اربن ريوولويشن ان ميسوپوٽاميا '، خاص طرح ص 9 — 0128.

(11) اي - مئڪي، ص 31 جي سامهون.

(12) شايد اها نوجوان عورت، جنهن جي ڪوپري چنهو دڙي مان ملي هئي، ساڳئي قسر جي نسل سان واسطو رکندڙ هئي، مئڪي ص 4 — 153 تائين.

(13) پي - بي - شيليءَ جو نظر 'او ز يماندياس'

(14) ويلر، ص 25.

(15) مئڪي ص 67، تصوير XVI، 4 - ايم 4- بي، تصوير نمبر XVII، 5: ايس پگٽ 'پري - هسٽارڪ انديا' پينگئن جو چاپيل ڪتاب، (1950ع) ص 183: تصوير 22، نمبر 06.

(16) ايم - وهيلر، 'دي انڊس ميوليزيشن' ڪيمبرج (1953ع)، ص 4 — 083.

(17) مئڪي، تصوير XVII، شڪل 09.

(18) آر -برٽن، 'سنڌ ائنڊ دي ريسز دٽ انهئبٽ دي لوئر وئلي آف دي انڊس' ڊبليو - ايڇ - ائلين، (1851ع)، ص 3 — 172 ۽ 0198.

(19) مئڪي، ص 11: پگٽ، ص 0179.

(20) مئڪي، ص 0125.

(21)ايس - پگٽ، سامهون ص 70 — 129 جي ۽ شڪل 19، ص 0160.

(22) سُمر ۽ آڪاد جا انهيءَ زماني جا حڪمران پنهنجن ويڙهو ماڻهن کي مٿي تي پائڻ وارن لوهن ٽوپن سان مصلح ڪندا هئا ۽ انهن جا حملي ڪرڻ جا هٿيار سنڌو لوڪن کان وڌيڪ سٺا ۽ اثرائتا هئا، سر ايل - وولي 'دي ايڪس ڪئويشنس ائٽ اُر' ارنيسٽ بين، ٻيو ڇاپو (1963ع) ص 9 — 88، تصوير 7، ص 46، تصوير 13، ص 96، جي سامهون

(23) سر ايم-ويلر 'سِو ِيزيشنس آف دي انڊس وئلي ائنڊ ٻِيانڊ'، (1966ع) ص 6 — 15 ۽ تصويرون 5 — 06.

(24) ايم -ويلر 'دي انڊس سِو لِيزيشن' (1953) ص 27

(25) سر ايم -هيلر 'سِو لِيزيشن آف دي انڊس وئلي ائنڊ ٻِيانڊ'، ص 57. سنڌو تمدن واري زماني کان آڳاٽي دور جي تمدن جا آثار "ڪوٽ جي دفاعي فصيل هيٺان' لڌا ويا هئا.

(26) ايضا، ص 3 — 30

(27) هيءَ ڳالهه غير امڪاني معلوم نه ٿي ٿئي ته ڪاٺياواڙ ۽ گجرات واري انهيءَ ڏاکڻين صوبي لاءِ شايد ڪو ٽيون گاديءَ وارو شهر به هو؛ جيڪڏهن ائين هو ته ان صورت ۾ لوٿل ٻين سڀني کان انهيءَ مرتبي لاءِ وڌيڪ لائق معلوم ٿئي ٿو، حالانڪ ان کي اڃا تائين انهيءَ حيثيت ۾ نه سڃاتو ويو آهي.

(28) مئڪي، ص 82 — 0105 هن حقيقت کي، ته ڪپهه جو هڪ خود رو جهنگلي ٻوٽو، 'گوسيپيم اسٽاڪ سائي' (Gossypium Stock sii) سنڌ ۾ ملي ٿو، هاڻي هن مسئلي سان ڪا وابستگي نه ٿي ڏني وڃي ته ڪپڙي آڻڻ لاءِ آڳاٽي زماني ۾ ڪپهه استعمال ڪئي ويندي هئي، هن باري ۾ نباتيات جي ماهرن جي راءِ بلڪل واضح آهي ته ڪپهه جي پوکيل ڪنهن به قسم جي جنس انهيءَ جهنگلي ٻوٽي مان حاصل ٿيل ناهي، 'گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ' 1907ع، ص 33، سي -ايف - سر جارج واٽ 'دي وائيلڊ ائنڊ ڪلٽيويٽيڊ ڪاٽن پلانٽس آف دي ورلڊ' (لانگمئنس 1907)، ص 60 - 59، 63، 4 — 073.

(29) اهڙي اوزار جي موجودگيءَ بابت سنڌو وارن شهرن جي آثارن مان ڪا به سٺي شهادت اڃا دستياب ڪا نه ٿي آهي، جن شين جي متعلق مئڪي ائين سمجهيو هو ته اهي هرن جون چونيون هونديون، سي اهڙا ته بي ڍنگا ۽ ڳرا آهن، جو اهي گڏ ڪڍڻ يا هر ڏيڻ وارا اوزار ٿي ئي نه ٿا سگهن. (مئڪي، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص 132 جي سامهون؛ سي-ايف- ويلر 'دي انڊس سوليزيشن' 1953ع، تي غور ڪريو ته اهي ڪهڙي نه سهڻي نموني سان ٺاهيون ويون آهن (وولي، حوالي ڏنل ڪتاب جي ص 25 جي سامهون ڏنل شڪل 2).

(30) 'گزيٽيئر آف سنڌ' ص 7 — 226، 3 — 0232.

(31) 'سنڌ - اي جنرل انٽروڊڪشن' ص 8، 80 — 079.

(32) سُمر ۾ آڻيل ڪپڙن لاءِ، حوالو 'آر ايڪس ڪئويشن ٽيڪسٽس III'

(آر جي ٽئين گهراڻي جا ڪاروباري دستاويز)، ڇاپو ليئون لنگرين، ٽيڪسٽس 23، 1503 — 1504 وغيره کان 1780 تائين، سي ايف- آر- ڪئمپبيل ٿامپسن جي 'اي ڊڪشنري آف اسيرين باٽني' 1949ع. ص 0113 سينا چيرب جي اعلان لاءِ حوالو، ڪنگ ، 'ڪيونيفارم ٽيڪسٽس فرام بائبيلونين ٽئبليٽس' وغيره، vii, XXVI 56 ۽ 'پروسيڊنگس آف دي سوسائٽي آف ببليڪل آرڪيئالاجي' 19.9، ص 341، سميريا جي (شايد) سنڌ مان درآمدات لاءِ حوالو، يو - اي i ٽي III i ٽيڪسٽس 34، 818، 1368، 1498 وغيره.

(34) ايس- پگٽ، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص 5 — 174 جي سامهون، سي ايف گورڊن چائيلڊ، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص 177 جي سامهون، سون پڻ شايد ڏکڻ هندستان کان حاصل ڪيو ويندو هوندو.

(35) گورڊن چائيلڊ، حوالو ڏ نل ڪتاب جي ص 169 جي سامهون.

(36) وولي، حوالو ڏنل ڪتاب ص 112 جي سامهون، مئڪي، حوالو ڏنل ڪناب جي ص 146 جي سامهون.

(37) پگٽ، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص 7 — 116، 8 — 207 ۽ شڪل 01 (ص 111) جي سامهون.

(38) گورڊن چائيلڊ، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص 70 — 169 جي سامهون.

(39) پگٽ، ص 210.

2. موهن جو دڑو

هوتچند روچيرام واڌواڻي

اڄڪل ڏهه ورهيه اڳ ائين سمجهيو ويندو هو ته دنيا ۾ به ملڪ ميسوپوٽاميا ۽ مصر آهن جنجي سيبتا جهوني ۾ جهوني آهي. ودوانن جي ڪٽ موجب انهن ٻن ديسن جي سيبتا پنج هزار ورهيه جهوني ٿيندي. پر هندستان لاءِ سمجهيو ويندو هو ته اُنجي سيبتا اڄڪل 25 سئو ورهيه جهوني ٿيندي. اشوڪا جي راڄ کان اڳ جي اتهاس جي اسانکي بلڪل ٿوري خبر هئي. جيتوڻيڪ ڪن ودوانن پنهنجو رايو ظاهر ڪيو هو ته پارت جي سيبتا پڻ جهوني آهي، پر ڪيترائي خاص ڪري يورپ جا ڄاڻو اها ڳالهه ڪونه مڃيندا هئا. نه رڳو ايترو پر انهن مان ڪيترن جو اهو رايو هوندو هو ته ان وقت پارت جا رهواسي جهنگلين جي حالت کان ٿورو ڪي بهتر هئا. پرحقيقت ۾ ائين نه هو. جڏهن ٻيا ملڪ اڃا اوندهه ۾ ڦاڦڙا هڻي رهيا هئا، جڏهن اڃا ڪيترن ملڪن کي ڪنهن به قسم جي سيبتا جي ٻوجهه ڪونه هئي، ان وقت اسانجو ديس بلڪل اوچي اوسٽا تي پهتل هو. موهن جي دڙي جي کوجنائن مان جيڪي ظاهر ٿيو آهي سو ان سيبتا جي اوچائي جو ثبوت آهي.

موهن جو دڙو لاڙڪاڻي ضلعي جي لب درياهه تعلقي ۾، ڊوڪري اسٽيشن کان اڄڪل 8 ميل پري آهي. ڪن جو چوڻ آهي ته راجا دلوراءِ جو هتي به راڄ هو سو جڏهن هن هڪ ستيءَ جي شرم ۾ هٽ وڌو تڏهن ان ستيءَ جي پاراتي ڪري اهو سارو شهر غرق ٿي ويو. انهيءَ ستيءَ راجا کي منهن ڪارو ڪوٺيو جنهن ڪري دڙي جو نالوئي 'منهن دڙو' (Mounds of Darkness) پئجي ويو ۽ جنهن مان هينئر ڦري اهو موهن جو دڙو ڪوٺجي ٿو.

سڪندر اعظم جڏهن هندستان کي چڏي پنٽي موٽ ٿي ڪاڏي، تڏهن کي ٻارهن يادگار ٺهرائي انهن تي يوناني ۽ هندستاني ٻولين ۾ ڪجهه اکرايو هيائين. 1917ع ۾ شر راکلداس بئنرجي هڪ بنگالي ودوان کوجنا ڪاتي جي الهندي پاڳي (Archaeological Department - Western Circle) جو مکيه عملدار مقرر ٿي آيو. هن جو ڏيان يڪدم انهيءَ ڳالهه ڏانهن

چڪجي ويو تہ انهن سڪندر جي ياد گارن جو پتو ڪيان سو هو بهاولپور رياست ۾ جتان اڳ هاڪڙو ندي وهندي هئي اهو رستو وڻي گهمندو گهمندو سکر ضلعي جي ريتي شهر تائين آيو. اتان وري جتان اڳ سنڌوندي وهندي هئي اهو ڪنارو ورتائين. انهيءَ جاچنا ڪندي ڪيس وات تي سنڌوندي جا 18 سڪل پيٽ ڏسڻ ۾ آيا، جتان وقت بہ وقت سنڌو پنهنجو وهڪرو پئي ڦيرايو آهي. هن وات تي ستاويهن وڏن شهر ۽ ٽيونجاهہ ننڍن شهر جا نشان ڏٺا. اُهي ڍنڍ شهر گهٽو ڪري سکر، لاڙڪاڻو ۽ اپر سنڌ سرحد ۾ ڏسڻ ۾ آيس. انهن ڍنڍن شهرن جي جاچنا ڪندي نيٺ شري راڪلداس بئنرجي 1922ع ۾ اچي موهن جي ڏڙي تي پهتو.

انهن ڏڻن جي سنڌ جي سرڪاري عملدارن ۽ ڪوجنا ڪاتي وارن ڪي اڳ بہ خبر هئي پر هنن سمجهيو ٿي تہ اهي ڏڙا بہ يا ٿي سئو ورهيہ مس جهونا ٿيندا جو انهن ڏڙي تي جيڪي سرون ڏسڻ ۾ آيون سي هاڻوڪي سرن سان مشابهت ٿي رکيائون. 1912ع جي مارچ ۾ شري پنڊارڪر هتي موهن جي ڏڙي تي آيو هو ۽ هن اتي ڪجهہ جاچنا بہ ڪئي پر هن هاڻوڪي نموني جو سرون ڏسي پنهنجو رايو ڏنو تہ هي ڏڙا بہ سئو ورهيہ مس جهونا ٿيندا. انهي سبب ڪري ڪوجنا ڪاتي وارن جو ڏيان موهن جي ڏڙي ڏانهن نہ چڪيو هو. ڊاڪٽر ڪزنس ۽ شري پنڊارڪر جي ڏينهن ۾ سنڌ جي هينئين ٽڪر ۾ ڪوجنائون ٿيون ۽ ٿر ضلعي جي ميرپور خاص ۾ ڪاهوءَ جو ڏڙو، ٽنڈو محمد خان، برهمڻ آباد ۽ ٻين ڪن هنڌ ٻڌ زماني جا ٽپڙ ظاهر ٿيا. هيءَ ئي پهروين پيرو هو جو ڪوجنا ڪاتي وارن جو ڏيان هيڏانهن موهن جي ڏڙي ڏانهن اوچتو چڪجي ويو.

شري رڪلداس بئنرجي 1917ع کان 1922ع تائين هر ڪنهن سياري جو ڪجهہ وقت هتي اپرسنڌ ۾ جاچنائن پنيان لڳائيندو هو. نيٺ ڪيتري جاچنا ڪرڻ بعد هو انهيءَ راءِ تي آيو تہ موهن جو ڏڙو جيڪڏهن هندستان ۾ جهوني ۾ جهونو هنڌ نہ آهي تہ جيڪي بہ جهونا هنڌ آهن تن مان هڪ تہ ضرور آهي. سونئيٺ هن موهن جي ڏڙي کي ڪوٽائڻ جو فيضلو ڪيو. شري رڪلداس بئنرجي انهن ڏڻن جي باريڪ طرح سان جاچنا ڪرڻ بعد ڏنو تہ هيءُ شهر اٽڪل 750 ايڪڙن ۾ هو ۽ انجا نشان اجا 200 ايڪڙ زمين جا والارين ٿا. پرهتي هن مڪيہ ڳالهہ اها ڏني جو اهي ڏڙا ندیءَ جي

سڪل ٻيٽ جي وچ ۾ آهن، اهو به ظاهر ٿيو ته جڏهن نديءَ وهندي هئي تڏهن هيءُ اصل ٻيٽ هو. اڳين ڏينهن ۾ پوتر ۽ ٻيا هنڌ گهٽو ڪري ٻيٽن تي ٻڌا ويندا هئا، جيئن اڄ نديءَ جي وچ ۾ ساڌٻيلو ۽ زنده پير آهن.

انهن سيني دڙن جي مٿان ٻڌ زماني جو ڏل بينل آهي. پهرين مسٽربئنرجي انڪي ڪوٽائڻ شروع ڪيو. ڪوٽائڻ بعد هن ڪي ڏل هينان ڪي سنگمرمر جا ڇڪل پٽلا هٿ آيا. پر مڪيه ڳالهه جا هن ڪي هتي ڏسڻ ۾ آئي سا هيءَ هئي جو ڏنائين ته انهيءَ ٽهه جي هينان هڪ ٻيو ٽهه آهي، تڏهن سمجهائين ته هيءُ شهر ٻئي ڪنهن جهوني ڦٽل شهر تي ٻڌل آهي. هنڪي ڪوٽائيندي ڏنو ته انهيءَ ٽهه هينان وري به ٻيو ٽهه آهي يعنيٰ اهو شهر وري ٻئي ڪنهن جهوني شهر تي ٺهيل آهي. هنڪيٰ اتان نئين نموني جي چٽسالي ٽيل ٽڪر جا ٽانو، سڪا ۽ مهرون(Seals) هٿ لڳيون. اُهي مهرون چورس هيون ۽ اُنهن مان ڪن تي مصر جي جهوني ٻولي وانگر چترلپي (Pictographic script) لکيل هئي ۽ ڪن تي وري بئبيلان جي اڪرن وانگر نشانن ۾ (Cuneiform)اکر لکيل هئا. هنڪي هتي مردن پورڻ جي رسم به ڏسڻ ۾ آئي.

1853ع ۾ سرالیگزينڈر ڪننگهام (Alexander Cunningham)ڪي پنجاب جي مانٽگومري ضلعي جي هڙاپا شهر مان ڪي سيلون هٿ لڳيون جن تي هڪ سگ واري ڏڳي جي شڪل ۽ عجيب نموني ۾ اکر اکريل هئا. سرڪاري ريت انجي پڌرائي ٿي پر ڪو ڪونه چئي سگهيو ته اهي مهرون ڪهڙي زماني جون آهن. ڪي ودوان چوڻ لڳا ته اهي اکر بروهي ٻوليءَ جو اڳوڻو نمونو آهن. اهڙي قسم جون ڪجهه ساڳيون مهرون برٽش ميوزيم ڪي به هٿ لڳيون. ڊاڪٽر فليٽ اُنهن سيلن جو احوال ۽ فوٽا ايشيائڪ سوسائٽيءَ جي جرنل ۾ ڏنا ته به ڪنهنجو ڏيان ڪونه چڪيو.

اٽڪل اڌ صدي اڳ ميجر ماڪلر ٻلوچستان جي جهالاوان ضلعي جي نال شهر مان چٽسالي ٽيل ٽڪر جا ٽانو ۽ ڪي ٻيون شيون لڌيون ۽ عجيب قسم جي مردن پورڻ جي رسم ڏني. اٽڪل 27ورهيه اڳ سرجان مارشل ڪوجنا ڪاتي جي ڊائريڪٽر انهيءَ ساڳئي هنڌان به ڪيترو چٽسالي ٽيل ٽڪر جو سمان ۽ ٻيون شيون لڌيون. اهي سموريون شيون ڪلڪته

ميوزيم ۾ رکيون ويون پر انهن شين ڏانهن ڪنهن جو ڪو ڌيان نہ ڇڪيو.

اهو هڙاپا جو شهر جتان سرڪننگهام سيلون لڏيون هيون سو اسٽيشن آهي ۽ موهن جي دڙي کان اٽڪل 400 ميل پري ٿيندو. سنسڪرت شبد 'هرپدا' (شوجا پير) مان ڦري هاراپا ٿيو آهي. موهن جي دڙي وانگر هارپا ۾ بہ ڪيترائي دڙا آهن پر اسٽيشن هئڻ سبب انهن دڙن کي بلڪل گهٽو نقصان رسيو آهي. 20-1921ع ۾ شري ڏيارام سهاني انهن دڙن کي کوٽائيندي هتان ساڳئي قسم جو 11 سيلون ۽ ڪيترا ٽڪر جا ٽانو ۽ ٻيا ٽپڙ لڌا.

ڏنو ويو تہ جيڪي سيلون ۽ شيون شري بئنرجي موهن جي دڙي تان لڏيون آهن اهڙيون اصل ساڳيون هاراپا مان بہ لڏيون ويو آهن يعني تہ موهن جي دڙي ۽ هاراپا ٻنهي شهرن جي سيٽا ساڳي آهي. وڌيڪ اهو بہ ڏنو ويوتہ جهڙي قسم جي چنسالي ٽيل ٽڪر جو سامان ۽ ٻيون شيون بلوچستان مان لڏيون ويون هيون تن جي پڻ موهن جي دڙي ۽ هاراپا تان لڏل شين سان بلڪل گهڻي مشابهت آهي.

موهن جي دڙي ۽ هڙاپا تان جيڪي شيون لڏيون ويون تن سڀني کي وائڙو ڪيو پر ڪو ڪونہ چئي سگهون تہ اهي ڪهڙي زماني جون شيون آهن. اهي سموريون شيون کوجنا ڪاتي جي ڊائريڪٽر جنرل 1924ع جي جون مهيني ۾ ڏنيون ۽ هو پاڻ عجب ۾ پئجي ويو پر خود هن جهڙو آزمودگار جاڻو بہ انهيءَ سيٽا جي پراچينتا جي ڪٽ ڪري نہ سگهيو. انهن کوجنائن تي روشني پوڻ واسطي هن لنڊن جي السٽريٽيڊ لنڊن نيوز (Illustrated London News) جي 20سيپٽمبر 1924ع واري پرچي ۾ هڪ ليک لکيو جنهن ۾ انهن کوجنائن جو احوال فوٽن سميت ڏنو. يڪدم 28 سيپٽمبر واري پرچي ۾ پروفيسر سائس(Professor Syce) مشهور مصر جي اتهاس جي جاڻو انهن کوجنائن تي هڪ ليک لکيو جنهن ۾ ڏيکاريائين تہ موهن جي دڙي ۽ هاراپا مان لڏل تپڙ ۽ شيون سميريا ۽ ميسوپو ٽيميا مان لڏل شين سان مشابهت ٿا رکن. انهيءَ جو مطلب تہ پارت جي سيٽا پڻ پنج هزار ورهيہ جهوني آهي. انهيءَ باري ۾ هن وڌيڪ لکيو تہ موهن

جي دڙي جون کوجنائون اتهاس ۾ ڦيرو وجهنديون. انهن کوجنائن جي باري ۾ هن هيٺينءَ ريت لکيو:-

The discovery opens up a new historical vista, and is likely to revolutionise our ideas of the age and origin of Indian civilization.

وري 4 آڪٽوبر واري پرچي ۾ ميشرس گئڊ ۽ سڊني سمٿ برٽش ميوزيم جي بئبيلان ۽ سيريا جي ڄاڻن انهن کوجنائن تي ليک لکيو، جنهن ۾ هنن ڪيترا دليل ۽ مثال ۽ فوٽا ڏيئي ثابت ڪري ڏيکاريو ته جيڪي شيون موهن جي دڙي ۽ هاراپا مان لڌيون آهن، اهي سڀ بئبيلان مان لڌل شين سان مشابهت ٿيون رکن. ڊاڪٽر مئڪي جنهن ڪش (Kish) ۾ کوجنائون ڪيون هيون تنهن پڻ سرجان مارشل کي لکيو ته موهن جي دڙي ۽ هاراپا مان لڌل شيون اتي جي شين سان مشابهت ٿيون رکن. هونءَ جو سمجهيو ويندو هو ته ڀارت جي سڀيتا فقط پنجويهه سئو ورهيه جهوني آهي سا هڪ ڌڪ سان ٻيڻي ٿي ويئي ۽ ظاهر ٿيو ته ڀارت جي سڀيتا به گهٽ ۾ گهٽ پنج هزار ورهيه جهوني آهي. انهيءَ ڪري سڀاويڪ ريت سڀني جو ڌيان موهن جي دڙي جي کوجنائن ڏانهن ڇڪجي ويو ۽ وڌيڪ زور شور سان موهن جي دڙي ۽ هاراپا تي کوٽائي جو ڪم چالو ڪيو ويو. 1925ع ۾ مسٽر هارگريوز هوائي جهاز ۾ چڙهي آيو. راوي ندي جنهن تي هاراپا جو شهر بيٺل آهي انهي جي اڳئين پيٽ جو ڪنارو وٺي بلوچستان طرف جاچنا تي نڪتو. انهي پاسي جاچنا ڪرڻ جو مطلب هو ته پتو پوي ٿو ته اها سڀيتا ڪهڙي رستي کان 250 ميل پري بلوچستان جي جهالاوان ضلع جي نال شهر مان جتان اڳ چٽسالي ٿيل ٺڪر جا ٿانو ۽ ٻيون شيون لڌيون ويئون هيون، اتي ساڳئي قسم جي مردن پورڻ جي رسم ڏٺي ۽ ڪيتريون ساڳيون شيون لڌيون جهڙيون موهن جي دڙي ۽ هاڙاپا تان لڌيون ويون هيون. انهن دڙن تي هيستائين کوٽائڻ جو ڪم پئي هليو آهي ۽ ڪيتريون شيون ظاهر ٿيون آهن. انهن دڙن اندر ڇا آهي ۽ ڪهڙا ٽپڙ ظاهر ٿيا آهن انهن جو ٿوري ۾ احوال هتي ڏجي ٿو:

موهن جو دڙو ڪو هڪ دڙو ڪونهي پر ڪيترا دڙا آهن. انهن دڙن هيٺان ڪي ٺهيل ٺڪيل ٺاهوڪا شهر لڌا ويا آهن، جن ۾ عاليشان مڪان، عاليشان گهٽيون ۽ پڪ سرا رستا ٺهيل آهن. گهٽيون ۽ رستا

بلڪل ڪشادا آهن ڇا تہ انهن شهر جي بيهڪ ۾ اڏاوت آهي جو ڏسندي دل پيئي بهار ٿئي. گهر بلڪل سندر، هوادار ۽ مضبوط نهيل آهن. ڪجهہ بہ ڏنگائي قڏائي ۾ نهيل ڪونهي. رستا، گهٽيون، جايون، دڪان سڀ ڪجهہ سڏائيءَ ۾ نهيل آهن. سمورو ڪم پڪين سرن جو ٿيل آهي. منيءَ جي ڪم جو تہ نالوئي ڪونهي. سرون اهڙيون تہ پڪيون ۽ مضبوط آهن جو ڇڻ تہ ڪالهہ ڪوري مان پڇائي ڪڍيون ويون آهن. وري سڀ سرون سنئيون سڌيون ۽ پوري ماپ جون نهيل آهن.سرون اهڙيون تہ آهن جو جيڪر هاٿي بہ جاين جوڙائڻ ۾ ڪم اچي سگهن. ائين ڪو ڪونہ چئي سگهندو تہ ڪو موهن جو ڏڙو هزار ورهيہ جهونو آهي. وري عجب جي ڳالهہ ڪهڙي جو گهٽو ڪري گهر گهر ۾ ڪوهہ آهي. اُنهن کوهن جو قطر اڌائي کان ٽي فوٽ ٿيندو، انهن کوهن تي منڊن ۽ دلن رکڻ جي گاڻ جا نشان صفا چٽيءَ ريت اڃا پيا ڏسڻ ۾ اچن. هر هڪ کوهيءَ وٽ پاڻي نيڪال ٿيڻ جو پورو بندوبست آهي. اهڙي تہ پوري لاهي رکيل آهي جو پاڻي يڪدم ترڪي وڃي شهر جي نالين ۽ ڪسين ۾ پوندو هو جو ڇڻ تہ اتي پاڻي هاريو ئي ڪونہ ويو هو. ڪن کوهن کوٽائيندي منجهائن پيئڻ جهڙو پاڻي پڻ نڪتو آهي. سنان جون جايون بہ بلڪل سنئين ۽ اُچين سرن جون نهيل آهن. اُنهن ڏينهن جي رهواسين اهڙو تہ پرہنڊ رکيو هو جو سيني هنڊان انهن ڪسين اندر پاڻي وهي هليو ويندو هو. جيڪي گهرن مٿان ماڙيون نهيل هيون اتي بہ پاڻي جي نيڪال جو سڻو بندوبست هو. ڪر جا گول نڙا آهن جي مٿان اڇيو ٽا هيٺ گهٽين ۾ زمين جي هينان پون، جتان گند سڇو لهي وڃي شهر جي ٻاهران ٽو پوي. اهڙو تہ ڪسين جو زمين اندر بندوبست ٿيل آهي جو اڄ جي شهر جي حالت ڏسي ڪنڊ هيٺ ڪرڻو ٿو پوي.

موهن جي دڙي هينان ڪو هڪ شهر ڪونہ لڌو ويو آهي. چوڻ ۾ ٿو اچي تہ هيستائين زمين هينان نوَ شهر لڌا ويا آهن. شهر شهر مٿان منيءَ جو تهہ جمي ويو آهي. انهيءَ تهہ کوٽڻ کان پوءِ ڏس تہ ٻيو هڪ سندر شهر ٻينو آهي. انهيءَ هينان وري منيءَ جو تهہ ۽ هڪ سندر شهر.

جيڪي جايون موهن جي دڙي جي هينان لڌيون آهن تن ۾ هڪ تلاءُ آهي جو 39فوٽ ڊگهو، 23فوٽ ويڪرو ۽ 8 فوٽ اونهو ٿيندو. تلاءُ جي

بيهڪ ۾ اڏاوت بيشڪ عجيب آهي. ان جي چوڌاري جيڪي پٽيون آهن تن جي ٽولهه اٽڪل ڏهه فوٽ ٿيندي. انهيءَ تلاءَ ۾ ٻين هنڌ عجيب قسم جو پلستر (Bitumen)ڪر آيل آهي جنهن ڪري اتي پاڻي سمي نٿي سگهيو. موهن جي دڙي پاسي اهڙي قسم جو پلستر ڏسڻ ۾ نٿو اچي انهيءَ ڪري انومان آهي ته شايد اهو سليمان جبل، بلوچستان ۾ ميسوپوٽميا مان گهرايو ويندو هو.

موهن جي دڙي اندران جيڪي شيون لڌيون آهن تن سيني ۾ مڪيہ شي آهي سيلون . اُهي سيلون ڪي پٿر جون ۽ ڪي عاج جون ۽ ڪي ٻين شين مان ٺهيل آهن. اهڙيون سيلون جهجهي انداز ۾ لڌيون ويون آهن. انهن سيلن مان ڪن تي پير جو وڻ، ڪن تي گينڈن، گائين، طوطن، نوريئڙن، سيسرن، هاٿين ۽ ٻڪرين جون شڪليون آهن. ڪي سيلون آهن جن تي هڪ سگ واري ڊڳي جي شڪل نڪتل آهي ۽ ڪن تي وري انگ لکيل آهن. تن مان ڏسجي ٿو ته ان وقت گهوڙي جو نشان اصل ڪونہ لڌو ويو آهي. انهن سيلن هيٺان هڪ سوراخ آهي جنهن مان ڏاڳو لنگهايو ويندو هو. ڪن جو چوڻ آهي ته اهي ڳچي ۾ پاتيون ويندیون هيون. شايد اهي سيلون تعويذ ڪري ڪم آندیون ويندیون هيون. ڪن اهو انومان بہ ڪڍيو آهي ته اڳين ڏينهن ۾ گهرن جا دروازا ۽ ڪڙا ڪنڌا ڪانن جا هئا، جڏهن هوبهر نڪرندا هئا ته ڪڙو ڪنڌي ۾ پائي مٿان منيءَ جو چپو هڻي هر ڪو پنهنجي سيل هڻي ڇڏيندو هو. اهڙا منيءَ جا چپا سيلن جي لڳلن نشانن وارا ڪيترا لڌا ويا آهن. انهن سيلن تي چتر لپي (Pictographic script) لکيل آهي. انهيءَ قسم جهڙيون ساڳيون سيلون هاراپا، بئبلان، سميريا، بلوچستان ۽ ميسوپوٽاميا مان لڌيون ويون آهن. سيلن کان سواءِ چورس ٽامي، چانديءَ ۽ سون جا سڪا بہ لڌا ويا آهن، جن تي بہ ساڳئي قسم جي چترلپي لڳل آهي، جي اهي سچ پچ سڪا آهن ته چئبو ته اهي دنيا ۾ جهوني ۾ جهونا سڪا ثابت ٿيندا.

انهيءَ کانسواءِ ٻيون بہ ڪيترون شيون ظاهر ٿيون آهن. نڪر جي سامان جو ته اصل ڪاٽو ٿيو ڪونهي. ڪپڙا، ڪپڙيون، سرمي داڻيون، مٽ، دلا، ڪوندیون، گهر جا برتڻ وغيره ڪيترا لڌا ويا آهن. ڪي ڪي مٽ ته ايڏا وڏا لڌا ويا آهن جو جيڪر هڪ ماڻهو ته اندر سولائيءَ

سان ويهي سگهي. ذکر جا راندیکا ته کي اکيچار آهن. 1922ع تائين ائين سمجهيو ويندو هو ته پراچين وقت ۾ هتي هندستان ۾ ٽانون وغيره تي چٽسالي جو ڪم ڪون ٿيندو هو جو ان وقت تائين هيڪڙ ٻيڪڙ کي چٽسالي ٽيل شيون لڏيون ويئون هيون، پرموهن جي دڙي تان کيترائي ٽانونءَ لڌا ويا آهن، جن تي حيرت انگيز چٽساليءَ جو ڪم ٽيل آهي، انهن ڏينهن ۾ شايد چٽسالي ٽيل ذکر جي شين واپرائڻ جو ڏاڍو ئي شوق پائنبوهو.

پٿرجا به کيترائي ٽپڙ لڌا ويا آهن. نڪ جون نٿون، ڪنن جا پاري ڏر، ڳچين جا هار، ٻانهن جا ڪنگڻ، مندیون، تکا ڪپ، ان پيهڻ جو چڪيون، تور جا وٽ وغيره ٻيون کيتريون شيون لڏيون ويئون آهن. پٿر گهٽڻ ئي قسم ۽ رنگن جو ڪم آيل آهي.

عاج ۽ سپيءَ جو سامان به جهجهي انداز ۾ لڏو ويو آهي، جن تي عجيب گهڙپ جو ۽ مهين ڪم ٽيل آهي. شطرنج راند جو سارو سامان ۽ چونڙ جا ڊارا به لڌا ويا آهن. چوڻ ۾ ٿو اچي ته شطرنج راند اصل سنڌ مان شروع ٿي هئي. اها ڳالهه کيتري قدر پوري آهي سو چوڻ مشڪل آهي. شيشي جون پڻ کيتريون ئي شيون لڏيون ويئون آهن.

هڪڙا ئي پتلا لڌا ويا آهن، جن مان ڏسجي ٿو ته انهيءَ وقت جا رهواسي ڏاڙهي رکائيندا هئا ۽ اهي ماڻهو هن وقت جي سنڌين سان اصل مشابهت نٿا رکن.

ائين ڪونهي ته ڪو موهن جي دڙي اندران رڳو ذکر، عاج وغيره جو سامان لڏو آهي، پر سون چاندي جا زيور، ڪنگڻ، ٻانهن ۽ ڳچين جا زيور، مالهائون ۽ پرڻ جون آرون به لڏيون ويئون آهن. هڪ چانديءَ جي ڊبلي جا پت اندر پوريل هئي، تنهن مان کيتري جواهرات لڌي ويئي. هڪ سونو ۽ موتين جو سچو هار هڪ گلاس ۾ بند ٽيل لڏو ويو. هڪ مردو لڏو ويو جنهن جو سچو بدن سون ۽ چانديءَ جي زيورن سان جنجهيو پيو هو، جيڪي سونيون آرون لڏيون ويون آهن، تن تي بلڪل سني ۽ عمدي پالش ٽيل آهي. انهيءَ باري ۾ ڪوجنا ڪاتي جي ڊائريڪٽر جنرل سرجان مارشل جو چوڻ آهي ته،

Netting needles of pure gold, the surface of which is polished to a degree that would do credit to a present day jewelers.

جيڪي سونا زيور وغيره لڌا آهن، سي اهڙا تہ آهن جو ڄڻ تازا ناهيا ويا آهن. سر جان مارشل انهيءَ باري ۾ هيئن ٿو چوي:

The gold ornaments are so well finished and so highly polished that they might have come from a Bond Street Jewelers of today rather than from a prehistoric house of 5000 years ago.

جيڪي ظاهر ٿيو آهي تنهن مان ڏسجي ٿو تہ پراچين پارت واسين کي سون، چاندي کانسواءِ ٽامي، ٽين، شيهي ۽ پتل ۽ شايد پاري جي خبر هئي. ٽامي جون شيون بلڪل گهٽيون لڌيون ويئون آهن. ڪيترائي هٿيار، گهرو برتن، ڪپ وغيره ٽامي جا نهيل آهن. هيل تائين هتي لوهہ جو اصل نشان ڪونہ ڏٺو ويو آهي، تنهنجي معني تہ ان وقت ايجا لوهہ جي ڄاڻ نہ هئي.

جيئن هن وقت پوک هڪ مڪيہ ڏنڊو آهي تيئن ان وقت ۾ پڻ ائين هو. جيڪي ڪٽڪ جا داٽا لڌا ويا آهن، سي هاٿوکي ڪٽڪي جي داٽن سان مشابهت ٽا رکن. ائين پڻ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ ان وقت سنڌ ۽ اولهہ پنجاب ۾ برسات هن وقت کان وڌيڪ پوندي هئي ۽ سنڌ ۾ هڪ ندي بدران ٻہ ندیون سنڌو ۽ مهراڻ وهنديون هيون، جنهن ڪري سنڌ وڌيڪ آباد هئي.

اٽڪل اڍائي سو ورهيہ اڳ يورپ کي ڪپهہ جي پوري ريت ڄاڻ ڪانهہ هئي ۽ ساري دنيا کي ڪپهہ جي ڄاڻ هندستان مان پيئي آهي. پنج هزار ورهيہ اڳ اسان جي سنڌواسين کي ڪپهہ جي ڄاڻ هئي ۽ ڪتڻ اٽڻ جو بلڪل گهٽو واهپو هو ۽ سنڌ ۾ بلڪل عمدو ۽ اڇو ڪپڙو ناهيو ويندو هو. رگويد ۾ سنڌ کي اصل سڏيو ئي سواسا (عمدن ڪپڙن جو ناهيندڙ ملڪ) ويو آهي. موهن جي دڙي مان جيڪي ظاهر ٿيو آهي سو ٻہ ڏيڪاري ٿو تہ ان وقت بلڪل عمدو ڪپڙو ناهيو ويندو هو. هڪ چانديءَ جو ٽانو جو سڄو جواهرات سان پريل هو سو لڌو ويو، جنهن جي چوڌاري ڪپڙو ويڙهيل هو. اهو ڪپڙو سرڪاري ڪيميڪل ائنلائيزر کي جاچڻ لاءِ موڪليو ويو، جنهن جاچڻ بعد پنهنجو رايو ڏنو تہ اهو ڪپڙو ڪپهہ جو

نهيل آهي. جيڪي پتلا لڏا ويا آهن، تن کي به بلڪل عمديون ۽ اڇيون شالون ويڑهيل آهن. ڪپڑو جيڪو ٿهندو هو تنهن جو واهپو نه رڳو هتي هو پر هتان ڪپڑو ٻاهر پڻ ويندو هو. بئبيلان ۾ ڪپڙي کي سڏيندا ئي اصل 'سنڈو' هئا، ڇاڪاڻ ته ڪپڑو هتان سنڌ مان ويندو هو.

جيڪي ظاهر ٿيو آهي تنهن مان سمجهي سگهجي ٿو ته ان وقت جا رهواسي گوشت، پلو مڇي کائيندا هئا ۽ کير به پيئندا هئا. جيڪي نشان ظاهر ٿيا آهن، سي ڏيکاري ڏين ٿا ته ان وقت وڏن سگن وارا ڍڳا ته کي اڪيچار هئا، انهيءَ کانسواءِ ننڍن سگن وارا ڍڳا، مينهون، رڍون، سوئر، ڪتا وغيره پن جام هئا. گهوڙي، بلي ۽ اٺ جا نشان ڪونه ٿا ڏسڻ ۾ اچن. جهنگلي جانورن جا نشان ٿورا آهن. سيلن وغيره تي چيتي، سيسر ۽ هاٿيءَ جا نشان آهن، انهيءَ مان سمجهجي ٿو ته ان وقت آب وهوا ذرا گهميل هئي ۽ سنڌ ۾ ٻيلا جام هئا. شينهن جو هيل تائين کو نشان کونه مليو آهي.

موهن جي دڙي ۽ هڑاپا مان ٻيون به ڪيتريون ئي شيون نڪتيون آهن. هنن ٻنهي هڌان هٿيار بلڪل ٿورا لڏا ويا آهن. ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته ان سان بلڪل کو ٿورو واسطو هو ۽ هو بلڪل شانتي پسند هئا ۽ هو پنهنجو وقت هنرن وغره جي واڌاري ۽ ٻين ڪمن ۾ لڳائيندا هئا.

دنيا ۾ هيل تائين جيڪي به آڪاڻيون شيون لڏيون اٿن تن مان ثابت آهي ته اڳئين ڏينهن ۾ ماڻهو ڊگها هئا پر هتي لاءِ سمجهجي ٿو ته بندرا ماڻهو رهندا هئا جو جايون ۽ گهر بلڪل ننڍا آهن. هڪ سر لڏي ويئي آهي، جنهن تي ان وقت جي ڪنهن شخص جي پير جو چاپو لڳل آهي سو به رواجي پير جي ماپ کان ننڍو آهي. انهيءَ مان واجبي انومان اهو ٿو نڪري ته ان وقت جا رهوسي بندرا هئا. انهيءَ باري ۾ پڪ سان ڪجهه چئي نٿو سگهجي. وڌيڪ کوجنائون انهيءَ ڳالهه تي پاڻ هي وڌيڪ روشني وجهنديون.

ان وقت پوڄا ڪنهن جي ڪئي ويندي هئي سو پوري ريت چئي نٿو سگهجي. دڙن جي مٽان ئي مٽان چوتيءَ تي ٻڌ جوهڪ مندر آهي ۽ دڙن جي اندران جيڪي لڏو ويو آهي، تنهن مان سمجهجي ٿو ته ڪن نڪر ۽ پٿر جي گول منڊين ۽ پير جي وڻ جي پوڄا ڪئي ويندي هئي. تازو

هڪ آسماني رنگ جي شئي لڏي وئي آهي جنهن تي هڪ نانگو پلٽي ماري ويٺو آهي ۽ اکيان هڪ پوڄاري هٿ ٻڌي ويٺو آٿس. جيڪي پتلا لڏا ويا آهن، تن جي پوشاڪ مان سمجهجي ٿو ته اهي ڪن مهنتن يا ٻاون جا آهن ۽ شايد انهن کي به پوڄيو ويندو هو.

گهٽو ڪري ان سمي ۾ مردا ساڙيا ويندا هئا. مردا ساڙي هاڻي هڪ مٽ ۾ وجهندا هئا ۽ اهو مٽ وري ٻئي شاهي مٽ ۾ وجهي رکندا هئا. هتي مردن پورڻ جي به رسم ڏسڻ ۾ آئي آهي. ڪي مردا پيٽين ۾ پيل، ڪي ديوارن اندر بند ٽيل ۽ ڪن جا هڏا مٽ ۾ پوريل ڏسڻ ۾ آيا آهن. انهن مردن سان گڏ اتي هٿيار، ٽامي جا سڪا، نڪر جا ٽانو وغيره ٻيون شيون گڏ پوريل آهن. ٻارن کي گهٽو ڪري گهر جي چائنڌ وٽ پوريندا هئا. هڪ ننڍي چوڪريءَ جو مڙهه هڪ گهر جي چائنڌ وٽ پوريل لڏو ويو جنهنکي ڪيترائي ٽامي جا زيور پيل هئا. موهن جي دڙي تان ڪيترا لاش به لڏا ويا آهن، تنهن مان سمجهجي ٿو ته ڪو اوچتو حادثو ٿيو هو. جيڪا مردن پورڻ جي رسم هتي موهن جي دڙي تي ڏسڻ ۾ آئي آهي اهڙي قسم جي ساڳي هڙاپا، بلوچستان، برهمڻ آباد، ڏکڻ هندوستان، ميسوپوٽميا ، بئبيلان وغيره ۽ ٻين ڪيترن هنڌ پڻ ڏسڻ ۾ آئي آهي.

موهن جي دڙي تي کوجنائن جو ڪم ڪيئن ٿو هلي تنهن جو ٿوري ۾ احوال ڏيڻ ضروري آهي. سال جا چار مهينا نومبر کان فيبروريءَ تائين اتي ڪم هلي ٿو. انڪل اٺ سئو ڪولي ۽ ٻيا کوجنا ڪاتي جا عملدار جيئن ته فوٽو گرافر، ڪيمسٽ، سپرنٽينڈنٽ ۽ ڪلارڪ ڪم ڪن ٿا. هاڻي ته اصل اتي ڪيتريون سرڪاري پڪيون جايون ٺهي ويٺون آهن. اهي چار مهينا ته اصل اتي هڪ ننڍو شهر ٺهي ٿو پوي. تنبن ۽ ڪولين جي جهوپڙين جي ته اصل جهرمر لڳي ويندي آهي، جيڪو ڪولي سڀ ۽ سالم شئي لهندو آهي، تنهن کي انعام ڏنو ويندو آهي، ڪولين تي بلڪل گهٽي چوسڪي رکي وڃي ٿي. انهيءَ ڪري ڪم بلڪل چگيءَ ريت هلي ٿو جو ننڍڙيون ننڍڙيون شيون جهڙوڪ ڪٽڪ جا سڙيل داڻا پڻ لڏا ويا آهن. ايڏا ڪو شئي لهي ٿو ته يڪدم ان شئي جي ليجڻ جي تاريخ، ڪهڙي حالت ۾ اها شئي هئي ۽ ڪٿان لڏي وئي، اهي سڀ ڇڪيون لڳايون وڃن ٿيون. تنهن کانپوءِ اهي سمورين شيون ورڪشاپ ۾ وڃن ٿيون، جتي

صفا ٿيڻ بعد اُهي سمورين شيون ميوزيم ، جو اتي ناهيو ويو آهي، تنهن ۾ رکيون وڃن ٿيون.

جيڪي ڪجهه موهن جي دڙي جي کوجنائن مان شاهديون هٿ لڳيون آهن تن مان ثابت ٿئي ٿو ته ان وقت اتان جا سنڌ واسي بلڪل اوچي اوسٽا تي پهتل هوا. هو محلاتن ۾ رهندا هوا، هنر، ڪاريگري، ڪلا ۽ ڪوشل ۾ ته ڪو سندن ثاني ڪونه هو. جنهن نموني ۾ جايون جڙيل آهن، زمين اندر ڪسيون ٺهيل آهن ۽ جاين ۾ عجيب قسم جو پلستر ڪم آيل آهي ۽ سيلن وغيره تي جيڪي شڪليون نڪتل آهن ۽ ٻيون ڪيتريون ڳالهيون ان وقت جي رهواسين جي ڪاريگري ۽ هوشياريءَ جو ثبوت ٿيون ڏين. ان وقت جا رهواسي سيني سڪ جي شين کان واقف هوا. جيتوٽيڪ موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي سيٻيتا بئبيلان ۽ سميريا جي سيٻيتا سان مشابهت ٿي رکي پر اسان جي سنڌ واسين جي سيٻيتا مصر، ميسوپوٽاميا جي سيٻيتا کان گهٽو اوچي هئي. ڪجهه وقت ٿيو ته لنڊن جي مئچيسٽر گارڊين ۾ موهن جي دڙي جي کوجنائن تي هڪ ليک پيو هو جنهن ۾ انجي ليکڪ لکيو ته موهن جي دڙي تي جيتوٽيڪ مصر جهڙا وڏا وڏامندر ۽ شاهاڻا قبا يا ڪريٽ (Crete) جهڙا وڏا وڏ محلات ڪونه لڌا ويا آهن پر جيڪي رواجي وچولي درجي وارن لاءِ جايون جڙيل آهن سي هاٿوڪين جڳهين جي جوڙ جڪ کان گهٽو اُچيون ۽ عمديون آهن. ان ليکڪ جي رايي موجب ان وقت هتي وچولي درجي وارن لاءِ جڻ بهشت هو. هن انهيءَ باري ۾ هيئن لکيو.

India must have been five thousand years ago a paradise of the middle classes.

ميسوپوٽميا پاسي جيڪي کوجنائون ٿيون آهن ان جي باري ۾ هڪ مسٽر مئلون امريڪا جي اخبار ۾ تازو ليک لکيو آهي جنهن ۾ هن ڏيکاريوآهي ته موهن جي دڙي ۽ ميسوپوٽميا انهن بنهين هنڌان جيڪي شيون ظاهر ٿيون آهن تن جي بلڪل گهٽي مشابهت آهي. پر موهن جي دڙي اندران جيڪي شيون نڪتيون آهن سي ميسوپوٽاميا جي شين کان بلڪل اُچيون ۽ عمديون آهن. کوجنا ڪاتي جي ڊائريڪٽر جنرل سرجان مارشل جو انهي باري ۾ هيئن چوڻ آهي:

Apart from above the remains brought to light at Mohan-Jo -Daro are for the most part private dewelling houses which tend to confirm our earlier impression that the amenities of life enjoyed by average citizen at Mohan-Jo-Daro were far in advance of anything to be found at that time in Babylonia or on the banks of Nile At Ur in Samar, it is true. Mr. Wooly has recently unearthed a group of houses which afford a most interesting parallel with those of Mohan-Jo-Daro and supply still another proof of close cultural connection between southern Mesopotamia and Sind. But even at Ur the houses are by no means equal in point of construction to those of Mohan-Jo-Daro nor are they provided at the latter site — a system by which the sewage was carried by drains into street tanks and hence removed by scavengers.

مصر ۽ ميسوپوتاميا کان پارت جي سپيتا اوچي هئي انهيءَ باري ۾ سرجان مارشل ٻئي هنڌ هيئن ٿو لکي:

The existence of these roomy well built houses and relatively high degree of luxury denoted by their elaborate system of drainage as well as by character of many similar antiquities found within seem to be taken a social condition of the people much in advance of what was then prevailing in Mesopotamia or Egypt. Not that anything is likely to be found at Mohan-Jo-Daro as magnificent as Royal Tombs or Temples of early Egypt. That would be too much to hope for especially at a spot where life or no stone is available for building. But so far as the writer is aware neither Egypt nor Sumer or third millennium B C has yielded anything at all comparable to the average type of citizen's house now being unearthed in Sindh.

نہ رڳو ايترو پر ان وقت بہ اسانجا سنڌ واسي لکڻ پڙهڻ ڄاڻيندا هئا. جيڪي سيلون لڏيون آهن تن مان ڏسجي ٿو تہ هنن کي ماترائن (Vowels)کي آڻڻ جي سڌ هئي ۽ هو انگن کان بہ واقف هئا. دنيا کي انگن ۽ ڏيسيمل (Decimal) جي ڄاڻ سنڌين کان پيئي آهي.

سياويڪ طرح سان اهو سوال اُٽندو تہ ان وقت هتي ڪهڙي قوم رهندي هئي جنجي هڙي اوچي سپيتا هئي. انهيءَ باري ۾ ڪيترن ودوانن جو رايو آهي تہ اها سپيتا دِرئوڊين جي آهي. آرين جي ڏينهن ۾ سنڌ گهوڙن کان بلڪل مشهور هئي ۽ سنڌ مان ٻين ملڪن ۾ گهوڙا ويندا هئا پر هتي هيل تائين گهوڙي جو اصل ڪو بہ نشان ڪونہ لڌو ويو آهي. تنهنجي معني تہ اها سپيتا آرين کان اڳ جي آهي. بلوچستان ۾

جيڪي بروهي ڪر ڪن ٿا تن لاءِ سمجهجي ٿو ته هو ڊرئوڊين جو اولاد آهن. موهنجي دڙي تي جيڪي بروهي ڪر ڪن ٿا تن کي ڏاڍو فخر آهي جو هو سمجهن ٿا ته اها سيبتا سندن ابن ڏاڏن جي آهي. سمجهو وڃي ٿو ته ويدن ۾ جنهن قوم کي داسا يا اسر ٿو چئجي تنجي اها سيبتا آهي. شري رڪلداس بئنرجي ڪيترا دليل ڏنا آهن ته اها سيبتا ڊرئوڊين جي آهي. سرجان مارشل جو به خود انومان اهو آهي. انهيءَ باري ۾ صفا پڪ سان ڪو ڪجهه ڪونه ٿو چئي سگهي. وڌيڪ کوجنائون انهيءَ ڳالهه تي پاڻيهي روشني وجهنديون.

موهن جي دڙي ۽ بئبيلان مان لڌل شين جي وچ ۾ بلڪل گهٽي مشابهت آهي. جهڙيون سيلون موهن جي دڙي تان لڌيون ويون آهن اهڙيون هوبهو سڳيون بئبيلان وغيره هنڌن تان لڌيون وئيون آهن. سيلن تي نه رڳو ٻولي ساڳي آهي، پر جيڪي انهن تي شڪليون نڪتل آهن سي به ساڳيون آهن. هتي ۽ اُتي جي سيلن جي ماپ ۽ نمونو ٻه ساڳيو آهي. سيلن جي اهڙي ته مشابهت آهي جڙ ته ساڳئي ماڻهو ويهي اُهي ناهيون آهن. نه رڳو سيلن جي وچ ۾ مشابهت آهي پر ٺڪر جو سامان جهڙو هتان لڌو ويو آهي اهڙو اُتان به لڌو ويو آهي. تور جا وٽ به ساڳيا آهن. موهن جي دڙي جي سرن، جاين ۽ زمين اندر ڪسين جي بئبيلان وغيره هنڌن جي سرن، جين ۽ زمين اندران ڪيسن سان بلڪل گهٽي مشابهٽ آهي. جهڙي مردن پورڙ جي رسم موهن جي دڙي، هاراپا، بلوچستان ۽ ڏکڻ هندستان ۾ ڏسڻ ۾ آئي آهي اهڙي قسم جي ساڳي بئبيلان وغيره هنڌن تي پڻ ڏسڻ ۾ آئي آهي. پارت واسي انهن ديسن سان خوب واپار به ڪندا هوا. ان وقت بئبيلان ۾ هڪ قسم جي ڪپڙي کي 'سنڈو' جي نالي سان سڏيو ويندو هو، جو هتان اتي موڪليو ويندو هو. ٻيون به ڪيتريون شيون جواهرات وغيره انهن ديسن ۾ موڪليون ويندیون هيون. اهي سڀ ڳالهيون ثابت ٿيون ڪن ته ان وقت انهن ديسن ۽ پارت جو پاڻ ۾ بلڪل گهرو ناتو هو.

هاڻي سوال آهي ته پارت واسي انهن ملڪن ۾ ويا هوا ۽ اتي وڃي پنهنجي سيبتا جو پايو وڌائون يا اُنهن ديسن جا رهواسي (سميرن) هتي آيا ۽ اچي پنهنجي سيبتا ڦهلايائون؟ انهيءَ باري ۾ ودوانن جا جدا

جدا رايا آهن. ڊاڪٽر وئديل (Dr. A.L.Waedell) جو رايو آهي تہ هتي هندستان ۾ سميرن آيا ۽ اچي پنهنجي سيبتا ڦهلايائون. هنجو رايو آهي تہ ان وقت سميرن سنڌ ۽ پنجاب تي راڄ ڪندا هوا ۽ سميريا مان راڄ ڪرڻ لاءِ هتي گورنر موڪليا ويندا هوا. جيڪي سيلون موهن جي دڙي ۽ هڙاپا تان لڌيون آهن اُنهن تي جن گورنرن هتي راڄ ڪيو انهنجا نالا ۽ لقب لکل آهن. اها ڳالهہ ڪيتري قدر پوري آهي سو ايجا چوڻ محال آهي. پر گهٽن جو اهو رايو آهي تہ هتان پارت واسي انهن ملڪن ۾ ويا هوا ۽ پنهنجي سيبتا جو اتي وجي پايو وڏو هوائون. مصر جي باري ۾ ڪن جو رايو آهي تہ پارت واسي اوڏانهن ويا هئا ۽ وجي اتي پنهنجي سيبتا جو پايووڏائون. انهيءَ باري ۾ ڪرنل آلڪاٽ (Colonel Wolcott) جو چوڻ آهي:-

We have a right to more than suspect that India eight thousand years ago sent a colony of emigrants who carried their arts and high civilization into what is now known to us as Egypt.

مشهور برگسچ بي (Brugsch Bay) مصر جي مشهر ڄاڻو جو پڻ چوڻ آهي:-

They (Egyptians) from India long before historic memory.

ڪائونٽ جرنسٽجرنا (Count Bjornest Jerna)جو بئبيلان جي باري ۾ چوڻ آهي:

The Chaldeans, the Babylonians and the inhabitants of Colchis derived their civilization from India.

مسٽر هال (H.R. Hall) مشهورمصر ۽ اسريا جي اتهاس جي ڄاڻو 1913ع ۾ڪتاب Ancient History of the Near East ۾ سميريا جي باري ۾ هيئن لکيو:-

It is by no means improbable that the Sumerians were an Indian race which passed perhaps also by sea -through Persia to the Valley of the Two Rivers. It was in the Indian home (perhaps in the Indus Valley) that their culture developed..... There is little doubt that India must have been one of the earliest centers of civilization.

اسيريا جي باري ۾ بہ ودوانن جو رايو آهي تہ ان جا پراچين رهوسي اصل هندستان جي ڪنهن جاتي جو اولاد هئا ۽ انهنجي ديوتا جو نالو اسرا هو ۽ هو پاڻ کي 'اسرجاتي' جو سڏائيندا هئا ۽ انهي ڪارڻ ئي سندن ديس جو نالو اسيريا پيو.

اها سيٺا اصل پارت جي آهي ۽ بئبيلان، اسيريا ۽ ٻين ملڪن ۾ هتان ڦهلي انهي باري ۾ سرجان مارشل جو هيٺين ريت چوڻ آهي:

If therefore, those scholars are right who consider the Sumerians to have been an intrusive element in Mesopotamia, then the possibility is clearly suggested of India proving ultimately to be the cradle of their civilization which in its turn lay at the root of Babylonian , Assyrian and western Asiatic culture generally.

اهي سڀ ڳالهيون ڏيکارين ٿيون ته موهن جي دڙي جي کيڏي نه وڏي اتهاسڪ کوجنا آهي ۽ اهي کوجنائون دنيا جي اتهاس ۾ وڏو ڦيرو وجهنديون. باقي به جڏهن سيلن جا چگيءَ طرح سان اکر پڙهيا ويندا ۽ سموريون کوجنائون پوريون ٿيندیون (اُنهن کوجنائن پوري ٿيڻ ۾ اڃا ته گهٽو وقت لڳندو) تڏهن کهڙا ڳجهه ظاهر ٿيندا جنهن جي کٽ کرڻ ناممکن آهي.

نوٽ: هند سرڪار انهن کوجنائن جي باري ۾ ميسوپوٽاميا جي مشهور ڄاڻو مسٽر مڪي کي هتي هندستان ۾ گهرايو آهي ته هو پنهنجي آزمودي مان ڪيترين ڳالهين تي روشني وڌهي. موهن جي دڙي جي کوجنائن جي باري ۾ سرجان مارشل هڪ ڪتاب لکي رهيو آهي جنهن ۾ موهن جي دڙي جي سڀني کوجنائن جو احوال ڏنو ويندو ۽ جنهن ۾ مصر بئبيلان ۽ اسيرياجا مشهور ڄاڻو، پروفيسر سئس، ميشرس گئڊ ۽ سڌني سمٽ ۽ ٻيا سيلن وغيره سميٽ ڪيترن ئي سوالن تي روشني وجهندا.
(هي مضمون ماهوار 'سنڌو' فيبروري 1932ع ۾ ڇپيو)

---

3. موهن جو دڑو

پروفيسر چيتن ايل ـ ماڙيوالا

سڳوري سنڌو، مانسروور مان منهن ڪڍيو، لاڏ ڪوڏ مان همالہ جي چپن متان لڏندي لمندي، ويندي واٽ جيڏيون سرتيون ساڻ ڪندي، شد ۽ مد سان، چاهہ ۽ چوچ مان، پنهنجي محبوب، شاهي سموند سان، لائون لهڻ خاطر وڃيو منزل مقصود کي پهچي. سندس اها البيلي چال ايامن کان هلندي پئي آئي آهي. وقت پوڻ سان منجهس کا تبديلي نظر نہ آئي آهي. سنڌوءَ ۾ محبوب ملڻ خاطر خوشي اُتپن ٿي ٿئي، سا هوءَ خود غرضي ڪري پاڻ وٽ لکائي نہ ٿي رکي، پر دل وجان سان وتي ٿي اُنجو عام اظهار ڪندي ۽ هر ڪنهن سان وندبيندي ورهائيندي، جنهن ڪري اجر ويران، جتان هوءَ ور وڪڙ ڪندي لنگهي ٿي، سي سندس جر ريج پائي موج ۾ قوليا نہ ٿا سمائجن. اهو اچرج پريو نظارو ڪو نئون اسرار نہ آهي، گهٽو ڪهنو آهي، جنهن ڪهنائيءَ جو انت ڪونهي. سنڌوءَ جا اهي ميدان جي هونءَ جيڪر برپٽ بيابان هجن ها، تن کي وسيع وادين پسي، سڌريل قومن اچي اُتي پنهنجا آستان اڏيا. اُهي اُسريل آستان اڄ تائين وئرٽ ڪين ويا آهن. اتهاس جا ورق ورائيندي ائين پيو معلوم ٿئي ڇٽڪ دنيا جي شروعات کان وٺي سنڌو ديش اوچ سپيتا جو مرڪز رهيو آهي.

ڪئين صديون اڳي، جنهن کي هزارين سال ٿي ويا، سنڌوءَ جي ڪنڌي تي موهن راڄ قائم هو. چا ملڪ هو ۽ چا سندس فلڪ ۽ نزاڪت ! هر ڏس ۾ حد ڪماليت کي رسي چڪو هو. اهو اوج ۽ اعليٰ رتبو سنڌ وري نہ ڏٺو آهي. چا راڄ جي آزاد خيالي، چا رعيت جي آسودگي، چا ڏارمڪ اوچ پدوي، چا علم ۽ هنر جي واڌ ۽ چا ملڪ جو انتظام مگر اڄ انهيءَ راڄ جو ڌنل دڙن کان سواءِ ڪوبہ نشان نظر نٿو اچي.

سنڌوءَ جي ڪناري استاپن ڪيل موهن راڄ، واپار جو مرڪز هو. هت نہ فقط ڪتان ڪتان جا ونهيا واپاري اچي ڪٺا ٿيندا هئا، ۽ وٽن جي متا ستا ڪندا هئا، پر خود هن ديش جا وڻجارا پنهنجي ملڪ جون سهڻيون سوغاتون ساڻ ڪري ڏورانهن ڏيساورن ڏي اُسهندا هئا، جنهنڪري موهن راڄ شاهوڪار ۽ آسودو راڄ هو. ماڻهن وٽ جي پئسو

هو، ته سک ۽ آنند ماڻڻ لاءِ پڻ منجهن خاص حوصلو هو. سندن راڄ ڳڙهه جو مطالعو ڪندي ائين پيو محسوس ڪجي ته هتي جي راجا ۽ پر جا ڪي سنهجي ۽ سڪلي حياتيءَ کانڻ جي پليءَ پت جاڻ هئي.

ڊنل موهن راڄ جا آثار پڻ به سئو چاليهن ايڪڙن ۾ پکڙيل آهن. انهيءَ مان صاف ظاهر آهي ته راڄ جي اوج جي وقت، ايراضيءَ جي نقطئه نظر کان موهن راڄ پنهنجو مٽ پاڻ هوندو.ڪوٽائي ڪاتي وارن، ڏڻ جا چند ايڪڙ ڪوٽي، جيڪو اڳئينءَ تهذيب جو نقش دنيا اڳيان رکيو آهي، تنهن مان شهر جي اڏاوت بنسبت چگي خبر ملي ٿي. شهر ۾ پهرئين ئي چڪر لڳائڻ سان ناگري انتظام ۽ ماڻهن جي آسودگيءَ جي جاڻ پوي ٿي. دنيا جا عالم جي هن قديم آثار جي زيارت ڪري ويا آهن، سي راڄ جي بيهڪ ۽ بناوٽ جي ساراهه مان ڏاپن ئي ڪين ٿا. خود سرجان مارشل (Sir John Marshal) جهڙو آزمودگار وستو - ود، جو هندستان جي کوٽائي ڪاتي جو ڊائريڪٽر هو، جڏهن موهن جي دڙي مان پهريون پيرو ڦري آيو، تڏهن تپرس ۾ پئجي ويو. ائين پيو سمجهي جڻ ڪنهن هاڻوڪي ڊنگ واري لئنڪيشاير (Lancashire) جي تازي ڊبيل شهر جو دورو ڪري آيو آهيان، ۽ نه هندوستان جي ڪنهن نامعلوم پراچين سيبتا جي کوٽيل آستان جو.

موهن راڄ اجهو هيئن اڏيل هو. جيتوڻيڪ سندس زبون ٽيڻ کي اڄ پنج هزار ورهيه گذري ويا آهن،تنهن هوندي به سندس بيهڪ هاڻوڪي زماني جي شهرن سان ڪلهو پيئي هٽي. موهن جي دڙي جون جايون سپ پکي پيڙهه واريون ۽ پکسريون آهن، جنهن مان ثابت ٿو ٿئي ته ماڻهو سکيا ستابا ۽ آسودا هئا. ڪچي جاءِ نهرائڻ جي گنجائش ئي ڪانه هين. انهيءَ وقت ۽ انهيءَ هنڌ جاين لاءِ ضروري قسمر جو پٽرموجود نه هو، نه ته اڏاوتون مڙيئي پٽر جون جڙيل هجن ها. نه فقط جايون پڪيون نهرايل هيون، پر هر هڪ جاءِ ڪنهن مقرر خاطر خواه رٿا تي اڏيل هئي. گهرن جي بيهڪ مان ائين پيو ڏسجي ته جاين جي مالڪن کي عام صحت جي چگي واقفيت هئي جنهنجو جاين جوڙائڻ ۾ هنن پورو پورو فائدو ورتو هو. جايون کي وڏيون کي ننڍيون، مگر هر هڪ ۾ ڪشادو اگڻ، اوطاق ۽ آرام لاءِ ڪمرا هئا، جن ۾ هوا جي لنگهه جو پورو پربند هو. تنهن کان سواءِ هر ڪنهن موچاري گهر ۾ پاڻيءَ لاءِ کوهه پڻ کوٽايل هو. هر هڪ

گهر ۾ سامان رکڻ، رڌڻ، اشنان ۽ ضروري حاجت لاءِ پڻ جوڳو بندوبست رکيل هو. انهيءَ کانسواءِ گهر مان غلاظتن جي نيڪال لاءِ نالين ۽ خاکدان نهرايل هئا. جاين ۾ باقي وڌيڪ گهربو ئي چا هو! پڪ سان چئي نٿو سگهجي ته موهن راڄ ۾ ماڙين جوڙائڻ جو رواج هو يا نه، ڇو ته کوٽائيءَ وارن هڪ به سالم ماڙي کانه لڌي آهي، مگر چاکاڻ ته ڪن جاين ۾ مٽي وڃڻ لاءِ ڏاڪڻين جا نشان ڇڻا ظاهر بينا آهن، ۽ ڪن ۾ خود ڏاڪڻيون موجود آهن، تنهن مان پائنجي ٿو ته شايد هڪ ماڙ اڏائڻ جو رواج به هو. جاين جي پيڙهه چگي پختي ٻڌل آهي، جنهن ڪري کاٻ جاءِ هڪ کان مٽي ماڙين جو بار جهلي وڃي ها، مگر ڪل کانه ٿي پوي ته موهن راڄ ۾ بن ٽن ماڙين واريون جايون هيون يا نه. رازن جايون اهڙيون پڪيون ٻڌيون آهن جو پنج هزار ورهين جي عرصي بعد به سالم بينيون آهن. جاين جون پٿيون ٽلهيون ۽ ڊگهيون، پر سڌيون آهن منجهن سرون پڪيون ۽ پوريون ڳنڊيل آهن، جنهنڪري جاين کي نه آهي لهر نه لوڏ. فرش اڪثر ڪچا، چتيون تڏن ۽ مٽيءَ جون، مگر اهڙي نيڪ نموني بيهاريل، جو صدمو کين سولو نه رسي. دروازا ۽ دريون ته ضرور ڪاڻ جا هوندا، جي پڪ ڪاڇي ويا آهن، ۽ جن جو نشان به ڪونهي. مطلب ته موهن راڄ جي جاين ۾ نقص لهڻ اوکو آهي. هن راڄ ۾ سرن ٺاهيندڙن جي ڪماليت به واهه جي هئي! موهن جي دڙي جون سرون نه فقط نيڪ طرز تي پچايل آهن، پر سندن ماپ پڻ پوري ڊنگ تي بيهاريل آهي. اڪثر سرن جي ڊيگهه، ويڪر کان ٻيڻي ۽ ٿولهه، ويڪر جي اڌ برابر آهي، جنهنڪري پوري مقدار ڪري سرون جلد پڇن پرن نه ٿيون. تنهن کان سواءِ کوري ۾ توء ڏيارڻ جي ڪا اهڙي رمز رکيل هئي، جو سرن جو رنگ هر جاءِ تي سرخ. اڄ به موهن جي دڙي مان نڪتل سرون هاڻوڪين ٺهندڙ سرن کان وڌيڪ جهلائو ثابت ٿيون آهن. ڊاڪٽرمئڪي (Dr. Mackay) کوٽائي ڪاتي جي جهوني ڊائريڪٽر جو چوڻ آهي ته موهن راڄ جون سرون اهڙيون سڌيون ٺهيل ۽ پوريون پچايل آهن جو هوند هاڻوڪا ٺاهيندڙ به اهڙين سرن ٺاهڻ ۾ فخر ونن. موهن راڄ جون اڏاوتون ئي سندس اوج ۽ اعليٰ تهذيب ظاهر ڪن ٿيون شهر جي مکيه جاين، خاص ڪري محلاتن ۽ عام لاءِ اشنان گهرن وغيره کي باريڪ نظر سان جاچيندي دنيا ۾ جي عالمن

پنهنجو متفق رايو آهي ته حاضر حالتن کي خيال ۾ آڻيندي اسين بنا هٽڪ چئي سگهندا سين ته جاين جي اڏاوت ۾ موهن راج نهايت ڪمالیت کي رسيل هو.

موهن راج ۾ عمارت سازيءَ سان شامل شهر جي هڪ بي خوبي ڏيان ڇڪائي ٿي. عام طرح ائين سمجهيو ويندو آهي ته ناگرڪ سهولتون ميسر ڪري ڏيڻ جو ڏنگ ويجهڙائيءَ جي ريت آهي، مگر موهن راج انهيءَ خيال کي غلط ثابت ٿو ڪري. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ بعد صاف ظاهر ٿيو آهي ته سنڌو ديش ۾ پنج هزار ورهيه اڳ پڻ ناگر بندوبستگيءَ لاءِ خاطر خواهه انتظام هو. اهو سمورو ڪاروبار ڪنهنجي نظر هيٺ ٿيندو هو تنهن بنسبت ڪجهه به پڪيءَ ريت نٿو چئي سگهجي، مگر ناگرڪ ضرورتن جوجوگو بندوبست ٿيل هو، سو ته اڪثين ڏسجي پيو. هر هڪ شهر کي گهٽ ۾ گهٽ بن خاص گالهين جي گهرج ٿئي ٿي: (1) پاڻيءَ جو بندوبست ۽ (2) شهر جي صفائي ۽ صحت جو انتظام. موهن راج ۾ ماڻهن لاءِ پاڻي ته مٿو ميسر هو، پر هر ڪنهن موچاري گهر ۾ کوهه هوندو ئي هو، تنهنڪري انهن گهرن جي ماڻهن کي پاڻيءَ جي ڪابه تڪليف نه هوندي هئي. باقي رهيو سوال اُنهن جو جن جي گهرن ۾ کوهي کوٽيل نه هئي. انهن لاءِ به اٽاڪ ڪانه هئي. جن گهرن ۾ پنهنجا کوهه کوٽايل هئا، تن جي بيهڪ مان صاف ظاهر آهي ته اُنهن گهرن جا مالڪ خود غرض نه هئا، ڪين پاڙيسرين جي هن ضروري حالت ۾ واهر ڪرڻ کان عار نه، پر اُن تي فخر هو، کوهه گهر جي باهرئين دروازي جي ويجهو ٿهيل ڪوئيءَ ۾ کوٽايل هوندا هئا، جيئن پاڙيوارو بنا هٽڪ، گهر جي ياتين کي اهنج ڏيڻ کانسواءِ، پنهنجو پاڻي پري وجي. پر انهيءَ مان اهو مطلب ڪڍڻ نه گهرجي ته غريبن کي وسوارن شاهوڪارن جو اڌين ڪاري ڇڏيو ويو هو ۽ پنهنجي سر سندن سهائتا جو بندوبست نه ڪيو ويو هو. خانگي گهرن ۾ ڪوهن کان سواءِ عام ماڻهن لاءِ کوهه پڻ هئا. اهي کوهه اڪثر بن جاين جي وچواريءَ وچوٽيءَ ۾ کوٽيا ويندا هئا، جئن رستي جي روڪ نه ٿئي، ۽ چاڪاڻ ته اهڙن کوهن تي پيهه ٿيڻ جو امڪان هو، تنهن ڪري واري لاءِ ترسلين واسطي پاسن کان بينچ ٺهرايل هئا، جيئن

هو اتي ويهي هڪ ٻئي سان اوپاريون لهواريون ڳالهيون ڪن،جيستوٽي سندن وارو اچي.

شهر کي صاف ۽ صحت وارو رکڻ خاطر ٻن ڳالهين جي ضرورت آهي:- (1)گند جي نيڪال لاءِ زير زمين نالين ۽ خاکدانن جو بندوبست ۽ (2) شهر جي اڏاوت لاءِ مقرر ڊنگ (Town Planning) جئن رستا ڪشادا ۽ گهر هوادار رهن. موهن راڄ ۾ اهي ٻئي طريقا مروج هئا. موهن جو دڙو رستن ۽ سڙڪن سان بنهه جهنجهيو پيو آهي. رستا اُتر کان ڏکڻ ۽ اوپر کان اولهه طرف بيهاريل آهن، ۽ سڌا ۽ ڪشادا آهن، جن جي پاسن تي عمارتون اڏيل آهن ۽ مقرر طرفن تي هوا جي مد نظر بيهاريا ويا آهن، جنهن ڪري هوا ڏوم سان لڳي، بدبوءِ کي رستن تان ڪڍي، وايو منڊل کي صاف ٿي رکيو. موهن جي دڙي جا رستا اڪثر ڪچا آهن، مگر هر صورت ۾ سڌا، منجهن ور وڪڙ بنهه ڪونهي. تنهن کان سواءِ اچرج جي ڳالهه اها ته سرڪاري زمين جي دخل جو نشان به ڪونهي. اڄ عيسوي ويهين صديءَ جي سڌريل سمي ۾ سرڪاري پٽن ڳڙڪائڻ جون نڳيون ڏسي، ۽ هن قديم آثار ۾ نه پسي، پاڻ تان لڄ پيئي اچي.

گهرن مان گند جي نيڪال جو بندوبست، جو موهن راڄ ۾ قائم هو، سو پڻ عمدو هو. هر هڪ گهر مان هڪ يا ٻه نالیون گهر جو گندو پاڻي اچي رستي جي نالي ۾ وجهنديون هيون، جتان اُهو پنهنجو پاڻ نيڪال ٿي ويندو هو. گهرن جون نالیون نه فقط ڊيڪل ۽ پڪسريون هيون، پر ٻڏل اهڙي ڇگي ۽ طرح هيون جيئن پاڻي زمين ۾ پيهي جاءِ کي جوکو نه رسائي. گهرن جون نالیون رستي جي نالين ۾ پوڻ مهل گهر جي ٻاهرين ۽ پت سان گوني ڪنڊ ڪري نمايل هوندیون هيون، جنهن ڪري پاڻي ۽ جو زور ٽٽي پوندو هو ۽ پاڻي ماڻ ميڙ ۾ وهي وڃي رستي جي نالي ۽ ۾ داخل ٿيندو هو، نه ته هون ۽ رستي تان لنگهندڙن لاءِ آزار ٿي پوي ها. گهر مان گندي پاڻي ۽ جي نيڪال لاءِ ڊيڪل نالين جي سهولت نه فقط شاهوڪارن لاءِ جاري ڪيل هئي، پر غريب لاءِ به. شهر جي هر گهٽي ۽ ڪنڊ ڪڙڇ ۾، گهرن توڙي رستن تي، نالیون نظر اچن ٿيون رستن جون نالیون اڪثر زير زمين،ڊيڪل ۽ رستن جي پاسن کان نهيل آهن. رستي تان آمدرفت جي سهنج لاءِ نالين جي ڊڪن جو بندوبست رکيل هو. تنهن

کان سواءِ نالين کي وقت بوقت صاف ڪرڻ ڪاڻ به پر پنڌ ڪيل هو، جنهنڪري نالیون هميشہ وهندڙ رهنديون هيون. گندي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ ٻن قسمن جو بندوبست رکيل هو:

(1) ڪن خانگي گهرن جو گندو پاڻي اچي هڪ ڪوٺيءَ ۾ ڪٺو ٿيندو هو، جنهن ۾ گندي پاڻيءَ لاءِ هڪ اونهو پکسرو تلاءُ هوندو هو، جنهن جي تري ۾ ٽنگ ڪيل هوندا هئا، جتان زمين پاڻي چهي وٺندي هئي. انهيءَ تلاءَ جي صفائي روزانو پنگي ڪري ويندو هو.

(2) جن مرڪزن ۽ چونڪن ۾ گهرن مان گندو پاڻي آڻيندڙ نالیون اچي مڙنديون هيون اتي به پکسرا زير زمين تلاءَ ٺهيل هوندا هئا، جتان ڪن خانگي گهرن واري گندي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ بندوبست هو. پهر وغيره جي نيڪال واسطي ٽپ ٽپ تي خاڪدان رکايل هئا، جن ۾ گهر جو ڪن ڪچرو اچي ڪٺو ٿيندو هو جتان وري مهتر اُهو ميڙي سيڙي شهر کان گهٽو ٻاهر ڦٽو ڪري ايندا هئا. مٿئين بيان مان ظاهر آهي تہ موهن راڄ ناگريڪ انتظام اوس ڪنهن اهڙيءَ جوابدار جماعت جي هٿ ۾ هوندو جنهن ۾ ماڻهن جو اڻل وشواس هجي، جنهن ڪري صحت جي قانونن خلاف لوڪ ڪاروائي ڪندا ئي نہ هوندا. نہ فقط ايترو،پر انهيءَ سنسٽا پنهنجي سر پنهنجي جوابداري محسوس ڪري، خلق جي تحسين جوڳي خدمت پئي ڪئي هوندي.

ماڻهن کي وهم وينڊل آهي تہ فئشن جي بازار اڇوڪي زماني ۾ گرم ٿي آهي، اڳي ماڻهن کي روپ جو ايڏو خيال نہ هوندو هو، مگر اها انهن جي غلطي آهي. انهيءَ جي ثابتي اتهاس ڏئي ٿو. اوائل کان جڏهن ئي پاڻ سينگارڻ جو شوق منجهس جاڳيو. ڏسجي ٿو تہ موهن راڄ ۾ هار سينگار جو ڪو خاص شوق هو. ماڻهن جي پوشاڪ، سنيڌ سرمي جي سامگريءَ ۽ زر زيور مان سندس شوق چٽو پيو بکي. موهن جي ڏڙي جي ماڻهن جي پوشاڪ بنسبت ڪا خاطر خواهہ خبر حاصل ٿي نہ سگهي آهي. جيڪي جزوي حقيقتون لڌل بتن ۾ نظر اچن ٿيون تن مان انسان جي وسترن جي ڪجهہ ڪجهہ واقفيت ملي ٿي. موجوده شين مان سمجهي سگهجي ٿو تہ انهيءزماني جا مرد ڏوتي هينئين پاگي تي، ۽ چادر يا شال مٿئين ڏڙ تي اڪثر ڪابي ڪلهي تان ورائي ساڃيءَ ڪڇ هينيان اوڙيندا

هئا، جئن ساڃي ٻانهن ورائڻ ۾ کين سهوليت ٿئي. زناني پوشاڪ ۾ پيشگير پائڻ جو رواج هو تنهنجي ته پڪ آهي، باقي متئين ڏڙ ڍڪڻ جي باري ۾ خاطريءَ سان ڪجهه چئي نٿو سگهجي. حالتن مان ظاهر آهي ته ماڻهن جي پوشاڪ سادي سودي هئي، پر هو انهيءَ مان راضي مور کين هئا. انهيءَ سادگيءَ کي سينگارڻ لاءِ ماڻهن پرت جي مدد ٿي ورتي. موهن جي دڙي مان لڌل بتن مان ڏسڻ ۾ ٿو اچي ته مردن جي شالن تي واه جو ڪم ٿيل هو، جنهنجو بت تراشن چٽيءَ طرح نقش ڪيڻ واجب سمجهيو آهي.

ڦٽي ڦونگار جو شوق پڻ موهن راڃ ۾ جهجو ٿي ڏٺو. پتلن مان ظاهر آهي ته ماڻهو پنهنجا وار نرالن ڍنگن ۾ بيهارڻ ۾ فخر وٺندا هئا. ڦٽين ۽ سينڌن جا فئشن انهيءَ زماني ۾ به اڪيچار ٿي ڏٺا. گهٽو ڪري ماڻهو وار وڌا رکائيندا هئا، جي پيڙين وٽ اڪثر گهنديدار هوندا هئا، ڪي ماڻهو (پي سينڌ ڪيندا هئا ڪي وچين، ته ڪي وري گل ۽ ڪيندا هئا مطلب ڀه وچتر نمونا هئا. زالون مردن کان هن ڳالهه ۾ ٻه رتيون ڪٿر هونديون هيون. گلن ڪيڻ، چڪرن ناهڻ، واسينگ وانگر چڳون وکوڙڻ ۾ ساڻن چٽا پيٽي ڪرڻ نه فقط هن وقت اجائي آهي، پر انهي ٽاٽي پڻ وٺرت هئي. وارن کي پوري هنڌ ۽ ٽانئيڪو ڪري بيهارڻ لاءِ ماڻهن ۾ چنڊين ٻڌڻ جو رواج پيو، جنجي ذريعي مرد توڙي زالون وار قابو رکندا هئا ۽ هر گهڙيءَ ڦٽي ڏيڻ جي ضرورت نه پوندي هين. پٽيان وارن ناهڻ لاءِ چوٽين ڪرڻ يا چوٽن ناهڻ جو رواج هو. چوٽن ۽ چڳن کي جاءِ تي بيهارڻ لاءِ ڪانٽا ڪم آڻيا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ته کي شوقين نينگريون نندين ڦٽيون وارن ۾ پٽيان اٽڪائي ڇڏيندين هيون. مرد اڪثر ڪري سونهاريون رکندا هئا. کي ڏاڙهيون ڏگهيون رکندا هئا کي وري کجهه ڪترائيندا به هئا. مڇن رکائڻ جا به فئشن هئا مڇن کوڙائڻ جو مرض جاري هو. باقي ڏاڙهي مڇ ٻئي ڇٽ جي رواج جي ثابتي کانهي.

بدن سينگارڻ جو شوق موهن راڃ ۾ گهٽو هوتنهنجي ثابتي دڙي مان لڌل اڪيچار ڪپڙن مان ملي ٿي، جن تي منجهن سينگار لاءِ پيل شين جا نشان نظر پيا اچن. انهيءزماني جي سينگار جي سامگريءَ ۾ سرمي کي خاص اهميت هئي. سرمي جو سينگار هند سنڌ ۾ صدين کان

چالو آهي، تنهن ڪري موهن راڄ ۾ سرمي ورتائڻ جو رواج هر ڀرو اچرج ڀريو ڪونهي. سرمي سان گڏ غازه جي ضرورت پڻ ٿيندي هئي. موهن جي دڙي مان لڌل شيهي جي باريڪ چوري انهيءَ زماني ۾ پائوڊر جو ڪم ٿي ڏنو. تنهن کانسواءِ ڳل ڳاڙها ۽ لب لعل ڪرڻ جو شوق موهن راڄ ۾ عام هو. اُنهيءَ لاءِ گلابي غبير، گلال ۽ سنڌور ڪم ايندا هئا. انهن مڙني سينگار جي شين کي محفوظ رکڻ لاءِ خاص ٺهيل ڪپڙيون ۽ ڪپڙا هوندا هئا جن کي ڍڪ پڻ هئا. منهن جي رونق ڏسڻ خاطر ڌاتوءَ جون ٺهيل آرسيون پڻ موجود هيون. هار سينگار لاءِ ميزون به هيون، جن تي سڄي سينگار جئ سٽ سٽيل هوندي هئي.

اڃا وڌيڪ ڇا گهربل هون! هڪ شيءِ برابر رهجي ويئي - زيور. موهن راڄ جي ماڻهن کي زيورن جو خاص شوق هو. لڌل پتلن مان ظاهر آهي ته وڏن توڙي ننڍن،زالن کي مردن کان سرس، ۽ وڏن کي ٻارکان وڌيڪ. زيور علحده ڌاتن، جهڙوڪ سون، چاندي، پتل شيشي جهڙين چمڪي وارين لئين، سپيءَ، ٺڪر وغيره شين جا ٺهيل هوندا هئا. موهن جي دڙي مان لڌل زيورن مان ائين پيو سمجهجي ڄڻ ته هاڻوڪا گهڙيل آهن. سندن ٺاهڻ جو ڍنگ، زيب زينت ۽ بيهڪ ڏيکارين ٿا ته نه فقط ٺاهيندڙ قابل هئا، پر پائيندڙ به شوقين هئا. چنڌيءَ پائڻ جو رواج گهڻو ۽ عام هو. اُها نه فقط وار سڌا رکندي هئي، پر پائيندڙ جي سونهن به سرس ڪندي هئي. چنڌيون اڪثر ڌاتن جون ٺهيل هونديون هيون. اهي ته هيون ساديون سوديون چنڌيون، پر ڪن تي نقشي جو ڪم به ٿيل هوندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن چنڌيءَ جي هيٺئين ڀاڱي ۾ ٿيل ٽنگن مان ننڍڙا ڦندڻ به لٽڪايا ويندا هئا، جن مان نڪ جي سنوت مٿان جيڪو زيور لٽڪندو هو سو پاسي وارن کان وڏيرو ۽ وڌيڪ چٽيل هوندو هو. ڪنن لاءِ نه فقط واليون ۽ ڪنڍل هئا، پر لڏڪڻن ۽ جهومڪن پائڻ جو رواج پڻ هو. پر موهن راڄ جا ماڻهو جيڪو چاهه گلي سينگارڻ ۾ وٺندا هئا، اوترو بدن جي ڪنهن به ٻئي ڀاڱي ۾ نه. ڳچيءَ لاءِ ڳلپٽن، چندن هارن، ٽه پٽين، پنج پٽين ۽ ست پٽين کان سواءِ ٻيا به ڪيترا زيور پائڻ ۾ ايندا هئا. ڳلپٽا اڪثر ننڍڙا داڻن جي لڙهن جا هوندا هئا. چندن هارن ۾ جڙت جو ڪم ۽ قيمتي پٿرن مان ٺهيل داڻن جي جڳ مڳ هوندي هئي، ٽه، پنج ۽ ست

پٽين ۾ خاص جدا جدا نگ ۽ قيمتي داڻن جون لڙهيون پوريءَ طرح پوتل ۽ ڏاتن مان ٺهيل وٽي رکندڙن (Spacers) جي آڏار تي سڏيون ٻيهاريل هوندیون هيون. ان مان ظاهر ته موهن راڄ جا ماڻهو داڻن مان ٺهيل زيورن جا خاص شوقين هئا. ٻانهن لاءِ هوندا هئا چوڙا، ڪنگڻ، دستيون، تائٽ، ٻانهوٽا، بازوبند وغيره. تن ڏينهن ٻانهين جو رواج عام هو، پر ٻانهي عاج جي نہ، سپيءَ جي هوندي هئي. سونهن لاءِ ٻانهيءَ جي ڪن چوڙن تي سونا پٽ چڙهيل هوندا هئا. ڪرائيءَ مٽان دستيون پائيبيون هيون. موهن راڄ جون دستيون واهه جون جڙيل آهن! ناهيندڙن هن زيور گهڙڻ ۾ پنهنجي هنر جي ڪمالیت ڏيکاري آهي. دستين بعد سونن چوڙن جو وارو هو. اهي چوڙا گهٽو ڪري اندران پورا، لاڪ پريل هوندا هئا. ٺڪر جا چوڙا پٽ لڏا ويا آهن، جي اهڙا ٺهيل آهن جي جيڪر هاڻوڪن شيشي جي چوڙن جو ڪر ڏين. موهن راڄ جا چوڙا چگا زيب وارا آهن. پوءِ ٽيندي هئي ٻانهي چالو. ٽونٽ لنگهي ٻانهي مٽي ٽي ته آيو وارو تائيٽن ڪنگڻن ۽ ٻانهوٽن جو، جن جي ڪاريگري پنهنجي خاص طرز جي هئي. مطلب ته زالن جون ٻانهون زيورن سان جهنجهيون پيون هوندیون هيون، چو ته مردن کي جهنجهيل ٻانهون ئي وٽندیون هيون. هٿ جي آڱرين کي سينگارن لاءِ قسمين قسمين منڊيون هوندیون هيون، جن جو ڊنگ علحدو هو. ٻانهن جي زيورن بعد وارو ايندو هو چيلهڪيءَ جو. موهن راڄ جون چيلهڪيون بہ بينظير آهن. لڏل چيلهڪين مان ظاهر آهي ته ناهيندڙن هن زيور تي نہ فقط ڳڇ نوز نچويو هوندو پر خاص محنت ڪئي هوندي. اهڙيون ناهوڪيون چيلهڪيون ناهڻ ستڑو ڪر ڪينهي. چيلهڪيون اڪثر مضبوط ڊگهن داڻن جي لڙهن جون بيهارڻ لاءِ ڏاتن جا ٺهيل وٽي رکندڙ (Spacers) ڪر آندا ويندا هئا. باقي رهيا مرا ۽ پير. مرن لاءِ ته هوندا هئا لورا، ڪڙيون ۽ پازيب. پيرن جي آڱرن ۾ بندرن وغيرهه پائڻ جو رواج هو يا نہ، سو پڪ سان چئي نٿو سگهجي، چو ته لڏل زيورن مان ڪي بندرن وانگر لڳن پيا، پر سچ پچ انهيءَ ڪر ايندا هئا يا ڪنهن ٻئي، ان جي تصديق ٽي نہ سگهي آهي. ٻيو ته پير ۽ آڱريون لڏل پتلن ۾ چٽيءَ طرح نڪتل نہ آهن، جن مان هوند خبر پوي ته انهن زيورن پائڻ جو رواج هو يا نہ. مرد اڪثر چنڊيون، منڊيون، چيلهڪيون ۽ ڪڙيون پائيندا هئا. باقي

زالون ته پاڻ کي هميشه وانگر زيورن سان بنهه جکڙي ڇڏيندیون هيون. موهن راڄ جا زيور کي اهڙا جهڙا کين هئا جو ٿوُ کٽا کري ڇڏجن. مٽن اها کاريگري ٽيل آهي ۽ اهو زيب اٽن، جو اڄ بہ زيورن جا شوقين سندن پوري قدر کرڻ کان رهي نہ سگهندا. سرجان مارشل جهڙي آزمودگار عالم جو اهو رايو آهي ته موهن راڄ جي زيورن جي چمڪ، ڏمڪ ۽ بيهڪ اهڙي آهي جو ائين پيو پائنجي جڏڪ هي زيور لنڊن جي جواهري بازار جي ڪنهن دڪان جا آهن ۽ نہ ڪنهن پنجن هزار ورهين واري زير زمين قديم آثار مان نڪتل. موهن راڄ ۾ هار سينگار جي مٽي کيل بيان مان هڪ ڳالهہ خاص ڌيان لهڻو. سينڌ سرمي جي ايڏي شوق مان ظاهر آهي ته موهن راڄ جي زماني ۾ استرين کي ڪم ڪار ۽ اڄ وڄ جي آزادگي هئي. جيڪڏهن هو گهر جي چوديوارن اندر قابو کيل هجن ها ته پوءِ زيورن سان پاڻ سجائڻ ۽ ٻئي هار سينگار جوکين ضرور ئي کهڙو هو؟ ڏيک ويک ڪجي ئي ٻين کي ڏيکارڻ واسطي ٿو، ۽ نہ رڳو پاڻ کي خوش کرڻ خاطر. تنهن کري جيئن ته موهن جي دڙي مان پاڻ سينگارڻ جون پڌريون ثابتون ملي چڪيون آهن، جن جي پريوجن جي پڪ آهي، ان مان پانئجي ٿو ته موهن راڄ ۾ استري ذات کي پورن آزادگي هئي، جنهن کري هو پرشن وانگر نہ فقط دنيا جي نعمتن ماڻڻ جون حقدار هيون، پر ان زماني جي اوڄ سيبتا حاصل کرڻ ۾ مردن سان پاڳي پائي بہ هيون.

ان کان سواءِ موهن راڄ جا هنر ۽ ڪارخانا بہ پنهنجي اهميت رکن ٿا. انهيءَ ڪهني زماني ۾ سنڌو ديش ۾ ڪپڙي اُٽڻ جا آڏاڻا هوندا هئا سوتي ڪپڙي جا ڪجهہ ٽڪر، جي موهن جي دڙي مان لڌل زيورن جي پيتين ۽ ڊاکئن سان چهٽيل آهن، تن جي باريڪ جاچ بعد ثابت ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ پنج هزار ورهيه اڳ اوچيءَ ڪپهہ مان ڪپڙو ٺهندو هو. اها اچرج جي ڳالهہ نہ آهي، چو ته سنڌو ديش آڳاٽي زماني جي ملڪن ۾ پنهنجي سوتي ڪپڙي سبب ئي مشهور ۽ معروف هو. سوتي ڪپڙي کي فرات ۽ دجلہ واريءَ وادیءَ ۾ 'سنڌو'، يونان ۾ 'سنڊان' (Sindan) ۽ مصر ۾ 'سينڊل' (Sendal) کري ڪوٺيندا هئا. انهيءَ مان ظاهر آهي ته آد کان اهي ملڪ سوتي ڪپڙو حاصل ئي سنڌ منجهان ڪندا هئا.موهن جي دڙي مان ڪئين اکيچار چرخا لڌا ويا آهن، جي علحده علحده وستن جا ٺهيل آهن.

کي ڏکر جا، کي عاج جا ته کي وري شيشائين لئيءَ جا. انهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته چرخن تي سٺ ڪٽڻ ماڻهن جي عام ڪرت هئي، جنهن ۾ ڪهڙي به ڏسينگ شاهوڪار کي عار نه ٿيندو هو. انهيءَ ڪتيل سٺ مان آڏاڻن تي ڪپڙو اڻبو هو، جو نه فقط ملڪ جا ماڻهو ڪتب آڻيندا هئا پر ٻاهرين ملڪن ۾ وڪامڻ لاءِ به ويندو هو.

جوهر ۽ سون جي فن جي مهارت ته بيان ڪيل زيورن مان ظاهر آهي. زيورن جي بيهڪ، سندن سونهن، جدا جدا رنگن ۽ وستن جو پورن ميلاپ ۽ لاڳاپو، گهڙيندڙن جي باريڪ ڪر ۽ قابليت جو پوريءَ طرح اظهار ڪن ٿا. زيورن ۾ داڻن جو رواج ڏاڍو ٿي ڏنو. نه فقط جدا جدا رنگن جي پٿرن مان گهڙيل داڻن، پر سندن ڦريل ڍولن مان ماڻهن جي رنگين طبع ظاهر ٿي ٿئي. گهٽ ۾ گهٽ ٽيهن جدا جدا قسمن جي قيمتي پٿرن مان ٽيهن کان به مٿي نمونن جا گهڙيل داڻا موهن جي دڙي مان لڌل زيورن ۾ ڪر آيل آهن، جي ثابت ڪن ٿا ته ماڻهن جي پسنديءَ جو دائرو ڪيڏو نه وسيع هو! تنهن کان سواءِ داڻن جي گهڙت ۾ جا محنت ڪاريگرن ڪئي آهي تنهن جو قدر ڪرڻ پڻ آهي، پر انهيءَ کان اوکو ڪر آهي داڻي ۾ اهڙيءَ طرح ٽنگ ڪرڻ جو نه داڻو ٽٽي، ۽ نه وري سندس زيب ۾ ئي ڪاڪمي پوي. موهن راڄ جا داڻا ڪاريگر جي ڪمالیت جي بخوبي گواهي ٿا ڏين. داڻا نه فقط سنڌواسي استعمال ۾ آڻيندا هئا، پر ٻاهر پڻ موڪليندا هئا، جتي سندن گهٽو قدر ٿيندو هو ۽ ملهه به جهجهو ڪندا هئا.

موهن جي دڙي مان تورڻ جا ننڍا توڙي وڏا وٽ هٿ آياآهن، جو ائين پيو پائنجي ته خاص جوهرين جي ڪر آڻڻ ڪاڻ ئي جوڙيا ويا هئا. وڏا وٽ چگائي وزنائتا آهن اڪثر ننڍا وٽ شڪل ۾ ڇهه ڪنڊا ۽ وڏا مخروط آهن، ۽ اهڙن سخت پٿرن جا ٺهيل آهن جو جلد گسي نه سگهن. وڏن وٽن کي سولائيءَ سان ڪٽڻ لاءِ يا ته چوٽيءَ ۾ ٽنگ هوندو هون جنهن مان نوڙي لنگائي وٽ سولائيءَ سان سوري سگهبو هو. عالمن جو رايو آهي موهن راڄ جا وٽ دنيا ۾ قديم آثارن مان لڌل وٽن کان بهتر آهن، نه فقط هن لحاظ کان ته جٽاءُ ڪندڙ وستن مان ٺهيل آهن، پر تور جي لحاظ کان به. لڌل وٽن مان ائين پيو پائنجي ته هر ڪنهن گهر کي پنهنجا وٽ

هئا، جيئن مالڪن کي پڪ ٿئي تہ شين جو جيڪو وزن چاهيائون ٿي، سو کين پورو ملي رهيو هو يا نہ، ۽ واپارين پنهنجن وٽن سان کين ٺڳيو تہ ڪين ٿي.

هڪ خاص ڳالهہ جا موهن جي دڙي مان ظاهر ٿئي ٿي سا اها آهي تہ انهيءَ وقت اُتي جي ماڻهن کي لوهہ ۽ اُنجي ڪمائتي هئڻ جي ڪل ڪانہ هئي. ٽامو ۽ ٽامي ۽ قلعيءَ جو مرڪب (Bronze) ماڻهو برابر ڪم آڻيندا هئا. گهر جي ٿانون ۽ اوزارن ٺاهڻ ۾ اهي ڌاتو ڪم ايندڙ هئا، پر ڇاڪاڻ تہ ٽامي مان چهنبدار ۽ چلڪي واريون چيزون ٺهي نٿيون سگهن، تنهن ڪري اڪثر اهڙين وٿن لاءِ ٽامي ۽ قلعيءَ جو مرڪب (Bronze) ڪتب ايندو هو جو انهيءَ ڪم لاءِ خاص ڪارگر هو. موهن راڄ جي ماڻهن کي انهيءَ جي ڀليءَ ڀت ڄاڻ هئي سا ڌاتن مان ٺهيل لڌل مال مان نرنءُ آهي، تنهن کان سواءِ اهو پڻ ظاهر آهي تہ ماڻهو انهن ٻنهي ڌاتن کي ڪم آڻڻ جي مڙنئي ترتيبن کان چڱيءَ طرح واقف هئا. ڌاتن مان گهر جا ٿانو، جي اڪثر روپ ۾ ٺڪر جي ٿانون جهڙا هئا، ۽ پاڪيون، ڪاتيون، ڪپ، ڪهاڙيون، ڏاٽا، مڇين ڦاسائڻ لاءِ ڪنڍيون، ڇيڻيون ۽ بڻڇون وغيره اوزار ٺاهيا ويندا هئا.

ٻي ڳالهہ جنهنجو هيل توڻي ذڪر نہ آيو آهي، سا آهي ڪنڀر جي ڪرت. موهن راڄ ۾ ڪنڀر ڪاريگر جو زور هر جاءِ نظر پيو اچي. هر گهر مان لڌل شين مان معلوم ٿو ٿئي تہ گهر ۾ ڪم آڻڻ وارين شين مان نوانوي سيڪڙو شيون ٺڪر جون ٺهيل هونديون هيون. اُکريون ۽ ڪونڊا، چرخا ۽ چوڙا، مٽ ۽ مٽيون، دانگيون ۽ ديڳڙا، ڪوپ ۽ ڪُپڙا، ڍڪڻ ۽ بسيون، تنهن کان سواءِ اڪيچار ٿانو جي گهر ۾ ڪم اچن ٿا، سي گهڻو تهڻو ٺڪر جا ٺهيل آهن. سنڌ جا ڪنڀر اڄ بہ پنهنجي ڪاريگريءَ کان ديس پرديس مشهور آهن. سندن ٿانون جي چٽسالي توڙي بيهڪ کي پنهنجي رونق آهي. موهن راڄ جا ٿانو هاڻوڪن ٺڪر جي ٿانون کان صد بار بهتر آهن. نہ فقط هن لحاظ کان تہ مٿن ٿيل چٽسالي ۽ اُڪريل گلڪاري ناپيد آهي، پر هن لحاظ کان بہ تہ باهہ جي توَ جي لهس هر هنڌ پوري آيل آهي. عالمن جو رايو آهي تہ سندن رنگ ڍنگ ۽ روپ چيني ۽ جنڊيءَ جون سڪون ٿو لاهي. موهنَ جي دڙي مان لڌل وڏا مٽ ۽ ڪُپڙيون ڏسڻ وٽان

آهن . مٽ ايڏا وڏا آهن جو منجهن ٻن مڻن کان بہ سرسيرو مال ماپي وڃي، شايد اُهي مٽ انهي زماني ۾ گندين جو ڪم ڏيندا هئا. مٽن جي ٻاهران چڱو رنگ روپ چڙهيل آهي، باقي هيٺيون حصو سادو سودو آهي، ڇو تہ باقي هيٺيون ڀاڱو زمين ۾ ئي پوريو ويندو هو، جنهن جي ڪري مٿس چٽساليءَ جي محنت اجائي وڃي ها. ننڍيون ڪپڙيون وري اهڙيون پتنيون آهن جو منجهن زناني هارسينگار جي شين رکڻ کان سواءِ سندن ضرورت ئي محسوس نہ ٿي ڪري سگهجي. جهڙيءَ طرح اڄ بہ سنڌ ۾ ڪنڀر ڪمائتو آهي، تهڙي طرح انهيءَ زماني ۾ بہ هن پنهنجي لائق حيثيت حاصل ڪئي هئي.

موهن راڄ جا هنر ۽ ڪاريگريون تہ گهڻيون ئي چڱيون، پر ماڻهن جي وندر جو ڪهڙو پرٻند ڪيل هو سو معلوم ڪرڻ بہ ضروري آهي. موهن راڄ جون وندر لاءِ وٿون نہ فقط ڏيکارن ٿيون تہ ماڻهن کي ڪيتري فرصت هئي ۽ هو انهيءَ کي ڪيئن واجبي طرح ڪم آڻيندا هئا، پر انهيءَ سان گڏ وٿن. ٺاهڻ ۾ جا ڪاريگري ڪم آيل آهي، تنهن جي پڻ منجهائن خبر پوي ٿي. موهن راڄ جا رانديڪا گهڻن قسمن جا ۽ علحدين جنسن وارا آهن، جنهن مان روشن آهي تہ ان وقت جي ٻارن کي هن زماني جي نينگرن وانگر رانديڪن جو شوق هو، خواه هو شاهوڪار هئا يا غريب. رانديڪا اڪثر ٺڪر، شيشائين لئي، سپي ۽ عاج جا ٺهيل هئا. رانديڪن جا قسم ڪئين هئا، جن مان جهنجهڻا سيٽيون جيتوڻيڪ ٺڪر جا ٺهيل آهن، تہ بہ اهڙا تہ پوري طرح پڪل آهن جو منجهائن هڪ بہ ڀڳل نہ لڌو ويو آهي. سيٽيون گهڻو ڪري ڪنهن پکيءَ جي روپ ۾ ٺهيل آهن. ڇاڪاڻ تہ سيٽين جو ٺڪر پورو سيڪيل آهي، تنهنڪري واءَ ڀرڻ سان منجهائن آواز تکو ۽ تيز ٿو نڪري. ٺڪر جون ڍڳي گاڏيون بہ واه جون آهن- نس پس موهن جي دڙي جي آس پاس هن وقت هلندڙ گاڏين جهڙيون پييون لڳن. ڪن حالتن ۾ سندن سڀ اسم سالم لڌا ويا آهن، جن مان ٺاهيندڙن جي ڪاريگريءَ سان ثابت ٿو ٿئي تہ انهي ڪهني زماني ۾ پڻ اڄ ڪلهہ جهڙيون سنڌ جي ڳوٺن واريون ڍڳي گاڏيون ڪم اينديون هيون. هڪ ڍڳي گاڏي ۾ نہ فقط چيڪلا وغيره اوزار سالم لڌا ويا آهن، پر انهن سان گڏ گاڏيءَ سان ٻڌل ڍڳا ۽ گاڏيءَ هڪليندڙ پڻ. گاڏيءَ واري جي هٿ ۾

چهبوڪ جهڙي چيز آهي، جنهن سان ڏڳا هڪلي گاڏي هلائي رهيو آهي. ٻي گاڏي ٻين اسمن سان گڏ ڊڪ سوڏي لڏي ويئي آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ته ڪڙمين کي اَن ڏوئي ٻاهر نيڻ لاءِ اهڙيون گاڏيون ڪر ايندیون هيون. تنهن کان سواءِ کي راندیکا لڏا ويا آهن جن جا کي کي عضوا چري پري پڻ سگهن ٿا. اهڙن راندیکن ۾ منهن لوڏيندڙ ٻانهون چورينڊڙ پولڙا خاص ڏيان ڇکائين ٿا.

راندیکا ته ٿيا ٻارن جي وندر لاءِ،وڏن لاءِ ته اهي وٿون ڪر جون نه هيون. انهن لاءِ وري موهن راڄ ۾ ڪجهه ٻيون راندیون هيون، جن سان فرصت جو وقت ڇگيءَ ريت گذري سگهيو ٿي. ڏسڻ ۾ ٿو اچي ته وڏن کي خاص ڪري چوپڙ جهڙيون راندين کيڏڻ جو شوق هو. موهن جي دڙي مان نه فقط ڇهه ڪنڊا لوڊي (Ludo) وارا ڇڪا، پر ڊگها چوپڙ جا ڊارا پڻ اکيچار لڏا آهن، جي جدا جدا جنسن جهڙوڪ عاج، ڪڪر، شيشائين لئي وغيره جا ٺهيل آهن. اهو ڏيکاري ٿو ته غريب توڙي شاهوڪار چوپڙ جهڙين راندين ۾ چاهه وڻندا هئا. لڏل ڊارن مان کي اهڙا ته سنها گهڙيل آهن، جو هاڻوڪن بهترين ڊارن سان بي ڏڙڪ ڪلهو هڻي ٿا سگهن. باقي رهيو سوال زالن جي وندر جو. لڏل پتلن مان ڏسجي پيو ته زالن ۾ ناچ جو گهڻو شوق هو. موهنجي دڙي مان کيترائي پتلا لڏا ويا آهن، جن ۾ زالون ناچ جي ڊنگ ۾ بيٺل آهن، انهن مان ائين پڻ پيو ڏسجي ته گائن وديا جو به انهيءَ زماني ۾ چگو مان هو. گائن وديا کانسواءِ ناچ ٿيڻ ناممڪن آهي.

سپيءَ ۽ عاج جي ڪر ۾ به موهن راڄ جا کاريگر پڙ هئا. جيتوڻيڪ عاج جو ٺهيل مال ٿورو لڏو آهي ۽ سپيءَ جو پڻ ايترو گهڻو نه، ته به لڏل شين مان ظاهر آهي ته کاريگرن کي پنهنجي فن ۾ چگي مهارت حاصل ڪئي هئي.

انهيءَ زماني ۾ موهن راڄ ۾ طبيب پڻ پنڌتي پيل کين هئا. هاڻي وانگر ڊاڪٽرن جي ڏر کانه هئي، پر ڪن جزوي دوائن جي پروڙ(جيڪي ڳڇ بيمارين ۾ ڪمائتيون ٿيندیون هيون)ضرور هين. موهن جي دڙي مان سلاجيت ۽ هرڙ جا سنگ لڏل آهن جي اڄ توڻي ڏيهي حڪيم عام طرح سان ڪيترين بيمارين ۾ ڪر آڻيندا آهن.

موهن راڄ جي متئين بيان مان ڇا اُهو مطلب ڪڍجي ته هن قديم تهذيب جي يادگار ۾ انسان فقط دنيا جي مايا ڄار ۾ هٿوراڙيون هٽي پنهنجو وقت ضايع ڪندو هو، ۽ ڪيس آتمڪ اُڌار جي ڪابہ سمڪ ڪانہ هئي ۽ نڪا ڪا اپلاڪا؟ ائين سمجهڻ نہ رڳو غلط ٿيندو، پر حقيقت جي خلاف پڻ. سچو انسان اهو آهي جو دين جي بہ رکي ۽ دنيا سان بہ پورو هلي. پر ڇاڪاڻ ته متي آيل بيان ۾ فقط موهن راڄ جي دنيوي ڪرت جو وستار آهي، تنهن ڪري ائين سمجهڻ صحيح نہ ٿيندو ته موهن راڄ جي ماڻهن کي ڌارمڪ ٻوجهہ نہ هئي. حقي واجبي ته ائين فرض ڪرڻ جڳائي ته جهڙي حد ڪمالیت کي موهن راڄ جا ماڻهو دنيوي وهنوار ۾ رسي سگهيا هئا، ڌارمڪ ڪاريہ ۾ پڻ جي وڌيڪ نہ، ته گهٽ ۾ گهٽ اهڙيءَ ساڳيءَ حيثيت رکڻ ۾ ضرور ڪامياب ٿيا هوندا. سچ آهي ته موهن راڄ ۾ ڌرم جو پيڇو، دنيوي ڪاريہ کان قدم اڳتي ئي هو. لڏل مال مان ظاهر آهي ته هن قديم آثار جي اوج جي زماني ۾ نرمڪ، مهايوگي، پسوپتي، نٽ راجيہ شومهراج ۾ ئي ماڻهن جو ويساهہ هو. هر هڪ گهر ۾ سندس مورتي براجمان هئي. نہ رڳو ايترو پر نٽ راجيہ جي لڪشڻن، لنگ ۽ ترسول، جي پڻ موهن راڄ ۾ پوڄا ٿيندي هئي. مورتي استاپن ٽيل هنڌن تي نٽ راجيہ اڳيان نرتڪين جو ناچ ٿيندو هو، جنهن ۾ پوڄاري اهڙو ته مگن ٿي ويندا هئا جو دنيا جي سڌ بڌيلجي سروورياپڪ سوامي سان هڪ ٿي اندر جي شانتي پائيندا هئا. شو مهراج سان تعلق رکندڙ شڪتين ۾ پڻ ماڻهن جو وشواس هو، خاص ڪري جنني جڳہ ماتا ۾. وڻن، ٻوٽن ۽ نانگن جي شيوا پڻ ڪرڻ ۾ ايندي هئي. ان کان سواءِ ماڻهو پرمي بہ هئا، نظر ٽارڻ، پوت پريت کان بچاءُ ڪرڻ وغيره مطلبن واسطي تعويذ ٻڌندا هئا ۽ رکيائون پائيندا هئا. ڌارمڪ ڏس ۾ موهن راڄ جو ايترو ئي اپياس هو جيترو دنيوي ڪارج ۾.

جي ائين هو ته پوءِ راڄ زمين دوز ڪيئن ٿيو؟ چون ٿا ته ڪنهن اگهور پلڪ ۾ راڄ جي مالڪ وهلور وجي پٽ پرايو، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو هڪ قديم تهذيب جو اعليٰ مرڪز دنيا جي پٺيءَ تان هڪ لحظي ۾ ميسارجي ويو، جو صدين بعد ڪوٽيو ويو آهي ۽ سندس جلوو ۽ جوهر دنيا اڳيان دوباره چمڪي اُٽيو آهي. انهيءَ سبب جو پاراتي جو اثر شايد

پورو ٿي چڪو آهي. موهن راڄ ! بيشڪ تون سنڌوءَ جي ڪنڌي تي براجمان هئين!! تنهنجي اوڄ ۽ موج واري رونق سنڌ وري ڪونہ ڏٺي. رکجي اميد تہ وري ڪو اهڙو جلوو جمال ظهور ۾ ايندو؟

متئين ليک ۾ پيش ڪيل حقيقتن لاءِ ڏسو:-

1) ليکڪ جو انگريزي ۾ ڪتاب: اينشنٽ سنڌ
2) سرجان مارشل: موهن جو ڏڑو۽ سنڌو ماڻر جي تهذيب جلد 1 کان
3) ڊاڪٽر مئڪي: موهن جي ڏڑي جي ٻيهر کوٽائي جلد 1 کان 3.
4) ڊاڪٽر مئڪي:سنڌو تهذيب.
5) فادر هيراس جا موهن جي ڏڑي تي مضمون.
6) سوامي شنڪر آنند:سنڌو ماڻر جي ويڪ ثقافت.

---

4. مهن جو دڙو

جواهر لال نهرو/ ارشاد احمد شيخ (آدرش)

مون اڃان هندستان جي سنڌو ماڙيءَ جي پراچين سڀيتا ۽ مهن جي دڙي تي اڀياس پئي ڪيو ته تازو ئي هڪ وڏو ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿيو آهي، جنهن ۾ اها وارتا ڏني ويئي آهي، جنهن جي ايا تائين ڄاڻ ملي نه سگهي آهي. هيءُ ڪتاب انهن ماڻهن سهيڙيو آهي، جن جي حوالي کوٽائيءَ جو ڪم سونپيل هو ۽ هنن پنهنجين اکين سان ڏرتي ماءُ جي ڪک مان هڪ دٻيل شهر نروار ٿيندي ڏٺو. اڃان اهو ڪتاب منهنجي هٿن تائين نه رسيو آهي، ڪاش ! هتي پڙهڻ لاءِ ملي ها!! تنهن هوندي به انهيءَ ڪتاب تي ڇپيل تبصرو پڙهيو اٿم، جنهن مان ڪجهه ٽڪرا توهان جي ڄاڻ لاءِ به ڏيان ٿو ته جيئن مون سان گڏ توهان به پنهنجي ڄاڻ ۾ اضافو آڻيو. سنڌو ماڙي جي سڀيتا نهايت ئي حيرت ۾ وجهندڙ آهي، جيئن جيئن ان جو اڀياس ڪبو، تيئن تيئن عجب رنگ پسجڻ ۾ ايندو. ان لاءِ پراچين اتهاس جي آڳاڻي داستان کي پل کن لاءِ وساريندي هن ڏيهه جي پنج هزار ورهيه اڳ واري سمي جو سير ڪريون ته هوند سهائيندڙ لڳندو.

مهن جي دڙي سڀيتا جي باري ۾ اهو ئي اندازو آهي ته اها پنج هزار ورهيه اڳ جي سڀيتا آهي ۽ ان زماني ۾ اهو ماڳ هڪ سندر شهر ۽ سڌريل قوم جو آستانو هو، جيڪو هوريان هوريان ورهين پڄاڻان اوج تي پهتو هوندو. سرجان مارشل کوٽائيءَ جي ڪم جو نگهبان، هن ڪتاب ۾ خيال ظاهر ڪري وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته، "مهن جو دڙو ۽ هڙاپا بابت هڪ ڳالهه پڌري پٽ آهي ته جنهن سڀيتا جا اهجاڻ جيڪي انهن ماڳن تان نروار ٿيا، سي نئين سڀيتا سان لاڳاپيل نه آهن پر پراچين ۽ هندستان جي زمين ۾ پنهنجون پاڙون پختيون ڪري چڪا هئا ۽ لڪين ماڻهن جي گڏيل ڪوششن جو نتيجو هئا، انهيءَ ڪري هندستان جو ڳاڻيٽو به ايران، عراق ۽ مصر جي ملڪن سان گڏو گڏ ٿيڻ ڪپي،جتي به انساني سڀيتا جي شروعات جو نماءُ ٿيو."

شايد مون اڃا تائين توهان سان هڙاپا جي باري ۾ ذڪر نہ ڪيو آهي، اهو ماڳ پنجاب جي اوپر ۾ آهي، جتان بہ مهن جي ڏاڙي مان لڏل اهجاڻن وانگر قتل نشان پڻ کوٽي ڪڍيا ويا آهن.

مهراڻ ماڙيءَ جو سير ڪندي، اها جاڻ ملي ٿي تہ اسان نہ رڳو پنج هزار ورهيہ اڳ پر ان کان بہ گهٽو آڳاٽي سمي جڏهن انسان وستي وسائڻ ۽ جاين جوڙڻ جو هنر سکيو هو، تڏهن مهن جي ڏاڙي جو عروج هو ۽ آريا اڃا پارتي پونءِ ۾ نہ آيا هئا، پر تنهن هوندي بہ انومان ڪڍجي ٿو تہ هندستان جي ٻين پاڳن ۾ نہ پر پنجاب ۽ سنڌ ۾سڌريل ۽ اوج تي رسيل قوم ۽ ساڳي نموني واري اها سيبتا هٿ وسيڪو (موجود) هئي، جيڪا عراق ۽ مصر جي سيبتا سان گهٽي ڳاڻي ملندڙ جلندڙ هئي، پر ڪجهہ ڳالهين ۾ بہ هٿ وڌيڪ هئي.

مهن جي ڏاڙي ۽ هڙاپا جي کوٽائيءَ ويل جيڪي آڳاٽا اهجاڻ مليا آهن، سي من موهيندڙ ڳالهہ پوندڙ آهن. خبر ناهي تہ هندوستان جي زمين ۾ اڃان ڪيترا دل پسند اهجاڻ ۽ ماضيءَ جون يادگيريون دفن ٿيل هوندیون. ان ڳالهہ مان اهو انومان پڻ ٿئي ٿو تہ هيءَ سيبتا پوري ڏيهہ اندر پکڙيل هوندي، نہ رڳو مهن جو ڏاڙو يا هڙاپا تائين دنگ هوندو. پر ڏاڙو وجي تہ ٻئي ماڳ بہ هڪ ٻئي کان گهٽو پري آهن.

هيءُ اهو زمانو هو، جڏهن پٿرجي ٽانون ۽ هٿيارن جو واهپو هو ۽ ان سان گڏوگڏ ٽامي ۽ پتل جون شيون بہ شروع ٿيون هيون. سرجان مارشل هن ڪتاب ۾ اهي ڳالهيون بہ لکيون آهن، جهڙوڪ سنڌو ماڙيءَ جي سيبتا مصر ۽ عراق جي سهيوڳي سيبتا کان نرالي ۽ مٽانهين هئي. هو وڌيڪ لکي ٿو تہ "ڪجهہ نمايان خاصيتون اهي بہ هيون تہ ڪپڙي اٽڻ لاءِ ڪپهہ جو استعمال ان زماني ۾ رڳو هندستان تائين هيو ۽ اولهندي وارن وٽ ٻن يا ٽن هزار ورهين کان پوءِ شروع ٿيو. ان کانسواءِ آڳاٽي اتهاس ۾ مصر، عراق يا اولهندي کنڊ جي ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ اهڙن وٽندڙ حمامن ۽ عام رهواسين جي رهڻ جي سکي گهرن جو مثال ملڻ محال آهي ،جيئن مهن جي ڏاڙي مان نروار ٿيا آهن. ذڪر ڪيل ملڪن ۾ ديوتائن جا شانائتا مندر ۽ بادشاهن جا محل ۽ مقبرن جي اڏڻ تي نہ رڳومحنت ڪئي ويندي هئي، پر پيسا پاڻيءَ وانگر وهايا ويندا هئا، پر

عام ماڻهو منڊيءَ جي جهوپڙين ۾ جيون گذاريندا هئا. سنڌ اندر حالتون ان جي ابتڙ هيون. هتي سڀ کان سندر اهي عمارتون آهن، جي عام رهواسين جي آرام لاءِ جوڙيون ويون هيون. "

هڪ ٻئي هنڌ لکي ٿو ته، " سنڌ جي وادين جو فن ۽ مذهب به هڪ خاص شان رکي ٿو. ٻين ديسن ۾ ان دؤر جون جي اهڙيون شيون نه ٿيون ملن جيڪي پنهنجي بيهڪ جي لحاظ کان هنن شين سان ڪو ٿورو گهٽو ميلاپ رکنديون هجن. مثلن، رڍن، ڪتن ۽ ٻين جانورن جي منڊيءَ جا پتلا يا مهرن جا ٻڙا وغيره. انهن ۾ سڀ کان سهٽيون شيون، ننڍين ننڍين سڳن وارا، ڪپ نڪتل ڏاندن جون مورتيون آهن. انهن شين کي اوهان هڪ نهار سان سڃاڻي سگهو ٿا ۽ انهن جي بيهڪ ۽ سهڻائپ کان متاثر ٿيڻ کانسواءِ نه ٿا رهي سگهو. اهڙو فن جنهنجو ڪو مثال نه ٿو ملي. ٻن انساني مجسمن جي نفاست ۽ نزاڪت جو مثال مهذب يوناني دؤر ۾ به نه ٿو ملي. رهيو انهن جو مذهب ته ان ۾ بيشڪ اهڙيون ڳالهيون ملن ٿيون، جيڪي ٻين ملڪن ۾ به موجود هيون، اهي ڳالهيون آڳاٽي تاريخ جي هر مذهب تي لهن ٿيون، پر مجموعي طرح انهن جي مذهب ۾ هندوستان جو خاص رنگ ايڏو گهرو آهي جو موجوده هندو ڌرم ۾ ۽ ان ۾ فرق ڪرڻ ڏکيو آهي."

ڪاش! مان اهي هڙاپا جا مجسما يا انهن جون تصويرون ڏسي سگهان. اهو ممڪن آهي ته ڪڏهن تون ۽ مان هڙاپا ۽ موهن جي دڙي هلون ۽ من ۽ اکين سان اهي شيون ڏسون پرحالي تون پنهنجي پوناواري مدرسي ۾ پڙهندي رهه ۽ مان پنهنجي مدرسي ۾ جنهن کي ماڻهو دهره دون جو ضلعي جيل چوندا آهن.

5.سنڌو تهذيب جون ڪي خاص خصوصيتون

تاج صحرائي

مون ڪي خوشي آهي ته دنيا جي هن مشهور ۽ اهم ترين قديم ماڳ جي مطالعي جو موقعو نصيب ٿيو آهي. مان يقين سان چئي نه ٿو سگهان ته مون 'مهين جي دڙي' جو ڪيترا پيرا ذاتي طور مشاهدو ۽ معائنو ڪيو آهي. ساڳي وقت ڊاڪٽر مائيڪل جانسن، ڊاڪٽر ٽوزي، ڊاڪٽر اُڀي، ليڊي آريليو، پروفيسر ويرادي ۽ ڪن ٻين ڏيهي ۽ پرڏيهي ماهرن جي رهنمائي، رفاقت ۽ سنگت ۾ ته 'مهين جي دڙي' جو معائنو ۽ مطالعو ڪيو آهي، تنهن کان سواءِ هن دڙي ۽ سنڌو تهذيب تي لکيل ۽ چپيل مواد جو به ڇگي ڇاگي اڀياس ڪيو آهي. ان اڀياس ۽ مشاهدي کانپوءِ مان سمجهان ٿو ته ڪن ٻين ڳالهين ۽ نقطن کان سواءِ مهين ۽ هڙاپا جي تهذيب هيٺين ٽن چئن سببن ۽ نقطن ڪري، دنيا جي سيني قديم تهذيبن ۾ وڌيڪ اهم، مڪمل، اعليٰ، ممتاز ۽ مٿاهين سمجهي وڃي ٿي.

(1)قدامت ۽ وسعت سبب (2)عوامي فلاحي سبب (3)حرفت ۽ صنعت سبب (4) پائيداري ۽ افاديت سبب.

(1)قدامت ۽ وسعت

مون کي بلڪل صاف ۽ چٽيءَ طرح سان ياد آهي ته اسڪولن ۾ تاريخ جا سبق پڙهائيندي، اسان کي اهو ٻڌايو ويندو هو ته هندوستان جي آرين جي اچڻ کان اڳي اڄ آريہ رهندا هئا. اهي رنگ جا ڪارا هئائ بي ڊولا ۽ بدشڪل هئا. غارن ۽ جهنگلن ۾ رهندا هئا. شڪارڪري، ڪچو گوشت کائيندا هئا. جهنگلي ٻوٽن ۽ ميون تي گذارو ڪندا هئا. نانگن، وڻن، پاڻي، چنڊ، سج ۽ ستارن وغيره جي پوجا ڪندا هئا. ٽولن ۽ گروهن جي صورت ۾ رلندا ۽ ٽڪندا رهندا هئا، وغيره وغيره. انهن جي ابتڙ آريہ سڌريل هئا. هارپو ۽ پوکي ڪندا هئا. گهرن، پاڙن ۽ ڪٽنبن جي صورت ۾ رهندا هئا. ڪاڌو پچائي کائيندا هئا. ديوتائن جي پوجا ڪندا هئا. ڌرمي ڪريا ڪرمن ۽ بلين چاڙهن جا رواج آرين ۾ عام هئا. انهن ۾ ذات پات ۽ پنگتي رسمون ۽ ريتون به جام هيون.

حقيقت ۾ ’آريہ‘ لفظ، انهن گروهن ۽ قبيلن پنهنجي لاءِ گهڙيو، جن اتر- اولهہ هندستان ۾ جنگي هٿيارن، قوت ۽ فن جي زور تي پنهنجون رياستون قائم ڪيون هيون. آريہ ويدن واري سنسڪرت ڀاشا جو لفظ آهي جنهن جي معنيٰ آهي سڌريل، شاهاڻو، ڌاريو (Cultured Noble Stranger)

محترم سراج ۽ ڪن ٻين عالمن آريہ لفظ کي ’آري- هاري‘ لکي ان جي معنيٰ پوکي ڪندڙ ڄاڻائي آهي. جيتوڻيڪ آريہ لفظ انهن ماڻهن لاءِ بہ استعمال ڪيو ويو آهي جيڪي ’هندي – پارسي‘ ٻولي ڳالهائيندڙ هئا. انهن جنگي جنوني، قتل ۽ غارتگري ڪندڙن کي اتر اولهہ جي بنيادي ۽ اصلوڪي رهواسين (دراوڙن) سان بي انتها ساڙ، حسد، بغض ۽ ڪينو هو، ڇاڪاڻ تہ اُهي کانئن (آرين) وڌيڪ سڌريل، سلجهيل، سياڻا، سائنسدان، ڏاها ۽ امن ۽ آسوگي پسند شهري هئا.

هن مهل تائين سڀن کان وڌيڪ پراڻو ماڳ جيڪو لڏو ويو آهي، سو جيريڪو (Jericho) آهي. هي ڦٽل ماڳ اردن ملڪ (Jordon) جي اولهہ ۾ جده جبل جي دامن ۾ واقع آهي، جتان لنگهي مردار سمنڊ (Dead Sea) تائين پهچي سگهجي ٿو. ڦٽل ماڳ جي ڀرسان هڪ قدرتي واهي وهندي هئي، جنهن جو سرچشمو جده جبل ۾ واقع هو. اها واهجي سنڌ جي واهين، (نئنگ، گاجي شاهہ، ڪائي، گوراندي، پانڌي وغيره) وانگر شهرين جي پوکي ۽ پيئڻ جي ضرورتن کي پورو ڪندي هئي. اهو قديم ترين ڦٽل ماڳ، هن وقت 60 فوٽ اوچو، هڪ هزار فوٽ ڊگهو ۽ پنج سئو فوٽ موڪرو، دڙي جي صورت ۾ بيٺو آهي. ان ڦٽل ماڳ جي عمر ٿلهي ليکي اٺ هزار سال ق.م ڪٿي ويئي آهي. هن ماڳ جي هيٺين تهن مان ڪنهن بہ قسم جو ٺڪراٽو نہ ٿو ملي. ياد رکڻ گهرجي تہ نئين پٿر واري دوَر(Neolithic) جي ماڳن ۾ هي قديم ترين ماڳ آهي. هن ماڳ جو ذڪر انجيل مقدس ۾ بہ آيو آهي.

دنيا ۾ ان مکيہ قديم ماڳ کان پو جيڪي ٻيا پراڻا ماڳ مليا آهن، انهن مان هيٺيان ماڳ قدامت جي لحاظ کان سنڌ ۽ بلوچستان ۾ واقع آهن. مهر ڳڙهہ نوشيره (بلوچستان ۾ ڇهہ هزار سال ق.م) آمري (سنڌ ۾ چار هزار سال ق.م) ڪوٽڏجي (سنڌ ۾ ساڍا ٽي هزار سال ق.م) مهين جو دڙو (سنڌ ۾ ٽي هزار سال ق.م) ۽ هڙاپا (پنجاب ۾ ساڳئي دوَر وارو) آهي

سيئي ماڳ قدامت جي لحاظ کان مصر ۽ سمير جي قديم ماڳن جا همعصر ليکي سگھجن ٿا، سواءِ مھر ڳڙھ نوشيره جي، جنھن ماڳ جي عمر، ھن وقت اٺ هزار سال چئي وڃي ٿي، جيڪا مصر ۽ سمير جي تھذيبن جي عمر کان ٽي هزار سال وڌي آهي ۽ مصر ۽ سمير جي تھذيبن کي ٽي هزار سال ق.م سمجھيو وڃي ٿو. مصر جي تھذيب، تاريخ جي دوَر 3188 ق.م کٹي ويئي آهي. ساڳي طرح سمير جي تھذيب جي عمر بہ ٽي هزار سال ق.م چئي وڃي ٿي.

اھا حقيقت ياد رکڻ گھرجي تہ مھين _ هڙاپا تھذيب جا پھريان ۽ منڊ وارا ماڳ کير ٿر منچر زون ۾ واقع آهن. مھين هڙاپا تھذيب جي ابتدا ڳوناڻن سماجن سان ٿي هئي. انھن ڳوناڻن سماجن جو بالغ دور، مھين هڙاپا تھذيب جا مرڪزي شهر آهن، جن کي مغربي محققن جي اھا وڏي غلطي سمجھڻ گھرجي، جو انھن ٻين ماڳن کي گھٽ اهميت ڏني.

وسعت

ڪجھ سال اڳ، مان سنڌو تھذيب جي ماڳن کي ٽکنڊي جي شڪل ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪندو هوس. يعني اتر ۾ ٽل، اولھ ڏکڻ ۾ اوٽل ۽ ڏکڻ اوپر ۾ لوٽل، پر نئين کوجنائن کانپوءِ ٽکنڊو ڦري چوڪنڊو ٿيو آهي. هن وقت اتر اولھ واري ڪنڊ ۽ ان جي آس پاس وچ ايشيا جون رياستون ۽ افغانستان اچي وڃي ٿو. اتر اولھ ڪنڊ تي دهلي، پاڻيپٽ (پيٽ پٽ) ۽ روپر (سملا) وغيره جا ماڳ اچن ٿا. ڏکڻ اولھ ۾ ستن جڳن جو دڙو يا ۽ ستين جو ڪوھ يا ستين جو ڪوھ عربي سمنڊ مٿان، ايران جي سرحد تي واقع آهن. اهي ماڳ ڪراچي کان اولھ ۾ ٽي سو ميل پري آهن، جڏهن تہ اوپر ڏکڻ ۾ کاڻياواڙ، گجرات ۽ ڪنبي نار (Gulf of Cambay) تي چاليھ ماڳ مليا آهن جي سنڌو تھذيب جا ماڳ آهن، جن مان رنگپور ۽ لوٽل تمام گھٹو مشهور آهن. هڪ طرف ستن جڳن جي دوَر واري دڙي ۽ روپرجي وچ ۾ هڪ هزار ميلن جو مفاصلو آهي تہ ٻئي طرف جڳن ۽ رنگپور وچ ۾ مفاصلو ساڍا ست سئو ميل ٿيندو، انھن حقيقتن کي ڏسندي سر مارٽيمر ويلر لکيو آهي تہ سنڌ تھذيب وارن کي مجموعي طور اٺ سو ميلن ۾ ساموندي ڪناري تي قبضو هوندو.

The research has extended the Indus Civilization for down the west coast giving the Indus people in aggregate no less than eight hundred miles of sea board with what bearing upon their maritime activities remains to be explored. -The Indus Civilization: p-2 Sir M. Wheeler.

مون پٽين جي باري ۾ هڪ مختصر مگر جامع مقالو لکي، سر ويلر جي خواهش کي کنهن نہ کنهن حد تائين پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان مقالي ۾ مون ثابت ڪيو آهي تہ پٽي لوڪسندڙ جا اهي ناکئا وٽجارا هئا، جن سنڌي پٽئي، ململ ۽ پٽي ڪپڙي جون واپاري ڪونيون پونچ سمنڊ (Mediterranean Sea)جي چوگرد ملڪن ۾ قائم ڪيون هيون. انهن واپاري مرڪزن ۽ بازارين پوءِ ترقي ڪري، شهري رياست (City State)جي صورت اختيار ڪئي هئي. ڪارٿيج، ٽراءِ، سڊن، اڪري (Acre) يوتيڪا، (Utica) ڪاردز (Cardiz) وغيره پٽين جا مشهور بندر ۽ شهر هئا، انهن شهري ۽ ساموندي بندر رياستن کي پنهنجا الڳ الڳ سڪا هئا.

هن مهل تائين اهو سمجهيو ويندو هئو تہ دنيا جا پهريان سموندي واپاري فينيشنس (Phoenicians) هئا. فينيشنس جي ڪن نڪر جي ٽانون مٽان جيڪي اکر لکيل مليا آهن، سي هوبهو سنڌو تهذيب جي قديم ترين بوليءَ جي اکرن سان مشابهت رکن ٿا، جيڪا پڪي ۽ پختي ثابتي آهي تہ فينيشنس پٽين جي اولاد مان هئا ۽ پٽي لوڪ سنڌو ڏرتيءَ جا بنيادي ۽ اصلوڪا رهواسي هئا، انهن کي ويدن جي ديوتائن جي رشين سنڌ جا گنهگار شهري سڏيو آهي.

The Sinful Inhabitants of Sindh. Pithwalla-Historical Geography of Sindh p-44.

ان ساڳي خصوصيت يعني سنڌو تهذيب جي وصعت جي باري ۾ پاڪستان جي قديم آثارن جو سابق ڊائريڪٽر جنرل ڊاڪٽر رفيق مغل لکي ٿو تہ،

The evidence has shown that the area covered by the Indus was larger than any of the known civilizations of the world.

ڊاڪٽر مغل ان ساڳئي مقالي ۾ هڪ بي عجيب ۽ غريب ڳالهہ بہ لکي آهي، جيڪا ڊاڪٽر صاحب جي لفظن ۾ پيش ڪريان ٿو:

Lately Indian and some western archaeologists have been insisting on a change of name and former term Harappa Culture instead of the Indus Civilization. International Symposium on Moen Jo Daro 1973 p- 40

هڑاپن ڪلچرHarappan Culture پري هڑاپن Pre- Harappan Culture ۽ ارلي هڑاپن Early- Harappan Cultureانهن محاورن وڌو مونجهارو پيدا ڪيو آهي، جيئن ڊاڪٽر فيئر سروس جونيئر لکي ٿو:

The idea is troublesome if the term Early- Harappan linked with the term civilization. Dr.W.A.Fair Servis Jr. - The Roots of Ancient India — p xxiii

(2)فلاحي ۽ عوامي

سنڌو تهذيب جا مشهور ماڳ هڑاپا ۽ مهين آهن. انهن بنهي ماڳن جي چگي حد تائين، سائنسي نيمن مطابق کوٽائي ٻه ٽي آهي. کوٽائيءَ کان پوءِ اڏاوتن جي لحاظ کان مهين شهر ۾ جن جڳهين جا بنياد ڏسڻ ۾ آيا آهن، سي آهن، رهڻ جا گهر، درسگاهه، اناج جا گدام، وڏو تلاءُ، پُئنچائت هال، غسل خانا، بيٺڪون، وهار يا مٺ، زير زمين نالیون، رستا ۽ گهٽيون، ننڍا نامعلوم ڪمرا يا گهر.

قديم آثارن جي جن ٻه عالمن ۽ محققن، دنيا جي قديم تهذيبن جو نسبتي اڀياس ڪيو آهي، سي سڀ ان حقيقت تي متفق آهن ته سنڌو تهذيب جي گهرن جي اڏاوتن ۾ تن مکيه ڳالهين جو خاص خيال رکيو ويو آهي، پهريون: اڏاوتن جي مضبوطي، ٻيو. رهڻ وارن جي آسائش، آرام ۽ سهولت ۽ ٽيون: ٻوڏن کان بچاءُ. عمارتن کي ٻوڏن کان بچائڻ لاءِ، عمارتن جي بنيادن جون چريون وڌيڪ هيٺ کوٽيون ويندیون هيون. ڪمرن کي ٽڏي رکڻ، چتين جي ڪامن جي بار جهلڻ ۽ ٻوڏن کان بچاءَ لاءِ ضروري هو ته پٿيون ٽلهيون ناهيون وڃن. پٿيون سادیون، دروازا ويڪرا، لنگهه فقط گهٽين مان، گهر گهٽو ڪري هڪ ماڙ، ڏاڪٽيون سوڙهيون، اندريان يا ٻاهران، پٿين ۾ جارا، پڪيون مٽيءَ جي گاري سان لنبيل، اهي اڏاوتن جو خصوصيتون هيون. اهي ئي مکيه سبب آهن، جو سنڌو تهذيب جي ماڳن ۾، اسان کي ڏيڪ ويڪ وارن شاندار محلن، مندرن ۽ ماڙين جا نشان ۽ آثار ڏسڻ ۾ نه آيا آهن. جيتوڻيڪ اڏاوتن ۾ فقط پڪيون سرون

ڪتب آنديون ويون آهن. اڏاوتون گهٽو ڪري لون جي ٽان، پنجو ۽ مٽيءَ سان پريل ٽلهن مٿان تعمير ڪيون ويندیون هيون.

وهنجڻ جون ڪوٺيون

وڏي تلاءَ جي پرسان ڏکڻ ۾، ٻه فوت موڪري گهٽي آهي، ان گهٽيءَ ۾ اٺ وهنجڻ جون ڪوٺيون ٺهيل آهن. هر هڪ ڪوٺي اٽڪل نو ڏهه فوت ڊگهي ۽ ڇهه فوت ويڪري آهي، هر هڪ ڪوٺيءَ ۾ ڏاڪڻ ٺهيل آهي، جنهن مان اهو انومان نڪري ٿو ته هيٺين ڪوٺين مٿان ٻه ڪوٺيون اڏيل هيون، جيڪي شايد ڪپڙن بدلائڻ (Dressing Room) جو ڪم ڏينديون هونديون. ائين ٻه ٽي سگهي ٿ ته مٿان ڪوٺيون ٺهيل نه ٻه هجن، پر ڪليل ڪڏ يا ڪونا، اس سيڪڻ ۽ جهٽڻ لاءِ ڪم ۾ ايندا هجن. گهٽي ۾ وهنجڻ جو ڪوٺيون هڪ ٻئي جي سامهون اهڙي نمونيٰ ٺهيل آهن، جو ڪنهن ٻه صورت ۾ اوگهڙ جو سبب ئي نه ٿيون ٿي سگهن. چاڪاڻ ته ڪوٺين جا دروازا اهڙي نموني سان بيهاريل آهن. ڪوٺين ۾ پائدار ۽ سهٽي فرشبندي ٿيل آهي. هر هڪ ڪوٺيءَ ۾ پاڻيءَ جي نيڪال جو ٻه جوڳو بندوبست رٿيل آهي.

اهو وڏو تلاءُ (Great Bath) ۽ اهي وهنجڻ جون ڪوٺيون۽ گهر گهر ۾ ڪوهيون ثابت ٿيون ڪن ته سنڌو تهذيب وارن کي بدن يا جسم جي صفائي، سنائي ۽ پاڪائيءَ جو ڪيترو حد تائين اونو ۽ خيال هو. وڏي تلاءُ جي ويڑهاسي ۾ وهنجڻ جون ڪوٺيون ڊڪيل ۽ پاسائتيون، ان گمان کي هٿي ٿيون ڏين ته اهي ڪوٺيون عورتن لاءِ مخصوص هونديون ۽ مرد تلاءَ ۾ اشنان ڪندا هوندا. مان ان ڳالهه ڪرڻ ۾ ٻه نه هيڪندس ته چند گرهڻ، سورج گرهڻ، اماس، پورنماسي ۽ ڪن ٻين اهڙن موقعن ۽ ڏڻن وقت گڏيل اشنان جي رسمن ۾ تلاءَ ۽ ڪوٺيون ڪم ايندیون هونديون. گڏيل اشنان ۽ پاڪائي (Collective Ablutions) جو رسمون، ويدن جي هندن ۽ مانيءَ جي پوئلڳن، سنڌو سيبتا وارن کان لکيون هونديون.

وڏو تلاءُ

وهار ۽ وڏي تلاءَ جي وچ ۾ هڪ گهٽي آهي، جنهن کي ايشوري يا ڊرمي گهٽيءَ جو نالو ڏنو ويو آهي. ڊرمي گهٽي (Divine Street) سان لڳ اولهه ۾ وڏي تلاءَ واريون اڏاوتون آهن. انهن جي وچ ۾ وڏو تلاءُ تعمير

ٹيل آهي. قديم اڏاوتن جي ماهرن جي راءِ مطابق اهو حوض ٻہ هزار سال ق.م تعمير ٿيل هوندو. اهو حوض اٽر کان ڏکڻ 39فوٽ ويڪرو ۽ 8 فوٽ اونهو آهي. تلاءَ جي چوڪرد هڪ پکسرو ٽلهو ٽهيل آهي. ان ٽلهي جي چوطرف وراندو آهي. وراندي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ پکين سرن مان ٽهيل ٽنيا يا ٻانهيون اورانگهڻيون پون ٿيون. تالاءَ جي تري ۾ پهچڻ لاءِ تلاءَ جي اٽر ۽ ڏکڻ وارين ٻانهن جي وچ ۾ ڏاڪڻ ٽهيل آهي، جنهن تي قيمتي کاڻ مان ٽهيل تختا، ڏامر ۽ ٻين مصالحن سان جڙيل يا اڏايل ۽ چنبڙايل هوندا هئا.

حوض جي پاڻيءَ جي وهڻ کان بچاءِ لاءِ حوض جي پٽين ۽ فرش ۾ تمام اعليٰ قسم جون پکيون سرون کتب آندل آهن ۽ درزن ۽ سرن جي تهن جي وچ وچ ۾ ڏامر ۽ چيرولي جو گچ استعمال کيل آهي، جنهن ڪري حوض جي پائداري ۽ خوب صورتي ۾ هن وقت تائين ڪو خاص فرق نہ آيو آهي.

جيتوڻيڪ صديون گذري ويون آهن، حوض جي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ حوض جي ڏکڻ اولهہ ڪنڊ وٽ هڪ زير زمين نالو ٽهيل آهي، جنهن جو منهن حوض ۾ آهي منهن ٻن فوٽن کان ساڍا ٽي فوٽ ويڪرائي ماپ ۾ ٿيندو، جڏهن ته نالو 2 فوٽ ويڪرو ۽ ايترو ئي اوچو آهي جو ماڻهو آرام سان ان ۾ اچي وڃي سگهي ٿو. نالو پوءِ اٽر طرف مڙي چيڙي ۾ مٽي جي ڪنهن ٽلهي يا ڊير ۾ گر ٿي وڃي ٿو. نالو ڊيگهہ ۾ اٽڪل 35 فوٽ ٿيندو. نالي جي منهن مٽان کاڻ جو مضبوط تختو رکيل هوندو. پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ، تلاءَ جي فرشبندي، رٽا موجب، نالي جي منهن ڏانهن نميل يا سلاميءَ (Slopping) سان ٽهيل آهي. حوض جون ٻاهريون پٽيون اٽڪل 6کان7فوٽ ٽلهيون آهن. حوض جي ٽن پاسن يعني اٽر، ڏکڻ ۽ اوپر ۾ ننڍيون ڪوٺڙيون ٽهيل آهن، انهن ڪوٺين مان هڪ ۾ هڪ وڏو ٻن پٽين وارو ڪوهہ ٽهيل آهي ۽ شايد ان ڪوهہ-مان پاڻي ڇڪي، تلاءَ کي پريندا هوندا. حوض جي صفائي ۽ پاڻيءَ جي نيڪال واري موريءَ ۽ نالي رستي ڪندا هوندا، پوريءَ طرح ڊيکيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

سرمارٽمر ويلر ان وڏي حوض ۽ حوض سان لڳ ٽهيل ڪوٺين بابت لکيو آهي تہ اهي صفائيءَ ۽ پاڪائيءَ لاءِ پروهت ۽ عام ماڻهو

استعمال ڪندا هوندا. هن صاحب ڪوٺيون پروهتن لاءِ مخصوص ڪيون آهن، جڏهن ته مون اهي عورتن جي استعمال لاءِ سمجهيون آهن. سر ويلر لکي ٿو ته:

The whole structure suggests an extension of the function of the adjacent Great Bath the excavator was inclined to regard it as having provided for the members of some kind of priesthood, who lived in rooms above and descended at stated hours to perform the prescribed washings, where as the general public their ablutions in the Great Bath itself. At any rate it is a fair supposition that the whole complex was related to the religious life in the city or its rulers. In modern Hinduism and indeed in other religious systems ceremonial cleaning are an important feature and the elaboration and prominent position of the bathing establishments on the Mohen Jo Daro citadel proclaim their official status. P41-42

پر هن سلسلي ۾ هيٺيون ٽي چار ڳالهيون غور ۽ تحقيق طلب آهن:

1- سنڌو تهذيب جي ان دور جا ماڻهو قد بت ۾ ايترا بندرا ۽ ننڍا نه هئا، جي 9x6 فوٽن وارين ڪوٺين جي چتين مٿان سوڙيهن ڪوٺين ۾ رهي سگهن، ۽ حاجتروئ لاءِ، وهنجڻ سهنجڻ لاءِ روزانو ڪيترا پيرا هيٺ لهندا ۽ چڙهندا رهن.

2- جيڪڏهن اهي ڪوٺيون پندتن، پروهتن لاءِ هيون ته پوءِ انهن لاءِ پردي پوشي ۽ ستر جي ڪهڙي ضرورت هئي؟

3- جيڪڏهن ڪن خاص ڏٺن تي گڏيل اشنان، پاڪائي ۽ صفائيءَ جي ضرورت هئي ته انهن ڪريا ڪرمن وقت، پروهتن جو الڳ اشنان ڪا معنيٰ نه ٿو رکي.

4- ان دور جي سماج ۾ عورتون پردي جو قائل نه هيو. ڏرمي ڪريا ڪرمن يا روز مره جي پورئي ۾ عورتون، مردن سان گڏ ڪم ڪار ڪندیون هيون. ان لحاظ کان عورتن جو ڏرمي رسمن ۽ ريتن ۾ مردن سان شامل هجڻ به ڪا انوکي ڳالهه نه هوندي، سواءِ ستر جي خيال کان علحده ۽ جدا اشنان جي. اڄ ڏينهن تائين ڪاشي- بنارس وغيره شهرن ۾ اهو ساڳيو دستور ۽ رواج هلندو اچي ٿو.

قابل احترام محقق سرمارٽيمر ويلر هيٺين ريت لکيو آهي:

Every room inspite of its minuteness contained a brick staircase which in view of the thickness of the walls led probably to an upper story rather than merely to the roof. The door ways were disposed so that none opened opposite any other thus securing privacy.

انکان سواءِ ڊاڪٽر فيئر سروس پڻ لکي ٿو تہ اهي انفرادي غسل خانا هئا.

گدام

مهين جي کوٽائي هلندي، وڏي تلاءَ سان لڳ اولهہ ۾ هڪ وڏي ۽ ويڪري عمارت جا نشان ۽ بنياد ظاهر ٿيا هئا. سن 1950ع تائين ان عمارت کي هڪ وڏو حمام سمجهيو ٿي ويو، جيئن محمد ادريس صديقيءَ پنهنجي ڪتاب "واديءِ سند کي تهذيب" (آڪٽوبر 1959ع) ۾ لکيو آهي. پر سن 1950ع کان پوءِ جڏهن اها وڏي عمارت، مٽي، سروٽن ۽ ٽکراٽي وغيره مان صاف نروار ٿي تہ پوءِ قديم آثارن جي ماهرن، ان وڏيَ ۽ ويڪري عمارت کي اناج جو گدام (Granary) قرار ڏنو.

اناج گدام، منڊ ۾، هڪ سو پنجاهہ فوٽ اوپر کان اولهہ ڏکهو ۽ پنجهتر فوٽ اتر کان ڏکڻ مستطيل شڪل ۾ ٺهيل هو. عمارت ۾ اندر پڪين سرن جا ٽلها هئا، جيڪي پنج فوٽ اوچا هئا. اهي پڪين سرن جا ٽلها (Blocks) مختلف ماپن ۾ هئڻ جي باوجود، ضابطي ۽ سليقي سان ٺهيل هئا. انهن ٽلهن مٽان، ڪاٺ جا مضبوط تختا رکيل هئا تہ جيئن اناج کي سيڪ کان بچايو وڃي. انهن ٽلهن جي وچ ۾ اتر کان ڏکڻ ۽ اولهہ - اوپر هڪ ٻئي کي ڪٽيندڙ (Crisscross) گذرگاهہ يا لنگهہ ڏاهيا ويا هئا تہ جيئن هوا، گدام ۾ اندر فرش تائين بہ پهچي سگهي ۽ فرش ۾ ڪنهن بہ قسم جو سيڪ پيدا نہ ٿئي. گدام ۾ اندر، اناج لاهڻ، ستڻ، رکڻ ۽ ڪڍڻ جو مناسب بندوبست هوندو. گدام جون ٻاهريون ڀتيون، ڀتين سان لڳ ٺهيل پڪين سرن جا پشتا ۽ ٽلها، گدام ۾ اندر هوا جو گذر گاهہ، گدام تائين پهچڻ لاءِ ٻاويهہ فوٽ ويڪري پڪين سرن جي ٺهيل ڏاڪڻ، گدام کان ٻاهر بہ اناج جي لاهڻ، رکڻ ۽ ڪڍڻ جا دڪا ۽ ٻيو جوگو ۽ مناسب بندوبست وغيره مهين جي دوّر جي سنڌين جي سائنسي سوچ ۽ تعمير جي فن جي ڄاڻ جي لاءِ وزندار دليل ۽ ثبوت آهن.

هڪ وڏي ويڪري عمارت: ڪاليج ، عبادت گھر يا پئنچات هال

سرمارٽيمر ويلر جي لکڻ موجب، وڏي تلاءَ جي اتر اوپر ۾ هڪ تمام وڏي ۽ ويڪري عمارت جا کنڊر ملیا آهن. اها عمارت 230 فوٽ ڊگھي ۽ 78فوٽ ويڪري آهي. عمارت جي اندر 33 فوٽ همچورس صحن ۾ مليو، جنهن هن عمارت جي خوبصورتي ۽ اهميت ۾ اضافو ڪيو آهي. ان صحن ۾ ٽن پاسن کان ورانڊا آهن. عمارت ۾ بئرڪن جي شڪ ۾ ٺهيل ڪيترن ڪمرن جا بنياد به ڏسڻ ۾ آيا آهن. عمارت ۾ داخل ٿيڻ لاءِ عمارت جي اوپر ۾ واقع، ڏرمي گھٽيءَ مان پنج دروازا ٺهيل هوندا ۽ ساڳئي نموني سان عمارت جي اولهه ۾ هڪ ۽ ڏکڻ طرف هڪ دروازو ٺهيل هوندو، جن جا بنياد ظاهر ٿيا آهن. عمارت ۾ پن ڏاڪڻين جا آثار به ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

اها وڏي عمارت ڪهڙي خيال لاءِ يا ڪهڙي مخصوص ڪم لاءِ تعمير ٿي هوندي، ان باري ۾ قياس آرائي ٿي سگھي ٿي. سر ويلر ان کي وڏي پادريءَ جي رهائشگاهه سمجهي ٿو يا ڪو عبادتُ گھر. ان جي پيٽ ۾ محمد ادريس صديقي ان عمارت کي يونيورسٽي سڏي ٿو. نياز رسول ۽ اگروال (D.P.Agarwal)ان باري ۾ بلڪل خاموش آهن. مان سمجهان ٿو ته اهو پنچائت گھر هوندو، جنهن ۾ مکي ۽ کي پئنچ رهندا هوندا. ان باري ۾ ڊاڪٽر فيئر سروس لکي ٿو ته:

Across the street to the east of Great Bath is a big rectangular building that for some inexplicable reason is called the College by the savants who interpret these things. It is a jumble of walls, drains, stairways and a five open court, obviously it is an important part of the complex of building on the platform around, but what is it?
Dr.Fair Servis: The Roots of Ancient India -p 249.

هن سلسلي ۾ وڌيڪ اهو عرض ڪندس ته مون ذاتي طور اڪيلي سر يا ڊاڪٽر لوئيس فليم، ڊاڪٽر جانسن ۽ پروفيسر ويراردي جي رهبري، رهنمائي ۽ رفاقت ۾ خالص مهين تهذيب جا هڪ درجن کان به وڌيڪ ماڳ جھڙ: لهر، جھوکر، علي مراد شاهاڻي، چانهو، الهڏنو جوکيو ۽ نهوٽو وغيره گھميا آهن. انهن ماڳن جي بيهڪ، اڏاوتن ۽ ٻين باقيات جو به معائنو ۽ مطالعو ڪيو آهي. مون کي ڪنهن هڪ ماڳ تان به

هيبت پيدا ڪندڙ مندر، ڪليسا يا ڪنهن بئي نموني جي عبادت گهر يا شاهاڻي شاندار شاهي محل ۾ محلات جا ڪنڊر ڏسڻ ۾ نه آيا آهن. پروفيسر ويراردي ذاتي طور خيالن جي ڏي وڻ ڪندي مهين جي مٺ يا وهار (Stupa) کي به بڌ مت وارن جي باقيات ۾ شامل ڪرڻ جي تائيد نه ٿو ڪري، هو ان ڏيوريءَ کي ٻيو ڪجهه سمجهي ٿو.

مان وڏي اعتماد ۽ يقين سان چوان ٿو ته سنڌو تهذيب جي شروعاتي ۽ اوائلي دور۾، عياشي ۽ دهشتگردي پيدا ڪرڻ وارن ادارن جو ڪو وجود نه هوندو. قديم تهذيب جي اڏاوتن جي اپياس ڪرڻ وارو هڪ وڏو ماهر بوردو سچي (Bodo Cichy) لکي ٿو ته:

There are no temples and places, but high citadels with terraces, massive walls and imposing gateways. Platforms of mud bricks faced with backed brick revetments supported extensive building (like Great Bath and Granary and Panchat buildings) He further writes whatever may have been real situation, one thing is clear that the inhabitants of Harappa and Mohen-jo-daro were a level headed people, intent upon a practical matters. Never again has there been anywhere in India a similar interest in the wellbeing of the urban population.

Bodo Cichy: Architecture on ancient Civilization p-147.

مهين تهذيب جي ماڻڪن مان ڪي به مندر يا پگوڊا يا مڙهيون نه مليون آهن،نڪي محل ۽ محلات، مٽيئين شهر ڪي ڪچين سرن جي ستين سان مڊن وانگر ٺاهي،ان مٽان عمارتون اڏيون ويون آهن ۽ مڊن (Platforms) جون مهاڙيون پڪين سرن جون ٺهيل آهن. اڏاوتن جي پائداري ۽ مضبوطيءَ جو مدار ٽلهين پتين تي آهي. ويڪرا لنگهه، عمارتن جي خوبصورتيءَ ۾ اضافو ڪن ٿا. مهين ۽ هڙاپا تهذيب وارا ماڻهو ڏکهي سوچ ۽ پختي ارادي وارا هئا. اهي خيالي نه پر عملي ڪمن ۾ اعتماد رکندا هئا. مهين تهذيب جي دور کان پوءِ وري ڪڏهن به هندستان ۾ شهرين جي سک، سلامتي، آرام ۽ آسائش لاءِ ڪنهن به دور ۾، ڪنهن به دلچسپي نه ورتي. (Bodo Cichy)

ساڳئي ڳالهه هڪ ٻيومحقق ڊ.ايم. جي ڪري ٿو، هو چوي ٿو ته:

"مهين تهذيب وارا ڪي به نمائشي ۽ ڏيک ويک واريون يا پيڪيدار عمارتون تعمير نه ڪندا هئا. اهڙي ڪابه عمارت ظاهر نه ٿي آهي، جنهن

کي محل يا عبادت گھر سڏي سگھجي. وڏو تلاءُ ۽ اناج جو گدام ٻئي اهڙيون عمارتون يا اڏاوتون آهن، جيڪي خاص خاص ڏيان ڇڪائين ٿيون. خاص ڪري وڏو حوض، جنهن جي پيتين ۽ تري ۾ پاڻي جي سيمي کي روڪڻ لاءِ ڏامر استعمال ڪيو ويو آهي."
(انسائيڪلوپيڊيا آف آرڪيالاجي: ڪوٽريل ص.187).

کوهه، نالیون

دنيا ۾ ڪن ملڪن ، ڪن خاص عمارتن ۽ اڏاوتن جي ڪري ٻه شهرت حاصل ڪئي آهي يا ٻين لفظن ۾ اهي عمارتون ۽ اڏاوتون، انهن ملڪن جي سجاڻپ آهن. مثال طور چين جي ديوار، چين ولايت جي سجاڻ آهي. اهرام مصر ملڪ جي، آڪاڙا- روم اٽليءَ جي ۽ تاج محل پارت جي سجاڻ آهن، ڪي چوٽيون ڪن شهرن ڏانهن منسوب ڪيل آهن. انهن چوٽين ۾ ڪنهن نه ڪنهن حد تائين سچائي ٻه سمايل هوندي آهي. "هجئي ناٽو ته گھر لاڙڪاٽو" ساڳئي نموني سان ڪراچيءَ کي "روشنائين جو شهر" سڏيو ويو آهي، حيدرآباد شهر کي "منگھن وارو شهر" پڻ ڪوٽيو ويندو آهي. اهڙيءَ ريت جيڪڏهن مهين شهر کي "ڪوهن جو شهر" سڏيو وڃي ته ان ۾ ڪنهن ٻه قسم جو وڏاءُ نه سمجھڻ گھرجي.

مهين جي شهر ۾، هن مهل تائين اٽڪل ست سئو ڪوهه ڳولهي لڌا ويا آهن، اهي ڪوهه مختلف ماپن ۽ مختلف شڪلين وارا آهن. ڪوهن جي گھٽائي، گول شڪل ۾ آهي، پر ڪي بيضوي شڪل وارا ٻه آهن. ڪوهه، گھٽو ڪري وڏن گھرن ۾ ملن ٿا، پر انهن ڪوهن مان ڪن ڪوهن جا اڌ گھرن کان ٻاهر رکيا ويا آهن ته جيئن ٻاهران پاڻي پري سگھجي. سڀ ڪوهه، چڪن تي چاڙهي هيٺ لاٿا ويا آهن، جنهن ڪري انهن جي بناوت، شڪل، پاڻي جي گھرائي ۽ ميناج ۾ اڄ ڏينهن تائين ڪو خاص فرق نه آيو آهي، جيتوڻيڪ صديون گذري ويون آهن. ان حقيقت، تعمير جي فن جي ماهرن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو آهي. البت زير زمين پاڻيءَ جي سطح ۾ واڌ، سنڌو درياهه جون ٻوڏيون، گھرن جون هڪ ٻئي .مٿان اڏاوتون، ڪوهن جي پتين جي اوچائيءَ جو سبب ٿيون آهن.

مهين شهر جي مٿئين پاڳي ۾ ڪوهن جي گھٽائي ڪانهي، اتي هن مهل تائين فقط ڇهه ڪوهه ملیا آهن. هن پاڳي ۾ ڪوهه، ماپن ۽ گھرائيءَ ۾

هيئين شهر جي کوهن کان ٻيٽا آهن، ساڳئي وقت، مٿئين شهر ۾ کوهن جي جڳهين جي ۽ پاڻي جي گهٽائي يا گهٽتائيءَ جو کو خاص خيال ۾ نه رکيو ويو آهي مثال طور، کاليج يا يونيورسٽي يا پئنچات هال جي وڏي ۽ ويڪري عمارت ۾ ۾ ڊاڪٽيون آهن، پر کوهه هڪ ۾ نه آهي. وڏي تلاءِ واري ايراضيءَ ۾ هڪ اهڙو کوهه ۾ مليو آهي، جنهن جون ٻاهريون پٽيون ٻٽيون(Double walled) آهن. ان کوهه جو پاڻي، وڏي تلاءَ ۾ پهچايو ويندو هو، جيڪا ڳالهه قديم آثارن جي سيني ماهرن ڪئي آهي. گهٽو ڪري، جن ۾ گهرن ۾ کوهه آهن، تن گهرن ۾ غسلخانا ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. انهن غسلخانن ۾ اندر پڪين سرن جا ٺهيل سهٽا فرش ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. انهن غسلخانن جون ماپون مختلف ۽ گهرن جي ماپن سان مشابهت رکڻ واريون آهن. ٻي ڳالهه ته کوهن ۽ وهنجڻ جي ڪمرن سان گڏ نالين ۾ ملن ٿيون. ڪن گهرن جي وهنجڻ جي ڪوٺين ۾ وهنجڻ جي دڪين ۽ ڪن منڪن جا نشان ۽ ٽڪراڻو ۾ مليو آهي. ڪن گهرن ۾ کوهن جي چوطرف پڪين سرن جا ٺهيل ٽلها ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

مون جنهن ۾ سياح يا مڪاني شهريءَ کان، مهين شهر ۾، مهين شهر جي تعريف پڇي آهي ته ان شخص جو پهريون ۽ ٺهه پهه جواب، مهين شهر جي کوهن ۽ ڊڪيل نالين بابت هوندو آهي. حقيقت مان صاف ظاهر آهي ته مهين شهر وارن کي جسم جي پاڪائي سان گڏ، شهر جي صفائي ۽ گندي پاڻيءَ جي ٽيڪالي جو وڏو اونو ۽ خيال هو. اسان کي هر هڪ گهٽيءَ ۾ گندي پاڻيءَ جي نيڪال جون نالبون ۽ ڪن خاص هنڌن تي گند ۽ ڪچري جي نيڪال لاءِ ٺهيل پڪا گندڙا ڏسڻ ۾ ايندا. گهرن ۽ ٻين عمارتن مان گندو پاڻي ڪٽي ايندڙ ننڍيون نالبون، وڏوين نالين ۾ وڏيون نالبون، نالن ۾ گندو پاڻي نيڪال ڪنديون هيون. گهٽو ڪري سڀ نالبون ۽ نالا پڪين سرن جا ٺهيل آهن ڪن گهرن ۾ گندي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ ترا ڪڙا کوهه (Cess Pools) ۽ ڪن گهرن ۾ مٿي جا پڪل دڳها پائيپ، وڏن پائيپن ۾ وڏل نظر آيا آهن ۽ مضبوط جوڙ وارا آهن. گهرن اندر ۾ نالبون، پڪين سرن يا پٿر جي سرن ساں ڊڪيل مليون آهن ائين ۾ سمجهڻ ۾ آيو آهي ته گندو پاڻي، برسات جوپاڻي پهريون مورين مان وهي، ننڍن حوضن ۾ جمع ٿيندو هو، پوءِ حوضن مان نالين رستي وهي گهرن کان

ٻاهر ٽڪرندو هو ۽ نالين ۾ ڪرندو هو ان طرح ڪچرو ننڍن حوضن ۾ ويهي رهندو هو جيڪو بوءِ ڪڍي کند جي گندڙن ۾ اڇلايو ويندو هوندو. ڪن نالين ۾ ٿوري ٿوري مفاصلي تي ننڍا معمولي حوض ٺهيل مليا آهن، جن ۾ ڏاڪڻيون به آهن صفائيءَ وارو عملو، اتي جمع ٿيل ڪچرو ڪڍي نالين کي صاف رکندو هوندو کند ۽ ڪچري کي وڏن ڦيٿن وارين گاڏين ۾ وجهي، شهر کان ٻاهر مخصوص جڳهين تي اڇالائيدو هوندو. اهو رواج سنڌ جي ننڍن وڏن شهرن ۾ عام اهي وڏن شهرن ۾ هاڻي ٽريڪٽر يا ٽراليءَ ڍڳي گاڏيءَ جي جاءِ ورتي اهي

ماڙين نان گندو پاڻي يا بر ٿن جو پاڻي، مٽيءَ مان ٺهيل يڪن نيسارن رستي هيٺ نالين ٻاڻن پهچايو ويندو هو نيسارن هيٺان مٽ به رکيل هوندا ته جيئن گندو پاڻي گهٽين ۾ نه وهي ٻن ٽن نالين جي گڏجڻ واري هنڌ تي نالين جي بناوٽ ۾ ڦيرڦار ڪئي ويندي هئي ته جيئن پاڻي ٻاهر نه وهي وڏين نالين جي مٿان، ٻئرن جون ٿلهيون سرون رکيل هونديون هيون، جن کي وقت سر هٽائي، نالين جي صفائي ڪئي ويندي هئي

مطلب ته ودو حوض عام ماڻهن لاءِ غسل خانا، عورتن لاءِ مخصوص وهنجڻ جون ڪوٺيون گهر گهر ۾ کوهه، وڏيون ننڍيون پڪيون ۽ ڍڪيل ٻاليون، ٻڪين سرن جي فرش واريون، سڌيون گهٽيون، يورهيتن جا ڪوارٽر، يڪين سرن جو عام ۽ جام استعمال،گندي پاڻيءَ جي نيڪال سان گڏ شهر ۾ صفائي، سٺائيءَ ۽ پاڪائيءَ جو سهڻو ۽ مناسب بندوبست ۽ انتظام. ڪاليج يا شفا گهر، پئنجات هال، ڍڳي گاڏين رستي آمدورفت، کاڌي پيتي جي شين جي گهڻائي ۽ سستائي، تور ۽ ماپ جا وٽ، مهرون، هنڊيون، ڏيساور سان واپاري ناتا وغيره وغيره، دليل ۽ ثبوت آهن ته مهين جي سڀيتا عوامي ۽ فلاحي هئي، جنهن ۾ هر ڪنهن طبقي جي شهرين جي صحت، تعليم، امن، سلامتي ۽ آسودگي جو خيا رکيو ويندو هو.

Never again has there been anywhere in India a similar interest in the wellbeing of the urban population. The drainage system was perfect to an amazingly high standard of engineering, wastewater from the houses nearly all equipped with bath room, was

carried away through long underground drains made of clay with inspection holes at regular intervals. The civil administration must have been extremely efficient. Mohen Jo Daro frequently suffered from floods and very often the living quarters completely destroyed. But the houses were invariably rebuilt on the same street plan as before obviously a strict supervision saw to it that the structural plan of the original street blocks was kept unaltered. Bodo Cichy: Architecture on ancient Civilization p- 47-48:

(3)صنعت ۽ حرفت

صنعت ۽ حرفت جي باب ۾ مون فقط هڪ فن ڪنيو آهي، ان فن تي مڪاني ماهرن تمام ٿورو لکيو آهي. ان فن جو نالو آهي 'سنگ تراشي' (Sculpture) جيو وجي ٿو ته سنگتراشي جو فن ايترو قديم آهي جيترو مصوري يا نقاشي، پر ڪي عالم هن فن يعني سنگتراشيءَ کي مصوريءَ کان وڌيڪ قديم سمجهن ٿا. ان باري ۾ اسپين جي اتر اوير ۽ فرانس جي ڏکڻ اولهه، آلاسڪا ۽ بلوچستان جي غارن ۾ جيڪي تصويري خاڪا مليا آهن، انهن جو اڀياس ڪرڻ ضروري آهي. جيئن مصوري ۽ سنگتراشيءَ جي صحيح عمر جو پڪو اندازو ٿي سگهي

قديم مصري هن فن ۾ سميرين کان وڌيڪ ڄاڻو ۽ ماهر هئا. مصرين چن ۽ ٻين سخت پٿرن مان پنهنجن فرعونن ۽ راڻين ۽ ڪنٻين سکر ماڻهن جا تمام شاندار مجسما ۽ بت تراشيا هئا. يونانين حسن جي ديوي وينس (Venus) عشق جي ديوتا ڪيوپڊ (Cupid)، طاقت جي ديوتا هرڪيولس (Hercules) انسان ذات جي محسن پرومئيٿيوس (Prometheus)، دانائيءَ جي بادشاهه، سقراط (Socrates) ۽ تاريخ جي ابي هيرو ڊوٽ (Herodotus) ٻين جا شاندار مجسما ۽ بسٽ تراشيا آهن. هندستان ۾ مهاتما بڌ جا ۽ مهين ۾ مڪي يا سڪرماڻهوءَ جو بسٽ مشهور آهن. ساڳي طرح هندستان ۾ جي سرسوتي ڪلاجي ديوي ۽ وينا ساز جي ايجاد ڪندڙ مشهور آهن ته مهين تهذيب ۾ پوڄارڻ نينگري يا ناڇٽي به اوتروئي مشهور آهي.

مهين جي شهر مان جيڪي پراچين وستون مليون آهن، انهن مان ڪي پٿر جا ۽ ڪي ٻين ڌاتن ۽ مرڪب ڌاتن جا نهيل آهن. مثال طور استيٽائيٽ(Steatite) ڌاتو مگنيشيا + اليومينيا جو مرڪب، انهن سيني

وستن ۾ سڀ کان وڌيڪ اهميت وارو سکر ماڻهو يا مکيءَ جو بسٽ آهي. سکر ماڻهو يا مکي جو اهو مٿيون ڏڙ هلکي سفيد رنگ جو اسٽيٽائيٽ جو ٺهيل آهي. اهو بسٽ تاريخ ڏينهن جنوري 1927ع ۾ هينئين شهر جي هڪ گهر مان لڌو ويو هو. وستن جي داخلا موجب مهين جي رڪاڊ ۾ ان جو نمبر ڪي ڊي 1909 آهي. اهو بسٽ 8. 17 س. ۾ ڊگهو آهي. چيو وڃي ٿو ته اهو بسٽ مهين شهر جي سيٽا جي پوئين دور جو آهي. مئڪي جي خيال موجب اهو بسٽ هڪ رواجي گهر مان مليو آهي، تنهن ڪري ان جي تمام گهٽي اهميت نہ سمجهڻ گهرجي. ان بسٽ سان گڏ ڪي ٻيون شيون بہ هٿ آيون هيون.

سکر ماڻهو يا مکي جي ان بسٽ تي، جرمني جي هڪ معزز خاتون مادام الگزينڊرا اردٻليون سن 1983ع ۾ ڪم ڪيو هو. ان بسٽ متعلق اها خاتون لکي ٿي ته:

1: مکي ويڪري منهن ۽ شڪل وارو آهي.

2: مکيءَ جون ڪوريل اکيون ڪجهہ ڪليل ۽ ڪجهہ بند، وڏيون هيون.

3: پنبڻيون ڊگهيون ۽ وٽندڙ، ويڪرا ڪِنا ۽ اندر تي وينل پيشاني.

4: چپ پريل ۽ واڇون هيٺ جهڪيل ۽ پوريون پنيون،وات مناسب.

5: ڊگهي ۽ سڌي نڪ وارو، ناسون صاف ظاهر، نڪ جي چوٽي ڀڳل.

6: ڪاڏي پڌري، سونهاري چاپئين، مڇون صاف ڪوڙيل.

7: هن جي مٿي جا وار، سڌا ۽ ڊگها، پنيان ڪريل، وچ تي سڌي سينڌ.

8: مٿو پويان وينل، هڪ خصوصيت وارو ۽ وڌيڪ ڏيان ڇڪائيندڙ.

9: ڪنن جا گهرا گول سوراخ، بڏڻ جي سگهہ جي ثابتي ڏيندڙ.

10: ڪنن جي هيٺان هڪ وڏي جو نشانو، ڳچيءَ تي بہ ظاهر، سڳو يا زيور.

11: پيشانيءَ تي هڪ ويڪري پٽي، پٽي پويا بن چانگن ۾ نڪ مٿان پٽي جي وچ تي هڪ گول ڳهڻي جو نشان.

12: هن جي سڄي ٻانهن جي ڏوري تي ڪنهن تاٹ جو نشانو ظاهر آهي.

13: هن جي سڃي ٻانهن هيڪان، ڪچ وٽ وريل ڪٻي ڪلهي تي پهريل اجرڪ، اجرڪ تي هلن جا نشان ڇريل، وڏي سونهن ۽ سوڀيا وارا.
نوٽ: نمبر 12 ۽ 13 اهي نقطا محترم خاتون کان وسري ويا تا ڏسجن.

مهين شهر مان جيڪي سنگ مرمر ۽ ڪن ٻين مرڪب ڌاتن مان ٺهيل يا تراشيل بت، مورتيون ۽ مجسما مليا آهن، انهن متعلق ساڳي معزز خاتون لکي ٿي ته،" مهين جي ان دور جو ماحول ۽ حالتون ڪهڙيون به هيون پر انهن حالتن ۽ ماحول هوندي به سڀ کان وڌيڪ ڏيا ڇڪائيندڙ حقيقت اها آهي ته سنڌو تهذيب جي دائري اندر فقط اهو هڪ ماڳ ئي هو، جنهن مان هن قسم جي ماپن ۽ نمونن جا تراشيل مجسما مليا آهن، اهو ڏيک وري اهو وزندار دليل ۽ ثبوت پيش ڪري ٿو ته مهين شهر کي هڙاپا ڪلچر ۾ هڪ خاص مقام هو." مٿي ڄاڻايل خاتون وڌيڪ لکي ٿي ته، "تصويري خاڪن جا لاڙا ٻڌائين ٿا ته مهين جي سنگ تراشي خالص مقامي ماحول ۽ حالتن جو نتيجو آهي، جيڪو مهين جي سيپيتا کي الڳ ۽ جدا حيثيت ڏئي ٿو."

The icnographic attributes show despite their similarities to neighbouring countries much individualism in their composition so that this is one more argument for the distinct character of Harappa civilization. However whatever the situation may have been the most interesting fact remains that Mohen Jo Daro is the only place in the sphere of Harappan Culture, where stone sculptures of this size and form have been found. This phenomenon is again an argument for the reconsideration of the peculiar status that Mohen Jo daro holds within the Harappan Culture.

ISMEO- Archen University Mission Interim reports Vol I 1982-83 p 154.

افاديت ۽ پائيداري

سنڌو جي تهذيبي تاريخ جا ڪي اهڙا نمايان باب آهن، جيڪي سنڌو سيپيتا کي مصر، عراق، يونان ۽ روم جي تهذيبن کان مٿاهون ڪن ٿا انهن مان سڀ کان وڌيڪ اهميت ۽ حقيقت وارو باب ۽ سبب آهي: "سنڌوءَ جي تهذيب جو تسلسل". دنيا جون سڀ پراڻيون تهذيبون مري ڪپي ويون ۽ پويان فقط پنهنجا پراڻا آثار، کنڊرن جي صورت ۾ ڇڏي ويون اڄ جي مصرين کي اهرامن واري مصر (2800 ق.م) سان، اڄ جي شامين، عراق ۽ ايران کي حمورٻي (2100 ق.م) ۽ اسربنيپال (626-668

ق.م) جي لنين ۾ تختين سان، يونان وارن کي ڪريٽ (2400 ق.م) ڊلفياءِ اولمپيا سان، رومين کي آڪاڙن ۾ رٽن (750 ق.م) واري روم سان ڪو تعلق نہ رهيو آهي.

ان جي ابتڙ ڪيرٽر سنڌو يعني جابلو ۾ ميداني تهذيب ئي، دنيا جي واحد تهذيب بچي ۾ رهي آهي، جنهن جو اڄ تائين هن زمين يا ڌرتيءَ تي رهڻ وارن سان سلسلو، لاڳاپو ۾ واسطو رهندو اچي ٿو جيتوٽيڪ اهو تعلق بہ اوتروئي پراڻو ۾ جهونو آهي. ان حقيق کي مڃڻ لاءِ، سند طور، ڊاڪا يونيورسٽي جي هڪ سبق وائيس چانسلر صاحب آر. سي. مجمدار جو بيان هيٺ پيش ڪجي ٿو:

The chief difference between India and the other ancient countries mentioned above is in the continuity of her history and civilization. The culture and civilization of Egypt, Sumer, Akkad, Babylon, Assyria and Persia have long ceased to exist. They are now merely past memories and their history possess only an academic interest. Indian history and institutions however form an unbroken chain by which the past Indiosology linked up with the present. (Vedic Age Vol 1 p 38.)

مٿين ٽڪري ۾ آر.سي مجمدار لکي ٿو تہ: "هاڻي سنڌو تهذيب بہ مصر يا فرات دجلہ ماڻري واري تهذيب سان ڪلهو ملائي سگهي ٿي. هن زمين تي بہ انساني سڀيتا جي صبح جا آثار ۾ اهجاڻ ملن ٿا. هتي بہ انسان جي بنيادي ۾ منڊ واري فڪر ۾ عمل جون اهڙيون ئي ساکون ۾ شاهديون ملن ٿيون، جن جي مدد سان انسان ذات سموري متمدن دنيا ۾ پنهنجي منزل ۾ مقصد ڏانهن وڌي آهي. پر مکيہ تفاوت جيڪو سنڌ ۾ ٻين ملڪن وچ ۾ آهي، سو هي آهي تہ سنڌوءَ جي تاريخ ۾ تهذيب ۾ هڪ قسم جو تسلسل آهي مصر، سمير، اڪاد، بابل، اسر ۾ ايران جون قديم تهذيبون، گهٽو اڳي مري کپي ويون ۾ انهن تهذيبن جا هن وقت فقط داستان ۾ يادگار بچيا آهن ۾ انهن جي تاري کي فقط علمي ۾ ادبي اهميت حاصل آهي پر سنڌوءَ جي تاريخ، سيائن، ادارن جي وچ ۾ نہ ٽٽڻ وارو سلسلو، ڳانڍاپو ۾ تعلق آهي، جنهن وسيلي حال پنهنجي ماضيءَ سان ڳنڍيو ۾ جڙيو پيو آهي."

سنڌ ۾ ڊگهي گاڏي اڄ بہ اها ئي استعمال ڪئي وجي ٿي، جيڪا هزارين سال اڳي سنڌو ماڻريءَ ۾ رهڻ وارا استعمال ڪندا هئا. سنڌ ۾

ڳوٺاڻا ۽ ٻيا سکر ماڻهون ساڳئي نموني سان ٽن گلن (Trefoil) وارا اجرڪ ۽ ٽگليون جتيون، وڏي فخر ۽ خوشيءَ سان پهريندا آهن، چوڙيں جو به ساڳيوں رواج آهي. گيت، ڀڄن، لاڏا ۽ لانئون سهرا ۽ گيچ، دهل، شرنايون، ڏونڪا، ٺول ۽ ٽليون، نڙ بوڙينڊو، چنگ، چوڏيل ۽ ڦرڻيون، نوٽڻ، بلهاڙو، پليون، دلا ۽ چاڏيون، هس، هار ۽ سڳيون، مطلب ته سينگار ۽ ثقافت جون وٿون ۽ وستون ڪالهه وانگر اڄ به سنڌي سماج ۾ مروج آهن يعني نه ڪالهه واري مهين شهر اڄ واري لاڙڪاڻي سان ساڳيو رشتو، ۽ لاڳاپو آهي هڪ نه مٽجندڙ ۽ نه ٽٽجندڙ تسلسل.

يورپ کنڊ جي ٻن ملڪن جرمني ۽ اٽلي جي ماهرن جي هڪ گڏيل ٽيم سن 1979ع کان وٺي مهين جي دڙي جي تهذيب ۽ مهين شهر ۾ واقع عمارت تي تحقيق ڪندي اچي ٿي. جرمن ٽيم جي سر براهه ڊاڪٽر مائيڪل جانسن، مهين شهر جي بيهڪ ۽ عمارتن تي ڪم ڪيو آهي. هن صاحب پنهنجي تحقيق کي هڪ سهڻي باتصوير ڪتاب جي صورت ۾ پيش ڪيو آهي. ان ڪتاب مان ڪي موروں نڪرا پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ هتي پيش ڪجن ٿا

1- سنڌو تهذيب، دنيا جي ٽن مشهور قديم تهذيبن مان هڪ آهي.

2- سنڌو تهذيب، سنڌونديءَ ۽ سنڌونديءَ جي ماٿريءَ جي پنهنجي تهذيب آهي

3- اها تهذيب ڪنهن ٻئي هنڌان نه آئي آهي ۽ نه آندي وئي آهي.

4- مهين جو شهر، سنڌو تهذيب جو مرڪزي ۽ گاديءَ وارو شهر هو.

5- مهيں جو شهر، تاريخ کان اڳ واري دوَر جو هڪ عظيم عاليشان ۽ بارونق شهر هو.

6- مهين شهر جي تهذيب جي بالغ دوَر ۾ اٽڪل 35000 آدمشماري هئي.

7- تازين کوٽائين مان اهو اندازو لڳايو ويو آهي ته مهين شهر جون ان وقت حدوں اڄ جي مقرر ڪيل حدن کان اوڀر ۾ 2 ڪلو ميٽر پري هيون

8- مهيں شهر مان جيڪي پراچين وستون مليون آهن، سي گهڻو ڪري تهذيب جي بالغ دوَر سان تعلق رکن ٿيون

9- مهين شهر ۾ ڪچين سرن جا مڏ ۽ ٽلها ناهي، انهن مٿان عمارتون اڏڻ، ثابت ٿو ڪري ته شهرين کي هر وقت سنڊوءَ جي ٻوڏ جو خطرو رهندو هو، تنهن ڪري عمارتن جو پٿيون ٻه ٽلهيون ناهيندا هئا. (ٽلهين پٿين ناهڻ جو ٻيو سبب، هتان جي گرمي جو پد ٻه آهي، اها ڳالهه شايد غير ملڪي ماهر جي ڏيان ۾ نه آئي آهي.)

10- هن محقق کي مهين شهر جي هيٺين پاڳي ۾ ڪي اهڙيون جڳهيون ٻه ڏسڻ ۾ آيون آهن، جن ۾ پيچاڙيءَ واري دوَر تائين، ڪابه ردوبدل ڏسڻ ۾ نه آئي آهي، نڪي انهن گهرن مان ڪي گهرو استعمال جون شيون مليون آهن. ان ۾ ڪن ٻين سببن ڪري، انهن جڳهين کي، هو صاحب ڏرم يا پرارٿنا جون ڪوٺيون سمجهي ٿو.

11- مهين شهر جو وڏو تلاءُ، بي شمار کوهه، وهنجڻ جون ڪوٺيون، پکيون ڍڪيل موريون،نالیون، ڪچري جا گندڙا وغيره ثابت ٿا ڪن ته هن شهر جي ماڻهن کي جسم جي پاڪائي، ڪپڙن جي صفائي ۽ ٻين شين جي سٿائي ۽ صفائيءَ جو خاص خيال هو. جسم جي پاڪائي، صفائي سٿائي کي ڪنهن عقيدي جي رسم ٻه سڏي سگهجي ٿو.

12- هي محقق ۽ عالم، مهين شهر جي وڏي حوض، کوهن، غسل خانن، ڍڪيل مورين ۽ گندي پاڻيءَ جي نيڪال جي بندوبست کي تمام گهڻو ساراهي ٿو. ان وقت جي شهري انتظامي ڍانچي کي وڏو فرض شناس ۽ انسان دوست ادارو سڏي ٿو.

13- ساڳئي وقت مهين شهر جي ان وقت جي سنڊي انجنيئرن جي سائنسي ڄاڻ، فن ۽ تجربي کي شاندار لفظن ۾ داد ڏئي ٿو.

14- هي ماهر محقق، مهين جي وڏي تلاءَ، سون جو تعداد ۾ کوهن ۽ پاڻيءَ جي عام جام استعمال کي هڪ جامع محاوري سان سڏي ٿو. "پاڻي 4500 سال اڳي، شان ۽ شوڪت جي علامت" شهرين کي تازو، صاف ۽ ضرورتن ککان وڌيڪ پاڻي ميسر ڪرڻ، گندي پاڻيء ۽ ڪچري جو ترت نيڪال، هڪ عظيم ڪارنامو آهي، هي جاڻو عالم ۽ محقق انهن خوبين جي تعريف، بي انتها خوشيءَ جي اظهار رستي ڪري ٿو.

15- هن محقق جو چوڻ آهي ته سنڊو تهذيب، ڪنهن اوچتي حادثي يا واقعي سبب تباهه نه ٿي هوندي، ان جي تباهي جا ڪيترا ڪارڻ ٿي سگهن

تا. ساڳئي نموني سان، تهذيب جي مرڪزي شهر مهين جي تباهي جا به مختلف سبب ٿي سگهن تا. هِتان هُتان لاشن جو ملڻ ان ڳالهه جو قوي ثبوت آهي. هو صاحب لکي ٿو ته:

Scattered finds of human skeletons are symptomatic of the phase before the decaying city was completely abandoned.

سر مارٽيلر ويلر به مهين جي تهذيب ۽ مهين جي شهر جي تباهيءَ جا مختلف سبب ڇاڻايا آهن، جي مختلف وقتن تي مختلف هنڌن تي، مختلف نمونن سان ظاهر ٿيا هوندا.

16- ٻن هزار سالن کان پوءِ، ٻڌمت وارن (ڪشن دور 20-225ع) هن شهر کي وري آباد ڪيو. ٻڌ ڏرم جي پوئلڳن هتي وهار ۽ پانشالائون ٺهرايون ۽ ٻڌمت جو پرچار ڪيو، پر او دوَر گهٽو وقت جيئاءُ ڪري نه سگهيو.

17- هن محترم محقق، پنهنجي ڪتاب کي هينئين جملن سان ختم ڪيو آهي: "انسان جي ڪوشش ۽ محنتن جو نتيجي ۾ اڏيل مهين جو شهر، دنيا جي تاري ۾ هميشه لاءِ هڪ لاثاني يادگار جي حيثيت سان دائم ۽ قائم رهندو."

Moen Jo Daro will forever remain a unique monument to the history of human endeavor particularly to that phase during which gregarious man first developed large scale forms of social co-existence as a pre condition for this systematic and intensive exploitation of his given habitat. Ultimately, this development stage led to the emergence of phenomenon City and one of the very first manifestations of this phenomenon was the city of Mohen Jo Daro.

6.سنڌو سيبتا جي موجوده کوجنا جو وچور

ڊاڪٽر ايم رفيق مغل /عطا محمد پنيرو

سنڌو سيبتا جي لاڌ کي پنجاهي سال کن گذري چڪا آهن. ان دؤر کان وٺي اڄ تائين مٽس گهڻ پاسائين ۽ وشال کوجنا ٿي چڪي آهي ان هوندي بہ ڏکڻ ايشيا جي هن مهان، شهري ۽ نهايت ترقي يافتہ سيبتا کي سمجهڻ ان مان سکڻ ۽ پرائڻ جي ڏس ۾ اڃا بہ گهڻي رت ولوڙ کرڻي آهي پنجاهہ سالن جي ان عرصي دوران سنڌو ماڻريءَ جي اصلي حدن ۽ ان پرسان هندستان جي ڪن علائقن ۾ کوجنا گهڻو اڳتي وڌي آهي ۽ هن سيبتا جون کي اهم ڳالهيون نڪري نروار ٿيون آهن. اهڙي نئين لاڌ مان مهان جاڻن ۽ سڃاڻ ماڻهن جي هورا کورا وڌي وئي آهي. اهي هاڻي نئين ۽ پراڻي لاڌ بابت پنهنجون تازيون سمجهاڻيون ڏئي رهيا آهن. هن صحتمند بحث مباحثي جي سلسلي ۾ اسان کي اهڙو اختيار آهي تہ مذکوره ڪنهن بہ نئين نقطہ نظر کي پنهنجو بڻائيون يا سيني کي رد ڪري ڇڏيون، پر هڪ ڳالهہ ڏيان ۾ رکڻ ضروري آهي تہ ساري دنيا نين دريافتن ۾ گهڻي دلچسپي وٺي رهي آهي ۽ اهڙي چونرا کونرا ۽ اتساهہ بہ سنڌو سيبتا پاڻ اُپاريو آهي. هي مقالو اڳيں کوجنائن تي تنقيدي جائزي وٺڻ جي غرض سان لکيو ويو آهي،جن وسيلي هن مهان سيبتا جي اصليت، ڪمال ۽ زوال کي سمجهڻ ۾ وڏي هٿي ملي آهي. ان کان سواءِ هنن کوجنائن ناتي اها بہ سڌ ملي وجي ٿي تہ عيسي کان اڳ نئين ۽ ٻيءَ مهمن ۾ هن سيبتا جون سنڌوءَ ماڻريءَ اندر ۽ انهيءَ کان گهڻو ڏورانهيون ڪهڙيون جاگرافيائي حدون هونديون هيون

موهن جي دڙي ۽ هڙاپا مان لڌل ثقافتي شيون بلڪل هڪ جهڙيون هيون. اهي بئي پراچين وسنديون هڪبئي کان گهڻو پري آهن، پر اها ابتدائي دريافت نهايت ويچار حوڳي هئي. ان کان جلد ئي پوء موهن جي دڙي جي کوٽائي ۽ کوجنا جو هڪ دڳهو سلسلو شروع ٿيو جيڪو سن 1922ع کان 1931ع تائين هليو! پهريائين اها کوٽائي ۽ کوجا سرجان مارشل جي سيل هيٺ هئي انکان پوء اهو ڪر، اي. جي. ايچ مئڪي (E.J.H.Mackay) جي سنپال هيٺ ٿيو هو! شروعاتي دؤر جي هنن کوٽاين ۽

کوجنائن جو سارو سهرو هندستان جي انگريز سرڪار جي تڏهوڪي آرڪيالاجيڪل سروي آف انديا جي سڃاڻ ماهرن تي آهي، جن جتن ۽ جاکوڙون ڪري هن پراچين شهر جو وڏو حصو ظاهر ڪري ورتو هو ۽ ان سان گڏ اتان لڏل ڪيترين شين کي جائيتو پڻ ڪيو هو. هن کوٽائي جو خاص مقصد اهو هيو ته جيئن هن قديم شهر جي اڏاوت جي منصوبي ۽ اتان جي لڏل شين کان گهٽي کان گهٽي وقفيت ٿي سگهي. انهيءَ لاءِ ته جيئن کوٽائي ۽ کوجنا ڪندڙ ماهرن کي اهو سارو پس منظر آڏو اچي وجي ته هن پراچين سيٽيتا جا ماڻهو گهرو استعمال لاءِ ڪهڙيون ڪهڙيون شيون ڪم آڻيندا هئا. هڙاپا جي کوٽائي ۾ اهو ساڳيو مقصد ڪارفرما ڏسڻ ۾ ايندو. هن ماڳ جي کوٽائي سنہ 1921ع کان 1937ع تائين هلي هئي. ان کوٽائي جا نگران ڊاڪٽرساهني، ايم.ايس. وٽس (M.S.Vats) ۽ ڪي. اين شاستري (K.N.Shastri) رهيا هئا. هنن سڃاڻ عاللمن مذکوره پراڻي شهر جي اڏاوت جي رٿا بندي معلوم ڪئي، جنهن ۾ هڪ آخري جاءِ پناهه جي پڻ تعمير ٿيل هئي. تڏهن ٽرڙ جي ڏسڻ سان موهن جي دڙي واري شهر جو منصوبو ياد اچي ٿي ويو. ان دوّر جي کوٽائي ڪندڙ ماهرن ان ماڳ جيڪن جاين جي اهم حصن ۽ تهه سان لاڳاپيل ڪن اهڙين شين کي اڻ پورو ڇڏي ڏنو آهي.جن جو واسطو ماڻهن جي پگهر جي پورهئي سان هو. جنهن ۾ شهر جي اوسر جي جاڻ پوڻ جو امڪان هو. سنہ 1946ع ۾ سر مارٽيمر ويلر هراپا جي وڏيڪ کوٽائي ڪري هڪ ويڪري کوٽ جو پتو لڳائي سنڌو سيٽيتا جي بچاءَ واري پهلوءَ کان پڻ روشناس ڪرايو هو. ڪيس شڪ هو ته اهڙو کوٽ موهن جي دڙي واري شهر جي چوڌاري به ضرور هوندو.تنهن ڪري هن سنہ 1950ع ۾ پاڪستاني ماهرن سان گڏ موهن جي دڙي جي به کوٽائي ڪرائي هئي. جڏهن کوٽائي ڪندي اهڙي کوٽ جي دري جي متاڇري تائين پهتا ته هينئان جر جو پاني نڪري پيو ان پاڻيءَ جي سطح تمام گهٽو مٽي هئي تنهن ڪري هينئين قديم دؤر جي وسعتن جي ضروري معلومات ملي ڪانه سهي. انهيءَ کوٽائي دوران سنہ 1964ع ۾ ڊاڪٽر جارج ايف. ڊيلس (Dr.GeorgeF.Dales) واري ماڳ تي مشين جي مدد سان جرَ ۾ هيٺ سوراخ ڪيو پوءِ ان متاڇري کان 39 فوٽ هيٺ هڪ وسنديءَ جا اهجاڻ مليا، جنهن متان 40-35 فوٽ اٽاهوں دڙو

موجود هو. هنن ڳالهين مان ويساهه ٿئي ٿو ته اڄ تائين موهن جي ڏڙي جي کوٽائي مان جيڪي باقيات هٿ آيون آهن، سي هن ماڳ جي اوسر جي تاريخ جو اڌ ٻه ڪونه آهن. هن کان سواءِ بدقسمتيءَ جي ڳالهه هيءَ ٻه آهي ته جرَ جو پاڻي هوريان هوريان مٿي چڙهي رهيو آهي، تنهن ڪري موهن جي ڏڙي جي اصلي وسعتن بابت ٿيندڙ کوجنائون مونجهارن جو شڪار ٿي ويون آهن.

جڏهن موهن جي ڏڙي ۽ هڑاپا جي وسيع پيماني تي کوٽائي ۽ کوجنا هلي رهي هئي ته اين. جي. مجمدار اهڙن ڪيترن ٽرڙن ۽ ٽاڪن جي ڳولا ۽ کوجنا ڪئي هئي جن مان موهن جي ڏڙي جا سهيوڳي ۽ ڪي ته انهيءَ کان ٻه پراچين هئا سندس اها کوجنا سنڌوءَ جي الهنديءَ ڪنڌار سان سنه 1927ع کان 1931ع تائين هلي. ان کانپوءِ سنه 1942ع ۾ سر آرل اسٽين ٻه سنڌو سيبتا جي اهڙن پراچين ٽا ڪن ۽ ٽرڙن جيٰ ڳولا لاءِ کوجنا ڪئي، جيڪي ڪيس وچ سنڌو ماڙي ۾، بهاولپور واري علائقي اندر ۽ گهگهر هاڪڙي درياه جي ڪنڌار سان ڏسڻ ۾ آيا هئا. سنڌو سيبتا جا سن 1947ع تائين دريافت ٿيل ماڳ تمام ٿورا هئا. ڪن مشهور ۽ معروف ٽرڙن سان گڏ ٻيا ننڍا وڏا ڪنڊر فقط پاڪستان ۾ لڌا هئا. گهٽيءَ جاکوڙ ۽ جتن کان پوءِ راجستان ۽ گجرات مان ڪي ماڳ دريافت ڪيا ويا، جيڪي موهن جي ڏڙي ۽ هڑاپا جا سهيوڳي هئا. ڪي وري ان دور کان ٿورو پوئيرو جا هئا هنن مان ٿي ماڳ جهڙوڪ ڪاليبئنگن، لوٿل ۽ رنگپور نهايت اهم آهن. جن جي باترتيب کوٽائي ۽ کوجنا ڏاهاڪو ڪن سال اڳ ٿي آهي. هاڻي تازو 1972ع ۾ پاڪستان جي قديم آثارن جي هڪ ماهر محمد شريف سنڌو - سيبتا حي هڪ وسندي (نمبر 54) ڳولي لڌي آهي. هن ٽرڙ جو نالو ڳاڙهو ٽڙو آهي. جيڪو سنڌ جي ڏکڻ اوپر واري علائقي ۾ واقع آهي. سنڌو سيبتا جي ماڻهن، هي قديم شهر، اُن رستي جي ڪنڊيءَ سان اڏيو هو. جنهن سان ڪچ (گجرات) ۽ سوراشٽريه ڏانهن سندن آمدورفت حاري رهندي هئي. هاڻي سنڌو سيبتا جو هيءَ جوءِ سليمان جبل جي اوپارينءَ وٽ سان آهي. جيڪا ڊاڪٽر اي. ايڇ داني ڳولي لڌي آهي. هن علائقي ۾ تاريخ کان اڳ واري دؤر جا ٿو، ماڳ آهن، جن مان گوملا ۽ رحمان ڊيري وڏيڪ اهم آهن.

سنڌو سيبيتا جي وسندين جي خاص طرز تعمير ڏانهن اجان تائين ڪنهن ڌيان ڪونہ ڏنو آهي. سنڌو سيبيتا جي مختلف ماڳن تي جيڪڏهن نظر وجهبي تہ معلوم ٿيندو تہ هيءَ مهان سيبيتا سنڌوءَ ۽ گهگهر _ هاڪڙي درياهن واري وسيع ماڙي ۽ عربي سمنڊ جي ڪنارن واري علائقن تائين پکڙيل هوندي هئي. اهو بہ پڻ نظر اچي ٿو تہ هن سيبيتا جو اثر بلوچستان وارن جابلو علائقن تائين اندر گهٽ رهيو آهي. اهڙن ڪن مشهور معروف ماڳن کان سواءِ هن مقالي جي منصف بہ سن 1972ع ۾ ڪيترن پراچين ٽرڻن جي دريافت پڻ ڪئي آهي، جيڪي گهٽو ڪري خشڪيءَ وارن رستن ۽ لڪن جي پرسان ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جهڙوڪ نئہ مولا پرسان پناڻي دمب، بولان لڪ پرسان گودري ٽرڙ ۽ لورالائي واري ماڙيءَ ۾ دابڙ ڪوٽ ۽ ڪونري وارا ماڳ ويندي اهي سيئي ٽاڪ ڏکڻ افغانستان ڏانهن ويندڙ رستي جي ڪنڊيءِ سان وسندڙ ڏسبا. بلوچستان جي زوب ماڙيءَ ۾ پيريانو گهنڊائي نالي پڻ پراڻو ٽرڙ آهي. اهڙين شاهدين ۽ ثابتين مان محسوس ٿئي ٿو تہ سنڌو سيبيتا دنيا جي هر جاتل سجاتل قديم تهذيب کان تمام گهڻي وسيع علائقي تي پکڙيل ڏسجي ٿي. هيءَ ثقافت افغانستان جي دنگ ۽ اتر بلوچستان جي پيريانو گهنڊائي وٽان شروع ٿئي ٿي ۽ مڪران جي ساموندي ڪناري واري ماڳ ستڪيڪان _ دور وڃ پهچي ٿي، جيڪو ايران جي سرحد پرسان هڪ ٽاڪ آهي. اتان کان اوپر طرف ۽ ڏکڻ - اوپر دهلي وجي ٿي. اهڙيءَ ريت سارو مڪران، اصلي سنڌو ماڙي ۽ گجرات وارو سارو علائقو هن ثقافت جي دائره اثر ۾ اچي وجي ٿو. ٻئي پاسي کان پنجاب ۽ گهگهر - هاڪڙي درياهہ سان آباد ٿيندڙ علائقا بہ سنڌو- سيبيتا جي حدن ۾ شامل آهن. هن تهذيب سان لاڳاپيل ڪي ماڳ دهليءِ پرسان بہ آهن، جيڪي گنگا جمنا دو آبي وارن علائقن ۾ موجود آهن. ايتري وسيع ايراضيءَ ۾ هن ثقافت جا فقط اٺ ماڳ تہ ڪونہ هوندا (جن لاءِ پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ اهي سنڌو - سيبيتا جا ماڳ آهن). اها پڻ دعويٰ ڪئي وجي ٿي تہ اوپر پنجاب ۽ دو آبي ۾ سهرپور (Saharpur) پرسان اهڙا ٻيا بہ ستاويهہ ماڳ لڌا ويا آهن، جن جو ويجهو تعلق هن سيبيتا سان آهي.

پوئين دؤر ۾ هندستان ۾ اولهه جي قديم آثارن جي ماهرن نالي جي تبديليءَ لاءِ زور رکيو ته هن تذيب کي سنڌو - سيبتا بدران هڑاپا ثقافت سڏيو وڃي. پويون نالو سنڌو - سيبتا جي هڪ ٽرڙ جو نالو آهي، جتان هيءَ سيبتا پهريائين دريافت ٿي هئي، ۽ ميجتا ماٽي چڪي هئي. هندستان جي حد اندر هن سيبتا جي اهڙن ماڳن جا اهجاڻ مليا آهن، جيڪي گنگا - جمنا دو آبي جي اُلهندي اهڙي وسيع علاقي ۾ موجود آهن، جنهن کي ڪڏهن سنڌو ۽ ان جون پراڻيون ۽ نيون پرتي ڪندڙ گهگهر-هاکڙو شاخون آباد ڪنديون هيون. ڪچ جو رڻ به سنڌوءَ جو چوڙ وارو علائقو آهي ۽ سمنڊ ۾ پوندڙ هن درياهه جي لڙ وسيلي وجود ۾ آيو آهي، قديم آثار جي شاهدين کانسواءِ ٻيون وڌيڪ سگهاريون جاگرافيائي ثابتيون آهن. جن جي آڌار تي پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته هن سيتيا کي هڑاپا جي ثقافت سڏڻ ڪوڙ ٿو سونهين ۽ وڌيڪ صحيح نالو سنڌو _ سيبتا لڳي ٿو ۽ ان ئي نالي سان قائم رکڻ وڌيڪ مناسب آهي. هن سيبتا جي نالي ونڻ سان هڑاپا تهذيب جي نئين ارتقا وارو نانءُ به اچي وڃي ٿو، جيڪو هن وسيع سنڌو-سيبتا ۾ فقط ٽرڙ جو نالو آهي. هيءَ سيبتا سنڌو ماڙي کان نڪري ڪيترن ڏورانهن ڏيهن تائين وڃي پهتي آهي ۽ اها اچرج جهڙي ڳالهه به ڪانه آهي، ڇاڪاڻ ته اسان ڏسون ٿا ميسوپٽيميا جي ثقافت ڏکڻ - اولهه ايران جي خزستان (Khuzestan) ، سعودي عرب ۽ عربي سمنڊ جي ايراني نار وارن علائقن تائين پکڙيل ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

هن سيبتا جي قديم ماڳن تي نظر وجهڻ سان هڪدم اهو خيال اچي وڃي ٿو ته ڪنهن زماني ۾ هتي 'سنڌو- شهنشاهت' قائم هوندي، جيڪا موجوده پاڪستان ۽ هندستان جي اولهه وارن علائقن تي مشتمل هوندي، پر جيستائين ائين اها ڳالهه ثابت نه ٿي ٿئي ته مذڪوره ماڳ هن سيبتا جا سهيوڳي آهن ۽ بلڪ هڪ دؤر ۾ موجوده هئا تيستائين ائين سوچڻ صحيح ڪونه ٿيندو. سنڌو- سيبتا سان واڳيل اهڙن ڪيترن ماڳن جي کوٽائي ۽ کوجنا ٿي چڪي آهي ۽ ريڊيو ڪارين پرک وسيلي پتو پيو آهي ته ڪچ، سوراشٽر ۾ گنگا _ جمنا جي دوابي جا گهڻا ٽاڪ اهڙا به آهن، جن کي سنڌ جي ماڻهن ڪنهن پوئين دؤر ۾ اچي آباد ڪيو آهي. ايا تائين

ہ اهو پتو پئجي ڪونہ سگھيو آهي تہ ڪهڙن سببن کان مجبور ٿي سنڌ جي ماڻهن موهن جي دڙي واري شهر، هڑاپا ۽ ڪاليبينگن کي ڇڏي انهن علائقن ڏانهن لڏ پلاڻ ڪئي هئي.

ڪيترن سالن جي کوٽائي ۽ کوجنائن وسيلي سنڌو- سپيتا جي جيڪا تصوير اسان جي آڏو آئي آهي، تنهن مان وسهجي ٿو تہ سنڌو سماج نهايت منظم ۽ متحد هئو. اقتصادي طور ريان کيان ۽ سکي ستابي هئي، جيڪا پورهيتن ۽ ڪاريگرن کي سڌي اجوري سان ڪتب آڻيندي هئي. وٽن ڏيساوري واپار ڪرڻ جا وسلا هئا ۽ مال وسيلي مال جي ڏيتي ليتي ہ ڪندا هئا. هن معاشري ۾ هڪ سگھارو سماجي تاني پيٽو هو سنڌو- سپيتا واري ايراضيء ۾ سماجي، سياسي ۽ مذهبي نوعيت وارا ادارا قائم هئا.اهڙيون شاهديون اسان کي، رٽا بنديءَ سان اڌايل شهرن، سرڪاري عمارتن، وڏن قلعن، اناج جي وڏن گودامن ۽ تجارتي مقصد سان هڪ جهڙي معياري پيداواري عمل مان ملي وجن تنوں. ڪن ماڳن جي کوجنائن مان هن سپيتا جي انتهائي عروج جو پتو پئجي ٿو. هن قسم جي فضا، سنڌو- سپيتا جي اصليت بابت ڪن سوالن ني، بحث ہ اٽاريا آهن.

اصليت جي سوال يا سنڌو سپيتا جي شروعات بابت ہ نظريا آهن

(الف) هن سپيتا ڪنهن اهڙي قديم تهديب تان استفادو ڪيو آهي، جيڪا دؤر جي لحاظ کان هن جي عروج تي پهچڻ واري عهد کان گهڻو اڳ موجود هئي اهڙيءَ ريت پنهنجي تعمير- نو کان پوءِ اوج ۽ انتها تي پهتي، جنهن کي هاڻي سنڌو- سپيتا سڏيو وڃي ٿو.

(ب) تعمير- نو جو سلسلو جنهن وسيلي هيءَ سپيتا پنهنجو پاڻ شهري ثقافت جو روپ اختيارڪري وئي. هن مسئلي جي حل لاءِ ڪنهن مناسب معلومات جي ڪوٽ آهي، تنهن ڪري عام خيال اهو هوندو هوتہ شهري تهذيب جو تصور اولهہ (ميسو پوٽاميا) کان هتي پهتو. ڇاڪاڻ تہ سنڌ کان پهريان شهري زندگي جو شروعات اتي ٿي هئي. پراُتان کان ماڻهو لڏي سنڌ ڪونہ آيا هئا. اهو تصور هن حقيقي شاهديءَ جي آڌار تي بيهاريو ويو هو تہ سنڌو- سپيتا واري شهري زندگي کان اڳ واري سنڌو - ثقافت جو تعلق گذريل پندرهن سالن جي کوٽاين ۽ کوجنائن مان اُهڙي ڇاڻ ملي آهي، جو انهن کان اڳين قائم ڪيل تصورن ۽ نظرين کي تبديل

ڪرڻو پيو تہ ڏکڻ ايشيا واري شهري ثقافت جو تصور ڪنهن ٻئي هنڌان هتي پهتو آهي.

سن 1946ع واريءَ کوٽائيءَ ۾ کوجنا دوران 191 اهڙيون ڏکريون هٿ لڳيون آهن، جيڪي هڙاپا جي قلعي جي پٽ واري تهہ ۾ ان پٽ ۾ ٻين ڏنل جڳهن جي پنجهوءَ هيڻان هٿ لڳيون آهن. انهن مان 35 ڏکريون اهڙن تهن مان لڌيون آهن،جنکي 26 ۾ A-26 جو نمبر ڏنو ويو آهي ۽ قلعي واري پٽ جي بنيادن هيڻان مليون آهن. ان تهہ واري وسندي جي ماڻهن جي ثقافت بلڪل نياري هئي ڊاڪٽر ايف. اي. خان اهڙي نياري ثقافت جي هڪ جدا نموني سان سڃاڻ ڪرائي آهي. جنهن سنہ 1955ع کان 1957ع تائين ڪوٽ ڏيجي جي قديم آثارن جي بہ پڻ کوٽائي ڪرائي هئي. هي قديم ماڳ هڪ قلعبند وسندي هئي، جيڪا سنڌوءَ جي کاٻي ڪنار سان ۾ موهن جي دڙي واري شهر جي سامهون هئي. هن دڙي هيڻان هڪ وسنديءَ جا نشان هئا،جيڪا دڙي واري شهر جي متاڇري کان 16فوٽ هيٺ هئي جتان ڏکر جا گهڻا ٽانو هٿ لڳا، جن جو گهاڙ هو ٻهو انهن ٽانون جهڙو هو، جيڪي هڙاپا جي قلعي واري پٽ جي پنجهوءَ هيڻان لڌا ويا هئا ۾ هي هڙاپا جي ان تهذيب جي اوج جو زمانو هو. (1)

ڪوٽ ڏيجي مان لڌل ڪن ٽانون جو گهاڙيٽو هڙاپا مان لڌل ڏکر جي ٽانون کان گهڻو نرالو آهي. جن تي مڇي- چلر ۾ عجيب طرز جي گول دائري جهڙا چٽ آهن. هتان ٻيون بہ ڪي شيون لڌيون ويون آهن، جيڪي هڙاپا ۾ نظر ڪونہ آيون آهن، جهڙوڪ منڍيءَ جون پڪل راندگاڏيون، قيمتا ۾ باس يا مجتا واريون ڏکنديون ڏکليون وغيره. اهي شيون ڪوٽ ڏيجي واري ماڳ جي وچين تهہ مان لڌيون آهن جيڪي هڙاپا تهذيب جي عروج واري دور سان تعلق رکن ٿيو. هن قديم ماڳ جي قلعي واري ڀرڙ جي مٿئين ۾ هينئين تهہ تان لڌل ڏکرجي ٽانون جي قدامت جو ريڊيو ڪاربن وسيلي اندازو لڳايو ويو. پتو پيو تہ هڪ 2605-145 ق.م ۾ ٻيو 2090-140 ق.م پراڻو هو. جڏهن وري 5730 جي اڌ وارو حساب ڪري MASCA وارن جزن کي منجهن جوڙ ڏنو ويو تہ حساب 3155 ۾ 2990 ق.م وڃي بيٺو هو. قلعي جي پٽ کان باهرين وسندي، دؤر جي لحاظ کان قلعي اندر، وچين تهہ واري وسنديءَ سان ساڳيائپ رکي ٿي. جنکي ريڊيون ڪاربن ذريعي

پرکيو ويو تہ 14-C دور مليا، جن مان هڪ 2335-155 ق.م ۽ ٻيو 2255-140ق.م هو. جڏهن منجهن MASCA جزن کي جوڙ ڏنو ويو تہ هڪ 2995 ۽ ٻيو 2905 ق.م وڃي بينو. هن مان معلوم ٿئي ٿو تہ قدامت جي لحاظ کان پهرين ڪوٽ ڏيجيءَ حو دؤر آهي ۽ ان کان پوءِ هڙاپا جو دؤر شروع ٿئي ٿو. ڪن عالمن جو خيال آهي تہ سنڌو- سيبيتا 2371 ق.م ڏاران پهنجي انتهائي اوج تي هئي. انهيءَ زماني ۾ اڪد جي سارگان Sargan جو راج هو. موهن جي دڙي جي صفا متئين تهہ 14-C مطابق ست دؤر نظر اچن ٿا، جيڪي 2083-66 ۽ 1760-115 ق.م بيهندو.

موهن جي دڙي جي صفائي هينئين قديم تهہ تان مليل مفيد معلومات کي جوڳي مجتا ملي ڪانہ سگهي آهي. هيءَ حقيقت پڻ ياد رکڻ گهرجي تہ سنہ 1932ع ۾ هن ماڳ جي اي.جي. ايڇ مئڪي کوٽائي ڪرائي هئي. هن DK ايراضيءَ جي حصي G ، گهرIII جي ڪمري 76 جي ٿوري حصي تي 14x18فوٽ هيٺ کوٽائي ڪرائي جيڪا تصور ڪيل اهر نقطي Arbitrary datum کان 42 فوٽ هيٺ هئي. مئڪي مطابق اهو قديم دؤر 28 فوٽ کان وڌي شروع ٿيو هو، ڪيس 8. 31کان 42 فوٽ جي وچ واري حصي مان کي ڏکرايون مليون هيون، جي هڙاپا مان لڌل ڏکر جي ٿانو کان بلڪل مختلف هيون، اهي گهٽو تٽو ڪوئيٽا ماڙي ڏمب سادت (Dumb Sadat) جي تهہ I ۽ II تان لڌل ڏکر جي ٿانو جهڙيون هيون، جيڪي پاڻيءَ وارن ٿانون سان لاڳاپيل آهن، اهڙن ٿانون جون ڏکريون اتر ۽ وچ بلوچستان جي ڪن ماڳن تان بہ مليون آهن. دمب سادت جو تهہ I ۽ II 70-2510 کان 76-2200 ق.م سان لاڳاپيل نظر اچي ٿو. جيڪو MASCA موجب 3060ق.م ۽ 2700 ق.م بيهي ٿو. اهر ڳالهہ اها آهي تہ موهن جي دڙي جي قديم تهہ تان پاڻيءَ سان لاڳاپيل اهي ٿانو مليا آهن، جن جهڙا ڪوٽ ڏيجي ۽ دمب سادت جي نهہ I ۽ II تان پڻ مليا آهن. موهن جي دڙي جي انهيءَ تهہ تان لڌل پاڻي وارن ڏکر جي ٿانون سان گڏ پون پٿر Steatite جا ڪوريل ٿانو بہ لڌا هئا، جيڪي شڪل صورت ۾ مذڪوره ڏکرن جي ٿانون جهڙا هئا.

پون پٿر جا ساڳئي گهاڙ جا ڪوريل ٿانو ايران ۽ ميسوپوتاميا جي ڪيترن ئي قديم ماڳن تان پڻ لڌا ويا آهن. ليزلي الڪاڪ (Leslie

(Alcock) بہ 1950ع ۾ هن ماڪ جي ڪوٽائي ڪئي هئي. ان کي بہ هيٺ جر حي پاٽيءَ واري تهہ ني اها ساڳي ڳالهہ نظر آئي هئي. سندس چوڻ آهي تہ "اُهي ٽانو وڙ ۾ جدا سڏا. ڪهاڙ ۾ ٽلها هئا ۽ پاڻ ۾ هڪ جهڙائي بہ ڪانہ هئن ائين سمجهيو يئي ويو بہ هنس ٽانون جو ان قديم دور سان تعلق آهي، جهن جهڙو قديم دور اڳي موهن حي دڙي ۾ نظر ئي ڪونہ ايو آهي." بر موهن جي دڙي حي قديم بهدب بابت مليل شاهديون محدود ۽ منجهيل اهن امڪان اهي نہ اهو قديم دور، ڪوٽ ڏيجي جي ڪنهن بيءَ اهڙي قديم ثقافت سان سهيوڳي هحي پر اهڙيءَ گالهہ کي ٿابت ڪرڻ لاءِ ايجان بہ هيٺ کوٽائي ڪرڻي پوندي ۽ اهو فقط موجوده رڪاوٽن کي دور ڪرڻ سان ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي

نين کوٽائين ۽ کوجنائن مان اسان کي هن نهين ڪرڻ جو هڪ جواز ملي وحي ٿو بہ ڪوٽ ديجي واري وسندي هڪ اڪيلي، نڪڙيل ۽ نرالي ثقافت ڪانہ هئي بر سندءَ حي وسال ماڙيءَ کان سواءِ اتر ۽ وچ بلوچستان واريءَ حو. تائين هن ثقافت جو اثر موجود ڏسجي ٿو ان کان سواءِ ڏکڻ اوپر طرف. ڪچ حي رن تائين هن ثقافت حا اهجاڻ اڪثبن چڙهيا آهن هتان حي مسهور براحين ٽرڙ سرڪوٽادا حي کوٽائيءَ ۽ ڪوجنا پي.جي جوشي(P J Joshi) ڪئي آهي.ڪيس هراپا جي سهيوڳي دؤر واري تهہ کان بہ هيٺنبن تهہ تان ڪوٽ ڏيجي جي گهاڙ وارا ٽاون مليا آهن. جاگر.فبائي نقطہ نگاهہ کان هي اچرج جهڙي ۽ اهم ڳالهہ آهي تہ هڙاپا واري قديم دؤر کان بہ گهڻو قديم ڪوٽ ڏيجي ثقافت سنڌو- ماڙيءَ جو وسيع علاڪفي تائين کپڙيل هئي. ساڳئي ماڳ تي هڙاپا واري ترقي يافتہ ثقافت بہ ڏسجي ٿي، جيڪا ڪوٽ ڏيجي جي قديم تهہ جي مٿان موجود آهي. اڄ تائين ٽيل کوٽائيءَ مان جاڻ ملي ٿي تہ ڪوٽ ڏيجي جي ثقافت سان لاڳاپيل ٽانو ۽ بيون شيون ٽيهن پراچين ماڳن جي کوٽائيءَ مان هٿ آيون آهن.اهڙي ڳولا ۽ کوجنا جاري آهي. امڪان آهي تہ اهڙيون ساڳيون شيون بين ماڳن مان بہ ملي وجن. بين ڪيترن ماڳن جهروڪ: ڪاليبئنگن (بي. بي. لال ۽ بي. ڪي. ٿاپر 1961- 1968) ميتا ٽال ۽ سوال (سورج پان 1968- 1970) ٽيڪسيلا پرسان سراءِ خولا (ايف.اي. خان ۽ ايم. اي. حليم 1968- 1972)، گومل ماڙيءَ ۾ گوملا (اي. ايڇ. داني 1971)، سنڌو- سپيتا

جي مرڪزي ماڳ جليل پور (هن مقالي جي مصنف 1971) ۽ ڪچ جي رڻ ۾ سرڪو ٽادا (جي.پي. جوشي 1971- 1972) جي جزوي ۽ مڪمل کوٽائي ٿي چڪي آهي.

هڑاپا جي لاڌ جو اشارو مٿي ڏنو ويو آهي. هنن ماڳن جي پنوتريءَ ۾ آمريٽرڙ جو به واڌارو ڪيو ويندو، جيڪي سنڌ جي ڏکڻ- اولهه ۽ سنڌوءَ جي ڪاڇيءَ ڪنڌار سان واقع آهي. هي پراچين ماڳ گهڻي وقت کان وڻي ٻن رنگن واري ٽانو ڪري گهڻو مشهور ۽ معروف آهي. هن ٽرڙ جي کوٽائي ۽ کوجنا جي.ايم. ڪاسل (1958ع ڪان 1961ع) لاڳيتو چار سال ڪئي هئي. ڪيس آمريءَ جا هڪ ٻئي مٿان چار تهه ڏسڻ ۾ آيا، جيڪي هڑاپا دور واري وسنديءَ کان به هيٺيان هئا. هن ماڳ جي اڳ وارن دورن جي ريڊيو ڪاربان وسيلي پرک ڪئي ويئي ته پتو پيو ته اهي 2670 - 113 ۽ 2900- 113 ق.م هئا. انهن ۾ جڏهن MASCA وارا جزا جوڙ ڪيا ويا ته اهي ڏارا 3320 ۽ 3600 ق.م جيترا پراچين ڏسڻ ۾ آيا. ڪوٽ ڏيجي دور جا چڪ، تي ناهيل ٽانو به آمري جي هيٺين قديم تهن تي ڏسڻ ۾ آيا، جتي هٿ جي گهاڙ وارن ٽانون جي گهڻائي نظر اچي رهي هئي. اهڑيءَ حقيقت جي معلوم ٿيڻ ڪانپوءِ هڪ ڳالهه تي ويچارڻو پوندو ته ريڊيو ڪاربان وسيلي ڪوٽ ڏيجي جو دور 2605 +145 ق.م آهي، جيڪو MASCA جزن جي جوڙ ڏيڻ سان 3155 ق.م ٻيهي ٿو.هي دور آمري واري قديم دؤر کان گهٽ پراڻو ٻيهي ٿو، جيڪا غور طلب حقيقت آهي. ڇاڪاڻ ته ڪوٽ ڏيجي 3155ق.م جو ٽانو آمري جي 3600 ق.م واري دور جي تهه تان ملیو آهي. انومان اهو آهي ته ڪوٽ ڏيجي واري وسندي چوٽين صدي ق.م جي پڇاڙيءَ ڌاران اڏجڻ شروع ٿي هوندي. هن جو سهيوگي ڪاليبئنگن آهي، جنهن جو هيٺيون تهه هڑاپا جي سڌريل دور واري تهه کان هيٺيان آهي. ان هيٺئين تهه تان لڌل ٽانو هڑاپا واري قلعي جي پٽين جي پيڙهين هيٺيان نظر ايندڙ تهه جي ٽانون سان پيٽائي سگهجن ٿا، جيڪي ڪوٽ ڏيجي جي ٽانون سان هڪ جهڙائي رکن ٿا. انهن سان گڏ سوٿي (Sothi) ٽانو به ڏسڻ ۾ آيو، جنهن جو نڪر ڳاڙهو ۽ مٽس اچي ۽ ڪاري رنگ جو چٽ هو. C-14 جي پرک مطابق سوٿي ٽانو وارو مٽاچو ۽ ڪاليبئنگن واري تهه I تي اٺ مختلف دؤر ڏسڻ ۾ آيا، جيڪي 2370+115 ۽ 1925+10 جي وچ تي هئا. انهن

کي ترتيب سان ٻيهارڻ کان پوءِ 2920 ۽ 2125 ق.م دور مليو، جيڪو اچرج جي حد تائين گهٽ قديم دور آهي گوملا ماٽريءَ جي پراچين ٽرڙ گوملا جي تهہ IIءِ III تان ٻہ ڪوٽ ڏيجي وارا ٽانو هٽ لڀا آهن، جيڪي هڙاپا جي سڌريل دؤر واري تهہ کان هيٺيان هئا. هنن تهن جا 14-C مطابق دور 2248 + 74 يا 2798 ق.م آهي. هن حقيقت ڏانهن ڏيان ڏيڻ ضروري آهي تہ ڪي شيون جيڪي هڙاپا جي سڌريل دؤر سان گڏ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، سي هڙاپا کان قديم دورن وارن تهن تي موجود آهن. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ قديم دؤر واراماڻهو جڏهن ترقي ڪري وڌيڪ سڌريل هڙاپا دؤر ۾ داخل ٿيا تہ قديم دؤر واريون مذڪوره شيون چڏي ڪونہ ڏنيون هئائون. ائين ٻہ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ ڪالبيٽنگن هڙاپا، گوملا، ڪوٽ ڏيجي ۽ آمري جي ڦني وڃڻ کان پوءِ ماڻهن انهن کي وري ٻہ آباد ڪيو آهي ۽ اهڙيون نيون وسنديون هڙاپا جي سڌريل دؤر سان تعلق رکن ٿيون، پر جليل پور ۽ سراءِ خولا اهڙا ماڳ آهن، جيڪي ڦني وڃڻ کان پوءِ ٻيهر آباد ٿي ڪونہ سگهيا. ان کان سواءِ اهو ٻہ ڏنو ويو آهي تہ ڪن قديم ماڳن جي ڏکر جي ٽانون ۽ ٻين شين ۾ علائقائي ڍنگ ۽ ڍَبُ آهي. پر ڪوٽ ڏيجي دؤر جي وسندين ۾ ڏکر جي ٽانو جي گهاڙ، وڙ ۽ ورن جي هڪ جهڙي ورجيس آهي، جيڪا عظيم سنڌو- ماٽريءَ ۾ چوڏس پکڙيل ڏسجي ٿي. اهڙيون هڪ جهڙايون فقط ڏکر جي ٽانون ۾ ڪونہ ٿيون ڏسجن. ان دؤر ۾ ڪوٽ ڏيجي، ڪالبيٽنگن ۽ سنڌ جي ڏکڻ - اولهہ ۾ آمري جي دور سان لاڳاپيل ٽرڙن، ڪوهتراس، بني ۽ پوکران (پوکڻ) ۾ قلعن جون پڻ اڏاوتون ڏسجن ٿيون. معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ دؤر ۾ معاشرتي، اقتصادي ڦير گهير اچي چڪي هئي. گهرو اڏاوتن مان ٻہ هڪ جاءِ تي مستقل رهڻ جو ڏس پتو ملي ٿو. اهو ٻہ پتو پوي ٿو تہ ماڻهو هڪ وڏيءَ جاءِ ۾ ڪٺجي رهندا هئا. ان کان پوءِ اهڙي ڦير گهير ڏسجي ٿي جو هڪ گهر ۾ مختلف ڪمرن جي تعمير آهي ان کان پوءِ هڪ طريقو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، يعني وسنديءَ جو هڪ تهہ جيڪو ڏکر جي ٽانون جي هڪ جهڙائيءَ مان ٻہ محسوس ڪري سگهجي ٿو. اهي ٽانو هڪ وسيع ايراضيءَ تي پکڙيل نظر ايندا. ان کان سواءِ مذڪوره تهہ جي لاڙ ۾ ڏاند جي موجودگي، مٽيءَ جون پکل مورتيون، مٽيءَ جون پکل راند گاڏيون ۽ ڦيٽا وغيره شامل ڪري

سگھجن تا. هنن ڳالهين مان وسهڻ جوڳو هڪ انومان ملي ٿو ته انهيءَ دؤر ۾ بار ڏوئڻ جا وسيلا ايجاد ٿي چڪا هئا ۽ سنڌو- سيپتا جي مختلف وسندين جو وچ ۾ ڏيتي ليتي جا ناتا واسطا قائم هئا. پانڌي واهي، سراءِ خولا ۽ جليل پور جي ٽرڙن مان لڏل شين وسيلي ۽ هڪ انومان قائم ڪري سگھجي ٿو ته انهي زماني ۾ ڊگھي پنڌ واري آمدورفت جاري ٿي چڪي هئيچاڪاڻ ته ان دؤر واري تهہ تان اسان کي لاجورد پٿر (Lapis Lazuli) مليو آهي، جيڪو اتر افغانستان جي بدخشان ماڳ تان لينڊو هو. اهڙيءَ ريت سنڌو- سيپتاجي وڏن شهرن جي اپري اچڻ کان اڳ هڙاپا تهذيب جي ننڍن وڏن شهرن جو هڪ ڇار وڇايل هو ۽ جن جي اڏاوت جي هڪ يڪسان، مستقل ۽ معياري طرز هئي. هنن حقيتن مان اهو ۽ پڻ ڏسڻ ۾ايندو ته ٽئين سهس ق.م جي منڊ ۾ هڪ شهري ثقافت سر جي ۽ اُسري چڪي هئي. هن وقت تائين پراچين ٽرڙ جون کوجنائون گھٽيون ڪونہ ٽيون آهن تنهن ڪري پڪ سان چئي ڪونہ ٿو سگھجي ته ان جي قديم اصلي شڪل صورت ڪهڙي هئي. ٽين سهس ق.م واري هن هڙاپا سماج ۾ پن ڳالهين جي کوٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿي: (1) ڪي وڏا شهر موجود ڪونہ هئا (2) مهر سازي، بت تراشيءَ ۽ ڌاتن جي شين ناهڻ جو وڏي پيماني تي ڏنڌو ڪونہ هو.

ٽين سهس ق.م واريون سنڌو- سيپتا جون پراچين وسنديون انهن علائقن ۾ اچن ٽيون جتي سنڌو ماڙي وارن درياهن جو پاڻي پهچي سگھندو هو يا وري جتي مستقل نموني واريون ڍنڍون ڍوريون يا پاڻي جا ٻيا وسيلا هوندا هئا ۽ سيپتائي وايومنڈل سمجھائتو هوندو. پيٽ گذر لاءِ پوکي راهي ۽ پليون زمينون بہ عام جام هونديون. هاڻي هتي هڪ سوال پيدا ٿئي ٿو تہ جا بلوچستان ۽ ان کان پار وارن علائقن کان کي ماڻهو لڏ پلاڻ ڪري اچي هتي آباد ٿيا هوندا، جن پڻ سنڌو- سيپتا جي اوسر ۽ ترقيءَ واسطي پنهنجو ڪردار ادا ڪيو هوندو جيتري قدر اولهہ کان ماڻهن جي اچڻ ۽ سنڌو سيپتا ڪي سرجڻ ۽ اوسر ڏيڻ واري تصور جو تعلق آهي تہ هن باري ۾ سي. سي. لئمبرگ ۽ ڪارلو وسڪي جو خيال آهي تہ سنڌو ماڙيءَ يا بين علائقن ۾ شهري ثقافت، مختلف علائقن جي ماڻهن وچ ۾ باهمي رابطي جو سلسلو آهي، جيڪو تجارتي يا مال بدلي

مال جي ڏيتي ليتي سان واڳيل رهيو آهي. سنڌو سڀيتا جي اوسر جي منڊ واري مرحلي ۾ ته ائين سمجهي سگهجي ٿو. اهڙي قسم جا اهجاڻ هنن ڳالهين مان ٻه ملن ٿا ته لاجورد پٿر تمام ڏورانهن ملڪن کان ايندو هو ۽ اهڙي تجارت قائم ٻه ٿي چڪي هئي. ان کان سواءِ سماجي جوڙجڪ ۾ ٻه اسان کي هڪ قسم جي قبر گهر ڏسڻ ۾ اچي ٿي. پر اسان کي هن سڌريل شهري ثقافت جي اوسر ۽ ارتقا جي ڏس ۾ اڃان ٻه وڌيڪ قديم آثارن جي کوٽاين، کوجنائن ۽ لاڳاپيل وايو منڊل جي اپياس جي لوڙ آهي. اسان کي ملندڙ موجوده شاهديون ۽ آگاهيون اهڙيون آهن، جن مان هڙاپا يا سنڌو-سڀيتا جي قديم ماڳن ۾ هڪ حقيقي اسريل ۽ سڌريل سڀيتا ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جن ۾ واهپي جون شيون ٻه وڌي ڪاريگريءَ سان نهيل نظر اچن ٿيون. اهڙي هڪدم قبر گهير سنڌو- سڀيتا جي قديم سياسي تبديلي جي ڪري ته ڪانه ٿي آهي؟ جيڪڏهن حقيقت ائين آهي ته اهڙيءَ وڏي قبر گهير جا ڪارڻ ڪهڙا هئا؟ موجوده دؤر ۾ اسان وٽ ڪي اهڙيون پڪيون شاهديون ٻه ڪونه آهن جو اسان هن قسم جي گنڀير سوالن جون وراٽيون ڏيئي سگهون.

جتي اسان کي قديم آثار جا ماهر ڪن اهر سوالن جون ويساهه وسهڻ جوڳيون وراٽيون ڪونه ڏيندا آهن ته اُتي طبيعيات ۽ فطرت جا سائنسدان پنهنجن خاص تجربن، پنهنجي جاڻ ۽ سمجهه جي آڌار تي گهربل وراٽيون ڏيندا آهن اهڙا ڏاها ۽ ذات ڏٽي يا ته قديم آثار جي ماهرن سان گڏ ڪم ڪندا آهن يا وري اڪيلي سر پنهنجي اهڙي ڏن ۾ لڳل هوندا آهن ته نهايت پراچين اوستا ۾ سنڌو- سڀيتا ماڻريءَ جي آب هوا طبعي ماحول ڪهڙو هو ۽ هن سڀيتا جي زوال جا ڪهڙا ظاهري ڪارڻ هئا ۽ ان جي سرجڻ، اوسر، ڪمال تي پهچڻ ۽ زوال پذير ٿيڻ جو ڪيترو زمانو هو؟

جيتري قدر طبعي ماحول جو تعلق آهي ته انهي پراچين اوستا ۾ سنڌو- ماڻريءَ جي پلر جي اپر پالوٽ ٿيندي هئي. انهيءَ جي ثابتي اها آهي ته جڳهن اوسارڻ ۾ پڪيون سرون ڪتب آندیون ويون هيون ۽ شهرن مان پاڻيءَ جي نيڪال جو جوڳو بندوبست هوندو هو. سرن جي ايڏي وڏي انگ کي پچائڻ واسطي اڻ مئي ڪاٺ ۽ وڏن ٻيلن جي ضرورت هئي ۽ اهڙا گهاٽا ٻيلا پاڻيءَ کان سواءِ ڪونه ٿيندا آهن. ان کان سواءِ مليل مهرن تي

چيتو، هاٿي ۽ گهينڊو نظر اچن ٿا، جن جو واسطو گهاٽن بيلن سان هوندو آهي. اهڙن اندازن مان قياس ڪري سهگجي ٿو نه آبهوا جي هڪ وڏي تبديليءَ انسان جي پيٽ گذر جي وسيلن کي ڊانوان دول ڪري ڇڏيو هوندو ۽ سنڌو- سڀيتا جي تڪڙي زوال جو ڪارڻ به اهو هوندو آر. ايل. رئڪس(R.L Rakes) ۽ ار ايڇ ڊائسن (R H Dysan) جو خيال ڪجهه مختلف آهي سندن ويچار آهن نه ڏکڻ ايشيا ۽ مشرق قريب ۾ گذريل نون هزار سالن ۾ آبهوا جي ڪابه تبديلي ڪانه آئي اهي سندن سوچ هيءَ به آهي ته سنڌو درياهه ۾ ساليانو چاڙهه ايندو آهي ٻوڏ جي اهڙي پاڻيءَ ۾ تمام گهڻو لٺ ۽ ڀل هوندو آهي سنڌوءَ جي ٻنهي ڪندين سان جيتري جوءِ ۾ هي پاڻي پهچندو اهي ته اهو لٺ اتي ويهي رهندو آهي. اٿاهه گهاٽا ٻيلا به اهڙي لٺ جي ڀلت ۽ پاڻيءَ جي پاڇي هوندا اهن مهرن تي نظرايندڙ جانور به اهڙن ٻيلن ۾ اچي رهندا اهن موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي گهٽين ۾ ٻنڍڙي پئماني نه پاڻيءَ جي ٻيڪال جو ٻندوبست آهي. اتان نالين جي ٻناوٽ مان ٻي پتو پئجي وڃي ٿو نه منجهائن فقط گهرو استعمال وارو ڪنو پاڻي وهي سگهندو هو سندن نقطه نظر قابل قبول آهي پر ان پراچين اوستا ۾ موجوده آبپاشي نظام جهڙو ڪو طريقو ڪونه هوندو جنهن وسيلي زمين کي آباد ڪرڻ ممڪن هجي ٻنهن ڪري ان دور جي سڀيتا وارن ماڻهن جي پيٽ گذر لاءِ انسان ۽ ماحول جون ڪهڙيون حالتون هونديون جن جي آڌار تي هڪ سڀيتا اُسرجي، سڌري ۽ سنوارجي رهي هئي يا وري سنڌو- سڀيتا وارا سڀئي علائقا ويران ۽ بيابان هئا، جتي موجوده دؤر جيان ساليانو فقط ڏهه انچ وسڪارو ٿيندو هو؟ قديم دؤر سان راڪيل آبپاشيءَ جو اهڙو نظام نظر ڪونه ٿو اچي، جنهن ۾ واهن، ڪڙين ۽ ڪسين جي موجودگي جو اهڃاڻ ملندو هجي

ڪجهه سالن کان وٺي سنڌو- سڀيتا جو زوال ۽ خاتمو بحث جو موضوع بڻجي ويو اهي. جنهن بابت ڪيتريون مختلف ڳالهيون ٿي رهيون اهن. کوجنا جا نوان کس ۽ گهٽ کلي ٻيا آهن پر پوءِ به اسان کي هي حقيقت ضرور سمجهي پوندي ته سنڌوءَ جي هيءَ نهايت ترقي يافت ۽ مليل جليل سڀيتا آخر ختم ڇو ٿي ويئي؟ هن سڀيتا جي ناس ٿيڻ جا عام طور ٻي به ڪارڻ ٻڌايا ويندا آهن. جن مان هڪ آب هوا جي ڦير گهير ۽

ٻيو ڏارين جي ڪاهه. اهڙا بحث، قديم آثارن جي ملندڙ شاهدين، جاگرافي ۽ هتان جي ڌرتي جي نموني ۽ خاصيت جي آڌار تي ڪيا ويندا آهن. انکان سواءِ هن سيبتا جي ناس ٽيڻ جو ٻيو ڪارڻ، معاشرتي، تاجيءَ- پيڙي ۽ ڪنهن کان هاجي رسڻ جو به ٻڌايو ويندو آهي. ڏنو وڃي ته هن اختلاف راءِ ۾ وڌيڪ وزن ڪهڙي ڪارڻ ڪي آهي، يا هن سيبتا جي زوال جا اهي ٻئي ڳڌيل ڪارڻ يا ٻيا به ڪهڙا ڪارڻ آهن. انهن مان هڪ تصور اهو به آهي ته ٻيءَ سهس ق.م ڏاران آريا ڪاهي آيا هئا، جن اڳيئي زبون حال هن سيبتا کي ويتر نهوڙي ناس ڪري رکيو. هن تصور سان گڏ هن سيبتا جي ناس ٽيڻ جو هڪ ٻيو ڪارڻ ٻ ٻڌائيندا آهن ته اسان کي اهو سمجهڻ ڪپي ته سنڌو- ماڙيءَ ۾ اڳئينءَ سيبتا جي جاءِ هڪ قلعن جي تعمير واري ٻي ثقافت اچي ويئي هئي، جنهن جو رگ ويد جي اِندر ديوتا مقابلو ڪيو هو ۽ ڪيس جنگ جو ديوتا ڪري به مڃيو ويندو آهي، جنهن حي ڪردارکي قلعن جي نباهي ڪندڙ طور نمايان ڪيو ويندو آهي. اهو به چيو ويندو آهي ته سنڌو ماڙيءَ جي آدمشماري تمام گهٽي وڃي ويئي، ماڻهن جي جهجهي انگ ڪري ٻني ٿوري هئي. پيٽ قوت جو ڏڇو پيدا ٿي ٻيو جڏهن آدمشماري اجان به وڃي ويئي ته ماڻهو ڪن ڏورانهن ڏيهن ڏانهن لڏ پلاڻ ڪري هليا ويا. هن مسئلي تي کوجنا ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر حي. ايف ڊلس ۽ آر.ايل. رئڪس پاڻ ۾ ٻڌُ ٿي جاکوري رهيا آهن سندن ويچار آهن ته آمري ۽ سيوهڙ واري جوءِ، سنڌوءَ جي لٽ پوڙ ڪري گهٽي اوچي ٿي وئي هئي. قدرت طرفان پيدا ڪيل هن ڏڇي کي منهن ڏيڻ لاءِ موهن جي دڙي واري شهر جي چوڌاري هڪ بند بڌو ويو هو. پاڻيءَ جي سالياني اٽاهه چاڙهه ڪري گهر ڊهي پوندا هئا ۽ نون گهرن جون اڏاوتون ڊنل گهرن جي پنجهوءَ تي ڪيون وڌنديون هيون. گهرن جي انهيءَ ڊاهه ۽ ٽاهه جو سلسلو سنڌوءَ جي چاڙهه جي ان دؤر واري مرحلي تائين لڳاتار هلندو رهيو. هيءَ سيبتا آدمشماري جي گهٽي وڃي وڃڻ ۽ آمدني جي دريعن جي اڻ پورائي ڪري ڪمزور ٿي هئي. هن نقطئه نظر تي، جي. پوسيل ۽ ايڇ. ٽي. لئمبرڪ ملندڙ شاهدين جي آڌار تي تمام گهٽي تنقيد ڪئي آهي. اتفاق سان اوير پنجاب جي وچ واري پاڳي ۾ واقع پراچين ٽرڙ ڪالبئنگن ويجهو هڪ براني ماڳ جي کوٽائي آر. آءِ. ريئڪس جي سيال هيٺ ٿي

هئي. جنهن مان کيس ڪي اهڙا اهڃاڻ مليا هئا تہ ڪنهن پراچين سمي ۾ درياهہ جي پيٽ ۾ لٽ، ويهي رهڻ ڪري، وهڪري جي سطح ڪجهہ بلند ٿي ويئي هئي. تنهن ڪري ان جي رخ ۾ تمام گهڻيون تبديليون اچي ويون هيون. سنڌو ماٿريءَ ۾ درياهہ جو موسمي چاڙهہ تمام گهڻو ٿيندو هو، اهڙي معلومات گهڻو وقت اڳ ٿامس اولڌام(Thomas Oldham) پڻ ڏني هئي. موجوده دور جي طبيعيات جي اصولن ۽ قائدن ۾ کڻي ڪيتريون بہ خوبيون ۽ خاصيتون موجود هجن، پر سنڌو سڀيتا جي منجهيل مامرن کي نبيرڻ ۾ طبيعيات جي ماهرن ۽ قديم آثارن جي مهاڄاڻن جي وچ ۾ سلٽ ۽ سٻنڌ آهي، جيڪا سٺي ڳالهہ آهي.

ميسوپوٽاميا مان سنڌ جون مهرون، ڌاتن جا ٽڪرا، چٽن وارا ٺڪر جا ٿانو، پون پٿر جا ڪوريل ٿانوءَ چٽساليءَ سان عقيق پٿر جا مڻيا،خاص گهاڙ ۽ چٽن وارا ٿانو، ڪنهن ڊگهي شئي مان وڍي تيار ڪيل مڻيا ۽ ٻيون شيون جهڙوڪ ڇڪا (Dice) ۽ مورتيون وغيره. هن کان سواءِ ميسوپوٽاميا جي تحريرن مان بہ ڀليءَ ڀت ڄاڻ ملي ٿي تہ سنڌو سڀيتا جي ماڻهن جو ڏيساور جي ٻين ثقافتن سان لڳ لاڳوپو هو. سنڌ ۽ ميسوپوٽاميا جي گهڻن پراچين ٿرڙن جي کوٽائي ۽ کوجنا ٿي چڪي آهي. پر قديم دؤر سان لاڳاپيل سهيوڳي ۽ هڪ ٻئي جي شين جو انداز تمام ٿورو لڌو آهي ۽ اها اچرج جهڙي ڳالهہ آهي، ڇاڪاڻ تہ اڪس جيسارگان، اُر III ۽ اسين لارسا (Isin Larsa) جي دؤر (2370 کان 1900ق.م) تائين مليل حوالن مطابق ڏکڻ ميسوپوٽاميا جو سمنڊ وسيلي ڏيساور سان واپار هلندو هو. ان کان سواءِ سوين اقتصادي ۽ مذهبي تحريرون آهن، جن مان بہ پڻ اهڙيون ثابتيون ملن ٿيون. توڙي جو سنڌ ۽ ميسوپوٽاميا جي وچ ۾ موجود تعلقاتن سان لاڳاپيل شاهديون ٿوريون آهن، پر انهن ماهرن گهڻو ڌيان ڇڪايو آهي. هن موضوع تي کوجنا ڪرڻ لاءِ ڏکڻ ايشيا ۽ مشرق قريب جي قديم آثارن جي ماهرن کي پڻ هوراکورا لڳل آهي. گذريل پنڌرهن سالن جي کوجنا مان پتو پيو آهي تہ اڳين شين جي پنوتريءَ ۾ ٻين لڌل شين جو واڌارو اچي چڪو آهي، جن جي قديم زماني ۾ مال بدلي مال جي مٽاسٽا ٿيندي هئي. تازين کوجنائن مان اها بہ سڌ ملي ٿي تہ سنڌ ميسوپوٽاميا وچ ۾ لاڳاپن جا ڪهڙا نمونا ۽ طريقا هئا. موجوده دور

تائين مليل شاهدين جي آڏار تي قديم آثارن جا مها جاڙو هن ڳالهه تي سهمت آهن ته ميسوپوٽاميا جا ديلمون، ماڳان ۽ ميلوها نالي ملڪن سان لڳ لاڳاپا هوندا هئا، جن مان گهڻ ۾ گهٽ ۾ سجاڻ جوڳا آهن، چاڪاڻ ته انهن جو ذڪر خط ميخي واري لکت ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جن لاءِ جاتو وڃي ٿو ته ٽين ۽ ٻي سهس ق.م ڏاري انهن جو ميسوپوٽاميا سان واپار هلندو هو. قوي امڪان آهي ته ميلوها ملڪ، سنڌو سيبتا جي سنڌ جي اندر هجي ۽ اهو به ممڪن آهي ته هاڻي هندستان جي الهندي ساموندي ڪناري ۽ پاڪستاني ساموندي ڪناري ۽ پاڪستاني سمنڊ جي وٽ وارو ڪو علائقو به منجهس شامل هجي، جنهن ۾ سنڌو- سيبتا وارا پراچين ٽرڙ موجود آهن. ديلمون وارو ماڳ بحرين سان هڪجهڙائي رکي ٿو، جيڪو ميسوپوٽاميا جي ڏکڻ پاسي ۽ عربستان جي ويجهو ايراني نار ۾ واقع آهي. قديم آثارن مان مليل تازيون شاهديون به هن ڳالهه جي پٺيرائي ڪن ٿيون. ماڳان نالي وارو ملڪ ڪهڙو آهي، سو البت چٽيءَ ريت معلوم ٿي ڪونه سگهيو آهي، پر هڪ انومان آهي ته اهو ڏکڻ اوپر ايران ۾ واقع هو. شايد ان ۾ ڏکڻ ايران وارو ايلم شامل ڪونه هو، جيڪو تنهن ڏينهن ۾ ايران جو ويري ملڪ هو.

سن 1932ع ۾ سي. جي گڈ C.J Godd اُر ۽ ميسوپوٽاميا جي ماڳن تان ڪي اهڙيون مهرون لڌيون هيون، جيڪي سنڌو _ سيبتا جي ٽرڙن تان لڌل مهرن سان هڪجهرائي رکن ٿيون. انهن کان سواءِ ٻيون به ڪي مهرون لڌيون آهن، جيڪي نه ميسوپوٽاميا جي مهرن جهڙيون هوبهو آهن ۽ نه وري سنڌو- سيبتا جي مهرن سان ڪا گهٽي ساڳيائپ رکن ٿيون. مذڪوره مهرون ايراني نار جي عربستان واري پاسي بحرين، فئلڪا ۽ ٻين قديم ماڳن تان هٿ لڳيون آهن، جيڪي سنڌو- سيبتا جي مهرن کان وڏ ورن ۾ الڳ آهن، جڏهن ته ايراني نار مان هٿ آيل مهرون گول آهن، جيڪي هوبهو سنڌو- سيبتا جي پوئين جهڪڙ دؤر واري تهه تان چانهون جي دڙي مان لڌل مهرن جهڙيون آهن. هڪ اهڙي مهر سنڌو- سيبتا جي ٻئي ٽرڙ لوٿل جي مٽاچري تان به ملي آهي، جيڪو پراچين اوسٽا ۾ سوراشٽريه جو ساموندي بندر هو. هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته چانهون ۽ لوٿل وارنپرٽن ماڳن تي مٽين جوڙڻ جا ڪارخانا قائم هوندا هئا.

سنڌو-سيبتا جو پاڙيسري ملڪن سان ناتن جو پتو پون پٿر Stealite Stone جي ڪوريل ٽانون مان پيو آهي، جن جي متاڃرن تي جهوپڙين، تڏين ۽ جانورن جو طرزون اُڪريل هوندیون هيون. ان قسم جي پٿر جا ٽانو قديم دؤر واري مشرق قريب ۾ عام جام هوندا هئا. اهڙن ٽانون جا ٽڪرا ايف. اي. دراني۽ موهن جي دڙي جي پراچين سمي واري تهه تان ۽ ان دؤر جي ٽڪر جي ساڳي وڙ وارن ٽانون سان گڏ کوٽائي ڪندي لڌا هئا. تازو پرپاسي وارن قديم ماڳن جون کوٽايون ۽ کوجنائون ٿيون آهن، جتان پڻ پٿر جا ساڳئي وڙ ورن جا ڪوريل ٽانو لڌا ويا آهن. هنن ڳالهين وسيلي اها به سڌ ملي ٿي ته سنڌو سيبتا جا انهن ملڪن سان جاگرافيائي ۽ نهايت سگهارا ناتا واسطا قائم هوندا هئا، جيڪي متي بيان ڪيل لڳ لڳاپن کان وڌيڪ طاقتور هوندا هئا. اهڙي قسم جون ٻيون شاهديون ايران جي ماڳن تيپتي يحيٰ، دشت لوط، سعودي عرب ۽ ابوظهبي جي سامونڊي ڪناري وارن قدم ٽرڙن جهڙوڪ تاروت، اُم ۽ اننار An-Nar مان به مليون آهن. ان ڪانسواءِ ايران جي سيستان جي شهر سوختہ، ڏکڻ ايران جي بامپور ۽ ٻين ماڳن جهروڪ هيليHili، اُم ۽ اننار مان لڌل چاهين رنگ جي ٽکر جي ٽانون تي به اهي ئي ساڳيون طرزون نظر اچن ٿيون، جيڪي پون پٿر جي ڪوريل ٽانون تي موجود آهن. تازي کوٽيل ماڳن وسيلي پتو پوي ٿو ته پون پٿر جي ڪوريل سنڌ سان واسطو رکندڙ ٽانون جو دؤر ميسوپوٽاميا جي قديم I،III خاندان جي زماني سان آهي. ڪئٽ ناهي ته ان کان به وڌيڪ پراچين هجي. هنن حقيقتن مان اها سڌ ملي ٿي ته سنڌ- ميسوپوٽاميا لاڳاپا ٽين سهس ق.م دوران به قائم هئا. ساڳي۽ ريت ايراني نار واريون منفرد مهرون به دستاويزي ثابتيون آهن، جن وسيلي اها خبر پوي ٿي ته 1900 ق.م دوران اُر III ۽ اسين لارسا واري زماني ۾ به سنڌ- ميسوپوٽاميا وچ ۾ واپاري لاڳاپا موجود هئا.

نين شاهدين جي آڌار تي ڪي کوٽايون ٿي رهيون آهن ته جيئن مشرق ۽ مغرب جي وچ ۾ قائم خشڪي ۽ سامونڊي تجارتي رستن ڪي سولائي۽ سان سمجهي ۽ سمجهائي سگهجي. هاڻي تازو مليل شاهدين مان هي۽ حقيقت ظاهر ٿئي ٿي ته ٽين سهس ق.م، عظيم سنڌو ماٿري، بلوچستان، ايران ۽ ڏکڻ ميسوپوٽاميا جي وچ ۾ هڪ تڪڙي ثقافتي لهه

وڃڻ جو دؤر آهي. اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ ٻئي سهس ق.م جي اڳياڙيءَ ۾ پوءِ ڪهڙي بہ وقت، ساموندي تجارت کي اوليت ڏني وئي هئي، جيڪا ديلمون رستي هلندي هئي. هن ڳالهہ تي پڻ بحث مباحثو هلي رهيو آهي تہ سنڌ ۽ سيبتا ۽ ميسوپوٽاميا جي وچ ۾ هڪ سڌو ۽ سولو خشڪي تجارتي رستو بہ موجود هوندو هو، پر وڌيڪ سگهاري شاهدي اها آهي تہ ٻنهي ثقافتن وچ ۾ اڻ سڌو تجارتي لاڳاپو بہ موجود هو. ٻئي پاسي ڪان هاٿي وري قديم آثارن جي شاهدين جي آڌار تي ٽين سهس ق.م تي ٽئين سر ڪوجنا ٿي رهي آهي تہ سنڌو سيبتا، اتر بلوچستان ۽ ان کان پريان ڏکڻ افغانستان ۽ ترڪمانستان جي وچ ۾ نهايت سگهارا لاڳاپا موجود هئا. اهو بہ قوي امڪان آهي تہ سنڌ- سيبتا ميسوپوتاميا ۽ ايران جي وچ ۾ تجارتي لاڳاپن ۽ ان جي دؤر تي اتر ۽ وچ بلوچستان جا ڪي قديم ماڳ روشني وجهي سگهن. جيڪڏهن سنڌو سيبتا جي هزارن مهرن تي تحرير ٽيل ڳجهارت جهڙي سنڌو لکت پڙهجي ويئي تہ پوءِ اهڙن تجارتي لاڳاپن کي سمجهڻ ۾ ڏاڍي مدد ملي ويندي. هن لکت کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ لاءِ ڪيترن عالمن وڏا وس ڪيا آهن، پر ان جي اشارن واري رمزبنديءَ کي سمجهڻ ۾ سوپارا ڪونہ ٿيا آهن.

سنڌو سيبتا جي دور، خاص طور تي موهن جي دڙي ۽ هڙاپا واري اسريل ۽ سڌريل زماني لاءِ چئي سگهجي ٿو تہ اهو خاص قسم جي طرز زندگيءَ جي شڪل ۾ڳهٽي وقت تائين قائم رهيو. ان جي دور کي سمجهڻ واسطي ميسوپوٽاميا جي دؤرن جي سهائتا ونڊي پوندي ۽ ان ناتي ٻنهي جاين تي هڪ خاص طرز وارين هڪ جهڙين شين جو اڀياس ڪرڻو پوندو. ان اڀياس ۾ ايران جي پوڻن وارن قديم ماڳن تان لڌل هڪ جهڙين شين کي پڻ شامل ڪرڻو پندو. هاٿي تازو نهايت ڏيان ۽ گيان سان ڪيترين ڪوٽايون ۽ ڪوجنائون ٽيون آهن، تنهن ڪري ڪن مشڪوڪ تهن تان لڌل اڀياس لائق اڻ سڃاتل شين بابت کي بنيادي نوعيت جا مسئلا حل ٿي چڪا آهن، جيڪڏهن ڪنهن لاڳاپيل دؤر جو ڪنهن ڏورانهين ثقافت جي دؤر سان پيڻوار اڀياس ڪبو تہ ان جا نتيجا پروسي جوڳا ڪونہ ملندا. سنڌ - سيبتا جي دؤر بابت ڪابہ شاهدي ڪانہ آهي، نہ وري اهڙي دستاويزي آگاهي آهي. جنهن مان پورسي جوڳي دؤر جو تعين

ٿي سگھي. ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ سنڌو لکت جي ڳجھارت ان ۾ اڻ پڳل آهي. سنڌو ماڻري ۽ ڏکڻ ايشيا جي ٻين قديم ماڳن جي ثقافتن جي داخلي دؤرن جي ۾ پڻ نئين سر تشڪيل ڪانہ ڪئي ويئي آهي. جنهن مان اهو پتو پئجي سگھي تہ استعمال واريون مختلف مادي شين واريءَ ثقافت جي ترقيءَ ۽ اوسر جو سلسلو ڪيئن ۽ ڪهڙو هو.

سن 1950ع ڪان C-14 وسيلي مختلف دؤرن جي سجاڻ جو طريقو رائج آهي، جنهن سان ڪوئلي، هڏن ۽ سنڪن کي پرکي ڏسڻ سان زماني جي انومان ٿي سگھندو آهي. ڪنهن ماڳ جي قدامت پرکڻ واسطي هاڻي ريڊيون ڪاربان جو اتعمال عام آهي ۽ ڪڏهن وري اهڙي جاچ پرکي بنا ڪنهن سوچ ويچار جي جيئن جو تيئن رکيو ويندو آهي. عام طور تي ابتدا ۾ C-14 وسيلي مليل دور تاريخي دؤرن سان سهمت ڪونہ هوندا هئا، ڇاڪاڻ تہ ميسوپوٽاميا ۽ مصر ۾ علم نجوم جو استعمال هو. اهو ۽ سمجهيو ويندو هو تہ C-14 وسيلي معلوم ڪيل ٽين سهس ق.م ۽ پي سهس ق.م وارو دؤر جنتري يا تقويم واري دؤر کان پوئتي ٻيهي ٿو، پر هاڻي ريڊيو ڪاربن وارو طريقو گھڻو سڌري ڇڪو آهي. سائنسدانن ان طريقي ۾ گھڻي اصلاح ڪئي آهي، تنهن ڪري هاڻي ريڊيو ڪاربن وسيلي معلوم ڪيل دور قديم آثارن وارن دورن سان سهمت هوندا آهن.

ڏکڻ ايشيا جي ڪجھ ماڳن جي دؤرن کي معلوم ڪرڻ لاءِ جي ايف.ڊيلس G.F Dales پڻ C-14 کي ڪتب آندو هو ۽ ان جا ڪيترا نتيجا بلڪل صحيح هئا. سنڌو سڀيتا جي ٽرڙن جي پراچينتا پرکڻ جي ڏس ۾ C-14 کي تمام گھٽ ڪم آندو ويو آهي. ڏکڻ ايشيا ۾ فقط ڪوٽ ڏيجي هڪ اهڙو ماڳ آهي، جتي پهريون پيرو ريڊيو ڪاربن ڪتب آندو ويو هو. موهن جي دڙي جي مٽئين تهہ تي پڻ C-14 ڪتب آڻي ست دؤر معلوم ڪيا ويا آهن. اهڙيءَ ريت ڪاليبئنگن هڪ منفرد ماڳ آهي، جتان C-14 وسيلي ٽيهن دورن جو پتو پيو آهي. هن طريقي کي ڪتب آڻي سنڌو سڀيتا جي مختلف ماڳن جا دؤر معلوم ڪري سگھجن ٿا، جنهن وسيلي پتو پئجي سگھندو تہ ڪهڙو قديم شهر ڪيتري وقت تائين آباد رهيو آهي. هن ڪان سواءِ دؤرن سان لاڳاپيل ٻيا ۽ ڪيترا مونجھارا حل ڪري سگھجن ٿا.

هيءُ سنڌو سيبيتا جي گذريل پنجاهه سالن جي ٽيل کوجنائن جي وچور جو تت آهي. هن قسر جي جتن ۽ جاکوڙ ڪري اسان جي ڄاڻ ۾ واڌارو ٻه ٽيو آهي، پر اسان کي هن سيبيتا بابت ايڏا ٻه گهٽو ڪجهه ڄاڻڻ گهرجي، جنهن جو هن مقالي جي منڊ ۾ مان بيان ڪيو آهي. اسان ته ايڏا تائين سنڌو لکت کي پڙهي ٻه ڪونه سگهيا آهيون. اسان انهن حالتن جي ٻه تعمير نو نه ٿا ڪري سگهون، جن تحت هي ثقافت سنڌو ماڙي اندر اسري، سڌري ۽ شهري تهذيب ٻڌجي وئي هئي. اها ٻه ڄاڻ ڪانه آهي ته سنڌو سيبيتا هڪ انتهائي سڌريل ۽ ترقي يافته ۽ گهڻ پاسائين تهذيب آهي، تنهن ڪري هن مهان سيبيتا کي سمجهڻ لاءِ قديم آثارن جي ماهرن، معاشرتي علم جي مهاڃاڻن ۽ ٻين عالمن کي ڪن پيڙهين تائين گڏجي ڪر ڪرڻو پوندو، جنهن گذريل پنجاهه سالن کان وٺي اسان جون وايون ولريون ڪري ڇڏيون آهن.

آخر ۾ مان هن ڳالهه جو واڌارو ڪرڻ چاهيان ٿو ته موهن جو دڙو، اڄ تائين دريافت ٽيل سنڌو سيبيتا جي سيني ٽرڻن کان وڏيڪ وڏو آهي. هي ماڳ سنڌو ماڙيءَ ۾ ان جڳهه تي آهي، جنهن کي سيبيتاجو هينانءُ سڏي سگهجي ٿو، تنهن ڪري امڪان آهي ته موهن جي دڙي مان هن سيبيتا جي اوسر وارن سيني مرحلن جا اهجاڻ ملي سگهندا. اهو فقط تڏهن ٿي سگهي ٿو، جڏهن جر جو پاڻي گهٽو هيٺ لهي وڃي ۽ هن ماڳ جي صفا قديم وسنديءَ جو کوٽائي ۽ کوجنا ڪري سگهون، جيڪا بدقسمتيءَ سان پاڻيءَ ۾ ٻڏل آهي.

ڪوٽ ڏيجيءَ ۽ موهن جي دڙي جي وچ وارو فاصلو 25 يا 30 ميل ٿيندو. هن مان ائين سمجهڻ نه کپي ته سنڌو درياه ايترو ويڪرو هو، جو سندس هڪ ڪنڌي سان موهن جو دڙو ۽ ٻي ڪنار سان ڪوٽ ڏيجيءَ وارو ماڳ آباد هو. هي سنڌوءَ جا هڪ ئي دور ۾ ٻه مختلف وهڪرا هئا جن مان هڪ ڪنڌ ڪوٽ وارو سنڌ ڏورو ڏئي موهن جي دڙي ڏانهن ويندو هو. جڏهن ته ٻيو وهڪرو اروڙ کان اڳتي هلي خيرپور ميرس جو اولهه ڏيئي ناري واري ڏوري ۽ ڪوٽ ڏيجي وٽان لنگهي هالاڻي بهلاڻي ۽ پوءِ ڪوٽڙي ڪبير وٽان مٽيندو هو. سڪندر اعظم جي حملي تائين اهي ٻئي وهڪرا قائم هئا.اهو ئي سبب آهي جو هن اروڙ کان ماهوٽن تي خشڪي وسيلي حملو ڪيو هو.

---

7. مهن جو دڑو ۽ ان جي کوٽائي

پيرو مل مهر چند آڏواڻي

سرزمين جو ذڪر

لاڑڪاڻي ضلعي جي لب درياهه تعلقي ۾، لاڑڪاڻي شهر کان پنجويهه ميل پري ۽ ڏوڪري اسٽيشن کان فقط ساڍن ٽن ميلن جي مفاصلي تي، هڪ ويرانو آهي، جو عام طرح 'مهن جو دڑو' سڏجي ٿو. آرڪيالاجيڪل ڪاتي وارن انهيءَ نالي جي معنيٰ ڄاڻائي آهي، 'Mound of the Dead' هن مان ظاهر آهي ته هو سمجهن ٿا ته اهو نالو اصل ۾ آهي 'مئن جو دڑو' رڳو چڪ کان 'مئن' بدران 'موهن' لکيو اٿن. سر زمين تي وڃي ڪو پڇا ڪندو ته پڪ ٿيندئيس ته صحيح اُچار آهن 'مهن جو دڑو' ۽ ڪي 'مهين جو دڑو' ٻه چون ٿا. ٻنهي جي معنيٰ آهي 'مات ٿيلن جو دڑو' (1).

قديم زماني ۾ سنڌوندي مهن جي دڙي وٽان وهندي هئي، اتي جو اصلوڪو شهر سنڌوندي ۽ الهندي ناري جي وچ ۾ هڪ ٻيٽ هو. سر زمين جاچڻ سان ائين سمجهڻ ۾ پيو اچي ته اتي اصل پنج ٻيٽ هئا، جي پوءِ ندي ۽ جي اتان رخ ڦيرائڻ ۽ مٽان واري وري وڃڻ سبب گڏجي ويا ۽ هاڻ ٻيٽن جو گويا هڪ ڇڪو ٿي پيا آهن. هينئر اتي درڙا ئي درڙا لڳا پيا آهن، جي اٽڪل اڍائي سئو ايڪڙ زمين جا والاري ٻيٽا آهن. ڪي درڙا ويهه ته ڪي ٽيهه فوٽ اوچا آهن. انهن جي وچ ۾هڪ وڏو دڑو اٽڪل ستر فوٽ اوچو آهي، تنهن تي هڪ مندر اڏيل هو، جو ڪيترن ورهين کان ڊٺو پيو هو، پر هاڻ ڇڪي مشهوري ملي اٿس.

تباهيءَ جا سبب

مهن جي دڙي واري زمين تي اصل هڪ عاليشان شهر ٻڌل هو، جنهن جي نالي جي ڪنهن کي به سڌ ڪانهي. اهو شهر پوءِ ڏهي دڑو ٿي پيو ۽ اتي جا رهاڪو منجهس ڏهجي مري ويا، تنهن ڪري 'مهن جو دڑو' سڏجڻ ۾ آيو. اهو شهر ڪيئن تباهه ٿيو، تنهن بابت ڪن جو چوڻ آهي ته سنڌوندي جي سيلاب يا پوڊن سبب ۽ پر وارن جبلن تان برسات جي

پاڻيءَ جي ڇرن لهڻ سبب زمين دوز ٻوڏن سبب ۽ ڀر وارن جبلن تان برسات جي پاڻيءَ جي ڇرن لهڻ سبب زمين دوز ٿيو. دڙي جي اندران جيڪي جايون هينئر لڌيون آهن تن ۾ ڪن هنڌ باهه لڳڻ جا آثار به ڏسڻ ۾ اچن ٿا، پر هن طرف جا رهاڪو هن وسيل شهر جي ويران ٿيڻ بابت عام طرح هيٺين ڳالهه ڪن ٿا:

اسٿاني ڏند ڪٿا (Local Tradition)

سومرن جي صاحبيءَ ۾ دلوراءِ نالي هڪ راجا ٿي گذريو آهي، جنهن ڪيترائي ڪلور ڪيا هئا. هن کي هيءَ وٺ هئي ته سندس صاحبيءَ ۾ جيڪا به جوان ڇوڪر پرڻبي هئي سا پهرينءَ رات پاڻ وٽ گهرائي وٺندوهو. هن قهر جي ڪم ڪري رعيتي ماڻهن جي رڳ رڳ کيس پئي پٽيو. ڪنهن وقت خود سندس سڳي ڀاڻيجي ٿي پرڻي ته هن لاءِ به حڪم ٿيو ته پهرين رات سندس محلات ۾ موڪلي وڃي. انهيءَ تي ڀيڻس ڳچيءَ ۾ ڪپڙو پائي وڃي پيرن تي ڪريس ۽ هٿ ٻڌي ليلائي چيائينس ته، "منهنجي آنڊي ڄائيءَ کي پنهنجي نياڻي سمجهي سندس ست نه بگاڙيو!" پر هي ماديءَ مهرو ڪين مڙيو. هو پنهنجيءَ ڳالهه تي هوڏ ٻڌي بيٺو ته هي ماءُ ڌي ٻئي لوساٽجي ويون ۽ اوڇنگارون ڏيئي زار زار روئڻ لڳيون. سچ چيو اٿن ته 'آهه غريبان قهرخدائي!' ۽ هنن اٻلائن جي آه عرش تائين پهتي . ڏسو قادر جي قدرت جو دلوراءِ جي بڇڙي مراد پوري ٿيڻ کان اڳ ئي اهڙو سخت طوفان لڳو جنهن ڌرتيءَ ۽ آسمان گڏي هڪ ڪري ڇڏيا. اوڏي مهل اوڙڪون به اهڙيون وسيون جي نه ڪنهن ڏٺيون ٻڌيون. اوچتو شهر جي مٿان وڄ ڪري ۽ ڌرتي به ڌٻي، جنهن ڪري دلوراءِ جي نگري (برهمڻ آباد) ناس ٿي ويئي ۽ ٻيا ڪيترا وسيل شهر جي سندس صاحبيءَ ۾ بلي بلي هئا، سي سڀ ويران ٿي ويا (2). انهيءَ الاهي آفت وقت لاڙڪاڻي طرف هن وسيع شهر جون جايون زمين دوز ٿيون ۽ ڪئين ماڻهو دٻجي مري ويا. اهوماهوٿيو، تنهن ڪريَ اهو 'مهن جو دڙو' يعني مات ٿيلن جو دڙو سڏجڻ ۾ آيو. هن نالي ۾ 'مهن' لفظ عام صورت جمع ۾ ڪم آيل آهي، تنهن مان ائين سمجهجي ٿو ته هتي گهٽ ۾ گهٽ ٻه ڀيرا ماڻهن جو ماهو ٿيو هو. 'دڙو'

لفظ مان ظاهر آهي تہ هي شهر ڏهي واري ۽ مٽيءَ جو ڏڙو ٿيو، تنهن کان پوءِ مٽس اهو نالو پيو.

ڏڙي جي کوٽائي

انگريزن جي صاحبيءَ جي اوائل ۾ هن قسم جون کوجنائون رڳو الور، برهمڻ آباد ۽ بين ٿورن هنڌن ٿيون هيون، جو تن ڏينهن ۾ اهي هنڌ نهايت آڳاٽا ليکبا هئا. سن 1910ع ۾ ميرپورخاص جي نزديک کاهوءَ جي ڏڙي جي کوٽائي، مسٽرهينري ڪزنس آرڪيالاجيکل کاتي جي سپرنٽينڈنٽ ڪرائي، تہ اتان ٻڌ ڏرم واري زماني جون ڪي حقيقتون معلوم ٿيون. مهن جي ڏڙي جي سڌ جيتوٽيک آرڪيالاجيل کاتي وارن توڙي لاڙڪاڻي ضلعي جي ريونيو عملدارن کي اڳي ئي هئي، پر ڪنهن نهاريس بہ ڪونہ ٿي. هتي پوءِ سن 1922ع ۾ کوٽائي ٿي ۽ ان لاءِ اتفاقي سبب اچي بڻيو.

سن 1918ع کان وٺي مسٽر رکلداس بئنرجي، ايم اي، آرڪيالاجيکل کاتي جي سپرنٽينڈنٽ، پنجاب طرف، بياس نديءَ جا سڪل پيٽ پيئي جاچيا. سندس مکيہ مراد هيءَ هئي تہ عيسوي سن کان سوا ٽي سو کن ورهيہ اڳي، بياس نديءَ جي ڪناري وٽ، سنڪندر اعظم جيڪي ٻارهن ڏل ڏهرائي، مٿن يوناني ۽ هندستاني ٻولين ۾ نوشتا اُکرايا هئا تن جو پتو ڳولي ڪيجي. اٽڪل چار ورهيہ پنجاب جي ڏاکڻي پاڳي، بيڪانيرءِ بهاولپور رياست جا گشت ڪندو، مهراڻ يا هاڪڙي جا لکل پيٽ جاچيندو سنڌ ۾ آيو. واٽ تي بهاولپور رياست ۽ لاڙڪاڻي جي وچ ۾ سنڌونديءَ جا ارڙهن سڪل پيٽ نظر آيس انهن کان سواءِ ٻڌ ڏرم واري زماني جي ستاويهن وڏن ۽ ٽيونجاهہ ننڍن شهرن جا ويرانا سرحد، سنڌ، سکر ۽ لاڙڪاڻي ضلعن ۾ ڏٺائين (3). اهي سڀ هنڌ اک مان ڪڍندو، سن 1922ع ۾ لاڙڪاڻي طرف، مهن جي ڏڙي وٽ اچي بيٺو. ان وقت هڪ اوچي ڏڙي تي ڏنل ڏل ۽ ٻڌ ڏرم وارن جو هڪ مٺ (مندر) هو، جنهن جون پٽيون سنڌونديءَ جي سپاٽ (سطح) کان چائيتاليهہ فوٽ اٽاهيون هيون. مندر جي چوڌاري پڪشن (ٻڌ ڏرم جي ساڌن) جي رهڻ لاءِ ڪوٺيون هيون ۽ انهن ڪوٺين جي وچ ۾مندر ،اري عمارت هئي. اتان مٽي چڙهڻ لاءِ ڏاکڻ هئي ۽ پٽيان ٻئي طرف کان هيٺ لهڻ لاءِ بہ ڏاکڻ

هئي. اتي هڪ وڏو ٽلهو هو، جنهن تي نل بينل هو. ان جي پاسي وارين پتين جي مٿان ٻہ سوڙهيون ڏاڪڻيون هيون، جن مان هڪڙي اتر ته ٻي ڏکڻ طرف ٽي ويئي. اتي هڪ ننڍڙيءَ ڪوني ۾ گوتم ٻڌ جو پتلو رکيل هو. چون ٿا تہ انهيءَ پتلي تي اڳي سوني پني چڙهيل هئي. پروارا ڳوناڻا پائيندا هئا تہ هتي ڪوڏن پوريل آهي، سي هتي اچي وقت بوقت زمين کوٽيندا هئا. سرون ڪپنديون هين تہ اهي هتان ڪڍي ڪٽي ويندا هئا.

مسٽر بئنرجيءَ هتي اچي پير سان ٻهر اٽلايو، تہ ٽکر جي ٽانون ٽپن جا ٽکر ٽوٽا ڏنائين، جن تي نهايت عمدو ۽ عجيب ڪم ٿيل هو. ڪي پٽرجون ٽهيل چريون ٻہ هٿ آيس، جي نئين پٽر واري زماني جون هيون. هن سڃاڻ انهن ٽورين شين لهڻ شرط سمجهيو تہ هي هنڌ کوٽائڻ جي لائق آهي. خودڪيس اوڏيءَ مهل اها ڳالهہ من ڪا چٽ هئي تہ هتان اهڙي سيپتا جو پتو پوندو، جا اڳ ڪنهن ٻہ ڳولي نہ لڌي آهي، پر هتي جي زمين، جا پنج هزار ورهين جي جهوني سيپتا پنهنجي پيٽ ۾ پائي ويني هئي، ساڪوڏر جي پهرئين ئي لپي سان پڌري ڪرڻ لڳي،جنهن ڪري مسٽر بئنرجيءَ جي هيڪاري دل وري (4). آرڪيالاجيڪل ڪاتي وارا کوٽائيءَ جو ڪم ڪرائيندا ئي سياري ۾ آهن.

مسٽر بئنرجيءَ سن 22-1923ع وارو سيارو تہ اتي کوٽائي ڪرائي، پربئي سياري ۾ ٻہ اتي اچي زمين وڌيڪ کوٽايائين ۽ سندس لايا سجايا ٽيا.

چئن زمانن جون عمارتون ۽ لڏل شيون

مسٽر بئنرجيءَ مهن جي دڙي بابت جيڪي رپورٽون ٻنهي سالن ۾سرڪاري موڪليون سي آرڪيالاجيڪل ڪاتن جي سالياني رپورٽن ۾ چپيل آهن. انهن ۾جاڻايو اٿس تہ دڙي کوٽيندي معلوم ٿيو تہ ان ۾ چئن جدا جدا زمانن جون عمارتون آهن. انهن عمارتن اندران جدا جدا زمانن جا سڪا، چقمق جا ٽکر، ڪچ جون ڪنگڻيون، راند ڪرڻ لاءِ ڌارا، اچي سنگ مرمر جون ٽهيل ڏوپ چٽيون ۽ پتلا لڌا آهن. هڪ چٽسالي ٽيل،مورتي لڌي آهي، جا کنهن ڏاڙهيءَ سان مڙس جي سسي آهي ۽ مٽي تي کوپريءَ جي شڪل جهڙي ٽوپي اٿس. دڙي جي اندر مرده ٻہ پوريل هٿا ۽ مردن دفن ڪرڻ جا نموناً ٻہ نرالا نرالا هئا. مسٽر بئنرجيءَ هتي جي

عمارتن مان جيڪي شيون لڏيون تن ۾ تنت مال پٽرعاج ۽ جؤ جون ٺهيل مهرون آهن، جن تي قسمين قسمين جانورن جون شڪليون اُڪريل آهن. انهن تي ڪي اکربہ اُڪريل آهن، جي هاڻوڪيءَ ڪنهن بہ ٻوليءَ جي صورتخطيءَ سان ملي نٿا اچن. اهي اکر اڄ تائين ڪو پوريءَ ريت پڙهي ڪو نہ سگهيو آهي، پر انهن اکرن سمجهڻ جي ڪوشش گهٽيئي عالم ڪن پيا(5). مسٽر بئنرجيءَ اهي مهرون ڏسي گد گد ٿيو، جو سمجهيائين تہ ڪا شيءِ لڏي اٿر. ائين سمجهڻ لاءِ سبب هئس.

پنجاب جي ڏکڻ ڏي ، منٽگمري ضلعي ۾، لاهور ۽ ملتان جي اڌ واٽ تي راوي نديءَ جي هڪ سڪل پيٽ وٽ هڪ قديم ويرانو آهي. انهيءَ ڦٽل شهرجو نالو آهي، 'هڑاپا' جو لفظ اصل آهي 'هر پد' يعني هريءَ (شو پڳوان) جو پير. انهيءَ ويراني ڏي پهريائين مسٽر مئسن جو ڏيان سن 1826ع ۾ ڇڪيو. پنجن ورهين کان پوءِ مسٽر برنس (Mr.Burns) کي اتان ڪي اهڙيون مهريون هٿ آيون. ميجر جنرل ڪننگهام بہ سن 1853ع، 1856ع ۽ 1872-1873ع ۾ اهڙيون مهرون لڏيون . انهن تي ديوناگري اکرن جي نموني ماترائن (لاڪنائن يااعرابن) سان ڪي اکر اُڪريل هئا. سن 1921ع ۾ راءُ بهادر دياڙام سهني ،ايم.اي ، آرڪيالاجيڪل ڪاتي واري پٽ اهڙيون مهرون لڏيون. مهرن تي اُڪريل اکرن بابت ان وقت ائين ٿي سمجهيائون تہ قديم زماني ۾ اها لپي يا آئيوينا رڳو پنجاب طرف چالو هئي. هيننئر هڑاپا جي ويراني کان چار سوميل پري مهن جي دڙي مان مسٽر بئنرجيءَ اهڙن اکرن سان مهرون لڏيون، تہ انهيءَ مان ايترو تہ ثابت ٿيو تہ جنهن زماني ۾ پنجاب ۾ اها آئيوينا چالو هئي تنهن ساڳئي زماني ۾ سنڌ ۾ بہ چالو هئي. هڑاپا مان بہ مهن جي دڙي جهڙيون عمارتون ۽ ٻيون شيون لڏيون آهن، تہ اڃ پچو ڇئبو تہ پنجاب کان وڃي سنڌ تائين تهذيب ئي ساڳي هئي. هن نئين کوجنا مسٽر بئنرجيءَ جو چاهہ وڌايو. هو صاحب هن ڪم کي هيڪاري جنبي ويو، پر گهٽي جاکوڙ ڪري پنهنجو بت ڪيري وڌائين، جنهن ڪري هن کوجنا جو ڪم ڪجهہ وقت رکجي پيو.

ان وقت هندستان جي آرڪيالاجيڪل ڪاتي جو ڊائريڪٽر جنرل سرجان مارشل هو. هڑاپا ۽ مهن جي دڙي مان سڀ لڏل شيون گهرائي ،

پاڻ تپاسيائين هو صاحب يڪدم سمجهي ويو ته ههڙي کوجنا پنجاب ۽ سنڌ ۾ اڳي ڪنهن به ڪانه ڪئي آهي.مهرن تي جيڪي اکراُڪريل هئا،سي جيتوڻيڪ پاڻ به پڙهي ڪونه ٿي سگهيو، ته به ايترو سمجهيائين ته انهن مهرن تي جيڪي اکر اُڪريل آهن ۽ شڪليون نڪتل آهن، سي ڀونوچ سمنڊ وارن ملڪن جي قديم سڀيتا سان ڪجهه قدر ملي ٿيون اچن. پوءِ ته ڇا ڪيائين جو مهن جي دڙي مان لڌل عمارتن ، شين ۽ سڀني مهرن جا فوٽا، 'السٽريٽيڊ لنڊن نيوز' ۾ ڇپائي پڌرا ڪيائين ته من ڪو عالم هنن نين شين تي ڪا روشني وجهي سگهي. سندس اهو ليک فوٽن (تصويرن) سميت 'السٽريٽيڊ نيوز' جي 20 سيپٽمبر 1924ع واري پرچي ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو ته ٺيڪ ٻئي هفتي ساڳي مخزن ۾ پروفيسر اي. ايڇ. سئس ظاهر ڪيو ته انهيءَ ساڳي سڀيتا جا اهڃاڻ ميسوپوٽاميا طرف به مليا آهن. مهرون به ساڳيون ته عمارتن جي اڏاوت جو نمونو به ساڳيو! سگهوئي پوءِ ايران طرفان به انهيءَ ساڳيءَ سڀيتا جون ثابتيون مليون، جنهن ڪري آرڪيالاجيڪل کاتي وارن کي ائين وسهڻ لاءِ سبب ٿيو ته پنجاب ۽ سنڌ کان وٺي ايران، عراق ۽ ميسوپوٽاميا تائين ڪنهن قديم زماني ۾ هڪڙي ئي تهذيب هئي. هن نئين کوجنا ڪيترن ئي هنڌن جي عالمن جوگهڻو ڌيان ڇڪيو. هندستان، يورپ ۽ آمريڪا ۾ جيڪي به اخبارون ۽ مخزنون ڇپجن پيون، تن سڀني ۾ مهن جي دڙي بابت ليکن پٺيان ليک پيا، جنهن ڪري مهن جو دڙو سڄيءَ دنيا ۾ مشهور ٿي ويو!

هينئرهيڪاري ضروري ٿيو ته مهن جو دڙو اڃا وڌيڪ کوٽائجي ته من ڪو وڌيڪ پتو پوي، پر هن ڪم لاءِ جهجهو ناڻو گهرجي. سگهو ئي هند ليجسليٽو اسيمبليءَ جي بجيٽ جي ميٽگ ۾ رٿ پيش ٿي ته هندستان جي آرڪيالاجيڪل کاتي کي هند سرڪار هڪ فنڊ پنجاهه لک رپين جو منظورڪري ڏئي، جنهن مان آئيندي اهڙا دڙا کوٽائجن. انهيءَ رٿ کي پيش ڪندي سيڪريٽريءَ هن ڳالهه تي زور ڏنو ته پنجاب ۽ سنڌ مان هينئر جنهن سڀيتا جو پتو پيو آهي تنهن تي سڄي هندستان کي فخر ڪرڻ لاءِ سبب آهي ۽ اهو فنڊ ضرور قبول ٿيڻ گهرجي. اسيمبليءَ ايتروپئسوڏيڻ نه قبوليو ته هندستان ۾ ناراضپو پيدا ٿيو. انهيءَ هوندي به اسيمبليءَ کي جس آهي، جو اڍائي لک رپيا ساليانو ڏيڻ قبوليائين(6).

سرجان مارشل پوءِ سنڌ ۾ آيو ۽ مهن جي دڙي جي وڏيڪ کوٽائي ڪرائڻ لاءِ ڪجهہ وقت پاڻ اتي وڃي رهيو ڏوکري اسٽيشن کان وٺي مهن جي دڙي تائين رستو نهرايائين، عملي لاءِ جايون جوڙايائين ۽ اٽڪل هڪ هزار مزور دڙي کوٽڻ لاءِ رکيائين جن مان ڪيترا بروهي هئا، جي پنهنجون پنگيون اڏي اتي رهيا ائين مهن جي دڙي وٽ هڪ ڳوٺ ٻڌجي ويو. سرجان مارشل پنهنجي سرمزورن کي سمجهائيندو هو تہ کوٽائي ڪيئن ڪجي. مزورن لاءِ هي نئون ڪم هو، پر اهڙو تہ هري ويا جو اُن جو داڻو بہ لهندا هئا تہ اهو بہ آڻي ڏيندا هئس. ائين دڙي مان گهٽي ئي شيون لڌيون.

جيئن جيئن نيون شيون پئي لڌبون تيئن تيئن انهن جو مختصر ذکر اخبارن ۽ مخزنن ۾ پئي ڇپيو. امريڪا ۽ يورپ جي ڪيترن عالمن پڇ پڇ لاتي تہ اسان کي چٺيءَ ريت ڪلي ٻڌايو تہ اتان ڇا ڇا لڌواٿو! سرجان مارشل سندن اٽڪل لاهڻ لاءِ پنهنجيءَ صحي سان 'السٽريٽيڊ لنڊن نيوز' ۽ ٻين مخزنن ۾ ليک لکيا آخر هڪ وڏو سهڻو ڪتاب، ٻن جلدن ۾، باتصوير، مهن جي دڙي ۽ سنڌو سيبتا بابت ڇپايائين، جنهن جي قيمت ڏهہ گنيون (ڏيڍ سئو رپيا، اڄان بہ وڏيڪ) آهي. سن 1922ع کان وٺي 1927ع تائين جيڪا کوٽائي ٿي، تنهن جو سربستو ذکر ان ۾ ڪيو اٿس. انهيءَ کان پوءِ بہ دڙو کوٽايو اٿن. مسٽر ٻئنرجي جنهن پهريائين اهو دڙو کوٽايو هو، تنهن مهن جي دڙي بابت ڏار ڪتاب لکيو آهي. مسٽر ڊڪشت ۽ مسٽر مڪي بہ ڪيترو وقت پنهنجي نظرداريءَ هيٺ دڙوکوٽايوهو. مسٽر مڪي بہ ڏار ڪتاب لکيوآهي. انهيءَ ريت مهن جي دڙي بابت ٻين بہ ڪتاب لکيا آهن.

مهن جي دڙي واري عاليشان سيبتا_ سنڌو ماڻريءَ جي قديم سيبتا شهر مٽان شهر

مهن جي دڙي جي اٽڪل تيرهن ايڪڙ زمين هيل تائين کوٽائي اٿن. هتان ست شهر هڪ ٻئي جي مٽان لڌا آهن. آبڪلاڻيءَ ۾ سنڌونديءَ جي اڀل ۽ چوماسي ۾ جبلن تان پاڻيءَ جي چڑن لهڻ سببُ هيءُ شهر هڪ پيرو زبون ٿيو ٿي، تہ پاڻيءَ جي چينهري ٽيڻ کان پوءِ ماڻهن وري انهيءَ ويراني مٽان ٻيو نئون شهر ٻڌو ٿي. ائين شهرمٽان شهر ٿي ٻڌائون، جن

مان ستن شهرن جو پتو پيو آهي. پانئجي ٿو ته هيءُ شهر واپار يا ٻين سببن کري مکيہ شهر هو، جنهن کري ماڻهن وري وري اهو ساڳيو هنڌ وسايو ٿي. ائيں ست گهمرا ساڳيو هنڌ وسايائون. انهن ويرانن جي هينان پاڻي نڪتو آهي، جنهن کري ڇڏبو ته انون شهر ڪونہ هو.

شهر جو ڍ ڏل

مهن جي دڙي مان جيڪي شهرهنيئر ظاهر ٿيا آهن، تن مان آسانيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو ته پنج هزار کن ورهيہ اڳي ہ ماڻهو ائين محلا ۾ پاڙا جوڙي رهندا هئا، جيئن اڄ اسين رهون ٿا. مطلب ته شهر ٻڌڻ جوڍوڙل جيڪو هينئرآهي سو جڳن جوآهي. هتي جا رستا ڪشادا ۾ سنوان آهن، جي سڌا اتر کان ڏکڻ ڏي وڃن ٿا. انهن رستن مان گهٽيون هڪ ٻئي جي آمهون سامهون ڦٽن ٿيون، جنهن کري هڪ هڪ جنهن کري هڪ هڪ محلو ڏار بيٺل آهي.

عمارتون

هر هڪ شهر ۾ جيڪي عمارتون آهن، تن مان ڪنهن ہ عمارت کي چت ڪانهي، پانئجي ٿو ته چتين جون ڪامون ۾ لڙهيون يا پٽيون جهجهي عرصي گذرڻ کري سڙي، پڄي پري ويون آهن، يا باهہ لڳڻ کري جلي پسر ٽي ويون آهن. سڀ عمارتون پڪ سريون آهن ۾ ڏسڻ ۾اهڙيون تازيون پيون اچن، جو ڇڻ ته ڪلهہ ڪلهوٽيءَ هي شهر ٻڌا هئا. سرون نهايت عمدي ريت گهڙيل آهن ۾ تاريخ واري زماني ۾ هندستان ۾ جيڪي سرون ڪم ايندين هيون، تن کان ٻنهہ علحده نموني آهن(7).

گهر

جيڪي عمارتون لڏيون آهن، تن مان ڪيتريون ماڻهن جي رهڻ جون جايون آهن. سڀ جايون ڪشاديون ۾ هوادار آهن. ڪن گهرن جي اڳڻ ۾ ڏاکڻ آهي، جنهن مان سمجهجي ٿو ته جاين جي مٿان ماڙيون ہ اڏيل هيون. هر هڪ گهر کي پنهنجو پنهنجو ڪوهہ ۾ سنان جي ڪوٽي آهي. سنان جي ڪوٽين کي سرن جو فرش ٻڌل آهي! ڪوٽيءَ ڪوٽيءَ جي هڪ ڪنڊ وٽان پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ موري آهي، جنهن مان پاڻيءَ وهي ،گهٽين جي ڪسين ۾ وڃي پوندو هو، گهٽين جون ڪسيون ڍڪيل آهن، جن مان اندران ئي اندران پاڻيءَ جو نيڪال ٿيندو هو! ڪن سنان جي جاين ۾

سرون ڪٽي، اهو ڪٽو چن سان ملائي، تنهن سان نهاڻيءَ (سنان جي ڪوڻي) جو تر لتو اٽن، ته ڏرتي پاڻي چهي نه وجي! پتين تي پلستر ٿي انچ ٿلهو چڙهيل آهي. سرن جي جيڪا چوڙائي ٽيل آهي، تنهن ۾ (Gypsum) ڪم آيل آهي، جو نئين گاج ۾ اڇ ۽ جهجهي انداز ۾ پيدا ٿئي ٿو(8). عمارتن تي ڪو نقش جو ڪم ڪونہ ٿيو آهي، ته ۽ سرجان مارشل چوي ٿو ته هندستان ۾ هڙپي عمدي آڏپ مهن جي دڙي واري زماني کان پوءِ ڪٽي ڪانہ ٿيندي هئي (9). اهڙيون عمديون پڪسرون جايون گهڻو خرچ ٿيون پچن ، تنهن ڪري مستر مئڪي جو اهو قياس پورو آهي ته هتي جا ماڻهو وڏيءَ هوند وارا هئا (10).

مندر

ڪي عمارتون شايد مٺ يا مندر ٿي ڪم ايندیون هيون. اهڙين جاين جي بناوٽ (Plinth) ٻين جاين کان مٿي آهي. انهن ۾ ڪوٺيون ننڍيون آهن، پر پتيون بلڪل مائيدار آهن. ڪن پتين جي ٿولهہ ڏهہ فوٽ ۽ آهي! انهيءَ مان سرجان مارشل اهو انومان ڪڍيو آهي ته انهن جي مٿان شايد گهٽيون ماڙيون جڙيل هيون، جنهن ڪري هيٺيون پتيون اهڙيون ٽلهيون رکيون اٽن.

دڪان

ڪن عمارتن مان ظاهر آهي ته اهي دڪان ٿي ڪم ايندیون هيون. اهڙيءَ هڪ عمارت مان نيروٽيءَ جي ڪُن لڏل آهي ۽ نير جا چٽا ۽ ڏسڻ ۾ آيا آهن.

وڏو تلاءُ

سيني عمارتن ۾ هڪ اڏاوت جا گهڻو ڏيان ڇڪي ٿي، سا اها آهي جنهن مان هڪ وڏو تلاءُ لڏو ويو آهي. ان جون پتيون ٿولهہ ۾ ست اٺ فوٽ آهن. تلاءُ جي ٻن پاسن کان پوڙيون ٺهيل آهن، جنهن ڪري پلي ته ڪو هڪڙي پاسي کان پوڙين تان لهي هيٺ وجي ۽ ٻئي پاسي وارين پوڙين تان چڙهي مٿي اچي. اهو تلاءُ اٽيتاليهہ فوٽ ڊگهو، ٽيويهہ فوٽ ويڪرو ۽ اٺ فوٽ اونهون آهي. تلاءَ جي ٻاهرئين پاسي ٻر وارين ڪوٺين مان هڪ ۾ هڪ اونهو ڪوهہ آهي، جنهن جو پاڻي اڇ ڏينهن تائين ڪم آڻڻ جهڙو آهي. شايد انهيءَ ڪوه جي پاڻيءَ سان تلاءُ پريندا هئا.انهيءَ تلاءَ

جي هڪ چيڙي وٽ هڪ شاهي ڪسي آهي، جنهن مان شايد پاڻيءَ جو نيڪال ٿيندو هو. اها ڪسي نهايت عمديءَ ريت جڙيل آهي ۽ ايتري اونهي آهي جو پلي ته ڇهه فوٽ لنبو مڙس منجهس بيٺو هجي! سڄي ڪسي ڍڪيل آهي، پر مٿان ڇت وٽان ٽورو ٽڪر ڪليل (Main-hole) اٿس، جنهن مان پلي ته ڪو ماڻهو اندر لنگهي وڃي، سڄي ڪسي صفا ڪري. پاڻيءَ جي سيمي کي روڪڻ لاءِ رومي ڊامر(Bitumen or Asphalt) دوراندیشي ڪري هٽي چڏيو اٿن. هن مان ظاهر آهي ته وادي (ماڙ) سنڌ جا رهاڪو پنج هزار ورهيه اڳي نه فقط قابل معمار هئا، پر هاڻوڪي زماني جي سرويرن ۽ انجنيئرن وانگر پوري ڳڻ ڳوت به ڪري سگهندا هئا.

ڪوهه

مهن جي دڙي جي گهٽو ڪري هر هڪ گهر کي پنهنجو پنهنجو ڪوهه آهي. کي کوهيون آهن.ڪيترن گهٽين مان ۽ رستن تان وڏا ڪوهه لڌا آهن، جي پڪسرا ۽ گولائيءَ تي آهن. هڪ به ڪوه بيضوي شڪل جا به آهن. بن کوهن وٽ پڪسرو بئنچ نهيل آهي. اهو شايد انهيءَ لاءِ هو ته جيستائين ڪنهن کي پاڻي پرڻ جو وارو ملي، تيستائين انهيءَ بئنچ تي ويهي.

ڪسيون يا موريون

سڄي شهر جي گندي پاڻيءَ جي نيڪال جي ترتيب نهايت سهڻي نموني جي آهي. مسٽربريلسفورڊ چوي ٿوته يورپ ۾ اهڙي عمدي ترتيب عيسوي اٺويهين صديءَ تائين به ڪانه هئي (11). مسٽر اينگر چوي ٿو ته مئلي ۽ مورين جو بندوبست جيتوڻيڪ منجهيل گنڊيل اهي ته به اهڙو پورڻ ۽ مڪمل آهي جو ڪوبه هاڻوڪو شهر سچ پچ جيڪر فخر سان اهو اختيار ڪري (12). پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ ڪسين جي هيتري ساڪ سينڊي عالمن حق تي ڪئي آهي. سر جان مارشل پاڻ به لکيو آهي ته پاڻيءَ جي نيڪال جو طريقو غير معمولي طرح سڌريل نموني جو آهي. هر هڪ رستي، گهٽيءَ ۽ لنگهه کي پنهنجي پنهنجي ڍڪيل نالي يا ڪسي آهي ۽ انهن جون سرون اهڙي عمديءَ طرح گهڙيل ۽ هڪ ٻئي سان جڙيل آهن، جو انهن کان وڌيڪ عمديءَ ريت ڪم ڪرڻ جي واٽ ڪو ڏسي ڪونه سگهندو(13).

حفظ صحت

شهر جي رونق منجهان ئي ائين پيو سمجهڻ ۾ اچي ته هن شهر جي ميونسپالٽي کا سڃاڻ هئي، جنهن کي شهر جي حفظ صحت جو گهٽو اونو هو. شهر کهڙي ڊوَل تي بڌجي ۽ صفائي سنائي کيئن رکجي، تن ڳالهين جي جيتري ان وقت جي ماڻهن کي سڌ هئي، تيتري اسان جن چئن پنجن پيڑهين وارن ابن ڏاڏن کي به کانه هئي. هر هڪ گهر هڪ ٻئي کان ايتري قدر پري آهي جو کنهن به گهر کي هوا ۽ روشني ملڻ ۾ کنهن به اٽڪ ٽيڻ جو امکان کونهي. ماڻهن کي انجنيري ڪم جي به ڄاڻ هئي، جو درياهه جي اٿل کان شهر جي بچاءَ توڙي برسات جي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ نالين ۽ کسيوَن نهايت عمديءَ ريت جوڙي سگهيا ٿي. کسين ۽ مورين جي وقت بوقت صفائي ڪرڻ لاءِ منجهن 'مئن هول' به رکيائون ٿي، جيئن اڄ ڪلهه ميونسپالٽيون کن ٽيون. گهرجي گند ڪچري جي نيڪال لاءِ پتين ۾ سوراخ ڪري ڇڏيندا هئا ته ڪچرو اتان وهي وڃي گهٽيءَ ۾ پوي. گهٽين ۾ ڪچري ڪنڊي ٽيڻ لاءِ ڪڏون هيون، جي پوءِ پنگي صفا ڪندا هئا. آرڪيالاجيڪل کاتي وارن جون ڄاڻايل هي سڀ ڳالهيون ڏيکارين ٿيون ته پنج هزار کن ورهيه اڳي جڏهن ٻين ڪيترين قومن کي اڃا پنهنجي بت ڏکڻ جي به سڌ کانه هئي تڏهن اسان جا سنڌي نهايت سڌريل ماڻهن وانگر پنهنجو جيوت کاڻيندا هئا.

شڪل شبيهه، پوشاڪ ۽ زيور

مهن جي دڙي مان جيڪي پتلا هٿ آيا آهن، تن مان قديم سنڌين جي شڪل ۽ مهاندن جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. هو قد جا بندرا ۽ بت ۾ سٽروٽرا هئا. چپ پريل ۽ اکيون سوڙهيون هين. اهي مهاندا فقط مهن جي دڙي جي رهاڪن جا هئا، يا عام طرح سيني سنڌين جا هئا، تنهن بابت کابه کافي ثابتي کانهي.

سيني پتلن ۾ ڏسجي ٿو ته ماڻهن جو ڪنڌ ٿلهو ۽ پريل آهي ۽ ڳڻن جا هڏا چپٽرا اٿن، پتلن مان هيءَ ڳالهه به ظاهر آهي ته مرد ننڍيون ڏاڙهيون رکائيندا هئا. مڇون کن جون کوڙيل ته کن جون رکيل هوندیون هيون. مٿي جا وار پيشانيءَ وٽان ورائي، پٺيان ويڙهي، منجهن

ڪنگو اٽڪائي ڇڏيندا هئا. ڪي ڪياڙيءَ وٽان وار ڪترائي ننڍا ڪندا هئا، جنهن ڪري انهن کي ويڑهڻ جو ضرور ڪونہ ٿيندو هو.

زناني شڪل وارن پتلن مان ڏسجي ٿو تہ ڪي زالون پنهنجا وار ڪچيءَ وٽان ورائي پوئتان ڪليل ڇڏيندیون هيون ۽ ڪي چوٽي ويڑهي سگ وانگر ڇهنبدار ڪندیون هيون.

پوشاڪ

مردن جي پوشاڪ ڏوتي ۽ چادر هئي،جنهن جو پلئہ ساڄي بغل هيٺان لنگهائي، ڏاڻي ڪلهي تي اڇلي وجهندا هئا. ڪن پتلن مان ائين سمجهڻ ۾ پيو اڇي تہ ڏوتيءَ بدران هڪ اهڙي ڪهڪهري پيل اٽن، جهڙي هن وقت لنگها (ڌهلاري) پهرين ٿا. ڪي مورتيون بنهہ اڳهاڙيون آهن ۽ ڪن ۾ ماٿهن کي لنگوٽ چڙهيل ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

زيور

مهن جي ڏاڙي واري زماني ۾ زالون توڙي مرد زيور عام طرح پائيندا هئا. ڪنني يا هسي، تائٽ ۽ منديون، مرد بہ پائيندا هئا، انهن کان سواءِ زالون ڳڻ يا پنڙا، داڻن جا هار، چانديءَ يا سون جون ڪنڪٽيون ۽ نورا پائيندیون هيون. ڪن پتلن ۾ زالن کي بہ ڪي ٻانهين ڪلهي تائين پيل ڏسجي ٿي، جنهن مان ظاهر آهي تہ انهيءَ زماني ۾ چوڙيگر بہ هوندا هئا. ڪن زيورن تي جڙت جڙيل ڏسجي ٿي، جنهن ڪري چئبو تہ جڙوئا بہ هئا. ڪن گهرن مان زمين جي هيٺان پوريل کي ٽامي جا باسڻ برتڻ آرڪيالجيڪل ڪاتي جي سپرنٽينڈنٽ مسٽر ڊڪشٽ لڌا، جن سان گڏ هڪ مڙيل ڪارائي بہ هئي. هڪ ٽانءَ ۾ قيمتي زيور پيل هئا،جن تي جڙت جڙيل هئي.سر جان مارشل انهن زيورن لپٽ ڪان سگهوئي پوءِ 'السٽريٽيڊ لنڊن نيوز' ۾ لکيو تہ، "سونا زيور اهڙي عمديءَ ريت گهڙيل آهن ۽ اوجر (پالش) اهڙي اُڇي اٽن، جو جڻ تہ لنڊن جي بانڊ اسٽريٽ (سونارن جي گهٽي) مان هينئر گهڙجي آيا آهن ۽ پنجن هزار ورهين جا جهونا پائنئجن ٿي ڪين ٿا" (14).

قيمتي پٿر

مهن جي ڏاڙي مان جيڪي زيورات هٿ آيا آهن، تنهن مان پتو پوي ٿ و تہ قديم سنڌ جا رهاڪو عقيق يا سنگ سيلماني (Agate)، نيلم،

پيروز ۽ ٻيا قيمتي پٿر، هار جي داڻن توڙي زيورن لاءِ جڙت طور ڪر آڻيندا هئا. هڙاپا توڙي مهن جي دڙي مان شيشو ڪونہ لڌو آهي، پر انهيءَ زماني ۾ ڪاريگر هڪ اهڙو ليپ ناهيندا هئا،جو سڪڻ کان پوءِ شيشي وانگر بکندو هو. انهيءَ مان داڻا ناهيندا هئا،جي قيمتي پٿر بدران ڪر آڻيندا هئا. سن 24-1925ع ۾ هڪ سهڻو هار لڌو، جو خود ساڪ پيو پري تہ ڪنهن قابل ڪاريگر جو جوڙيل آهي.

مسٽر رڪلداس بئنرجي، جنهن مهن جو دڙو پهريائين کوٽايو هو، سو تہ وينجهارن جي ساراهہ مان ڏاپي ئي نڏو، چي رگ وید ۾ جن آرين جو ذڪر آهي، تن کي ٻ اهڙو هنر ڪونہ هو جهڙو مهن جي دڙي جي ڪاريگرن کي هو(15). سرجان مارشل ٻ انهيءَ هار جي گهڻي ساک ڪئي آهي(16).

ڪيتي ۽ ٻيا هنر۔ پوک

قديم سنڌ جي پوکي راهيءَ بابت گهڻو پتو ڪونہ پيو آهي، باقي مهن جي دڙي مان ڪڻڪ ۽ جو لڌا آهن. جيتوڻيڪ ترن جو هڪ داڻو ڪونہ لڌو آهي، تہ ٻ ائين وسهڻ لاءِ سبب ٿئي ٿو تہ ترن جي پوک ٻ ٿيندي هئي، ڇاڪاڻ تہ رگ وید مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ آڳاڻي وقت ۾ پنجاب ۽ سنڌ ۾ ترن ۽ جون جا فصل پلا ٿيندا هئا. هن وقت ان پيهڻ لاءِ جيڪي جنڊ ڪر اڇن ٿا، سي عيسوي سن کان ٻ صديون ڪن اڳي چالو ٿيا هئا. اڳي جنڊن جو نمونو ئي پيو هوندو هو. اهي اوڙ نموني جا جنڊ مهن جي دڙي مان تمام گهڻا لڌا آهن. انهيءَ مان مسٽر مڪي اهو انومان ڪڍيو آهي تہ ان جي پوک گهڻي ٿيندي هئي، جنهنڪري ماڻهن وٽ جنڊ ٻ گهڻا هوندا هئا.

ڪاڌو

ڪڻڪ ۽ جونِ کان سواءِ ماڻهو کجور ٻ کائيندا هئا. کارڪن جون ککڙيون کوٽائيءَ ڪندي هٿ آيون آهن. ان وقت ماڻهو مڇي، ماس، بلڪ ڳائو گوشت ٻ کائيندا هئا. درياهہ جي مڇيءَ جا تہ خوراڪي هئا، پر ڪچون ۽ ڪميون ٻ ڪين چڏيندا هئا!

ڪٽڻ ۽ اُٽڻ جو هنر

ڪيترا ائٽ ۽ ٽڪ لڏا آهن ڪي سادا ته ڪي اڇا. انهيءَ مان سمجهجي ٿو ته غريبن توڙي شاهوڪارن جي گهرن ۾ چرخي چورڻ جو رواج هو. دڙي منجهان هڪ چانديءَ جو ٽانءُ جواهرات ۽ مٽين سان پريل لڏو، جو اُڇيءَ طرح اٽيل ڪپڙي سان ويڙهيل هو. ان ۾ ديسي ڪپهه ڪڍ آيل آهي. هن مان ظاهر آهي ته پنج هزار ورهيه اڳي سنڌ ۾ ونئٽن جي پوک ٿيندي هئي، ۽ انهيءَ قديم زماني ۾ ئي سنڌي ماڻهن وٽ ڪپڙي اُٽڻ لاءِ آڏاڻا به هئا.

ڏاتو

قديم زماني جي ماڻهن وانگر، مهن جي دڙي جا رهاڪو، پٿر جا اوزار ۽ ٽانءَ ٽپا ڪم آڻيندا هئا، پر ٽامي جي به سڌ هين، جنهن مان پڻ باسڻ برتن اوزار بلڪ ڪي ڳهٽا به جوڙيندا هئا. لوهه جو ذرو به ڪونه لڏو آهي، پر هيءُ زمانو ئي اهڙو هو، جنهن ۾ ماڻهن کي لوهه مارڻ جو عقل اڃان آيو ئي ڪونه هو. قلعي به ڏار ڪانه لڏي آهي، باقي رڳو ٽامي سان گڏيل هٿ آئي آهي. مهن جي دڙي وارا ٽامو ۽ قلعي گڏي 'برانز' (Bronze) ناهيندا هئا، جنهن مان به ٽانءَ ٽپا ۽ اوزار جوڙيندا هئا. مسٽر محمد ثناءالله، هند سرڪار جو آرڪيالاجيڪل ڪيمسٽ چوي ٿو ته ٽامي ۽ قلعي مان 'برانز' جوڙڻ جي سڌ سنڌو ماڻر جي ماڻهن کي عيسوي سن کان ٽي هزار ورهيه اڳ بلڪ انهيءَ کان به اڳي هئي.

هٿيار

مهن جي دڙي ماں ٿوريون پٿر ۽ ٽامي جون نهيل گدائون (Maces) ٿورا پالا، ڪٽاريون، تير ۽ ڪمانون هٿ آيون آهن. ترار جوڙڻ جو ته رواج ئي گهٽو پوءِ پيو، تنهنڪري ترار ڪانه لڏي آهي. شهر کي عالم پناهه ڪانهي. ڪا زرهه به ڪانه لڏي آهي، جنهنڪري پائنجي ٿو ته ملڪ ۾ لڙائي اڪثر ڪانه لڳندي هئي ۽ ماڻهو صلح سانت ۾ گذارينداهئا.

وٽ ۽ ماپا

وٽ ۽ ماپا قسمين قسمين لڏا آهن. اهي اڪثر نازڪ ۽ ننڍڙا آهن، ڪي مخروطي شڪل جا وڏا پٿر لڏا آهن. جن ۾ هٿان سوراخ آهي. انهن سوراخن مان ڏور لنگهائي سگهجي ٿي. اهي پٿر تور مهل وٽ ڪري

کم آڻيندا هئا. ڪي ننڍا وڻ خاڪي رنگ جي سليٽ جا، پيلپ جي شڪل جهڙا آهن، جي ايلم ۽ ميسوپوٽاميا جي وڻن سان مشابهت رکن ٿا. مسٽر اي. ايس. مئڪي چوي ٿو ته "مهن جي ڏڙي" جا اهي وڻ ايلم ۽ ميسوپوٽاميا جي قديم وڻن کان وڌيڪ سوڌا ۽ پورا آهن (17).

ڪنيارکو هنر ۽ ڪاشيءَ جو ڪم

مهن جي ڏڙي جي ماٽهن وٽ چانديءَ ۽ ٽامي جا ٽانءَ ۽ چمڪيدار ليپ جون ٺهيل گلاباشيون وغيره هوندیون هيون، پر رواجي ٽانءَ ٽپا اڪثر نڪر جا هوندا هئن. سنڌ ۾ٽانون ٽپن جوڙڻ جو هنر جڳن کان عام هو، پر مهن جي ڏڙي واري زماني ۾ سنڌي ماڻهو ڪنيارکي هنر ۾ اهڙا ته پڙ ٿي ويا هئا، جو چٽسالیءَ سان ٽانءَ ٽپا جوڙيندا هئا! ڪي ٽانءَ اهڙا ته نفيس جوڙيندا هئا، جو اهي عام طرح 'ڪاغذي' سڏجن ٿا. ڪاشيءَ جي ڪم جا آڳاٽا نمونا به رڳو مهن جي ڏڙي مان مليا آهن. مسٽر ارنيسٽ مئڪي چوي ٿو "رومن جي وقت کان اڳ مصر ملڪ ۾ انهيءَ هنر جي مصري ماٽهن کي ڪل به ڪاڻ هئي." ڪن نڪر جي ٽانون تي جانورن جون شڪليون نڪتل آهن، جهڙيون لڏل مهرن تي آهن.

سنگتراشي ۽ اڪر جو ڪم

سنگتراشيءَ ۽ اُڪر جي ڪم ۾ مهن جي ڏڙي جي رهاڪن پنهنجيءَ قابليت جو چگو ثبوت ڏنو آهي. ڊڳن، گينڊي ۽ پين جانورن جون شڪليون نهايت عمديءَ ريت مهرن تي ڪيون اٽن. ڪي شڪليون نوريئڙن جون آهن، جن ۾ نوريئڙا پڇ مٿي ڪيو بيٺا آهن ۽ اڳين چنبن سان ڪا شيءِ وات ڏي ڪيو، چپو چورو پيا ڪن! انهن جي ڊيگهه به انچ مس آهي. هڪ داڻي تي ٽن باندرن جي شڪل آهي، جن جي منهن مان سندن شوخي پيئي ظاهر ٿئي، پر پانهون ورائي هڪ ٻئي کي پاکر پائي بيٺا آهن! اهوداڻو ايڏو آهي، جو اکروٽ جي کل ۾ جيکر سمائجي وڃي. 'مئنچيسٽرگارڊين' ۾ مسٽر بريلسفورڊ لکيو آهي ته هتان جيکي ماٽهن ۽ پين ساهوارن جون شڪليون لڏيون آهن، سي ان وقت جي ميسوپوٽاميا طرف جي ڪاريگريءَ کي شهه ڏيئي بيٺيون آهن.

مهرون

مهن جي دڙي مان جملي 558 مهرون علحدن علحدن ڊولن ۾ قدن جون لڏيون آهن. ڪي ويلڙ جي شڪل جهڙيون ته ڪي چوڙس، ڪي ٻيڙي وانگر ته ڪي گونيءَ ڪنڌ واريون، ڪي ننڍڙيون ۽ نفيس ته ڪي وڏيون ۽ وڏيڪ چڱيون. ڪي عاج جون ٺهيل ته ڪي صابوني پٿر جون، ٽوريون مهرون ٿڪر جون آهن. ڪن مهرن ڪي سوراخ آهن جنهن مان ڏاڪو لنگهائي سگهجي ٿو. پائنجي ٿو ته مهن جي دڙي جا ماڻهو اهي مهرون ڳچيءَ ۾ پائيندا هئا، يا ڪرائيءَ ۽ بانهن تي تائٽ وانگر ٻڌندا هئا. انهن مهرن تي شڪليون نڪتل آهن، جن مان ڪاريگرن جي ڪاريگريءَ جو ثبوت ملي ٿو. انهن مهرن تي اُتيل چٽ آهن، تن مان سمجهجي ٿو ته ٻاهران مهرون هٽندا هئا. هر هڪ مهر تي ڪنهن ديوتا جي شڪل نڪتل هوندي هئي. اهو ديوتا ڇڻ ته گهر جي نگاهه ڪندو هو، ۽ سندين ملڪيت ڪي ڪوبه هٿ ڪونه لائيندو هو. مهن جي دڙي جي ماڻهن وٽ به شايد اهوئي دستور هو.

لکڻ جو هنر

مهن جي دڙي مان لڌل مهرن تي جانورن جي شڪلين کان سواءِ هڪ به سٽ به لکيل آهي، پر اڪثر تصويرن جي صورت ۾ آهن سڃيءَ دنيا ۾ جيڪي آئيوينائون چالو آهن، تن جا اڪر اڪثر اهڙين تصويري لکيتن مان ٺهيل آهن جي اڳي اڪرن بدران جانورن وغيره جون شڪليون ڪيندا هئا. اهي شڪليون پوءِ پنهنجي صورت مٽائي هاڻوڪا اڪر ٿيون آهن. مهرن ۾ اهڙن اڪرن جي وچ ۾ ڪٽي ڪٽي، ديوناگريءَ جي نموني ما ترائون يا لاڪنائون (اعرابون) آهن، جن مان سمجهجي ٿو ته هتي لکڻ جي هنر جي ترقي چڱي قدر ٿي هئي. اهڙي قسم جون مهرون ميسوپوٽاميا طرفان به لڌيون آهن، جي عيسوي سن کان ٽي هزار ورهيه اڳ جون آهن. انهيءَ مان سرجان مارشل انومان ڪڍيو آهي، ته مهن جي دڙي جي سڀيتا به انهيءَ قديم زماني جي آهي.

راندين ۾ راندڪا

مهن جي دڙي مان سنگ سليماني ۽ ٻين پٿرن جون ٺهيل گولين، شطرنج ۽ ڊارا لڌا آهن. اهي هاڻوڪن ڊارن وانگر ڊگها نه، پر ڪعب شڪل

جا آهن. هن مان ظاهر اهي تہ ماڻهن جي واندڪائيءَ جي وندر اُهي رانديون هيون، ان وقت جي ماڻهن کي پنهن جي ٻارن جي وندر جو بہ جهجهو اونو هوندو هو، جو ڪيترن قسمن جا رانديڪا بہ لڌا ويا آهن، جي ماڻهن ڍڳن ۽ گهوڙن جون شڪليون آهن. هڪ ڍڳي جو پڇ ڇڪجي ٿو تہ ڪنڌ پيو لوڏي! هڪ هاٿي آهي، جو جهنجهڻو ٿي ڪم اچي ٿو. مهن جي دڙي مان هڪ ٺڪر جي ٺهيل گاڏي چيڪلن سان لڌي آهي. انهيءَ قسم جون گاڏيون عيسوي سن کان ٻٽيهہ سو ورهيہ اڳي ميسوپوٽاميا طرف چالو هيون، جنهن ڪري چئبو تہ گاڏين جو هي جهوني ۾ جهونو نمونو آهي(18).

طبابت ۽ دوائون

مهن جي دڙي مان ٿورو سلاجيت لڌيو آهي سلاجيت ٻن قسمن جو ٿئي ٿو: هڪڙو اڇو ۽ ٻيو ڪارو. هتان ڪارو سلاجيت لڌو آهي، جو بدهاضمي ادرار، جيري ۽ هيانچي جي بيمارين لاءِ مفيد آهي. هرڻ جا سڱ بہ هتان لڌا آهن، جي پڻ شايد دوائن ۾ ڪم ايندا هئا. هندن جي ڌرمي پستڪن مان بہ معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جا ماڻهو قديم زماني کان وٺي طب مان واقف هئا ۽ ڪيترين ڪارائتين ٻوٽين جي سڌ هين.

گهرو جيوت

دڙي جي کوٽائيءَ مان جيڪي شيون ماڻهن جي گهرن مان لڌيون آهن، تن مان سندن گهرو جيوت تي چڱي روشني پوي ٿي. سرجان مارشل چوي ٿو تہ مهن جي دڙي جي سڀيتا اُن وقت جي مصر ملڪ ۽ ايشيا جي الهندي طرف جي سڀيتا جهڙي آهي، پر ڪن ڳالهين ۾ اتي جي سڀيتا کان بہ سرس آهي. انهن هنڌان ڪي اهڙيون عمديءَ طرح جوڙيل سنان جون جايون ۽ اهڙا ڪشادا گهر ڪين لڌا آهن، جن جي مهن جي دڙي جي عمارتن سان ڀيٽ ڪري سگهجي. انهن ملڪن ۾ ماڻهن پنهنجو تن، من، ڌن رڳو ديوتائن لاءِ مندرن، ۽ راجائن لاءِ عمدن محلاتن، ۽ مخروطي منارن جوڙڻ تي ٿي لڳايو، باقي رواجي ماڻهو مٽيءَ جي جوڙيل جاين ۾ رهندا هئا. هڙاپا ۽ مهن جي دڙي ۾ قصو ئي ٻيءَ طرح جو آهي. اتي بہ ماڻهن پنهنجي حاڪمن لاءِ عاليشان عمارتون جوڙيون هونديون، جي اڃا ڪين لڌيون آهن، پر پنهنجي رهڻ لاءِ ڪشاديون ۽ هوادار جايون جوڙيندا هئا.

اهي هوادار جايون، سنان لاءِ تلاءَ، وڪيل موريون وغيره اهو اهجاڻ ڏين ٿيون ته هتي جي ماڻهن پٺهنجي گهرو جيوت جهڙي فرحت ۾ ٿي گذاري، تهڙي اُن وقت دنيا ۾ ٻين هنڌ ڪنهن به ڪونہ ٿي گذاري(19).

قديم سنڌين جو ڏرم

ديوي پوڄا

مهن جي ڏڙي جي ڪوٽائي ڪندي ديويءَ جا پتلا لڌا آهن،جن مان سمجهجي ٿو ته پنج هزار ورهيہ اڳي سنڌي ماڻهو ديويءَ جي پوڄا ڪندا هئا، هن وقت ديويءَ کي امبا، درگا ۽ ٻين نالن سان سڏين ٿا، پر حقيقت ۾ اها بنيادي طاقت يا شڪتي آهي. ڏٺي آهي 'پرش' ۽ هيءَ آهي 'پرڪرتي' ڏٺي آهي 'قادر' ۽ هيءَ آهي'قدرت' يا 'شڪتي'جنهن کي مجسم ڪري قديم سنڌي پوڄيندا هئا. قدرت تي ويچار ڪرڻ سان ئي دل اُڏامي قادر ڏي وڃي ٿي ۽ روحاني معرفت حاصل ٿئي ٿي، تنهن ڪري هن قسم جي پوڄا مان قديم سنڌين جي ڏرمي خيالن ۽ عقيدن جو پوريءَ ريت پتو پوي ٿو.

شو جي پوڄا

ديوي ماتا جي مورتيءَ کان سواءِ هڪ مرد ديوتا جي شڪل لڌي آهي. سرجان مارشل جي راءِ موجب اها مورتي شو پڳوان جي آهي. جو يوگ آسن ۾ وينو آهي. هتان شو جا لنگ به لڌا آهن. جنهنڪري هيڪاري يقين ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ شو ۽ شڪتيءَ جي پوڄا جو رواج نهايت قديم آهي.

وٽن جي پوڄا

ڪيترين مهرن تي جيڪي شڪليون نڪتل آهن، تن مان ظاهر آهي ته قديم سنڌي ماڻهو پيپر ۽ ٻين وٽن جي به پوڄا ڪندا هئا. اها پوڄا ٻن قسم جي هوندي هئي.هڪ قسم هيءُ هو ته خود وڻ کي پوڄيندا هئا، ٻيو قسم هيءُ هو ته وٽن ٽٽن جي ديوتا کي مجسم ڪري اُن جي پوڄا ڪندا هئا.

جانورن جي پوڄا

مهن جي دڙي مان ڪيترن جانورن جهڙوڪ هڪ سڱي جانور ۽ ٿوهي سان ڍڳي جون تصويرون به هٿ آيون آهن. قديم زماني ۾ مصر ملڪ ۾ هڪ سڱي جانور(يوني ڪارن) پوجڻ جو رواج هو. اهو هندوستان جو جانور ليکيو ويندو هو. وشنو ڀڳوان کي يڪ شرنگ يعني هڪ سنگ وارو سڏيندا آهن . ٿوهي واري ڍڳي جي پوڄا جو شو، ڀڳوان جي پوڄا سان واسطو سمجهڻ ۾ اچي ٿو. شوَ ڀڳوان جي سواري ڍڳي تي چئي ويندي آهي، تنهن ڪري شوَ، جا پوڄاري اڄ تائين ڍڳي جي پوڄا به ڪندا آهن.

پاڻيءَ جي پوڄا

مهن جي دڙي ۾ گهڻو ڪري سڀ ڪنهن گهر مان کوهه لڌو آهي. انهن کوهن کان سواءِ عام خلق لاءِ ڌار کوهه هئا. سنان جي ڪوٺي به هر هڪ گهر ۾ آهي، ۽ هڪ وڏو تلاءُ به لڌو آهي. هن مان سمجهجي ٿو ته قديم سنڌين کي جڳت مڳت جو خيال هو ۽ سنان پاڻي ڪرڻ هڪ ڌرمي ڳالهه ڪري ليکيندا هئا. اڄ به هندو سنان پاڻي ڪري پوءِ روٽي کائيندا آهن. آڳاٽي زماني کان وٺي هندن جو اهو نيم هليو اچي، درياهه جي پوڄا به شايد ڪن ڪسابن جي آهي.

ساڳيءَ تهذيب وارا هنڌ

مٿي اڳي ئي ڄاڻايو ويو آهي ته سنڌ ۾ چانهوءَ جو دڙو، جهڪر جو دڙو، ليمو جوڻيجو ۽ ٻيا ڪي هنڌ آهن، جي مهن جي دڙي سان گڏ وسيل هئا، ۽ انهن هنڌن مان به انهيءَ ساڳي تهذيب جو پتو لڳو آهي. هوڏانهن ايران ۽ ميسوپوٽاميا طرفان به ڪيتريون مهرون ۽ ٻيون اهڙيون شيون لڌيون آهن، جهڙيون مهن جي دڙي مان لڌيون آهن. انهيءَ مان سمجهي سگهجي ٿو ته پنجاب ۽ سنڌکان وٺي ايران ۽ ميسوپوٽاميا طرف تائين تهذيب ساڳي هئي. انهيءَ تهذيب جو اوائلي گهر سنڌونديءَ جي ماٿر کڻي نه به هجي، ته به سرجان مارشل جي راءِ موجب قديم سنڌ جا رهاڪو پنهنجن همعصر عراقين ۽ مصرين کان وڌيڪ فرحتي جيوت گذاريندا هئا، ۽ مهن جي دڙي جي سڀيتا مصر ۽ ميسوپوٽاميا جي تهذيب کي ڪيترين ڳالهين ۾ شهه ڏيئي بيٺي آهي(20).

تهذيب جي قدامت

سرجان مارشل ظاهر ڪيو آهي تہ مهن جي ڏڙي مان جيڪي مهرون هٿ آيون آهن، تن مان ڪي عيسوي سن کان 2750 ورهيہ تہ ڪي 3250 ورهيہ اڳ جون آهن، يعني انهيءَ تهذيب جي ڇمار اٽڪل پنج هزار ورهيہ آهي. ڪي چون ٿا تہ پنج هزار ورهيہ اڳي اها تهذيب هڙپي اعليٰ درجي ڪي رسيل هئي، تنهن مان ئي ظاهر آهي تہ اٽڪل ٻہ هزار ورهيہ اڳي انهيءَ تهذيب جو پايو پيو هوندو، جنهنڪري چئبو تہ اها تهذيب اڄ کان ست هزار ڪن ورهيہ اڳي شروع ٿي هوندي. تازوآڪٽوبر1937ع ۾ نامور عالم ريورنڊ فادر ايڇ. هيرس مدارس يونيورسٽيءَ جي سهاري هيٺ هن مضمون تي تقرير ڪندي جيڪي چيو آهي، تنهن مان ظاهر آهي تہ مهن جي ڏڙي مان جيڪي مهرون لڌيون آهن، تن جون لکتيون هو ڪجهہ قدر سمجهي سگهيو آهي. هو صاحب چوي ٿو تہ ڪيترين مهرن ۾ سورج منڊل تي راسين ۽ نڪشترن جو سڌيءَ توڙي اڻ سڌيءَ طرح اشارو آهي، ۽ هڪ مهر تي مڪيہ راس بابت لکيل آهي تہ "اُن جي رفتار تيز آهي" پوءِ جوتش جي حساب موجب ڄاڻايو اٿس تہ مهرن مان سمجهي سگهجي ٿو تہ قديم سنڌ جي ماڻهن ڪي جوتش وديا جي سڌ عيسوي سن کان 5610 ورهيہ اڳي هئي، ۽ ميسوپوٽاميا طرف جا ماڻهو اها وديا پوءِ سکيا ۽ لکڻ جو هنر ٻہ هنن هندستان جي ماڻهن وٽان پوءِ پرايو. ميسوپوٽاميا جي ماڻهن پوءِ اهو هنر يورپ طرف ڦهلايو. مطلب تہ فادر هيرس جي چوڻ موجب يورپ جي ماڻهن تي هندستان جي سيبتا جو آڳاڻي زماني ۾ گهڻو اثر ٿيو هو(21).

قديم سنڌين جي لهہ وچڑهہ

مهن جي ڏڙي مان جيڪي شيون لڌيون آهن، تن مان رڳو ٽورين شين تي ويچار ڪرڻ سان سمجهي سگهجي ٿو تہ پنج هزار ورهيہ اڳي قديم سنڌين جي لهہ وچڑهہ ڪهڙن ڪهڙن هنڌن جي ماڻهن سان هئي.

مهن جي ڏڙي مان ڪي ٽامي جا باسڻ ۽ اوزار لڌا آهن. سنڌ ۾ لکيءَ جي جبلن مان ڪنهن ڪنهن هنڌان ٽامو ٽورڙي انداز ۾ ليپي ٿو، پر اها ڪچي ڌاتو ايتري ڪانهي، جنهن مان عام طرح باسڻ ناهي ڪم آڻجن. مطلب تہ ٽامي جون ڪاٽيون سنڌ ۾ ڪينهن، تنهنڪري اهو ڌاتو

قديم سنڌين ۾اهران آندو هوندو. هندستان ۾ اُن جي پر وارن ملڪن جي جاگرافي جي جنهن کي سڌ هوندي سو جهٽ سمجهي سگهندو ته قديم سنڌين پنهنجي روز مرهه جي ڪپ لاءِ ٽامو ضرور مدراس، راجپوتانا يا ڪشمير مان آندو هوندو، يا ته ۾ ڏکڻ افغانستان مان آندو هوندائون، جو اُتي به ٽامي جون کاڻيون آهن. اهڙيءَ طرح رڳو ٽامي جي باسڻن ۾ اوزارن تي ويچار ڪرڻ سان سمجهي سگهجي ٿو ته قديم سنڌ جا رهاڪو مدراس، راجپوتانا، ڪشمير، ايران ۾ ڏکڻ هندستان يا انهن ڪن هنڌن جي ماڻهن سان لهه وچڑهه ۾ هئا، جنهنڪري ٽامو ملي سگهندو هون، جنهن مان پنهنجي گهرج جون شيون جوڙيندا هئا. هن مان هيءَ ڳالهه ثابت آهي ته پنج هزار ورهيه اڳ سنڌ ۾ قابل ٽانارا هوندا هئا. جي ههڙا عمدا باسڻ جوڙي سگهندا هئا.

مهن جي دڙي مان ڪي سونا زيور به لڌا آهن. سون جو ذڪر رگ وید ۾ گهڻن ئي هنڌ آهي. آڳاٽن رشين سنڌوندیءَ کي 'سوني' ڪوٺيو آهي. هن جو سبب هيءُ آهي ته سنڌوندیءَ جي واريءَ مان اڄ تائين سون جا ذرا لين ٿا. حقيقتاً سيني وڌين ندين جي واريءَ مان سون جا جزا لين ٿا. آڳاٽي زماني ۾ ڪيترن ماڻهن جو ڏنڏو ئي اهو هوندو هو، جو درياهه جي واريءَ مان سون جا ذرڙا هٿ ڪري، اهي، وڪڻي، پنهنجو وقت گذران ڪندا هئا. اڄ تائين سنڌ ۾ ڪي ڪاسبي آهن، جنکي سڏبو آهي 'ڏوڙڏئا' يعني ڏوڙ ڏئندڙ. پر اڄ ڪالهه انهن مان ڪيترا سونارن جي کورن جي رک ٽوري ناڻي ۾ خريد ڪري، اها رک ڏوئي انهيءَ مان سون جا ذرڙا هٿ ڪندا آهن. مطلب ته سنڌي ماڻهن کي سنڌو ندیءَ منجهان ئي سون ملندو هو، پر اهو ڪيتري قدر ملندو هون، سو چئي نٿو سگهجي. سون هٿ ڪرڻ لاءِ قديم سنڌين کي بي به واٽ هئي.

عيسوي سن کان 510 ورهيه اڳي دارا بادشاهه پنجاب ۾ سنڌ تي ڪاهي، اُهي ملڪ پنهنجا ڏن پرو ڪيا هئا. اهي دارا بادشاه کي 360 ٽئلينٽ سون جي خاڪي جا يعني اٽڪل 260 مڻ سون جا هر سال ڏن طور ڏيندا هئا. اهو سون ڪشمير طرفان داروستان جي سون جي کاڻين مان ملندو هون، ڪشمير ڏي ٽامي جون به کاڻيون آهن. سنڌي ماڻهن جي ڪشمير جي ماڻهن سان گهٽي لهه وچڑهه هئي، تنهن جي ثابتي خود سنڌي ٻولي

پري ٿي، جو اُن ۾ ڪشمير ۽ داروستان طرف جي ٻولين جا ڪيترا اُهجاڻ آهن(22). اهو ٻولين جو هڪ ٻئي تي اثر هيڪاري ثابت ڪري ٿو ته سنڌ جي ماڻهن جي ڪشمير جي ماڻهن سان گهٽي لهه وچڑهه هئي. پر انهيءَ قديم لهه وچڑهه جي ٻي ڪهڙي وڏيڪ ثابتي ڪپي، جو 'چچ نامي' ۾ ڄاڻايل آهي ته عيسوي ستين صديءَ ڌاري سنڌ جي حڪومت ڪشمير تائين هئي. اسان جا سنڌي ماڻهو اوڏهين حڪومت ڪندا هئا، تنهن ڪري سنڌ ۽ ڪشمير طرف جي ٻولين جو هڪ ٻئي تي سياويڪ طرح اثر ٿيو. يوناني تاريخ نويسن ڄاڻايو آهي ته سڪندر اعظم جي ڪاهه وقت الور (روهڙي طرف) ۾ سون ۽ چانديءَ جون ڪاٽيون هيون.

'چچ نامو' ته شروع ئي الور جي شاهوڪاريءَ ۽ بستيءَ جي ساک ٻان ٿئي ٿو. جيڪڏهن ڀر وارن ملڪن ڏي نظر ڪبي،ته معلوم ٿيندو ته قنڌار کان رڳو ڏيڍ ڪوهه پري سون جون ڪاٽيون آهن، ۽ ايران ۾ ڪيترائي اهڙا هنڌ آهن، جن مان سون جهجهي انداز ۾ ملي سگهي ٿو. هن وقت سڄي هندستان ۾ جيڪو سون ڪم اچي ٿو، تنهن مان اڪل نوي سيڪڙو ڪولارجي سون جي ڪاٽين مان اچي ٿو، حيدرآباد دکن، ميسور ۽ مدراس ۾ ڪيترائي اهڙا هنڌ آهن، جن مان عالمن کي اهي اُهجاڻ ڏسڻ ۾آيا آهن، ته قديم زماني ۾ ماڻهو انهن مان جهجهي انداز ۾ سون ڪيندا هئا. قديم سنڌين جي ڏکڻ هندستان جي ماڻهن سان لهه وچڑهه هئي، تنهن ڳالهه جي هڪ پڪي ثابتي هيءَ آهي ته مهن جي دڙي مان هڪ سهڻو سائو پٿر هٿ آيو آهي، جنهن بابت سرجان مارشل چوي ٿو ته اهو نيلگري ٽڪرين کان سواءِ ٻيو ڪٿان به ملڻ جو نه آهي.

مهن جي دڙي مان هڪ پتلو لڙو آهي، جنهن تي گيڙوءَ يا داءِ سان چنسالي نڪتل آهي. سنڌ ۾ گيڙو يا داءِ ٿئي ئي ڪونه. سنڌ کي ويجهي ۾ ويجهو هنڌ، جتان گيڙو جهجهي انداز ۾ ملي سگهي ٿو سو لکپت جو شهر آهي . وچ هندوستان مان به ڪيترن هنڌان گيڙو رنگ ملي سگهي ٿو پر آڪاڻي وقت کان وٺي ايراني نار طرفان سنڌ ۾ ٻين پاسن ڏي گيڙو جهجهي انداز ۾ پئي آيو آهي، جو انهيءَ پاسي جو گيڙو، رنگ وڏيڪ تکو آهي. قديم سنڌ جو واپار مغربي ملڪن سان گهٽو هلندو ئي نار جي رستي هو. حاصل مطلب ته مهن جي دڙي مان لڌل شين سان رڳو انهن

ٿورين شين تي ويچارڪجي ٿو تہ ائين وسهڻ لاءِ سبب ٿئي ٿو تہ آڪاڻي زماني ۾ جيتوڻيڪ آگ گاڏيون ڪين هيون تہ بہ سنڌ جو وڻج واپار هيڏانهن ڪشمير قنڌار، تہ هوڏانهن وچ هندستان توڙي ڏکڻ هندستان طرف هلندو هو. اسان جي پرڳڻي کي قادر پنهنجي قدرت سان سمنڊ توڙي خشڪيءَ جي رستي ايران سان ڳنڍيل ڇڏيو آهي، ۽ انهيءَ طرف وارن سان آڪاڻن سنڌين جي لڙهه وڇڙهه انهن ئي واڻن کان ٿيندي هئي .

سيپتا جا بانيڪار

مهن جي دڙي جي کوٽائي ڪندي اندران ڪي کوپڙيون بہ لڌيون آهن، جن جي چگهيءَ ريت چڪاس ڪري ڪرنل آر. بي. سيل هندستان جي زولاجيڪل سروس جي ڊائريڪٽر ۽ سندس همڪار ڊاڪٽر بي. ايس. گوها ظاهر ڪيو آهي تہ مهن جي دڙي ۾ گهٽ ۾ گهٽ تہ ڇهن قومن جا ماڻهو رهندا هئا، جن مان هڪڙا ڪول ۽ سنتال، بيا دراوڙ، ٽين آلپائين، ۽ چوٿان منگول قوم جا هئا. انهن جدا جدا قومن جي ماڻهن مان مهن جي دڙي واري تهذيب يا سيپتا جو ڀانيو ڪهڙيءَ قوم جي ماڻهن وڌو، تنهن بابت عالمن جا جدا جدا رايا آهن، پر وڌيڪ وزن آرڪيالاجيڪل ڪاتي وارن جي راءِ لهڻو.

مسٽر رڪلداس ٻئنرجي آرڪيالاجيڪل ڪاتي جو سپرنٽينڈنٽ جنهن پهريان پهريان مهن جي دڙي جي کوٽائي ڪرائي هئي، تنهن جو توڙي ڪاتي جي ڊائريڪٽر جنرل سرجان مارشل جو چوڻ آهي تہ مهن جي دڙي واري سيپتا دراوڙ لوڪن جي آهي، ۽ اهي انهيءَ سيپتا جا بانيڪار آهن.

راءِ بهادر راما پرساد چند، سپرنٽينڈنٽ، آرڪيالاجيڪل سيڪشن، انڊين ميوزيم، ڪلڪتي وارو چوي ٿو تہ "هيستائين جيڪي شيون لڌيون آهن، تن مان اهڙي ڪا ثابتي ملي ئي ڪانہ ٿي، جنهن مان سمجهي سگهجي تہ هڙاپا ۽ مهن جي دڙي وارا شهر جن آڏايا، تن جي سيپتا رگ ويد وارن آرين جهڙي هئي. اٽلندو هيءَ ثابتي ملي آهي تہ انهيءَ آڪاڻي سيپتا جا بانيڪار ويدن جا مجيندڙ نہ هئا ۽ وڌيڪ هيئن بہ چيو اٿس تہ "اهي 'پٽي' يعني واپاري لوڪ هئا، جن هڙاپا ۽ مُهن جي دڙي وارا شهر ٻڌا". رگ ويد ۾ 'پٽي' لوڪن جو ذڪر آهي. راءِ بهادر جي چوڻ موجب

اهي پڻي لوڪ دراوڙ هئا، ۽ سندن قلعا آريہ لوڪن اچي ڊاٺا، جيئن رگ ويد ۾ ڄاڻايل آهي(23). مطلب تہ هيستائين جيڪي ثابتيون مليون آهن، تن مان آرڪيالاجيڪل کاتي وارن کي ائين سمجهڻ ۾ اچي ٿو تہ مهن جي دڙي جي سڀيتا ويدن جي مڃيندڙ آرين کان اڳ جي آهي، ۽ اُن جو شرف دراوڙ لوڪن کي ڏين ٿا. فادر هيرس جو بہ اهوئي چوڻ آهي تہ هيءَ قديم دراوڙن جي سڀيتا آهي، جنهن جو پتو اسان کي اڃا هاڻ پيو آهي.(24)

کوجنائن جو حاصل مطلب

مٿي ذڪر ڪيل مضمون مان معلوم ٿيندو تہ عيسوي سن کان ٽي هزار کن ورهيہ اڳي سنڌو واديءَ ۾ هڪ مهذب قوم وڏن ۽ چڱي ريت رٿيل شهرن ۾ رهندي هئي. ماڻهن جون جايون ڪشاديون، هوادار ۽ پڪ سريون هيون، جن کي فرش ٻڌل هئا. ڪي جايون ٻماڙ ۽ ٽماڙ بہ هيون. هر هڪ جاءِ ۾ سنان جي ڪوٺي هئي، جنهن جو تر لتل هو. پاڻيءَ جي نيڪال جو پورو انتظام هو. شهر جا رستا ڪشادا ۽ سڌا ٺهيل هئا. تلاءَ ۽ کوهہ بہ هئا، ۽ ماڻهوانتظام هو. شهر جا رستا ڪشادا ۽ سڌا ٺهيل هئا. تلاءَ ۽ کوهہ بہ هئا، ۽ ماڻهو پنهنجن همعصر عراقين ۽ مصر ملڪ جي ماڻهن کان تمام اوچي زندگي بسر ڪندا هئا. مهن جي دڙي مان لڌل لاشن مان پتو پوي ٿو تہ اتي جدا جدا قومون رهنديون هيون، جن جي پوشاڪ ۾ ايترو تفاوت هو، جيترو سندن شڪلين ۾. هيءُ اهو زمانو هو، جنهن ۾ ماڻهو اڃا لوهہ مارڻ نہ سکيا هئا، جنهنڪري روز مرهہ جي ڪم لاءِ پٿر جي ٺهيل ڇرين ۽ ٻين اوزارن مان ڪم ٽپائيندا هئا، جو اهڙيون ڇريون ۽ ٻيا اوزار گهڻا هٿ آيا آهن. سون ۽ ٽامي مارڻ جو هنر هون . انهيءَ کان سواءِ ٽين (Tin) مان بہ ٿورو ڪم وٺندا هئا، جنهنڪري اهو ٽامي ۾ ملائي پنهنجا ڪي اوزار ٺاهيندا هئا. گز، ڪات، ڀالا ۽ ڪهاڙيون بہ ٺاهي ڄاڻندا هئا. ترار جوڙڻ جو هنر اڃا ڪونہ سکيا هئا. باقي آتڻ ۽ ڪتڻ ۾ نهايت ڀڙ هئا. هيرن،جواهرن،منڊين،ڪنگڻين ۽ زيورن جو شوق گهڻو هوندو هون. هو ٺڪر جا عمدا ٺهيل چٽساليءَ سان ٿانءَ ڪم آڻيندا هئا، ۽ ڪن وٽ ٽامي ۽ چانديءَ جا ٿانءَ بہ هوندا هئا. اُتان لڌل مهرن تي ڪن جانورن جون شڪليون آهن، جن مان سمجهجي ٿو تہ ڳئون، گهوڙا، رڍون، ٻڪريون، ڪتا وغيره پاليندا هئا. انهيءَ زماني ۾ چيتو، مانگر مڇ، گينڊو ۽ هاٿي بہ

سنڌ ۾ هئا. اهي جانور اڪثر ٻيلن ۾ رهڻ پسند ڪن ٿا. انهيءَ ڪري ائين وسهڻ لاءِ سبب ٿئي ٿو ته اڳي سنڌ ۾ چوماسو چگو ٽيندو هو، ۽ ٻيلا گهڻا ۽ گهاٽا هوندا هئا. مهرن تي جيڪي ننڍن سگن وارن ڍڳن ۽ ٻين جانورن جو شڪليون نڪتل آهن، تن مان ڪاريگرن جي نہ رڳو ڪاريگريءَ جو ثبوت ملي ٿو، پر خاص ڪري ڍڳي جو ناتو شو پڳوان جي پوڄا سان سمجهڻ ۾ اچي ٿو، جو شو جا لنگ ۽ هتان لڌا آهن. وٽن ۽ پاٽيءَ جي پوڄا جا اهجاڻ ۽ هتان ملن ٿا. ماٽهن کي لکڻ پڙهڻ جو هنر هو. سندن ڪمائيءَ جو مکيہ رستو پوک ۽ ڏنڏو ڏاڙي هو. ڦيٽن سان گاڏيون ۽ شايد هين جو اهڙا راندیڪا هٿ آيا آهن . انهيءَ ساڳيءَ سيپتا جا اهجاڻ ايران ۽ ميسوپوٽاميا طرفان مليا آهن. تنهن مان ظاهر آهي ته انهن پاسن سان خشڪيءَ توڙي سمنڊ جي رستي وٽ واپار سانگي لڙهه وڃڻ ۾ گهٽو ايندا هئا.

مهن جي دڙي جي اهميت

سنڌ ۾ مهن جي دڙي ۽ پنجاب ۾ هڙاپا جي کوٽائي ٽيڻ کان اڳ آرڪيالاجيڪل ڪاتي وارن مصر ملڪ ۽ وچ ايشيا طرف اعليٰ درجي جي تهذيب جا اهجاڻ معلوم ڪيا هئا ۽ اهڙو ڪو اهجاڻ هندستان مان اڃان معلوم ڪونہ ٿيو هون: انهيءَ سبب اهوئي اثر دلين تي ويٺل هون ته قديم مصر ملڪ ۽ وچ ايشيا طرف جي رهاڪن جڏهن اعليٰ درجي جي ترقي ڪئي هئي، تڏهن هندستان جي ماڻهن جي حالت جهنگلين يا اڻ سڌريلن کان گهٽو بهتر نہ هئي. هينئر مهن جي دڙي مان جيڪي حقيقتون معلوم ٿيون آهن، تن دنيا جي وڏن وڏن عالمن جا ڪپاٽ کوليا آهن، ۽ اڳوٽي غلط فهمي هينئر بنهہ دور ٿي ويئي آهي. ڪيترا عالم هينئر قبول ڪرڻ لڳا آهن ته اهو زمانو گذري ويو، جو قديم مصر ۽ قديم يونانين جي سيپتا سيني کان آڳاٽي ليکي ويندي هئي. اهو وقت ويو، جو فرات ۽ نيل ندين جي ڪنني وٽ جيڪي ڪم ٿي گذريا، سي سڄيءَ دنيا ۾ آڳاٽا ليکبا هئا. هينئر پهريون نمبر اسان جي سنڌو ماٽر سمجهڻ ۾ اچي ٿي، جنهن جي قديم سيپتا انهن سيني هنڌن جي قديم سيپتا کي شهہ ڏيئي بيٺي آهي. هن مان هيڪاري ظاهر آهي ته قديم سنڌ جي ماڻهن پنهنجي سيپتا جو پايو پاڻهي وڌو هو ۽ ٻين تان نقل ڪونہ ڪيو هئائون. هن وقت

جيڪڏهن ڪو دنيا جي تاريخ لکندو، تہ ڪيس ضرور پنهنجي سنڌ جي قديم سيبتا جي ساک سان شروع ڪرڻي پوندي . تازو مسٽر ڊبليو. ايڇ. موئر لنڊ ۽ بابو اتلچندر چٹرجي قديم هندستان جي تاريخ چپائي پڌري ڪئي آهي، تہ شروع ئي سنڌو ماڙ جي قديم سيبتا سان ڪئي اٽن. ٻين ڪن يورپي ۽ ڏيهي عالمن بہ ائين ڪيو آهي. هينئر ڪرٽو ئي ائين پوندو، جو مشرق جي سيني ملڪن ۾ اڄ مهن جو دڙو وڏيءَ اهميت وارو هنڌ آهي.

مصنف جو شخصي رايو

مهن جي دڙي ۽ هڙاپا مان جهڙيون مهرون هٿ آيون آهن، تهڙيون ساڳيون ميسوپوٽاميا طرف بہ هٿ آيون آهن، ۽ انهن مان ڪي عيسوي سن ڪان 3250 ورهيہ اڳ جون آهن. انهيءَ سبب سرجان مارشل جو چوڻ آهي تہ مهن جي دڙي جي تهذيب جي ڄمار پنج هزار ورهيہ آهي. جيڪڏهن ميسوپوٽاميا طرفان اَٺ ڏهہ هزار ورهيہ اڳ جون مهرون هٿ اچن ها ۽ اهي مهن جي دڙي ۽ارين مهرن سان ملي اچن ها، تہ پوءِ خود سرجان مارشل چوي ها تہ مهن جي دڙي جي سيبتا بہ اَٺ هزار ورهيہ اڳ جي آهي . مطلب تہ تهذيب جي ڄمار جو تخمينو لڏل مهرن تي ٻڌل آهي، جنهنڪري مصنف جي خيال موجب اهو تخمينو اڃان پورو سمجهڻ نہ گهرجي. هن لاءِ ٻيو بہ سبب آهي.

سرجان مارشل ۽ ٻين آرڪيالاجيڪل ڪاتي وارن جو چوڻ آهي تہ مهن جي دڙي واري سيبتا دراوڙ لوڪن جي آهي، جي آرين جي اچڻ ڪان اڳ هندستان ۾ هئا. اتهاسڪ (تاريخي) زماني جي احوالن ڏينديءَ اسين ڪيترا حوالا ۽ سندون ڏيئي ڄاڻائينداسون تہ مهاڀارت واري لڙائيءَ ڪي اڄ پنج هزارڪن ورهيہ ٿيا آهن جيڪڏهن مهن جي دڙي واري سيبتا جي ڄمار بہ پنج هزار ورهيہ آهي، تہ چئبو تہ هن سيبتا جا بانيڪار آريہ لوڪ هئا. جيڪڏهن سچ پچ اها دراوڙن جي سيبتا آهي، تہ پوءِ چئبو تہ انهيءَ سيبتا جي ڄمار پنج هزار ورهيہ نہ، پر ان ڪان ٻيٽي ٽيٽي آهي. انهيءَ سبب مصنف جو شخصي رايو آهي تہ جيستائين ڪي پڪيون پختيون ثابتيون نہ ٿيون ملن، تيستائين سيبتا جي ڄمار ۽ بانيڪارن جي ڳالهہ حال لبيءَ ۾ رهڻ گهرجي.

ا. سنڌيءَ ۾ 'ماهو' معنيٰ خون يا ڪوس. ڪٽي لٽ لڳندي آهي ۽ ڪٽي ماٿهو اڏڻ مري ويندا آهن تہ چئبو آهي تہ 'ماهو' ساڳيءَ طرح جنگين ۽ زلزلن سبب ب ماهو ٿئي ٿو. 'ماهو' جو ڏاتو يا بنياد آهي سنسڪرت لفظ 'مش' معنيٰ ڪهڻ يا ناس ڪرڻ. پراڪرت ۾ ان جو اُچار آئي 'مهہ' سنڌيءَ ۾ چئون 'مهو- ماهو' ان جو ڦيرو ڪبو تہ عام صورت واحد ۾ چئبو 'مهي- ماهي' ، جمع 'مهن - ماهن، ۾ مهين' ب چئبو آهي: انهيءَ سبب 'مهن جو ڏڙو' معنيٰ مات يا خون ٿيلن جو ڏڙو(Mound of the Killed)

2. 'تحفتہ الڪرام' موجب برهمڻ آباد، پنيور ۽ بيا شهر عيسوي ائين صديءَ جي وچ ڌاري ويران ٿيا هئا.

3. Dr. Seniti Kumar Chatterji: Modern Review, December, 1924

4. Mr.Bannerjee, one of the greatest scholars that India has ever produced, at once realized the great importance of that discovery (at Mohen Jo Daro). The civilization, the relics of which so accidently came into his hands, was totally unknown civilization, not only in India, but all over the world. That was the beginning of the discovery of a new period in the history of man. Rev H Heras: Journal of Indian History. April 1937 p

5.فادر هئرس جو چوڻ آهي تہ پاڻ اهي لکتون سمجهي سگهيو آهي ، پر جيڪي ڪجهہ سمجهيو اٿس سو برابر آهي يا نہ تنهن ڳالهہ جي تصديق اڄ تائين ڪنهن ڪانہ ڪئي آهي . ڏسو 'ڪتاب' قديم سنڌ' ص 76 77 هيٺان انگريزي نوٽ.

6. The Journal of Indian History, vol V 1926, pp 101-106

7. These well-chiseled bricks, however, differ conspicuously from any used during the historic period in India. Sir John Marshall.

8. In the Gaj beds of the Khirthar Range, near the top of the ground, gypsum of tolerable purity is abundant and is not infrequently found in beds three to four feet thick. Mr. W.T. Branford: Geology of Western Sind p.195.

9. "The construction of these buildings is far superior to anything of the kind in later India. John Marshall: Illustrated London News, Feb, 27. 1926.

10. "The fact that the city was built of burnt brick, an expensive commodity, argues that those who lived within it were a prosperous people." Mr. Ernest Mackay: Mohen Jo Daro and the Indus Culture.

11. Mr. Branford: The Manchester Guardian, January 1932.

12."Sewage and arrangement of drains are complicated and yet so perfect that any modem town will really be proud of having. "Mr. A.S. Iyenger: The Hindustan Times, 21st February. 1932.

13."The drainage system in particular is extraordinarily well developed. Every street and alley-way and passage seems to have had its own covered conduit of finely chiseled brick, laid with a precision which could hardly improve upon." John Marshall: The Illustrated London News, Feb27, 1926.

14.The gold ornaments are so well finished and so highly polished, that they might have come out of a Bond Street Jeweler rather than from a prehistoric house of 5,000 years ago." Sir John Marshall: The Illustrated London News .Feb. 27, 1926.

15 The Modern Review. November 1927, p. 559.

16 Mohan-Jo-Daro and the I.C.Vol. I, p.34

17.Sir John Marshall: Mohan Jo Daro and Indus Civilization Vol I p36-37

18. Sir John Marshall: Mohan-Jo-Daro and Indus Civilization Vol I. p395

(19) سرجان مارشل: موهن جو ڏڙو ڏيهاڙو، ص 6

20. A marvellous culture surpassing in many respects the splendor of Egypt and Mesopotamia. Sir John Marshall.

21. Sind Observer, Karachi, Wednesday 27 October, 1937, p7

22. مثلاً ڪشمير ۽ پنجاب جي الهندي پاڪي ڪان وڌي سنڌ تائين 'آسين' ۽ 'تسين' ضميرن ڪر آڻڻ جو رواج آهي مگر اتر هندستان ۾ پين هنڌ 'هر' ۽ 'تر' چون ٿا. هي هڪ تمام مڪيہ ڳالهہ آهي. (مصنف)

1. Memoir of the Archaeological Survey: Survey of India No. 31, p.5.

1.The consequence deduced by Sir John Marshall after the study of the Mohan Jo Daro remains that this civilization probably is Dravidian is now fully confirmed by the decipherment by the present writer of about 1800 inscriptions found in all these sites. Rev. H.Heras: Journal of Indian History, April 1937 .

8. مهن جو دڙو

دوارڪا پرساد شرما

هيءُ دڙو، لاڙڪاڻي شهر کان اٽڪل پنجويهه ميل اوپر ۽ ڏوڪري استيشن کان اٽڪل ست ميل اوپر طرف آهي

مسٽر رکلداس بئنرجي 1918ع کان 1922ع تائين ڊڪٽ پنجاب، بيڪانير، بهاولپور ۽ سنڌ ۾ سڪندر اعظم جي زماني جي ٻارهن ٽنين جي تلاش ڪري رهيو هو. يوناني مؤرخن جو چوڻ آهي ته سڪندر اعظم عيسوي سن کان 326 سال اڳ فيبروري واري مهيني ۾ اٽڪ کان سورهن ميل مٿي، يعني اسان جي پراچين سنڌ جي اتر واري خيبر درّي کان لنگهي، پنجاب تي ڪاهيو. هن پراچين سنڌ جي اتر وارو سڄو حصو پنهنجي قبضي ۾ڪيو. مگر راوي نديءَ تائين پهچڻ کانپوءِ هن جي فوج دل شڪستي ٿي پيئي. هن کي معلوم ٿيو ته جنهن وقت مان راوي ندي لنگهي پار ڪندس، تنهن وقت مونکي مگڌ جي راجائن سان موتمار مقابلو ڪرڻو پوندو. انهيءَ هرندي به هن پنهنجي فوج کي همٿائي اڳتي وڌڻ لاءِ گهڻو ئي پاڻ پتوڙيو، مگر سندس لشڪر پڙ ڪڍي بيهي رهيو. لاچار سڪندر کي پنڌتي موٽڻو پيو. وات تي کيس سنڌ جي مولي قوم جي ڪيترين سان مقابلو ڪرڻو پيو ۽ سڪندر اعظم ذري گهٽ انهن سنڌي ڪيترين هٿان خون ٽيڙ کان بچي ويو.

هتي مونکي فقط ايترو لکڻو آهي ته پنهنجي فتح جي يادگيريءَ ۾ بقول يوناني مؤرخن، هن راوي نديءَ کان وٺي سنڌونديءَ جي چوڙ تائين ٻارهن ٽنيا ٺهرايا هئا، جن تي چيو وڃي ته يونانين ۽ هندن جا اکر اُکريل هئا، انهن ٽنين جي تلاش ۾ مسٽر رکلداس بئنرجيءَ کيرٿر جبل جي تر کان وٺي سنڌونديءَ تائين جيڪب آباد، سکر ۽ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ اٽڪل ستاويهن وڏن شهرن ۽ ٽيونجاهه ننڍن ڳوٺن جي قٽل کنڊهرن جي کوٽائي ڪئي. پراچين وستو وگيانين(Archaeologists) جو چوڻ آهي ته "اهي کنڊهر پڌ زماني جا شهر آهن" (1). مسٽر رکلداس بئنرجي جي راءِ آهي ته عيسوي سن 158-177 جي زماني ۾ ڪشن خاندان جي چڪرورتي راجا واشديو جي حڪومت ۾ اهي سنڌ جا شهر ڦٽي ويا.

مطلب تہ سڪندراعظم جي ٽنين جي ڳولا ڪندي مسٽر بئنرجي مهن جي دڙي جي مٿان بينل هڪ ٻڌ ڏرمين جي عاليشان مڙهي تي اچي بيٺو. مڙهيءَ جي کوٽائي ڪندي سندس تعجب جي حد ان وقت نہ رهي جنهن وقت ڪيس اتان پٽر جا ڪپ هٿ آيا، جي عيسوي سن کان ٻہ اٽڪل اڍائي يا ٽي هزار سال اڳ جا هئا. ان وقت ڏسجي ٿو تہ سنڌواسي پٽر جي نهيل تيز ڪپن کان وڌڻ جو ڪم ونندا هئا.

پٽر جي ڪپن کانسواءِ مسٽر بئنرجيءَ کي رڳو رواجي ريت زمين جي کوٽائي ڪندي هزارين سالن جا جهونا ٽڪر جا ٽانوَ ٻہ نظر آيا. مسٽر بئنرجيءَ کي اهو خواب خيال ئي ڪين هو تہ "جنهن هنڌ جي مٿان مان بيٺو آهيان ان ۾ اٽڪل پنج هزار سالن کان اسان جي پراچين پارت ورش جو چمڪندڙ اِتهاسڪ خزانو لڪو پيو آهي."

هاٿي ڏسڻ گهرجي تہ هن مئل ماٺهن جي دڙي يعني'مهن جي دڙي' سان سچ پچ ڪو اتهاسڪ واقعو ڳنڍيل آهي يا نہ. ڪن ماٺهن جو چوڻ آهي تہ اها ڳالهہ ممڪن آهي تہ راجا دلوراءِ جي ڏينهن ۾ ٻہ هي شهر آباد هجي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ پوئين زماني جي ٻڌ ڏرم جي هڪ وڏي مڙهي ٻہ مٽئين تهہ تي موجود هئي، پر جيڪڏهن انهيءَ افواهي ڳالهہ کي اتهاسڪ ڪسوٽيءَ تي ڪسيو ويندو تہ اها ڳالهہ بنهہ بي بنياد پيئي نظر ايندي، ڇاڪاڻ تہ هن کنڊهڙ جي کوٽائي ڪندي سواءِ ٻن ٽن هنڌن جي ٻئي ڪنهن ٻہ هنڌان ڪنهن حادثي ۾ مري ويل ماٺهن جا هڏا نہ لڌا ويا آهن. جيڪڏهن عام ماٺهن جي چوڻ موجب راجا دووراءِ جي ظلمن سبب هڪ ئي رات ۾ طوفان لڳڻ ۽ ڌرتي ڌٻڻ تي هيءَ وسندڙ سهڻو شهر غرق ٿي ويو هجي تہ هوند ان جي هر ڪنهن گهر، گهٽي ۽ پاڙي مان اڻ پوريل لاش نظر اچن، پر هتي اهڙي ڳالهہ نظر ڪانہ ٿي اچي.

سن 1925ع ۽ 1926ع ۾ هن کنڊهر جي کوٽائي ڪندي مسٽر هارگريوز ۽ مسٽر ونس هڪ وڏي ڪمري مان چوڏهن ۽ هڪ گهٽيءَ مان ڇهن ماٺهن جا لاش هٿ ڪيا، انهن لاشن ۾ يا تہ زالون يا ننڍا ٻار هئا، جن جي حالت تمام خراب هئي. انهيءَ مان انومان ٿو نڪري تہ هو ڪنهن حادثي جو شڪار ٿيا هوندا. شهر جي ٻئي حصي ۾ کوٽائي ڪندي ٻيا ٻہ انساني هڏن جا پيجرا لڌا ويا، جن مان هڪ دلچسپيءَڪان خالي نہ هو. اهي

ماڻهوهڪ گهٽيءَ کان کوهه ڏانهن ويندڙ ڏاکڻ جي منهن وٽ ڪريا پيا هئا! ٻي هڪ عورت جو لاش لڌو ويو، جنهن گهٽيءَ کي پار ڪيو هو، مگر ڏاکڻ جي اڌ تي مري ويئي هئي.

اول ڪن ودوانن جو رايو ظاهر ٿيو ته هن شهر ۾ شايد ڪا زبردست وڇڙندڙ بيماري ٿي هوندي، پر پوءِ هن انومان کي گهٽي پشت ڪانه ملي سگهي ۽ اهي ودوان آخر انهيءَ راءِ تي پهتا ته ڪنهن وقت هن شهر تي دشمنن ڪاهه ڪئي هوندي. بلوچستان جو ملڪ 'مهن جي دڙي' کان اٽڪل چاليهه ميلن جي مفاصلي تي آهي. ممڪن آهي ته انهيءَ ملڪ جا لڙاڪ ۽ جنگ پسند ماڻهو هن شهر تي ڪنهن مهل ڪاهي آيا هجن، ۽ هنن ڪن ماڻهن کي قتل ڪيو هجي.

مٿين دشمنن کان سواءِ مهن جي دڙي جو وڏو دشمن سنڌوندي هئي. هن وقت درياهه انهيءَ ڪنڌهرکان اٽڪل ساڌا ٽي ميل پري اوپر کان ٽو وهي، مگر ڪنهن وقت ساڳيودرياهه هن شهر جي ويجهو وهندو هوندو. مان 'سنڌ جي پراچين اتهاس' جي پهرئين پاڳي ۾ لکي آيو آهيان ته مهن جي دڙي واري سيپتا جي زماني ۾ سنڌ اندرسخت برسات پوندي هئي ۽ اها برسات مهينن جا مهينا هلندي هئي. انهيءَ ڪري به ممڪن آهي ته هڪ طرف اونهاري ۾ برف جي ڳرڻ سبب ۽ ٻئي طرف برسات پوڻ سبب درياهه جي اٿل ٿيندي هوندي، جنهنڪري شهر جو ڳچل پاڳو برباد ٿي ويندو هوندو.

انهيءَ کان سواءِ ڪي نشانيون اهڙيون به ڏسڻ ۾ آڻن ٿيون، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته هن شهر ۾ ڪنهن مهل ڏرتي به ڏٻي هوندي. سنڌ جي اتهاس مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪنهن وقت هتي ڏرتي ڏٻڻ جا گهٽا واقعا ٿيندا هئا. سن 962ع ۾ سنڌ اندر هڪ سخت زلزلو ٿيو هو، جنهن ۾ سنڌوندي پنهنجو رخ بدلائي ويئي ۽ الور جو شهر ناس ٿي ويو. 1819ع ۾ سنڌ اندر اهڙو ته موتمار زلزلو ٿيو، جو سنڌ ۽ ڪچ جي رڻ جي گهٽي صورت بدلجي ويئي.

انهن سيني اتهاسڪ ثابتين تي اسين سمجهي سگهون ٿا ته ماڻهن، سنڌ جي هن اتهاسڪ ڪنڌهر کي مهن جو دڙو يعني قتل ٿيل ماڻهن جي ديرَ جو نالو چو ڏنو. باقي انهيءَ ڳالهه نسبت مان يا ڪوبه

ودوان پنهنجو مقرر ٿيل آخرين فيصلو نٿو ڏيئي سگهي ته آخري دفعي مهن جي دڙي جي برباد ٿيڻ جو کهڙو کارڻ آهي. ڊاڪٽرمئڪي جو رايو آهي ته، ممڪن آهي ته ٽيون دفعو جيڪا ٻوڏ ٿي، انهيءَ کري هيءُ شهر ناس ٿيو ويو ۽ عيسوي سن 200 تائين اهو شهر کنڊهر جي صورت ۾ رهيو. ان کان پوءِ وري ٻين پاڙيسري قومن اچي هن شهر کي وسايو هوندو.

مهن جو دڙو، هڙاپا جي کنڊهر کان ننڍو آهي. سندس پکيڙ اٽڪل تيرهن ايکڙ ٿيندي. سن 1933ع تائين کوٽائي کندي هڪ ٻئي جي هيٺان ست شهر ڏٺا ويا، جنهن مان اهو انومان ڪيو ٿو وڃي ته هڪ دفعي شهر جي ڦٽڻ کان پوءِ اتي جي رهاڪن وري ڦٽل شهر جي مٿان ٻيو شهر وسايو آهي. ممڪن آهي ته انهن هڪ ٻئي جي مٿان اڌيل ستن شهرن جي هيٺان کوٽائي ڪرڻ تي ڪن ٻين شهرن جا ٻه نشان ملن، مگر سڀ کان هيٺئين شهر جي کوٽائي کندي زمين مان پاڻي نڪري آيو، جنهن ڪري کوٽائي ڪندڙن هيٺين تهن جي کوٽائي بند ڪري ڇڏي.

هڪ ٻئي جي هيٺان جن ستن شهرن جي کوٽائي ڪئي ويئي آهي، انهن کي ٽن جدا جدا زمانن ۾ ورهايو ٿو وڃي. سڀ کان مٿين ٽن شهرن جا تهه ويجهي زماني جاآهن، انهنجي هيٺ وارن ٽن شهرن جا تهه وچين زماني جا سڏيا ٿا وڃن.مگر سڀ کان هيٺئين شهر جو تهه بلڪل جهوني زماني جو آهي. مٿين ٽن ٽن شهرن جي تهن کي عيسوي سن کان اٽڪل اڍائي هزار سال اڳ جو ۽ سڀ کان هيٺين شهر کي عيسوي سن کان اٽڪل ٽي هزار سال اڳ جو جهونو سمجهيو ٿو وڃي.

مهن جي دڙي جي کوٽائي کندي سڀ کان اڳ ٻڌ ڌرم جي هڪ عاليشان مندر جو کنڊهر مليو جو درياهه جي تر کان اٽڪل ستر فوٽن جي اوچائيءَ تي هو. مندر جي کوٽائي کندي معلوم ٿيو ته اهو هڪ بناوٽي ننڍوي مناري جي مٿان ٺهيل هو، جو منارو پڪين سرن مان تيار ٿيل هو. مندر جي دروازي اڀيان هڪ ٽنين جو هال هو. مندر جي چوڪرد مڙهين جي ڊنگ جون ڪيترون جهڱيون ٺهيل هيون، جن ۾ شايد انهيءَ مندر جا پوڄاري ۽ ٻڌ ڌرمي بکشو (سنياسي) رهندا هئا. انهن جڳهين جي وچ ۾ هڪ وڏو ٿل ٺهيل هو. مندر ڏانهن ويندڙ لنگهه واري پٽ کان ٻه ننڍيون

ڏاڪٽيون هيون، جن مان هڪ اتر ۾ هڪ ڏکڻ ڏانهن ٿي ويئي. بنهہ اولهہ ۾ هڪ ننڍو ڪمرو هو، جنهن ۾ متيءَ جي ٿهيل ٻڌ پڳوان جي مورت رکيل هئي. ڪن جو چوڻ آهي تہ بنياد ۾ اها متيءَ جي مورتي هڪ سوني ورق ۾ ويڙهيل هئي. ٿل واري ٽلهي جي پاسن کان رک نظر آئي، جنهن مان انومان ڪڍيو ٿو وڃي تہ شايد مندر کي ڪنهن وقت باهہ لڳي هئي. ٿل ڪچين سرن جو ٿهيل مگر اونهو هو. ڪنهن وقت ان ۾ ڪي يادگار شيون پوريل هونديون، جن کي ملڪيت سمجهي آسپاس جي ماڻهن وٺي کوٽيو هوندو. ٻڌ زماني جي اتهاس پڑهڻ سان معلوم ٿو ٿئي تہ مهاراجا اشوڪ، گوتم ٻڌ جي هاڻين تي هندستان جي ڪيترن مختلف هنڌن ٻڌ ڌرم جا مندر ٺهرايا هئا. ممڪن آهي تہ مهن جي دڙي جي هن ٻڌ ڌرمي مندر ۾ بہ ٻڌ پڳوان جون ڪي هاڻيون پوريل هجن. مسٽر رڪلداس بئنرجي هڪ اڇي سنگ مرمر جي ننڍي پيتي ۾ ان جو مٿيون ڪوڏ جي ڪل وارو ڍڪڻ هٿ ڪيو هو، جو انهيءَ ٿل کي ڪوٽي ملڪيت هٿ ڪندڙن جي نظر کان بچي ويو هو. (2). ٿل جي ٽلهي هيٺان رک جو تهہ ڇميل ڏسڻ ۾ آيو، جنهن مان اهو انومان ٿو نڪري تہ اهو مندر، ڪنهن جهوني مندر جي کنڊهر مٿان ٺاهيو ويو هوندو. انهيءَ ٿل ۾ جيڪي تصويرون ۽ چٽسالي ڏني ويئي، سا هوبهو وچ ايشيا کنڊ جي کنڊهرن مان ڳولي لڌل مندرن جهڙي هئي، جي سر آريل اسٽين ڳولي ڪڍيا هئا. تصويرن جو رنگ برابر سترهن سو سال اُس ۽ مينهن جون جهڙپون سهندي بہ خراب نہ ٿي سگهيو هو، جنهن مان ثابت ٿو ٿئي تہ اٽڪل عيسوي سن 200 ڌاري جنهن وقت اهو ٻڌ ڌرمي مندر ٺاهيو ويو هو، تنهن وقت سنڌ جي ڪاريگري ڪماليت کي پهتل هئي.

مهن جي دڙي تي سرسري نظر وجهڻ سان معلوم ٿيندو تہ هتي جون بزاريون نهايت ڪشاديون ۽ ڳهٽيون بلڪل سڌيون هيون. انهيءَ مان ظاهر آهي تہ مهن جي دڙي ۾ ان وقت حڪومت جي طرفان شهر جي اڌاوت ۽ جوڙجڪ مٿان ڪافي نظرداري رکي ويندي هئي، جيئن اڄ ڪلهہ جي مهذب مغربي ملڪن ۽ اٽڪل ڇهہ هزار سال اڳ بيبيلونيا ۾ ڪيو ويندو هو. هڪ ڳهٽي جا اتر ڪان ڏکڻ ڏانهن ٿي وڃي، اٽڪل اڌ ميل ڊگهي ۽ اٽڪل ٽيٽيهہ فوٽ ويڪري آهي. ممڪن آهي تہ اها ڳهٽي مهن

جي دڙي جي هڪ مکيہ گهٽي هجي ۽ اُر مان هڪ ئي وقت جهجهي آمدورفت ٿيندي هجي. ڪي گهٽيون تيرهن چوڏهن فوٽ ويڪريون آهن، مگر ننڍيون گهٽيون به نون کان ٻارهن فوٽ ويڪريون آهن جنهن مان ظاهرآهي ته ان وقت جي سنڌين کي آمدرفت جي رستن کي هوادار ۽ روشن رکڻ جي اهميت ۽ ضرورت جي کافي سمڪ هئي. انهن سيني ڳالهين هوندي به ڪنهن گهٽيءَ.يا بزار يا رستي کي فرش لڳل نہ ڏٺو ويو، جنهن مان ثابت آهي ته ان وقت ماڻهو ڪچي زمين تي هلندا هئا. هڪ گهٽيءَ ۾ اڌ پڪل سرن جا ٽڪرا وڇايل آهن، جنهن مان انومان ڪڍيو ٿو وڃي ته شهرواسين گهٽين جي رستن کي پڪي ڪرڻ جو شايد تجربو ٿي ڪيو، مگر هو ڪامياب ڪين ٿيا

تنگ ۽ ننڍيون گهٽيون، ڪشادين گهٽين کان وڌيڪ ڏيڪدار ۽ سهڻيون آهن، انهن جي پاسن ۾ بينل جڳهيون هزارن سالن جي برساتين ۽ ٻين آفتن سهڻ کانپوءِ به گهڻي قدر چڱي حالت ۾ ڏسڻ ۾ پيئون اچن، مگر ڪشادين گهٽين جي مڪانن جي اها حالت نہ آهي. مڪانن جون ڪندون گئل ۽ ڪن هنڌ ماڳهين گول پيئون نظر اچن، جنهن مان اهو انومان ڪڍيو ٿو وڃي ته وراکن واري هنڌ تان ٻار جون گاڏيون يا جانور جڳهين سان نہ ٽڪرن، انهيءَ ڪري ئي مڪانن خون ڪندون عراق سپيتا جي اُر (Ur) نالي شهر وانگر گول رکيون ويئون آهن.

هڙاپا توڙي مهن جي دڙي جون گهڙو ڪري سڀ جڳهيون پڪين سرن سان ٺهيل آهن، سواءِ ڪن جڳهين جي پيڙهين کان. انهن پيڙهين يا بنيادن ۾ اڌ پڪل ڪچون سرون وڌل آهن، انهن سرن جي صورت اڄ ڪلهہ جي سرن جهڙي آهي، باقي کوهن جي مسهن ۽ ونگ ٺاهڻ لاءِ گول سرون ڪتب آيل آهن. سرن جي پتين کي متيءَ جي گاري سان لتو ويندو هو. باقي گهر جي اندرين پتين کي يا ته ائين ئي ڇڏيو ويندو هو يا ته ڪن هنڌن انهن کي رنگ هنيو ويندو هو. ڪسين جي اڏاوت ۾ گهڙوڪري چن ۽ ريتي گڏي ڪم آندل آهي(3). پڪي سرن جي مڪانن نهرائڻ مان اها ڳالهہ صاف ظاهر ٿي ٿئي ته انهيءَ زماني ۾ يعني اٽڪل پنج ڇهہ هزار سال اڳ گهڻي برسات پوڻ سبب سنڌ جي هوا گهڻي قدر گهميل هئي.

مهن جي ڏڙي گهمندڙ ماڻهوءَ کي اتي جي مڪانن جي صفائي سادگي ڏسي حيراني وڃي ويندي. اها سادگي انهيءَ زماني جي سميرين سپيتا وارن شهرن جي مڪانن ۾ نظر ڪانه ايندي جتي پٿين کي پلستر ۽ پيئي سينگار جي شين سان سٽيو ويو آهي. ممڪن آهي ته مڪانن جي مٽئين پاڳي يعني ماڙين ۾ ڦولدار سرن ۽ ڪاٺ جي چيز ۽ ٽڪ جو ڪم ٽيل هجي، پر اهي سينگار جون شيون شايد گهٽو وقت اڳ زبون ٿي ويئون.

مهن جي ڏڙي جي گهٽين ۾ موجود گهٽين جڳهين ۾ روشندان ڏسڻ ۾ کين اچن ۽ گهرن جا دروازا بلڪل ننڍا آهن، انهيءَ ڪري انهن ۾ ڪافي روشني موجود ڪانه هوندي. اهوحال گهٽو ڪري انهن جڳهين جو آهي جيڪي تمام وڏيون آهن. گهٽي خيال بعد ودوان انهيءَ راءِ تي پهتا آهن ته انوقت جا ماڻهو پنهنجي ملڪيت تمام لڪل جڳهين ۾ ڳجهيون رکندا هوندا. شهر جدا جدا محلن جي صورت ۾ ورهايل آهي، جنهن ڪري رات جي وقت انهن تي چگي چوڪسي رکي سگهبي هوندي. مهن جي ڏڙي جهڙي هڪ اهر شهر ۾ سياويڪ ناڻو گهٽو هوندو ۽ ان ۾ چورا ڪاريءَ جو ڊپ بہ گهٽو هوندو.

جڳهين جي وچ ۾ گهٽو ڪري هڪ هڪ فوٽ زمين ڇڏيل نظر ٿي اچي، جنهن مان اهو انومان ٿو نڪري ته وچ وارين پٿين تان شهر وارن جا پاڻ ۾ تڪرار وڌيل هئا. نيٽ اهو اصول عمل ۾ آندو ويو ته هر هڪ جڳهه جو مالڪ پنهنجي گهر جون پٿيون پاڻ ٺهرائي. البت انهن پٿين جي منڊ ۽ چوڙ کي اهڙيءَ ريت بند ڪيو ويو آهي جيئن ڪاٺ هٽندڙ چور انهن سنهين وچوٽين وارين گهٽين ۾ لنگهي گهرن کي ڪاٺ نہ هٽن.

پٿين جي ٽولهه مان سمجهڻ ۾ ٿو اچي ته گهرن توڙي عام جڳهين جي مٽان بہ يا بن کان مٽي ماڙيون ٺهيل هيون، چتين ۾ منگهن جو ڪم ڏيندڙ کي چورس ٽنگ بہ نظر اچن ٿا. ماڙين تائين پهچڻ لاءِ ڪن جڳهين ۾ ڏاڪڻيون ايجا بہ صحيح سلامت ڏسڻ ۾ پيئون اچن. ڪن گهرن ۾ ڏاڪڻيون بنهہ نظر نٿيون اچن، جنهن مان سمجهجي ٿو ته ڪن موقعن تي گهرن ۾ ڪاٺ جون ڏاڪڻيون ڪم آنديون ويندیون هونديون، جي ڪڇ وقت ٽيو ته ناس ٿي ويئون آهن. زمين جي سرفي ڪرڻ لاءِ ههڙي

گهاٽي وسندڙ شهر ۾ سوڙهن ڏاڪن واريون ڏاڪڻيون نظر پيئون اچن. ڪن گهرن ۾ ته پندرهن فوٽ ڊگهيون مگر پنج انچ ويڪريون ڏاڪڻيون به ڏسڻ ۾ آيون! هڪ شاهوڪار جي عاليشان عمارت ۾ وڏي ڏاڪڻ به ڏسڻ ۾ آئي. برسات جي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ کڏن کي ڪن هنڌ ڪاٺ ۽ ڪن هنڌ ٺڪر جا نيسارا لڳل هئا، جيئن اڄ ڪلهه سنڌ جي گهڻن ڀاڱن ۾ نظر ايندو آهي.گهرن جون ڇتيون سڌيون آهن.

اها خبر ڪانه ٿي پوي ته مهن جي دڙي ۾ گول ٿنڀا ٺهرايا ويندا هئا يا نه. هن وقت تائين ڪنهن به جڳهه ۾ گول ٿنڀو نظر نه آيو آهي. هڪ جڳهه ۾ چوڪنڊي ۾ ٿنڀا نظر آيا. هيڏانهن بيبيلونيا ۾ گول ٿنڀا عام جام ڏسڻ ۾ ٿا اچن. عجب آهي جو عيسوي سنه کان ٽي هزار سال اڳ مهن جي دڙي وارن جو بيبيلونيا سان واپاري سنٻنڌ هوندي به سنڌواسين اتي جي گول ٿنڀن کي پنهنجي ملڪ ۾ چالو نه ڪيو. ڪو ائين چوي ته سنڌ واسين کي گول ٿنڀن ٺاهڻ لاءِ اڌ گول سرن جي ٺاهڻ جي خبر ڪانه هوندي، سو نه آهي. پراچين سنڌ واسي کوهن ٺهرائڻ مهل اهڙيون سرون ڪم آڻيندا هئا، هيڏانهن مهن جي دڙي مان پٿر جا گول چڪرا هٿ آيا آهن، جي گول ٿنڀن ٺاهڻ ۾ مدد ڪن.

نهايت سهڻي نموني جا تڏا پڻ لڌا ويا، جي ڇتين اڏڻ جي ڪم آندا ويا ٿا ڏسجن. ڪن شاندار گهرن جي فرشن ۾ به اهڙا تڏا ڪم آندا ويا آهن. باقي غريب ماڻهن جي گهرن جا فرش ڪچا نظر ٿا اچن، جن تي گانءِ جي ڇيڻي جو ليپو لڳايو ويندو هو. ڪن گهرن ۾ جارا به نظر آيا، جن ۾ شايد ڪاٺ جا ڪٻٽ لڳايا ويندا هئا. ڪيترن گهرن مان ٺڪر جون گنديون لڌيون ويئون جن ۾ شيون رکيون هيون. اهڙيون ڪچيون گنديون اڃا تائين سنڌ جي ٺڏين ڳوٺن ۾ ڪتب اينديون آهن. ڪن گهرن ۾ جانورن جي کلن ۽ هڏن جون پيتيون به ڏٺيون ويون. ڪن گهرن مان اسٽول لڌا ويا، جن جون ٽنگون ايجپٽ جي کنڊهرن مان لڌل ڍڳي جي ٽنگن جهڙيون هيون.

جيوڻيڪ عام ريت گهر جي اڱڻ ۾ کاڌو تيار ڪيو ويندو هو، مگر ڪن گهرن ۾ جدا رنڌڻا به ٺهيل آهن. هڪ وڏو عاليشان رنڌڻو ڏٺو ويو، جنهن ۾ ڪاٺين رکڻ لاءِ ٿلهو ۽ کاڌي لاءِ چلهيون به سالم هيون.

رنڌڻي ۾ ڪي ڏکر جا ڪُنا ۽ پاڻيون زمين ۾ ڪتل هئا، جن ۾ شايد خراب پاڻي وڏو ويندو هوندو. انهن ڪُنن ۽ پاڻين کي هيڻان سنهو ڏنگُ هو جنهن مان گندو پاڻي ٻاهر وهي ويندو هو. انهيءَ کانسواءِ گهٽو ڪري هر ڪنهن گهر کي پنهنجي جدا سنان ڪوڻي آهي، جا گهٽيءَ جي پاسي ڪان ڦهيل آهي، انهيءَ لاءِ ته سنان جو پاڻي سولائيءَ سان گهٽيءَ جي ڪسيءَ ۾ وهي وڃي. ڪاڪوس ۽ سنان جي ڪوڻين جي پرسان ڦهرايا ويندا هئا. ڪن جڳهين ۾ پائخانه هيڻ آهن، ڪن ۾ مٽي. ڪڏن تان گندي پاڻيءَ جو نيسارن رستي اهڙي ريت نيڪال رکيو ويو هو، جو گهٽيءَ مان لنگهندڙ ماڻهن تي هڪ ڦڙو به پئجي نه سگهي. مهن جي دڙي وارن کي ڪسين جي ڦهرائڻ جو نهايت فخر هو. هنن اهڙي ته سڻي نموني جون ڪسيون ڦهرايون آهن، جنجي سرن جي ڳڏ جي هن وقت به خبر پئجي نٿي سگهي. سنان جي ڪوڻين ۾ فرش لڳل هئا ۽ فرش ڪنهن هڪ ڪند ڏانهن جهڪيل هو، جيئن سنان جو پاڻي انهيءَ ڪند کان ڪسيءَ ۾ وهي وڃي، ڪنهن نه ڪنهن گهر ۾ سنان ۽ پائخانه جي هڪ ئي ڪسي هئي. ڪن گهرن ۾ ڏکر جا پائيپ هئا، جن کان ڪسين جو ڪر ورتو ٿي ويو.ڪن گهرن ۾ مانين پچائڻ لاءِ ٻڌيون به ڪر آندیون ويندیون هيون، انهن ٻڌين کي ڪاٺين جي باهه سان گرم ڪيو ويندو هو. ڊاڪٽر وولي جو چوڻ آهي ته انهيءَ زماني ۾ ميسوپوٽاميا ۾ به ساڳين ٻڌين کان روڻي پچائڻ جو ڪر روتو ويندو هو. ڪن گهرن ۾ جانورن جي کاڌي جا برتن به لڌا ويا آهن. وڏن گهرن کي ڪيترن پاڳن ۾ ورهايو ويندو هو، جنهن مان ظاهر آهي ته ان وقت وڏيون وڏيون آکهيون پاڻ ۾ گڏ رهنديون هيون ۽ گڏ هڪ ڪٽنب جو رواج چگيءَ پر چالو هو. ڪن گهرن ۾ شايد آکهه جي وڏڻ سبب دڇتيون به ڏاهيون ويندیون هيون، جن تائين پهچڻ لاءِ جدا جدا ڏاڪڻيون هوندیون هيون.

مهن جي دڙي جي ڪسين جو ڊنگ ۽ جوڙجڪ قابل فخر ۽ مڪمل آهي. انهن جهڙي جوڙجڪ خود ميسوپوٽاميا يا مصر ۾ به ڏسڻ ۾ نه ايندي آهي. يورپ ۾ ته اوٺهين صديءَ تائين به اهڙيون ڪسيون نه ڏاهيون ويئون(4). مسٽر اي. ايس. آينگر لکيو آهي ته حودين ۽ ڪسين جي جوڙجڪ تي کهڙي به هاڻوڪي شهر کي فخر ٿي سگهي ٿو (5). خاص

ڪري انهن هنڌن تي انهن ڪسين جي ڪاريگري ڏسڻ وٺان اهي، جتي هيٺانهين ڀاڱي تان مٿي يا مٿانهين ڀاڱي تان پاڻي هيٺ وهي ٿي ويو، ننڍيون ننڍيون ڪسيون وهي وڏين ڪسين ۾ وڃي ٿي پيئون ڪن هنڌ گهرن جي اڳيان وري خوديون اهڙي ڍنگ تي ڪاريگريءَ سان ٺاهيون ويٺون هيون، جو انهن ۾ ٻه ٽي فوٽ پاڻي گڏ ٿيڻ بعد اٿلي وڃي ٻين ڪسين ۾ پوي، پر ڪنهن به صورت ۾ انهن مان وهي گهٽين يا رستن کي خراب نه ڪري. برسات جي پاڻيءَ جي نيڪال هروڀرو سڌيءَ ريت گهٽين ۾ ڪين ٿيندو هو، بلڪ اهو پاڻي ڪنهن خوديءَ ۾ اچي پوندو هو،جنهن مان وهي وري وڃي ڪسين ۾ پوندو هو انهيءَ ڪري ڄڪلهه وانگر ماڻهن کي برسات وقت گهٽين مان لنگهندي هروڀرو نيسارن مان وهندڙ پاڻيءَ ۾ خراب ٿيڻو ڪونه پوندو هو

مهن جي دڙي ۾ پاڻيءَ نهايت شاندار بندوبست هو. هر ڪنهن گهر ۾ کوهه کوٽيل هو. شروعات ۾گهڻو ڪري سڀني کي خانگي کوهه هئا، ڇاڪاڻ ته انهن کوهن تائين پهچڻ لاءِ گهٽين مان ڪوبه لنگهه ڪونه هو. مگر پوءِ جئن آدم شماري وڌندي ويئي، تيئن خانگي کوهه عام ماڻهن لاءِ کوٽيا ويا. کوهن جي مٿان مضبوط فرش ٻڌل هئا. ڪن کوهن جي مٿا ڀر ۾ ماڻهن جي وهڻ لاءِ ٿلها به ٺهيل هئا، جيئن جيستائين انهن جي پاڻي ڀرڻ جو وارو اچي، تيستائين هو انهن ٿلهي تي ويهي آسائش ڪن.

ٻڌ ڌرمي ٺل جي اولهه واري مگر ساڳئي کنڊهر ۾ سڀ کان وڌيڪ هڪ حيرت انگيز جڳهه لڌي ويئي آهي. اهو آهي سنان جو تلاءُ، جو سڄو پڪين سرن جو ٺهيل آهي. اهو اوڻيتاليهه فوٽ ڊگهو ۽ ٽيويهه فوٽ ويڪرو آهي. انهيءَ تلاءَ تائين پهچڻ لاءِ ڏاڪڻيون آهن. ڪي نشانيون اهڙيون به ٿيون ملن، جن مان ائين ٿو سمجهجي ته تلاءَ جي ڏاڪڻين جا ڏاڪا ڪاٺ سان ڍڪيل هئا. ننڍن ٻارن جي سنان ڪرڻ ۽ انهن جي ٻڏڻ کان بچاءَ ڪرڻ لاءِ تلاءَ تي هڪ ٿلهو به ٺهيل آهي. تلاءَ کي خالي ڪرڻ لاءِ ان کي ڏکڻ اولهه واري ڪنڊ ۾ ٽنگ هو ۽ ان جي تپاس ۽ صفائي ڪرڻ لاءِ بندوبست ٿيل هو. تلاءَ سان ڳنڍيل ٻه فوٽ چار انچ ويڪري هڪ عاليشان ڪسي هئي، مگر ڪم نصيبان انهيءَ ڪسيءَ جو ڇوڙ جي خبر ڪانه ٿي پئجي سگهي. انهيءَ سنان جي تلاءَ جي اوڀر ۾ هڪ هنڌ وڏو

کوهہ ڏسڻ ۾ ٿو اچي ۽ ممڪن آهي ته اهو تلاءُ انهيءَ کوهہ جي پاڻيءَ مان پربو هجي. تلاءَ جي اتر ۾ اٺ سنان جون ڪوٺين تي سهڻو فرش لڳل آهي. اهي اهڙي ته عجيب ڪاريگريءَ سان ٺهيل آهن جو ٻاهرئين ڪنهن بہ ماڻهوءَ جي اندر نظر نہ پوي، انهن ڪوٺين جي مٿان وري ماڙيون ٺهيل آهن، جن مان اهو انومان ڪيو پيو وڃي ته شايد سنان جون اهي ڪوٺيون مندر جي پروهتن جي رهڻ واسطي ٺاهيون ويئون هونديون، جي خانگي ريت مٿان ماڙيءَ تان لهي اچي هيٺ سنان ڪندا هوندا. انهن ڪوٺين جي وچ ۾ پروهتن جا نوڪر رهندا هوندا جي سندن سنان وغيره لاءِ پاڻي پريندا هوندا. انهن ڪوٺين جي ڏکڻ ۾ بيدي جي صورت جهڙو هڪ کوهہ نظر ٿو اچي، شايد انهيءَ کوهہ مان ئي پروهتن لاءِ پاڻي پريو ويندو هوندو. هن شاهي سنان جي تلاءَ ۽ هر هڪ گهر ۾ موجود سنان جي ڪوٺين مان صاف ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته، ان وقت سنڌ واسي سنان ڪرڻ بلڪل ضروري سمجهندا هئا، مگر جنهن صورت ۾ هر ڪنهن گهر کي پنهنجون سنان جون ڪوٺيون هيون، تنهن صورت ۾ ائين سمجهيو ٿو وڃي ته انهيءَ تلاءَ تي ڪن خاص ڌرمي ڏينهن تي سنان ڪيو ويندو هوندو. شايد ان وقت جا سنڌي درياهہ شاهہ جا پوڄاري هوندا، چاڪاڻ ته ورڻ ديوتا جي پوڄا سنڌ ۾ نهايت قديم زماني کان چالو آهي.

مهن جي ڏڻي جي اتر ۾ هڪ ٻي وڏي جڳهہ ڪوٺي لڏي ويئي آهي، انهيءَ جڳهہ جي ڏکڻ ۾ سئو ٻائيتاليهہ فوٽ ۽ ويڪرائي هڪ سئو ٻارهن فوٽ آهي. سندس پٽيون پنج فوٽ ويڪريون آهن، جڳهہ ۾ ننڍيون ننڍيون ڪوٺيون آهن. خبر نہ آهي ته انهيءَ جڳهہ کان ڪهڙو ڪم ورتو ويندو هو، مگر اها پڪ آهي ته اهو مندر نہ آهي. انهيءَ جڳهہ جي ڏکڻ ۾ هڪ عاليشان محلات نظر ٿو اچي، جنهن جي نهايت شاندار اڏاوت آهي. منجهس ڪشاده ايوان ۽ نوڪرن جي رهڻ جا ڪمرا بہ آهن. محلات ۾ گدامن جون ڪوٺيون بہ موجود آهن. اهو محلات بہ سئوويهہ فوٽ ڊگهو ۽ هڪ سئو پندرهن فوٽ ويڪرو آهي. هن جون پٽيون بہ پنج فوٽ ڪن ويڪريون آهن. محلات جي چوگرد گهٽيون آهن، ان جي اڏاوت، بيهڪ ۽ صورت مان صاف ڏسڻ ۾ پيو اچي ته اهو محلات ڪن کان پنج سئو سال

تائين سالم حالت ۾ هوندو ۽ منجهس مهن جي دڙي تي حڪمراني ڪندڙ حاڪم ۽ سندس زيردست رهندا هوندا.

هڙاپا ۽ مهن جي دڙي ڪانسواءِ انهيءَ زماني جي سنڌ واسين جون ٻيون بستيون ٻه مستر مجمدار سنڌ ۽ بلوچستان جي سرحد وٽ ڳولي لڌيون آهن. انهن مان هڪ بستي علي مراد جي ڳوٺ وٽ آهي. انهيءَ هنڌ بلوچستان جي جبلن کي چيري پار ويندڙ هڪ عام لڪ آهي.

انهن ذڪر ڪيل بستين اندر جيڪي جڳهيون جڙيل آهن تن جو هينيون پاڳو پٿر جو نهيل آهي،مگر مٿيون پاڳو ڪچي مٽيءَ جو آهي. انهن ٻنهي هنڌان جيڪي نقش ٽيل نڪر جا ٽانو لڌا ويا آهن، سي ظاهر ٿا ڪن ته اهي شهر ٻه مهن جي دڙي واري سيٻيتا جي زماني جي آسپاس جا آهن، جنهن وقت انهن جي مڪمل ڪوٽائي ڪئي ويئي تنهن وقت انهن نسبت گهٽيون ئي ڇاڻڻ لائق ڳالهيون معلوم ٿيندڙون. حال فقط ائين چئي سگهجي ٿو ته قديم زماني ۾ جتي پٿر ميسر ٿي سگهيو اتي ان مان ٻه جڳهيون ناهيون ٿي ويئون ۽ پٿر کي ٽڪي ان مان ڪم ڪيڻ جو هنر سنڌواسين کا ڳجهو ڪين هو.جڳهين جي جوڙجڪ ۽ ناهه نوهه تي راءِ زني ڪندي هڪ وقت سرجان مارشل ظاهر ڪيو ته "مهن جي دڙي جي مڪانن جهڙي اڏاوت سڄي پراڇين هندستان ۾ ڪٿي ٻه نظر ڪين ايندي"(6).

هنر ۽ ڪاريگري

مهن جي دڙي جي ڪوٽائي ڪندي مٽيءَ جا اهڙا باسڻ ٻه ملیا آهن، جي خوبصورتي ۽ ڪاريگريءَ دنيا جي پراڇين وگيانين کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو آهي. هن عاليشان مگر قديم ڪندهر مان جيڪي مٽيءَ جا باسڻ لڌا ويا آهن انهن کي ٽن درجن يا پاڳن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: (1) نقش ٽيل باسڻ (2) لال رنگ جا باسڻ ۽ (3) سنها ڪاغذي باسڻ. جن مٽيءَ جي باسڻن تي نقش نڪتل آهي، اهي گهڻو ڪري ڪاري يا ڪارسري لال رنگ جا آهن. انهن تي جاميٽريءَ جي ڊنگ تي ۽ ڪن جانورن جون تصوريون نڪتل آهن. ودوانن جو رايو آهي ته انهن جهڙا سهڻا ۽ لسا مٽيءَ جا جهونا باسڻ دنيا جي ٻئي ڪنهن ٻه هنڌ تان نه ملي سگهيا آهن. مستر رڪلداس ٻئنرجيءَ 1926ع ۾ ڪلڪته جي مشهور ماهوار مخزن

ماڊرن رويو ۾ هڪ ليک لکندي ظاهر ڪيو آهي ته مهن جي دڙي مان نڪتل رنگين نقش ٽيل متيءَ جا باسڻ دنيا جي سيپتا جي اتهاس ۾ بلڪل اوچا ثابت ٿا ٿين (7). ڊاڪٽر مئڪي جو رايو آهي ته خود مصر ۾ رومن رماني کان اڳ اهڙا متيءَ جا برتڻ نامعلوم هئا (8).

مهن جي دڙي مان هڪ نهايت سهڻي ۽ عجيب چٽسالي واري گهگهي لڌي ويئي آهي،خبر نه آهي ته اهڙيون گهگهيون هن شهر ۾ ٺهنديون هيون يا ٻاهران ايندیون هيون، ڇاڪاڻ ته اهڙي نموني جون گهگهيون بلڪل ٿوريون هٿ آيون آهن. ڊاڪٽر فرئنڪفورٽ اهڙي نموني جون گهگهيون بيبيلونيا جي نيل اسمار کنڊهر مان ڳولي لڌيون آهن. وري حيرت جي ڳالهه اها آهي جو انهيءَ کنڊهر جون شيون به ساڳئي زماني واري زمين جي تهه مان ٽيون لين، جنهن زماني جي تهه مان مهن جي دڙي اندران لڌيون ويئون آهن.

هڪ ٻيو به حيرت انگيز متيءَ جو برتن لڌو ويو. انهيءَ برتن کي چوگرد ٽنگ آهن. ڪجهه وقت ته ودوانن کي انهيءَ ڳالهه جي ڪل ئي ڪانه ٿي پئي ته اهو متيءَ جو برتن ڪهڙي مقصد لاءِ ناهيو ٿي ويو. پر پوءِ سر آريل اسٽيمن بلوچستان مان ساڳئي ڊنگ جو برتن ڳولي ڪڍيو، جنهن ۾ رک پيل هئي. انهيءَ مان هاڻي سمجهيو ٿو وڃي ته اهي برتن شايد هٽ ۾ بت گرم ڪرڻ جي ڪتب ايندا هوندا. انهن ۾ ٽاندا وجهي سنڌ واسي ٽڌ جي موسم ۾ بدن گرم ڪرڻ جي ڪتب آڻيندا هوندا.

مهرون

سيني کان وڌيڪ ڪاريگري مهن جي دڙي مان لڌل مهرن مان ظاهر ٿي ٿئي. چون ٿا ته ڪل 558 نمونن جون جدا جدا ماپ واريون مهرون هٿ آيون آهن. ڊاڪٽر مئڪي ڪل 678 مهرن جو ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر هنٽرسن 1931ع تائين اٽڪل ٻن هزار مهرن جي تپاس ڪئي، ڪن مهرن تي هڪ ٻه ست تصويري اکرن جي اُڪريل آهي، ڪن تي خالص جانورن جون نهايت سهڻيون ۽ باريڪ تصويرون اُڪريل آهن، انهن مهرن مان ڪي ڪڪر، ڪي عاج ۽ ڪي ٽامي وغيره جون آهن. به چانديءَ جون، هڪ سنگمرمر ۽ هڪ چن مان ٺهيل مهر به هٿ آئي آهي. ڊاڪٽر مئڪي، مهن جي دڙي مان لڌل مهرن کي ڏهن ياڳن ۾ ورهايو آهي. انهن مهرن مان

کي گول، کي چورس ۽ کي ٻيڙي (بٽڻ) جھڙيون آھن. ڊاڪٽر ھنٽر ٻيڙي يعني بٽڻ جھڙي مھرن کي تعويذ يا رکيائون ٿو سمجھي (9). ڏکر جي مھرن تي فقط اکر اُکريل آھن، انھن تي تصويرون کين ٿيون ڏسڻ ۾ اچن. ٻيڙين (بٽڻن) جي ڍنگ جھڙين مھرن مان ڪن تي سواستڪا جي نشاني لڳل آھي. شايد اھي مھرون خاص ڪري ڏرمي ڪمن ۾ ڪتب ايندیون ھوندیون. اھا نشاني، پراچين سمي ۾ ڪريٽ، ڪيپيڊويسا، ٽوري، سوسا ۽ ميسان ۾ عام ريت ڏسڻ ۾ آئي، مگر بيبيلونيا ۽ مصر ۾ ان جو کوبہ پتو نٿو پوي. ڊاڪٽر گئڊ Gadd سمير ۾ سڏ جي گول ڍنگ واريون ڪي مھرون ڏٺيون آھن(10). انھن سميرين مھرن مان پنجن مھرن تي مھن جي دڙي واري سڏو سپيٽا وارا اکر اُکريل آھن، جي ھڪ ڍڳي جي مورت مٽان ڪمان جي ڍنگ تي اُکريل آھن، مگر عجب اھو آھي جو خود مھن جي دڙي يا ھڙاپا جي کنڊھر مان انھيءَ نموني جي ھڪ بہ مھر ھٿ نہ آئي آھي. انھيءَ ڪري ڊاڪٽر گئڊ جو اھو انومان آھي تہ سمير ۾ اھي مھرون مھن جي دڙي يا ھڙاپا مان نہ، بلڪ سڏ جي ڪنھن ٻئي شھر مان ويئون ھوندیون. ڪي مھرون رنگين بہ آھن، اھڙي ڍنگ جون مھرون ميسوپوٽاميا جي ڪش کنڊھر مان بہ لڌيون ويئون آھن. انھن مھرن جو رنگ ھاڻي ڪلر سبب غائب ٿي ويو ٿو ڏسجي. عجب جي ڳالھہ اھا آھي جو جيڪي چانديءَ جون مھرون پراچين سڏ جي کنڊھرن يعني مھن جي دڙي مان ھٿ آيون آھن، سي پوءِ جي زماني جي ھندستاني سڪن جھڙيون آھن. ڪن مھرن تي فقط جانورن جون تصويرون اُکريل آھن، سي ڏرمي ڍنگ جون ٿيون ڏسجن. ڍڳي، گينڊي، مينھن، ڪچن، ھاٿي، چوَسگي ھرڻ، گھٽي، سوئر، رڇ، نوريئڙي ۽ بائدر جون گھٽيون تصويرون.انھن مھرن تي اُکريل آھن. ممڪن آھي تہ اھي جانور ڪنھن نہ ڪنھن دويتا جا پيارا ھجن، جن ٻيڙين (بٽڻن) جھڙن مھرن کي ڊاڪٽر ھنٽر تعويذ سمجھيو آھي، انھن جي وچ ۾ ٽنگ آھي، جنھن مان ودوانن اھو انومان ڪڍيو اھي تہ اھي شايد ڳچيءَ يا ٻانھن ۾ ٻڌيون ويندیون ھجن. مگر انھن جي گل ميخ (Boss) ڏسڻ سان معلوم ٿو ٿئي تہ اھي سميرين مھرن وانگر ڪتب ايندیون ھوندیون. انھن مھرن خانگي ملڪيت جي وڪاس ۾ اھم پارٽ ادا ڪيو ھوندو، جيڪي ڪنھن خانگي ملڪيت جي وڪاس ۾ اھم پارٽ ادا

ڪيو هوندو، جيڪي ڪنهن ماڻهوءَ کي پنهنجي ملڪيت جو بچاءُ ۽ حفاظت ڪرڻي هوندي تہ هن ڪنهن نہ ڪنهن ديوتا جي مهر هيٺ ان ملڪيت کي ڪنهن محفوظ جڳهہ ۾ ڪٽي بند ڪيو هوندو.

مهن جي ڏڙي مان سنگ جراحت نالي پٿر جي هڪ پيتي لڌي آهي، جنهن جي ڪاريگريءَ کي ڏسي ڪن ودوانن اهو انومان ڪڍيو آهي تہ اها باهران ڪنهن ڏيساور تان آيل آهي . اتهاس ليکڪن جو رايو آهي تہ سنگ جراحت، جنهن کي فندق هندي نالي پٿر بہ چيو ٿو وڃي. ان جي چئوري مان ڪن ايامن کان پارت واسي ڪم وٺندا آيا آهن، انهيءَ پٿر جي چئوري جي ڪاريگري جي مصر يا سمير سپيتا ۾ ڪابہ نشاني ڪانہ ٿي ملي. ڪاشيءَ جي رنگ ڏيڻ جون تہ مهن جي ڏڙي مان ڪيتريون ثابتيون ملن ٿيون. مهن جي ڏڙي ۾ ڪاشيءَ جو رنگ نيرو ۽ سائو ڏسڻ ۾ ٿو اچي، جو بہ ڪلراٹي زمين جي تهہ ۾ دٻجي ناس ٿي ويو آهي. ڊاڪٽرمئڪي هتي اهو ٽپ وٺي پڙهيو آهي تہ خبر نہ آهي تہ ڪاشي جي ڪم جي پهريائين ڪهڙي ملڪ ۾ ڪوجنا ڪئي ويئي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ نهايت نازڪ ڪاريگري آهي. هن عالم جو اهو بہ چوڻ آهي تہ اهو هنر انهيءَ ملڪ ۾ پيدا ٿيو هوندو، جتان ٻين ملڪن ۾ پکڙيو هوندو. هندستان ۾ تہ هيءُ هنر هرگز پيدا نہ ٿيو هوندو، ڇاڪاڻ تہ ڪاشيءَ جا ڏاڻا ۽ ٻيون شيون جيڪي مهن جي ڏڙي مان لڌيون آهن، انهن کان وڌيڪ جهونيون شيون ايلم، سمير ۽ مصر مان لڌيون آهن (11).

سپيءَ مان نهيل ڪيتريون شيون پڻ مهن جي ڏڙي ۽ هڙاپا مان لڌيون ويون آهن. عاج جون تہ انهن هنڌان اڪيچار شيون مليون آهن ۽ انهن مان ڪيتريون وڌيون شيون پڻ آهن. هيءُ جو ڪن مهرن تي هاٿيءَ جي شڪل اُڪريل آهي ان مان صاف ڏسڻ ۾ ٿو اچي تہ مهن جي ڏڙي يعني پراچين سنڌ ۾ ان وقت هاٿي گهٽي انداز ۾ ٿيندا هوندا، جن جو عاج ماڻهن کي سولائيءَ سان ملي سگهندو هوندو.

ڪپڙو ۽ اٿت

اها هڪ ڳالهہ هاٿي عالم آشڪار ٿي چڪي آهي تہ مهن جي ڏڙي جي آسپاس ڪپهہ جي ڇگي پيدائش ٿيندي هئي، جنهن مان ڪپڙو ناهيو ويندو هو. ٽيڪنالاجيڪل ريسرچ ليبارٽري جي ڊائريڪٽر مسٽر ايم اي

جي ٽرنو، بمبئيءَ جي انڊين سنٽرل ڪاٽن ڪاميٽيءَ ۾ انهيءَ ڳالهه جي صفائي ڪئي آهي ته مهن جي دڙي مان جيڪو سوٽي ڪپڙو مليو آهي سو نهايت نفيس ۽ سهڻو آهي. خود رگ وید ۾ سنڌ ديش کي 'سواس' جو لقب ڏنو ويو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي سٺو ڪپڙو تيار ڪندڙ ملڪ. ساڳئي وید ۾ سنڌ کي ارڙاوئي به سڏيو ويو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي اهو ملڪ جنهن ۾ اُن سٽي ٽيندي هجي. مهن جي دڙي مان نڪتل مهرن تي گهڻن جون اُڪريل مورتيون ثابت ٿيون ڪن ته اسان جي سنڌ ۾ ڇهه ست هزار سال اڳ اُن ۽ اوني ڪپڙي جو هنرچالو هوندو. پراچين بيبيلونيا ۾ سنڌ جي سوٽي ململ کي سنڌ جي نالي سان سڏيو ويندو هو. اهو ساڳيو اکر هبرو قوم وارا به ڪم آڻيندا هئا، جتان اهو اکر وري گريس ملڪ ڏانهن ويو، جتي سنڌ جي سوٽي ڪپڙي کي سيندان ڪري سڏيو ويندو هو. انهيءَ ململ کي ڏيساور تي سيندل ڪري به سڏيندا هئا. پروفيسر اي ايڇ سانس لکي ٿو ته عيسوي سن کان چار هزار سال اڳ سنڌ جو سوٽي ڪپڙو ايران جي نار وارن بندرگاهن تان ٽيندو مصر ملڪ تائين وڃي پهتو. مسٽرليسن Mr.Lassen ته ايتري قدر به لکيو آهي ته پراچين مصر نواسي، پارت ۾ نهيل رنگ ۾ پنهنجا ڪپڙا رڱيندا هئا ۽ پنهنجن لاشن کي سنڌ جي ململ ۾ ويڙهيندا هئا. سنڌ جي اتهاسڪ زماني تي نظرثاني ڪرڻ سان معلوم ٽيندو ته عيسوي ٻي صديءَ ۾ به ڪپڙي اُٽڻ جي ڪم جي سنڌ ۽ اتر هندستان ۾ ايتري ترقي ٿيل هئي جو رومن شهنشاهت ۽ مرڪزي يورپ ۾ ان وقت انهيءَ ڪپڙي جي سخت گهرج ٽيندي هئي.

مهن جي دڙي مان هڪ اهڙي مورتي لڌي ويئي آهي، جنهن تي زري پرت ٿيل ڪپڙي جون نشانيون اُڪريل آهن. هن مان صاف ظاهر آهي ته پراچين سنڌ ۾ رواجي اٽت سان گڏ زري پرت جو به عاليشان ڪم ٽيندو هو. انهيءَ کان سواءِ رنگريزيءَ جي هنر جون ڪيترون ثابتيون ملن ٿيون. اهو هتر هن وقت به سنڌ اندر چگي ترقي کي پهتل آهي. هن کنڊهر مان کي تامي ۽ پتل جون شيون به لڌيون ويئون آهين. البت اهي هن زماني جهڙيون سهڻيون ۽ ڪارگر نه آهن، مگر اها ڳالهه تسليم شده آهي ته هيءُ ڪن مغربي اتهاس ليکڪن اهو گپوڙو هنيو آهي ته پارت واسي

اڳي اڻ سيبل ڪپڙو پائيندا هئا ۽ عربن کين ڪپڙي سبڻ جو هنر سيکاريو، سا ڳالهه بي بنياد ۽ تعصب سان پريل آهي.

مهن جي دڙي مان ٽي سونيون سيون پڻ هٿ آيون آهن، جي جواهرات سان گڏ هيون. ودوانن جي راءِ آهي ته اهي سيون ڪنهن سنگين ۽ نفيس زري پرت جي ڪم ايندیون هونديون. انهن سين کي قيمتي جواهرات سان گڏ رکڻ مان اها ڳالهه به ثابت ٿي ٿئي ته انهن سين جي وڏي قيمت هوندي. عاج، ٽامي ۽ هڏن جون ڪي وڏيون آرون پڻ مهن جي دڙي مان لڌيون ويون آهن، ۽ ممڪن آهي ته انهن آرن کان جدا ڪم ورتا ويندا هجن.

مهن جي دڙي مان زرعي ڪم جا اوزار بلڪل ٿورا لڌا ويا آهن جنهن مان اهو انومان ٿو نڪري ته ان وقت کاڻ جي اوزارن کان ڪم ورتو ويندو هوندو. جي هيترين صدين گذرڻ سبب نابود ٿي ويا آهن. هن مان اهو انومان نه ڪيڻ گهرجي ته انوقت ٽامي يا پتل کان ماڻهن کي ڪم ونڻ نه ايندو هو. مگر جنهن صورت ۾ مهن جي دڙي جي آسپاس جي زمين نهايت نرم هئي، تنهن صورت ۾ انهيءَ ملڪ جي ماڻهن کي هروپرو سخت ڏاتوءَ مان هَر يا ٻين اوزارن ناهڻ جي ضرورت محسوس نه ٿي هوندي. ايئن ته مهن جي دڙي مان کي پتل ۽ ٽامي جون کهاڙيون ۽ قر به لڌيا ويا آهن.

آبادي

ڊاڪٽر مئڪي جو رايو آهي ته مهن جي دڙي وارن ماڻهن جو مکيه ڏنڏو آبادگاري هوندو، چاڪاڻ ته ان وقت جي وڏن شهرن جي ماڻهن کي اناج ميسر ڪري ڏيڻ هڪ اهم سوال هو. اهڙيون ڪيتريون ثابتيون مليون آهن جن مان ظاهر آهي ته اٽڪل ڇهه هزار سال اڳ سنڌ ۾ ڪپهه، ڪڻڪ، جو، هنداڻن ۽ ڪجين جي پوک جام ٿيندڙ هئي. پوين چئن جنسن جا بج ته مهن جي دڙي جي ڪنڌهر مان سالم لڌا ويا آهن ۽ هڪ لکل جواهرات سان گڏ عاليشان سوٽي ڪپڙو لڌو ويو آهي. اهو به ممڪن آهي ته مٿين جنسن کان سوا ٻين شين جي به پوک ٿيندي هجي. مثلا ڪمل جوگل، بيهه ۽ پيڙ، جي اڄ تائين سنڌ ۾ ڪافي انداز ۾ ڪتب ٿا اچن.

ٻيڙيون ۽ غوراب

مهن جي دڙي جي شاهوڪاريءَ ڏانهن نظر ڪندي، انهيءَ نتيجي تي سولائيءَ سان پهچي ٿو سگهجي ته اهو شهر ۽ سنڌ جا ٻيا شهر واپار ۾ برڪ هوندا ۽ واپار لاءِ ٻيڙين توڙي جهازن جي ازحد ضرورت هوندي. انهيءَ ڪري اهو سياويڪ آهي ته هن شهر جا ماڻهو ٻيڙين ناهڻ جي هنر کان بہ چگيءَ ريت واقف هجن. هڪ لڏل مهر تي ٻيڙيءَ جي تصوير اُڪريل آهي. ٻئي مٽيءَ جي برتن تي پڻ ٻيڙيءَ جي تصوير نقش ٿيل آهي. ودوانن جو رايو آهي ته مهر ۾ اُڪريل ٻيڙي فقط درياهه ۾ ڪم ڏيئي سگهندي هوندي، مگر ٻئي قسم جي ٻيڙي، درياهه سان گڏ سمنڊ ۾ بہ ڪم ڏيئي سگهندي هوندي.

ٽامون ۽ پٽل

انهيءَ ۾ ڪو شڪ نہ آهي ته مهن جي دڙي ۽ هڙاپا ۾ عام رواجي ڪم جا باسڻ ٺڪر جا ٺهيل ڪتب آندا ويندا هئا، مگر پٿر، ٽامي ۽ پتل جي برتنن جو بہ انهن هنڌن تان ڪافي انداز مليو آهي. ايتري قدر جو ڪپ، هر، ۽ رنبا بہ پٿر جا لڏا ويا آهن. ڪي سون ۽ چانديءَ جا باسڻ پڻ هٿ آيا آهن، مگر لوهہ جو نشان بہ نظر نٿو اچي.(12) ڪي شيهي جون شيون بہ حاصل ٿيون آهن، انهن ٻنهي ڪنڌهرن مان لڏل شنگرف مان اها ڳالهہ پڻ ثابت ٿي ٿئي ته پراچين سنڌ واسي شيهي مان پارو بہ ٺاهي سگهندا هئا.

مهن جي دڙي مان لڏل اوزارن ۽ ڪن برتڻن کي ڏسڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته اول سنڌ ۾ پٿر مان اوزار ٺاهيا ويندا هوندا، ان بعد ٽامي مان اهي شيون ٺاهيون ويندون هونديون. ڊاڪٽر مئڪي جو رايو آهي. ته سنڌ ديس ۽ ان جي آس پاس ٽامي ۽ پتل جي اٽاڻ نظر نٿي اچي. مهن جي دڙي وارن ٻنهن هينئين ڪنڌهرن مان اهڙيون بہ پتل جون شيون لڌيون ويون آهن، جن ۾ ٽين گڏيل آهي.

ڊاڪٽر ڊيچ (Dr.Desch) ڏيڪاريو آهي ته سنڌ جو ٽامو ۽ پتل سميرين وانگر ڪل سان مليل آهي. ڊاڪٽر پيڪ (Dr.Peake) جو انومان آهي ته سمير ۾ او مان کان پتل ايندو هو. اهو اومان جو علائقو عربستان ۾ آهي. انهيءَ ڪري ممڪن آهي ته سنڌ ۾ بہ انهيءَ هنڌ تان ٽامو آيل

هجي. هيڏانهن وري هندستان جي چوٽا ناگپور جي جهونين ڪاٽين مان ملندڙ ٽامي ۾ نڪل جو ڏاتو گڏيل ڏنو ويو آهي. منهنجي راءِ موجب سنڌ ۾ انهيءَ هنڌان ئي ٽامو ايندو هوندو.

سوال آهي ته مهن جي دڙي وارا ٽامي سان نڪل چو گڏيندا هئا؟ جاچ ڪري ڏنو ويو آهي ته انهن ٻنهي ڏاتن گڏڻ سان انهن مان ٺهيل شيءِ نہ فقط مضبوط بلڪ سستي ٿي ٿئي، مگر انهيءَ لاءِ نڪل جو مقرر ٽيل انداز رلائڻ ئي ڇگو ٽيندو هو.

مهن جي دڙي مان جيڪي حيرت انگيز شيون لڌيون ويون آهن، انهن مان هڪ پٽل جي ڪارائي آهي، جا اڪثر ساڌا سورهن انچ ڊگهي ٽيندي. انهيءَ ڪارائيءَ جي پاسن کان ڪاٽ جي مٿين واسطي ٿي ٽنگ آهن. ودوانن جو رايو آهي ته هن وقت تائين رومن زماني کان اڳ وارن مهذب ملڪن مان ڪنهن نہ ملڪ مان هڙپي نموني جي ڪارائي هٿ نہ آئي آهي، انهيءَ ڪري رومن سيبتا کان ڪي صديون اڳ جي جهوني سيبتا واري مهن جي دڙي مان هڙپي ڪارائي هٿ ڪڙ ٿي پچر (اولهہ) جي ودوائن کي نهايت حيرت لڳي آهي.

ہہ ٽامي جون تلوارون يا خنجر ہہ سنڌ جي هن پراچين کنڊهر مان لڌا ويا آهن. انهن مان وڏي تلوار ساڌا ارڙهن انچ ڊگهي آهي. ٻنهي تلوارن جو وچ ٿلهو آهي ۽ ٻئي نهايت سڌي حالت ۾ آهن. انهن تلوارن يا خنجر جي ڌار کي ڏسڻ سان ائين معلوم ٿئي ٿو ته اهي دشمن جي بدن ۾ پالي وانگر لنگهايون ويندیون هوندیون، نڪي اڄ ڪلهہ جي تلوارن وانگرسڌيون هلايون ويندیون هوندیون. هڙپي نموني جون تلوارون دنيا جي ٻي ڪنهن ہہ پراچين کنڊهر يا ملڪ مان هٿ نہ آيون آهن. البت تازو سر فلنڊرس پيٽري، فلسطين علائقي جي خيل-ال اجمل نالي کنڊهر مان هڪ اهڙي ڊنگ جي تلوار هٿ ڪئي آهي ۽ مهن جي دڙي جهڙي پراچين زماني جي اهڙي تلوار مصر مان ہہ هٿ ڪئي وئي آهي.

سنڌو سيبتا وارن ملڪن، يعني مهن جي دڙي ۽ هڙاپا مان جيڪي پالن جا منهن لڌا ويا آهن سي بلڪل غير رواجي آهن. اهي اهڙا ته سنها آهن جو شايد جلد جلد مڙي پوندا هوندا. سمجهي نٿو سگهجي ته جنهن صورت ۾ سنڌ اندر ڪافي پٽل ۽ ٽامو هو، تنهن صورت ۾ انهن هٿيارن

تي ڪر ايندڙ ڏاتوءَ ۾ ايترو صرفو ڇوٽي ڪيو ويو؟ سنڌ جي هنن پراچين ڪنڌهرن مان جيڪي خنجر هٿ آيا آهن، سي پڻ رواجي ڍنگ جا آهن. انهن ۽ ڪپن جي وچ ۾ بلڪل ٿورو تفاوت آهي. ڪپ به ڪيترن قسمن جا هٿ آيا آهن، ڪپن ڪانسواءِ پٽرن جا ڪپ ته ڪيتري انداز ۾ هٿ آيا آهن، سي پڻ رواجي ڍنگ جا آهن. انهن مان ڪي به ڦرا به آهن. انهن ٽامي ۽ پتل جي ڪپن کان سواءِ پٽر جا ڪپ ته ڪيتري انداز ۾ هٿ آيا آهن جن جو ذڪر اڳيئي ڪيو ويو آهي. تيرن جا منهن ڏاتوءَ جي پتري مان، يعني پالن جي منهن وانگر بنهه سنها ٺاهيا ويا آهن. مهن جي دڙي پرسان سنڌوندي‌ءَ جي وهڻ سبب، هن شهر مان مڇين ڦاسائڻ جون ڪيتريون ڪنڌيون پڻ مليون آهن. اهي پتل مان ٺاهيون ويون آهن. ڪي ڪنڌيون ته ماڳهين ڏاڳي ۾ ٻڌل هٿ ڪيون ويون آهن.

اٽڪل ڇهه هزار سال اڳ گهٽ ۾ گهٽ ڇڻن نمونن جون پاڪيون سنڌ ۾ ڪر ايندڙيون هيون. ڪيترن قسمن جا رنبا پڻ هنن ڪنڌهرن مان هٿ آيا آهن. مهن جي دڙي ۽ هڙاپا وارن مٽين ڪنڌهرن مان ٽامي جا اهڙا هٿيار نظر آيا آهن، جن تي تصويري اکر اُڪريل آهن، جي شايد انگ ٽا ڏسڻ ۾ اچن. هڙاپا جي ڪنڌهر مان اهڙا اکرن اُڪريل هٿيار ۽ اوزار گهڻا هٿ آيا آهن. جنهن هنڌان اهي اوزار ۽ هٿيار لڌا ويا آهن سو شايد ان وقت جي سرڪار جو توشاخانه (هٿيارن جي جڳهه) هو ۽ چوري ٿيڻ‌جي ڊپ کان ئي شايد انهن هٿيارن تي نمبر هنيا ويا آهن. پراچين مصر جي ملڪ مان پڻ اهڙي نمونو جا انگن لڳل هٿيار هٿ ڪيا ويا آهن.

پتل مان گهڙو ڪري مورتون ۽ ننڍن جانورن جا بت ٺاهيا ويندا هئا. انهن تي تمام سٺي ڪاريگري ٿيل آهي. اهڙي نمونو جون مورتون مصر ۽ سمير مان به هٿ آيون آهن. هڪ ناڇ ڪندڙ ڇوڪري‌ءَ جي مورتي ڪمال درجي جي ڪاريگري‌ءَ واري آهي. هڪ پتل جي مينهن جي مورت به هٿ آئي آهي. انهن ٻرتن کي ڏسڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته مهن جي دڙي جي ڪاريگرن هن هنر ۾ حد درجي جي ڪمالیت حاصل ڪئي هئي.

جيتوڻيڪ مهن جي دڙي ۾ شيهي کان به ڪر ورتو ويندو هو، مگر هن وقت تائين فقط شيهي جي هڪ ٽالهي هٿ اچي سگهي آهي. هن ڏاتوءَ جون مورتون يا راندڪا اڄا ته نظر ڪين آيا آهن.

مان مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ ڏاتن جي اوزارن کان سواءِ مهن جي ڏڙي مان پٿر جا اوذار بہ هٿ ڪيا ويا آهن. انهن مان هڪ جنڊ آهي، جنهن ۾ اناج پيٺو ويندو هو. ڪي اهڙا بہ پٿر جا اوزار نظر آيا آهن، جن ۾ پٿر يا چن پيٺو ويندو هو. تور جا وٽ تہ عام جام پٿر جا نظر آيا آهن. البت اهي پٿر جا وٽ چگيءَ ريت لسا ڪيا ويا آهن. تور جون ساهميون پڻ هٿ ڪيون ويون آهن، جن جون ڪامون پتل جون ۽ پڙ ٽامي جا آهن. ڪن ساهمين کي نڪر جا پڙ بہ آهن. وڏيون ساهميون ماڳهين ڪاڻ جون آهن. مٽيءَ جون ساهميون شايد ننڍن ٻارن جي راندين ڪرڻ لاءِ آهن. تور جا ڪي ڪي وٽ نهايت نازڪ ۽ ننڍا آهن. ننڍا وٽ گهٽو ڪري سليٽي پٿر جا ٺهيل آهن. مسٽر اي. ايس. هيمي جو رايو آهي تہ: "هندستان جا اهي وٽ ايلم ۽ ميسوپوٽاميا جي وٽن کان وڌيڪ ڪاريگري ۽ عقل سان ٺاهيا ويا آهن" (13). تور جي ساهمين کان سواءِ هڪ ماپ جو اوزار بہ مهن جي دري مان هٿ آيو آهي.

مهن جي ڏڙي مان سپيءَ جو ڪيترو سامان لڏو ويو آهي. مغربي عالمن انهيءَ ڏڙي ۾ ڪم آيل سپيءَ کي Murex chicoreus ramosus نالي سان لکيو آهي. اها سپي عربي سمنڊ ۽ ايران جي نار مان گهٽي ملي ٿي سگهي. هڪ عجيب نموني جي ڏيئي نظر آئي آهي،جا ممڪن آهي تہ سپيءَ کي اندران صاف ڪرڻ جو ڪم ڏيندي هوندي. اهڙي نموني جا برٽش سميرين ملڪن وانگر سنڌوسبيتا وارن ملڪن ۾ جام نظر ٿا اچن. انهن ڏوئين وغيره مان نموني نموني جا ڪم ڪيڏيا ويندا هوندا، جيڪي سپيءَ جون ذڪر ڪيل ڏوئيون مهن جي ڏڙي مان هٿ آيون آهن، اهي جدا جدا نموني جي ماپن جون آهن. سپيءَ جون ٽالهيون ايتري انداز ۾ نظر نہ آيون جيتري انداز ۾ ڏوئيون ڏسڻ ۾ آيون آهن.

مهن جي ڏڙي مان نڪتل عجيب شين مان هڪ لکڻ جي سليٽ آهي. البت اها سليٽ اڇڪلهہ جهڙين سليٽن جهڙي يعني پٿر جي نہ آهي. مگر اها سليٽ ڏکر جي آهي، جنهن تي اڪر لکي وري ڌاهي سگهجن ٿا. انهيءَ ڪانسواءِ ڪي عاج جون چريون بہ هٿ آيون آهن. مگر اها ڳالهہ ياد رکڻ گهرجي تہ مهن جي ڏڙي توڙي هڙاپا ۾ عاج کان وڌيڪ سپي ڪم آيل آهي. جنهن جو سبب سمجهہ ۾ ئي ڪونہ ٿو اچي.

پوشاڪ ۽ زيور

هن وقت مهن جي دڙي مان جيڪي مورتيون هٿ آيون آهن، انهن مان ائين ٿو ڏسڻ ۾ اچي ته مرد گهڻو ڪري پنهنجي بدن تي ٻه ڪپڙا پائيندا هئا. هڪ ڌوتي ۽ هڪ چادر. چادر اڄڪلهه جي ڊگهين شالن جيان ڏائي ٻانهن جي مٿان، مگر ساڄي ٻانهن جي هيٺان ڪئي ويندي هئي، جيئن ڪم ڪاج ۾ ماڻهوءَ کي تڪليف محسوس نه ٿئي. هيٺان جيڪا ڌوتي پاتي ٿي ويئي سان به اڄڪلهه جهڙي ڊگهي ڪانه هئي. اهي ڌوتيون مردن جي گوڏن تائين آيل بدن جي ڀاڱي کي ڍڪينديون هيون. ڪيتريون هٿ آيل مورتيون ته بنهه اگهاڙيون آهن يا ڪن کي فقط گوڏ ٻڌل آهي. انهن مورتن کي ڏسڻ بعد ڪوبه ودوان مردن ۽ زالن جي پوشاڪ جو فرق ٻڌائي ڪين سگهندو، ڇاڪاڻ ته ڪي مرد جون مورتيون بنهه اگهاڙيون آهن ته ڪي زالن جون مورتيون به ننگيون آهن. ڪن مردن کي فقط گوڏ پيل آهي ته ڪن زالن جو بت به فقط گوڏن تائين ڍڪيل آهي. هيڏانهن ويدن مان به پوشاڪ نسبت گهڻي خبر ڪانه ٿي ملي. انهيءَ ڪري ڪيترن ودوانن وٺي ڌڪيبازيءَ کان ڪم ورتو آهي. جيڪڏهن مهن جي دڙي مان لڌل هڪ ديويءَ جي مورت ۾ ڏيکاريل پوشاڪ ئي ان وقت جي زالن جي پوشاڪ هئي ته پوءِ ائين چيو ويندو ته مهن جي دڙي جون زالون چيلهه کان وٺي گوڏن تائين پاڻ ڍڪينديون هيون. اهڙي ساڳئي نموني جي پوشاڪ اڄڪلهه ڏکڻ هندستان جو زالون پائين ٿيون. هڪ هٿ آيل مهر ۾ اڪريل زال جو لباس پڻ ساڳئي نموني جو، يعني گوڏن تائين ڍڪيل آهي.

هڪ زناني مورت کي چيلهڪي ٻڌل ڏسڻ ۾ آئي آهي. اها چيلهڪي ڪنهن وقت ڏوٽين جي ۽ ڪنهن مهل اڻيل ڪپڙي جي به ٺهيل هوندي هئي. ڪن زالن ۽ مردن جي مٿي تي وڃڻي جي ڍنگ جي هڪ پوشاڪ پهريل هئي، جا پڻ ڪپڙي جي ٺهيل نظر ٿي اچي. اها مٿي جي پوشاڪ عجيب ۽ ڳري وزن واري نظر ٿي اچي. اڄ ڪلهه ڪن منگولين قوم جي زالن کي اهڙي ڍنگ جي پوشاڪ ڏٺي ويئي آهي، مگر اها پوشاڪ هروڀرو مهن جي دڙي جي پوشاڪ سان ٺهڪي ڪانه ٿي اچي. انهيءَ کان سواءِ ڪن مورتين جي ڳچيءَ ۾ هڪ تنگ ڪالر به نظر ٿو

اچي. خبر نہ آهي تہ اهو ڪالر ڪهڙي شيءَ مان ناهيو ٿي ويو. مگر ڪن حالتن ۾ اهو ڪالر ڏاتوءَ جي مندين مان نهيل هو. هن نموني جي گلي جو تنگ ڪُهٽو اڄا بہ آفريڪا جي ڪن پاڳن ۽ ايرندي هندستان ۾ پاتو ٿو وڃي.

مهن جي دڙي مان لڏل زيورن جي اڏاوت ۽ سونهن ڏسي سر جان مارشل هڪ وقت لنڊن جي هڪ اخبار ۾ لکيوهو تہ، "انهن جي ڪاريگري ۽ سونهن مان ائين ٿو ثابت ٿئي تہ اهي لنڊن جي بانڊ اسٽريٽ جي ڪاريگرن جا نهيل هوندا، نہ ڪي پنج هزار سال اڳ جا". اهي زيور گهٽو ڪري سون، چاندي، انهن ٻنهي قيمتي ڌاتن جي ملاوٽ، ٺامي ۽ پتل مان ناهيا ويندا هئا.

هاڻي ڏسڻ گهرجي تہ پراچين سنڌ ۾ ڪهڙي نموني جا زيور ڪم آندا ويندا هئا.مهن جي دڙي مان کوٽي ڪيل هار، چيلهڪين ۽ ڪنگڻين جو مان مٿي بيان ڪري آيو آهيان. سون جي داڻن ۽ زنجيرن مان نهيل چيلهڪين ۽ ڪن هارن جي ڪاريگري توڙي سونهن ڏسي مغرب جا عالم ڏندين آگريون ڏيئي رهيا آهن. انهن مان ڪن جو تہ اهو رايو آهي تہ اهي زيور اهڙا تازا پيا نظر اچن جو ڇٽڪ ڪلهہ جا نهيل آهن. اهي گهٽو ڪري اڌ انچ ويڪرا ۽ سورهن انچ ڊگها آهن. انهن چوٽي بندن کان سواءِ ڪي سون، چاندي ۽ ٺامي جا نهيل چوٽا بہ مهن جي دڙي مان لڌا ويا آهن. اهي چوٽا اڃڪلهہ پنجاب ۾ دهقاني زالون وارن جي مٿان چنبڙائيندیون آهن. ڪن زنانين مورتن جي ڪنن ۾ دُر بہ پيل آهن، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي تہ اهي زيور بہ سنڌ اندر چالو هوندا، جيتوڻيڪ مهن جي دڙي مان معلوم ٿو ٿئي تہ اهي زيور بہ سنڌو اندر چالو هوندا، جيتوڻيڪ مهن جي دڙي مان انهن دُرن جا بلڪل ٿورا نمونا هٿ آيا آهن. نٿون ۽ نڪ جون واليون بہ مهن جي دڙي مان عام جام مليون آهن. مندیون تہ اڪيار لڌيون آهن، جن مان ڪي تہ بنهہ سادیون فقط تار مان نهيل آهن.ڇيو ٿو وڃي تہ هن وقت تائين ڪابہ سوني مندي هٿ نہ آئي آهي. هڪ چانديءَ جي مندیءَ کان سواءِ باقي مندیون ٺامي ۽ پتل جون نهيل آهن. چوڙیون گهٽو ڪري سون، چاندي،ٺامي، پتل، عاج ڪر جون بہ نظر اچن ٿيون. چوڙين کان سواءِ ڪن هنڌن تان ڪنگڻ پڻ هٿ آيا آهن. نورن يعني پير جي ڪڑين جي

سڃاڻپ البت ڏکي ٿي پئي آهي، ڇاڪاڻ ته ان وقت جا نورا توڙي ڪنگڻ هڪ ئي ڍنگ جا ڏسڻ ۾ ٿا اچن. مٽي جي ٺهيل مورتن ڏسڻ مان فقط اهو انومان ڪڍي ٿو سگهجي ته ان زماني ۾ نورا به پاتا ويندا هوندا. وارن جون پنون به ڪن هنڌان لڌيون ويئون آهن. اهي پنون ڪيترن قسمن جون آهن، جنهن مان ائين ٿو سمجهجي ته ان وقت وارن ۾ پنون چنبڙائڻ جو عام رواج هو. انهن پنن مان ڪي ته چئن انچن کان به وڏيون آهن. هڪ پتل جي اهڙي پن هٿ آيل آهي، جنهن جهڙيون پنون سمير، مصر، ڪاڪيزس ۽ وچ يورپ جي کنڊهرن مان هٿ آيون آهن.

ڪي پنون ماڳهين هڏن ۽ عاج مان به ٺهيل آهن. ڪن پنن جي منهن تي جانورن ۽ گلن جون شڪليون نڪتل آهن. هڪ اهڙي پن به لڌي ويئي آهي، جنهن جي منهن تي ٽن باندرن جي شڪل ٺهيل آهي! اهي باندر هڪ ٻئي کي ڀاڪر پائي ويٺا آهن. ڪن پنن تي ڪمل جي گلن جون شڪليون نڪتل آهن.

مهن جي دڙي ۾ ڪنهن وقت وارن ۾ ڦٽي اٽڪائي ڇڏبي هئي، جا رسم اڃا به هندستان جي ڪن ڀاڱن ۾ چالو آهي. هن کنڊهر مان هڪ نوجوان ڇوڪريءَ جي ڀرسان هڪ سهڻي عاج جي ڦٽي لڌي ويئي آهي.هڪ انگريزيءَ جي وي اکر جي شڪل جي ڦٽي ڳولي لڌي ويئي آهي، جا شايد وڏن وارن جي صاف ڪرڻ لاءِ ڪتب آندي ويندي هجي. ان ڦٽيءَ جون نوڪون اهڙيءَ ته ڪاريگريءَ سان ٺاهيون ويئون آهن جو ڏسندي عبرت وٺيو وڃي. ممڪن آهي ته انهيءَ ڦٽيءَ مان ڪي ٻيا به ڪم ورتا ويندا هجن.

سينگار جو سامان

ٽي آرسيون پڻ مهن جي دڙي مان لڌيون ويئون آهن، جن مان هڪ شايد ننڍن ٻارن لاءِ آهي. اهي آرسيون پتل تي تمام سادي نموني جون ٺهيل آهن. انهن آرسين جي مٺين تي شايد گلڪاري نڪتل هوندي. اهي آرسيون عام ڏسڻ ۾ ٿيون اچن، ڇاڪاڻ ته انهن کان سواءِ ماڻهن جو سينگار پوريءَ ريت هوند نه ٿي سگهي. سرايون ۽ سرمي داڻيون ثابت ٿيون ڪن ته انهن ڏينهن جا سنڌ واسي اکين ۾ سرمو به پائيندا هئا. هڪ سپيءَ جي ٿانو ۾ منهن کي لڳائڻ جو کنهبو ٻورو به لڌو ويو آهي، جو

منهن جي لڳائڻ جو پائوڊر هو. هن مٿان اها ڳالهه ثابت ٿي ٿئي ته انهيءَ ڳالهه ۾ سنڌ ۽ سميرن سڀيتا و هڪ ٻئي ۾ گهاٽو سنٻنڌ هو. مهن جي دڙي ۽ هڙاپا مان شيهي جو هڪ اهڙو پائوڊر به هٿ آيو آهي جو منهن کي اڇي ڪرڻ جي ڪم ايندو هو. اها رسم ڪنهن وقت گريس ۽ چين ۾ پڻ چالو هئي. ممڪن آهي ته انهيءَ پائوڊر سان اکيون۽ وار به صاف ڪيا ويندا هجن. مهن جي دڙي ۾ منهن صاف ڪرڻ لاءِ شنگرف به ڪم آندو ويندو هو. هڪ سائي رنگ جو پائوڊر به هن کنڊهر مان هٿ آيو آهي، جنهن کي (Terre Verte) ڪري سڏيو ٿو وڃي، سو پڻ مصر وانگر سرمي جيان ڪتب آندو ويندو هو. انهيءَ کانسواءِ زالون توڙي مرد هڪ نموني جون ننڍيون پاڪيون به ڪم آڻيندا هئا.

رسمون ۽ رانديون

سنڌ جي پراچين کنڊهرن مان جيڪي تمام دلچسپيءَ واريون شيون لڌيون آهن، انهن مان گهڻو انداز رانديڪن ۽ راند ۾ ڪم ايندڙ شين جو آهي انهن ٻنهي قسمن جون شيون ٺڪر، سپي يا عاج جون آهن. پڪ آهي ته ڪاٺ مان به اهي شيون ٺاهيون ويئون هونديون، مگر اهي ڪاٺ جا رانديڪا زماني جي گردش ۾ غائب ۽ نابود ٿي ويا هوندا. سڀ کان وڌيڪ وڻندڙ رانديڪا ٺڪر جون ٺهيل گاڏيون ٿيون ڏسجن، ڇاڪاڻ ته اهي ڀڳل صورت ۾ تمام گهڻيون ٿيون ملن. انهن ٺڪر جي گاڏين کي ڏسڻ سان معلوم ٿيندو ته اڄ تائين انهيءَ قسم جون گاڏيون سڄي اپر سنڌ ۾ چالو آهن.

پراچين سنڌ ۾ اهڙيون گهڻيون رانديون ڪيون وينديون هيون جن ۾ ڍارو ڪم ايندو هو.جيتوڻيڪ پراچين کنڊهرن مان جيڪي ڍارا لڌياويا آهن، سي اڄ ڪلهه جي ڍارن کان وڏا آهن، پر اهي يا ته ٺڪر يا ته پٿر جا ٺهيل آهن. ڪن ڍارن تي چڱي ڪاريگري ڏيکاري ويئي آهي. مگر اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته انهن پراچين ڍارن تي جيڪي انگ لڳل آهن، سي اڄ ڪلهه جي ڍارن کان بنهه جدا طرح جا آهن. ڪي ٽه پاسا ڍارا به آهن، جن تي فقط ٽي انگ لڳل آهن.

ننڍن ٻارن جي راند ڪرڻ جون ڪيتريون گوليون (چدا) به لڌيون ويون آهن، جن مان ڪي ڪي گوليون سليماني پٿر مان گهڙي ٺاهيون

ويون آهن. ڪي سپيءَ جون گوليون ۽ لڏيون ويون آهن. مگر ڏسجي ٿو ته اهي وڏي قيمت واريون هيون چاڪاڻ ته اهڙيون گوليون، جواهرات سان گڏيل نظر آيون آهن.

مان مٿي هڪ هنڌ لکي آيو آهيان ته مهن جي دڙي مان ناچ ڪندڙ چوڪرين جون اڳهاڙيون مورتيون لڏيون ويون آهن، انهيءَ مان پڪ آهي ته سنڌ ۾ ناچ جو هنر چالو هو، پر هڪ مهر ۾ هڪ مرد جي ڪچيءَ ۾ دهل پيل ڏٺو ويو آهي، جنهن مان اهو انومان ٿو نڪري ته ناچ سان گانو ۽ ٽيندو هوندو.هڪ جوڙو ڪڙتالن جو ۽ لڏيو ويو آهي، جنهن مان اهو انومان ٿو نڪري ته اڇڪلهه جي عربن وانگر پراچين سنڌ واسي ۽ سر ۽ تال تي ناچ ڪندا هئا.

روڙي کائڻ مهل پراچين سنڌواسي تڏن تي ويهي کائيندا هئا. شايد ڪي شاهوڪار ميزون ۽ ڪرسيون ۽ ڪمر آٽيندا هجن. مسٽر سمٿ ۽ ڊاڪٽر گئڊ، ڪن مورتن مان ميزون ۽ ڪرسيون ڳولي لڏيون آهن. ممڪن آهي ته اهي شيون ڪن خاص ڏرمي موقعن تي ۽ ڪمر آندیون ويندیون هجن. ڪاڏي مهل ڪپن ۽ چرين کا ڪمر ورتو ويندو هو يا نه تنهن باري ۾ خاطريءَ سان نٿو چئي سگهجي. مگر ڪن ودوانن جو رايو آهي ته ڪاڏي مهل ڪپ ڪمر آندا ويندا هوندا. ڪي نڪر ۽ ٽامي جا چمچا پڻ لڏا ويا آهن. شايد ڪاڻ جا چمچا ناس ٿي ويا ٽا ڏسجن.پيئڻ جي ڪمر لاءِ گهٽي پاڳي نڪر جا ڪٽورا ۽ ڪنهن مهل سپيءَ جا برتڻ ۽ ورتايا ويندا هوندا.

پراچين سنڌ ۾ ميوو ۽ جام ٽيندو هو.طرح طرح جون ڪاڏي لاءِ ڪڙهيون تيار ڪيون ويندیون هيون. مصالحا ڪٽڻ جا ڪيترائي ٽانو ۽ ملن ٽا. ڪي ڪيڪن ڌاهڻ جاسانچا ۽ لڏا ويا آهن! جيڪي حالتون ڏسجن ٽيون انهن مان ظاهر آهي ته مهن جي دڙي جا ماڻهو پيٽ جي بيماريءَ ۾ گهٽي قدر مبتلا هئا. ڪن نڪر جي ٽانون ۾ هرڻ وغيره سميت ڪيترن جانورن جا اهڙا هڏا ڳڏ ٽيل ڏنا ويا آهن، جي ڪرنل سيول جي راءِ موجب پيهي انو ڪري دوا وانگر ڪتب آندا ويندا هوندا. هڪ ڪاري دوا هٿ آئي آهي جا همالیہ ۾ پيدا ٽيندڙ سلاجيت جهڙي نظر ٽي اچي. مسٽر مجمدارائمان جي بڻي نالي سنڌ جي هڪ ڪنڌهر ڪان ڪن ٽانون ۾ پيل اهڙا هڏا لڏا آهن، جن جو چورو آيرويدڪ دوائن جي ڪمر ايندو هو.اهو

هڏن جو چورو پيٽ، ڪن،اک، گلي ۽ چمڙيءَ جي بيمارين لاءِ به ڊاڪٽر پرساد مفيد ٿو سمجهي.

لکڻ جو هنر

مهن جي دڙي مان هن وقت تائين اهڙو پنو يا تختي ڪانه لڌي آهي، جنهن ۾ ان وقت جي ماڻهن جن هٿ اکر لکيل هجن. باقي مهرن تي البت تصويري اکر اکريل آهن. گهڻين مهرن تي جانورن جي تصوير مٿان بن سٽن ۾ اکر اُکريل آهن. تصويري اکرن کي ڏسڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته پراچين سنڌ ۾ لکڻ جو هنر به هو. دنيا جي گهڻو ڪري پراچين سڌريل ملڪن جي آئيوينا انهن تصويري اکرن مان نڪتل آهي. ڏسجي ٿو ته پراچين زماني ۾ پنهنجن خيالن کي لکت ۾ ظاهر ڪرڻ لاءِ چتر ڪاري يا نقش کان ڪم ورتو ويندو هو. مهن جي دڙي مان لڌل مهرن مان گهڻين مهرن تي جيڪي اکر لکيل آهن سي اوپر کان اولهه طرف لکيا ويا آهن، پر ڪن حالتن ۾ پهرين سٽ اوپر کان اولهه ۽ پوئين سٽ اولهه کان اوپر طرف لکيل آهي. يعني ڪن مهرن تي جيڪڏهن هي سٽ اڌ ۾ پوري ٿيل آهي ته اها اولهه ۾ پريل ۽ اوپر ۾ خالي ڇڏي ويئي آهي، انهيءَ ڪري ئي ودوانن اهو انومان ڪڍيو آهي ته پهرين سٽ اوپر کان اولهه، اڃوڪي عربي سنڌي وانگر ۽ ٻيون سٽون اولهه کان اوپر يعني انگريزي ۽ سنسڪرت وانگر لکيون ويئون هوندیون. انهيءَ ساڳئي ڍنگ جي تصويري اکرن جون مهرون سوسا، ڪش ۽ اُر يعني پراچين سميرن سيبتا وارن ڪنڌهرن مان لڌيون ويئون آهن، جي عيسوي سن کان ٽي هزار سال اڳ جي پهرئين زماني جون يعني اڄ کان اٺکل ساڍن چئن هزار سالن جون آهن. ڪي مهرون سميرين تصويري اکرن کان جدا ڍنگ جي اکرن واريون آهن، پر پروفيسر لئنگڊن، ٻين سيني ودوانن کان وڌيڪ انهن مهرن جي اکرن جو اڀياس ڪري پنهنجو اهو رايو ظاهر ڪيو آهي ته اڃڪلهه جي ديوناگري يعني سنسڪرت آئيوينا، انهن تصويري اکرن مان نڪتل آهي. مگر خبر ناهي ته دنيا جا ودوان، پروفيسر لئنگڊن جي راءِ سان ڪيتري قدر سهمت آهن.

هاڻي سوال آهي ته مهن جي دڙي يا هڙاپا ۾ جيڪي تصويري اکر ڏٺا ويا آهن، سي ڪٿي جي پيدائش آهن، يعني انهيءَ عجيب آئيوينا جا

ناهيندڙ ڪير آهن. هن باري ۾ جدا جدا ودوانن جا جدا جدا رايا آهن، ڪن ودوانن جو رايو آهي ته اهي تصويري اکر، وئدڪ آريه هندن جي ايجاد آهن، پر انهيءَ راءِ کي وري ٻيا ودوان اهو چئي رد ڪن ٿا ته وئدڪ آريه، اصل هندستان جا رهاڪو ڪين هئا، اهي عيسوي سن کان فقط ڏيڍ هزار سال اڳ هندستان ۾ آيا ۽ ٻيو ته ڊاڪٽر مئڪي ڪش مان انهن تصويري اکرن جون ثابتيون ڳولي هٿ ڪيون آهن.

ٻيا ودوان وري سنڌ جي هنن پراچين اکرن کي سمير ۽ ايلم پاشا جي اکرن سان ٿا ملائين. انهيءَ ۾ ڪوشڪ نه آهي ته ڪنهن زماني ۾ سنڌ جو سمير ۽ايلم علائقن سان گهاٽو سنبنڌ هو. مگر هن وقت تائين اهڙيون ڪافي ثابتيون ڪين مليون آهن، جن مان ثابت ٿئي ته انهن ملڪن جي پاشا هڪ ٻئي ۾ مليل هئي.

ٽيان وري اهي ودوان آهن، جن جو رايو آهي ته پراچين سنڌ جي مهرن تي اُڪريل تصويري اکر ڪن ڏارين بحري ماڻهن جي پيدائش آهن، جي سنڌوندي‌ءَ رستي سمنڊ مان سنڌ ديس اندر داخل ٿيا. هن راءِ وارا ودوان پنهنجي پٽيرائي ۾ اهو دليل پيش ڪن ته جن شهرن جي کنڊهرن مان ذڪر ڪيل تصويري اکر لڌا ويا آهن، سي گهڻو ڪري درياهه جي ڪپن وارا شهر آهن، انهيءَ کان سواءِ انهن تصويري اکرن ۾ مڇي جي شڪل گهڻي نظر ٽي اچي. آخرين دليل اهو پيش ڪيو ٿو وڃي ته جن مهرن تي اهي تصويري اکر اکريل آهن، سي واپاري شين جي ڳنڍين کي سيل مهر ڪرڻ جي مقصد سان ڪم آندیون ويندیون هيون ۽ جنهن صورت ۾ مهن جو ڏڙو واپار جو هڪ مکيه مرڪز هو ۽ اتي ٻاهران وڪري لاءِ ڳڇ سامان ايندو هو،تنهن صورت ۾ ممڪن آهي ته اهي تصويري اکر، ٻاهرين ماڻهن جي اوائلي ايجاد هجن.

مان ذڪر ڪري آيو آهيان ته جنهن صورت ۾ مهن جي ڏڙي واري زماني جي ٻين ڪنڊرهن مان ڪافي ثابتيون نٿيون ملن، جنهن مان صاف رايو ڏيئي سگهجي ٿو ته ان وقت جي سنڌ ۾ پڑهڻ ۽ لکڻ جي هڪ ئي آئيوينا هئي، يا جدا جدا يا مهرن تي اُڪريل اکر عام ريت لکپڑهه ۾ ڪم آندا ويندا هئا يا نه ، تنهن صورت ۾ ڏسجي ٿو ته ودوانن هن ڏس ۾ ٻين ڳالهين وانگر فقط ڏکيبازيءَ کان ڪم ڀئي ورنو آهي، انهيءَ ڪري

جيستائين مهن جي دڙي جي وڌيڪ کوٽائي نہ ٿئي، يا جيستائين اتان لڏل اکرن جي باريڪ جاچ نہ ڪئي ويئي آهي، تيستائين انهيءَ باري ۾ ڪوبہ آخري فيصلو ڏيڻ مشڪل آهي، منهنجي راءِ موجب جن مهرن جي تصويري اکرن جي اڌار تي مهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي سيٽا کي غير آرين يعني غير هندو سمجهيو ٿو وڃي، اهي اکر ڪن خاص ڳالهين ۽ ڪم تائين محدود هئا. هن وقت تائين سنڌ جي انهن پراچين ڪنڌهرن مان جيڪي جدا جدا لپيون يعني اکر هٿ آيا آهن. انهن مان ڪن کي برهمي (سنسڪرت) ڪن کي گروشتي ۽ ڪن کي سيبين سڏيو ٿو وڃي. ممڪن آهي تہ جيئن اڄڪلهہ سنڌ ۾ عربي سنڌي، پارسي، سنسڪرت، گرمکي ۽ هندو سنڌي اکر عام ريت چالو آهن، تيئن پراچين سنڌ ۾ بہ جدا جدا لپين ۾ اکر لکندا هجن. جيتوڻيڪ ڪن ودوانن، مهن جي دڙي مان لڏل گورشتي اکرن کي عربستان جي پيدائش ثابت ڪيو آهي. مگر منهنجي ويچار موجب اهي اکر اڄڪلهہ جي هندو سنڌي اکرن وانگر واپاري ڳالهين ۾ ڪم ڏيندا هوندا. باقي پڙهڻ ۽ عام لکپڙهہ برهمي يعني ديوناگري اکرن ۾ ٿيندي هوندي. ها، مان انهيءَ ڳالهہ تي هروپرو زور ڏيئي ڪين سگهندس تہ جيڪي ديوناگري اکر هن وقت چالو آهن، سي هروپرو ساڳي صورت ۾ پنج ڇهہ هزار سال اڳ موجود هوندا.

هتي مان ايترو لکڻ ضروري ٿو سمجهان تہ جن تصويري اکرن نسبت مون مٿي ڪن ودوانن جا مختصر رايا پيش ڪيا آهن، اهي اکر عيسوي سن کا اٽڪل بہ هزار سال اڳ هن دنيا جي صفحہ هستيءَ تان غائب ٿي ويا، ڇاڪاڻ تہ جنهن سمير ۽ ايلم مان انهن تصويري اکرن جون جهوني ۾ جهونيون مهرون هٿ آيون آهن، سي عيسوي سن کان اٽڪل چار هزار سال اڳ جون سمجهيون ٿيو وڃن ۽ ڪش مان لڏل مهرون عيسوي سن کان ٽي هزار سال اڳ جون چيون ٿيون وڃن. ممڪن آهي تہ ڪي بہ هزار سال اڳ جون بہ هجن. انهن مهرن ڪانپوءِ تصويري اکرن اُکريلَ ڪي بہ مهرون هٿ نہ اچي سگهيون آهن، جنهن مان ثابت آهي تہ اهي اکر يا اها لپي انهيءَ زماني ڌاري دنيا مان غائب ٿي ويئي ۽ ان جي جڳهہ ڪنهن بي لپيءَ اچي ورتي.

سنڌو سيبيتا جي پکيڙ

هاڻي ڏسڻ گهرجي ته مهن جي دڙي واري سنڌو سيبيتا فقط مهن جي دڙي ۽ ان جي ويجهڙائيءَ واري ملڪ ۾ محدود هئي. ڪن هاڻوڪي سنڌ کان ٻاهر وارن علائقن ۾ به پکڙيل هئي. مهن جي دڙي ۽ لاڙڪاڻي جي ويجهو جهڪر جي دڙي کان سواءِ اپر سنڌ ۽ لوئر سنڌ جي ٻين کنڊهرن جي کوٽائي ڪري ڏٺوويو آهي ته انهن ۾ به ساڳئي زماني جا آثار موجو آهن. چنسالي ٽيل ٽکر جا ٽانو، سپيءَ جا چوڙا ۽ اهڙي قسم جون کوٽي لڌل ٻيون شيون ٻڌائين ٽيون ته پراچين سنڌ جي اتر کان ڏکڻ تائين اها ساڳي سيبيتا موجود هئي، سنڌ گزيٽيئر ۾ لکيل آهي ته "اسانجو سنڌ پرانت اڳي ساڳي صورت وارو نه هو، جهڙو هن وقت آهي، ٽرپارکر ضلعي جو ڳپل حصو سمنڊ هيٺ آيل هو ۽ سنڌ کان ڪڇ تائين اڇوڪي رڻ پٽ جي رنڍڪ پيل ڪانه هئي" (14). ٽرپارکر ضلعو شايد ڏٻڻ سبب سمنڊ کان نڪري ٻاهر ٽيو. ساڳيءَ ريت ڏکڻ سنڌ جي پاڳي ۾ به گهٽي ڦير گهر ٽي، جنهن جا مکيه سبب ڌرتيءَ جا زلزلا ۽ سنڌونديءَ جي وهڪري ۾ تبديلي هئا. ميجر راورٽي جو رايو آهي ته "سنڌ جي ڏکڻ وارو پاڳو جو ڪراچي ۽ ٺٽي جي وچ ۾ اچي ٿو، سو ان وقت ڪانپوءِ موجوده صورت ۾ آيوجنهن وقت سنڌوندي اوپر کان اولهه طرف رخ رکيو" (15).

مگر فقط هاڻوڪي سنڌ ۾ پراچين سنڌ سيبيتا موجود ڪانه هئي. هيڏانهن سنڌونديءَ کان بلوچستان واري ايراضيءَ مان به ساڳي سيبيتا جون گهٽيون نشانيون ملن ٽيون. ٻئي پاسي پنجاب جي ڏکڻ مان به سنڌو سيبيتا جا کيترا کنڊهر لڌا آهن. سر جان مارشل لکي ٿو ته، "جيڪي پٿر جا ڪپ، چريون ۽ ٻيو سامان لڌو ويو آهي، ان مان ٿوري گهٽي ٿابتي ملي ٽي ته سنڌو سيبيتا ڪانياواڙ علائقي، ويندي نيات جي نار تائين پکڙيل هئي". راءِ بهادرسرت چندر راءِ وجين علائقن جي چوٽا ناگپور وارن کنڊهرن جي کوٽائي کندي سنڌو سيبيتا جا کيترائي آثار لڌا آهن. ممکن آهي ته اتر هندستان جي پاڳي ۾ اتي جي علائقن جي روپ ۾ ڪانياواڙ ۽ ايرندي ۾ راجپوتانا توڙي گنگانديءَ جي ميدانن تائين پکڙيل هئي. انهن

پوين هنڌن تان ڪيتريون سنڌي نموني جون پتل جو شيون لڌيون ويون آهن.(16)

پين ملڪن سان لاڳاپو

تازو ميسوپاٽاميا جي ڪنڊهرن جي کوٽائي ڪندي ڪي اهڙيون سيلون ۽ مهرون هٿ ڪيون ويون، جي هندستاني ڪاريگريءَ جي نشاني هيون. ودوانن انهن مهرن جي پراچينتا نسبت ايا غوطا کائي رهيا هئا تہ ايتري ۾ ڊاڪٽرفرئنڪفورٽ ٽيل اسمارTell Asmar مان هڪ اهڙي نموني جي مهر ڳولي ڪڍي جا اڍائي هزار سالن جي جهوني چئي ٽي وڃي. انهيءَ کوجنا کان ڪي ڪجهہ اڳيرو ڊاڪٽر مئڪي، مهن جي دڙي مان لڌل عقيق پٿر جي مٽڪن جي پيٽ، ڊاڪٽر وولي جي اُر نالي ڪنڊهر جي ڪن قبرن مان کوٽي لڌل انهن شين سان ڪئي، جي برجنسي مهن جي دڙي مان لڌل شين جهڙيون هيون. اهي شيون عيسوي سن کان ٽي هزار سال اڳ جون هيون، انهيءَ ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ مهن جي دڙي وارن مٽڪن جي پراچينتا جي ڪٽ ڪرڻ محال آهي، ڇاڪاڻ تہ هڪ زماني جا مٽڪا ٻئي زماني ۾ بہ ڪم اچي سگهن ٿا، مگر اُر علائقي مان لڌل قبرون ۽ انهن ۾ موجود سامان هڪ ئي زماني جو ٽي سگهي ٿو. انهيءَ ڪري انهن شين جي آڌار تي ئي مهن جي دڙي مان لڌل شين جي پراچينتا جو پورو ڪاٽو ڪري ٿو سگهجي. هاٽي اها ڳالهہ پڪيءَ ريت سان چئي سگهجي ٽي تہ مهن جي دڙي مان جيڪي عقيق پٿر جا مٽڪا لڌا ويا آهن سي عيسوي سن کان 2750 ورهيہ اڳ واري زمين جي تهہ مان لڌا ويا آهن. ممڪن آهي تہ اهو زمين جو تهہ ايا بہ وڌيڪ جهونو هجي. پر مهن جي دڙي جي مٽين ڪنڊهرن جي پراچينتا ايا بہ ڊاڪٽر فرئنڪفورٽ جي لڌل سيل مان پئجي سگهندي. اها سيل يا مهر ويلڻ جي صورت جي آهي ۽ مهن جي دڙي مان لڌل ٻين مهرن کان ٻنهہ نرالي آهي، پر جنهن صورت ۾ مهن جي دڙي جي مٽين تهن مان اهڙيون ٽي مهرون لڌيون ويئون آهن، تنهن صورت ۾ اهوئي انومان ڪڍي ٿو سگهجي تہ اهي هن شهر ۾ عام ريت چالو هوندیون. ٽيل اسمار مان جيڪا مهر يا سيل لڌي ويئي آهي، سا پڪ ئي پڪ هندستان جي نهيل آهي. انهيءَ مهر جي مٽان نہ فقط

هندستاني جانورن جي صورت اُکريل آهي، مگر ان جي اڏاوت ئي هندستاني آهي.

ڊاڪٽر فرئنڪفورٽ ميسوپوٽاميا جي ٽيل اسمار کنڊهر مان اهي نڪر جا ٽانو لڌا آهن، جن جي متئين پاڳي تي مهن جي دڙي وارن ٽاون جهڙي گلڪاري نڪتل آهي، مگر عجب اهو آهي جو ميسوپوٽاميا جي ٻئي ڪنهن ٻہ کنڊهر مان اهڙا ٽانو نہ لڌا ويا آهن. هن مان صاف ظاهر آهي تہ ميسوپوٽاميا جي انهيءَ شهر ۾ ئي مهن جي دڙي جا ٽانو ويندا هئا. هتي اها ڳالهہ ٻہ ياد رکڻ گهرجي تہ ميسوپوٽاميا جي ٻين کنڊهرن مان جيڪي نڪر جا برتڻ لڌيا ويا آهن، سي مهن جي دڙي ۽ ٽيل اسمار جي برتنن کان نرالي رنگ ۽ ڍنگ جا آهن ۽ هڙاپا توڙي مهن جي دڙي مان لڌل ڪي سپيءَ ۽ هڏيءَ جون شيون پڻ ميسوپوٽاميا جي انهيءَ شهر مان لڌيون ويون آهن، جا ڳالهہ متئين راءِ کي وڌيڪ مضبوط ڪري ٿي. ٻي دلچسپيءَ سان پريل اها ٽابتي ملي آهي تہ مهن جي دڙي جي هينئين تهہ مان هڪ هلڪي سائي رنگ جي سنگ جراحت جو جيڪو باسڻ مليو آهي، جنهن تي تڏي وانگر چٽسالي ٽيل آهي سو ٽيل اسمار، ڪش ۽ ايران جي سوسا نالي شهر جي کنڊهرن مان ٻہ مليو آهي انهيءَ پٽر جي باسڻ جي رنگ ۽ ڍنگ مان ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ اهو باسڻ سمير يا ايلم جي علائقن مان سنڌ ۾ آيو آهي. ودوانن جو رايو آهي تہ جيڪي شيون ٽيل اسمار مان لڌيون ويون آهن سي عيسوي سن کان 3000 کان 2550 سال اڳ جون آهن ۽ جيڪي شيون ڪش ۽ سوسا (ايران) مان لوڌيون آهن سي عيسوي سن کان 2880 هزار سال اڳ جون آهن.

مهن جي دڙي ۽ هڙاپا مان ٻيون جيڪي شيون مليون آهن، مثلا غير معمولي صورت جا مٽڪا وغيره سي مصر، ڪريٽ ۽ گريس جي شين سان ملي ٿيون اچن. ڪن ودوانن کي شڪ آهي تہ عيسوي سن کان ٽي هزار سال سنڌ واسين جو ڪو انهن مغربي ملڪن سان سڌو لاڳاپو هوندو. انهن جي خيال موجب سنڌو واسين کي انهن پڇمي ديسن جي نالن جي خبر نہ هوندي. مگر اهي ودوان ڀليل آهن. مهن جي دڙي مان گريس ۽ گريس مان مهن جي دڙي جون ڪيتريون مهرون لڌيون ويون آهن. ڪاٺ جا ٺهيل ڪراس مهن جي دڙي، سمير ۽ ڪريٽ مان لڌا ويا آهن. ڪي

رکيائون ۾ اهڙيون لڏيون ويون آهن، جي سمير، مصر ۽ هندستان ۾ عام ريت چالو هيون. ٽامي ۽ سون جا اڏ گول مٽڪن جا هار، جيڪي مهن جي دڙي ۽ هڙاپا مان لڌا ويا آهن سي سمير علائقي جي ڪنهن ۾ ڪنڌهر مان نہ لڌا ويا آهن، مگر اهي جهوني شهنشاهيت جي زماني ۾ (جنهن زماني جا مهن جي دڙي جا هينيان تهہ آهن، مصر اندر چالو هئا) مهن جي دڙي مان جيڪو ٽڪر جو ڏيئو لڌو ويو آهي، سو ساڳئي زماني ۾ مصر اندر ۾ چالو هو. انهن سيني حقيقتن جي آڌار تي مان هام هٿي چوندس تہ جيڪي پچم جا پنڌت اهو ٽپ ٽا پڙهن تہ پراچين سنڌواسين کي پچم جي ديسن جي نالن جي يا خبر ڪانہ هئي، يا ائن ٽا چون تہ سنڌواسين عراق ۽ ميسوپوٽاميا جي واپارين معرفت، مصر، گريس ۽ ڪريٽ جي ملڪن سان واپار ڪيو هوندو، سي ڪنڌ ٽا ڪائين. مهن جي دڙي جي ڪن شين جو سميرن ڪنڌهرن مان نہ ملڻ، مگر مصر جي ڪنڌهرن مان ملڻ ئي اها ڳالهہ ثابت ٿو ڪري تہ سنڌ جو ايشيا ڪنڌ جي پچمي ديسن سان سڌو سنئون سنهنڌ هو. هيڏانهن سمير ۽ مهن جي دڙي جي ماڻهن جي ديل ڊول جي ڪي ڪجهہ پاڻ ۾ مشابهت هئي. ٻنهي هنڌن مرد هڪ ئي ڍنگ سان وار رکائيندا هئا. يعني ٻنهي هنڌن تي مرد،مٿي جي پٽيان وارن کي چڏي ڏيندا هئا ۽ وارن جو چڙو سگي مٿي کي ويڙهي چڏيندا هئا ، منهن جي دري مان لڏل هڪ ماڻهو جون ميچون ڪوڙيل مگر ڏاڙهي رکيل آهي، جا رسم سمير علائقي ۾ نہ هئي.

مهن جي دڙي مان هڪ ٽڪر تي ننهن سان ڪرڙيل هڪ ڪوهي واري ٻيڙيءَ جي تصوير ڏسڻ ۾ آئي آهي، جنهن مان اهو انومان ٿو نڪري تہ انهيءَ زماني جا سنڌ واسي سمنڊ جي رستي مٿي ذڪر ڪيل ملڪن ڏانهن ويندا هئا. اڄ ڪلهہ جي زماني ۾ جو سنڌو جي بندرن تان ڪيترا جهاز سمنڊ ۾ گهمي رهيا آهن، ان مان پڻ اهو انومان ٿو نڪري تہ سنڌ واسي پراچين سمي کان بحري رستن کان واقف هئا. مان تہ 'سنڌ جي پراچين اتهاس' جي پهرئين پاڳي ۾ ڏيکاري آيو آهيان تہ ويدن جي زماني ۾ آريہ، وڏن جهازن ۽ غورابن جي رستي سمنڊ جي مسافري ڪندا هئا، مگر هنيلا پچمي پنڌت وئڊک آرين کي مهن جي دڙي وارين سنڌ واسين کان هندستان ۾ پوءِ آيل سمجهن ٿا. تہ ۽ پراچين سنڌ جو سمنڊ جي

ڪناري تي هئڻ ۽ مهن جي ڏڙي جي واپار ۽ شاهوڪاريءَ کي ڏسندي سولائيءَ سان اهو انومان ڪيي سگهجي ٿو ته ان وقت جا سنڌ واسي جهاز راني‌ءَ کان واقف هئا.

باقي انهيءَ ڳالهه ۾ ڪوبه مين يا مڪيه نه آهي ته پراچين سنڌ واسي خشڪيءَ جي مسافريءَ ۾ بنهه ماهر هئا. مهن جي ڏڙي کان عراق وغيره ڏانهن وڃڻ لاءِ بلوچستان کان گهٽي ئي رستا آهن. سر آريل استين صاف ڏيکاريو آهي ته ڪنهن زماني ۾ انهيءَ ملڪ جي آدمشماري تمام گهٽي هئي. اڇڪلهه برسات جي اٽاٽ سبب بلوچستان جي علائقي ۾ گهٽا ماڻهو نٽا رهي سگهن، مگر پراچين زماني ۾ انهيءَ هنڌ ڪافي برسات پوندي هئي ۽ انهيءَ ڪري اتي تمام گهٽا ماڻهو رهندا هئا. باقي اها ڳالهه خاطريءَ سان ڪين چئي سگهبي ته انهيءَ زماني ۾ سنڌواسين جو بلوچستان تي راڄنيتڪ اثر هوندو. باقي ممڪن آهي ته سنڌ واسي پنهنجي مسافريءَ لاءِ بلوچستان جي ماڻهن کان ڪم وٺندا هوندا.

پراچين سنڌ واسي هندستان جي ڪن پاڳن سان به واپار ريت ڳنڍيل هئا، مثلا هرڻ جا سگ ڪشمير مان ايندا هئا،نيلم ۽ ٻيا ڪي قيمتي پٿر نيلگري ٽڪرين مان ايندا هئا. سرا ايڊون پاسکو جي راءِ موجب سنگ پشم جو پٿر وچ ايشيا مائنر مان ۽ سون ڏکڻ هندستان مان ايندو هو.

هن بيان جي پڙهڻ سان معلوم ٿيندو ته مهنجي دڙي واري زماني ۾ سنڌو سيبتا نه فقط اوير، اولهه يا اتر بلڪ ڏکڻ ۾ ڪاٺياواڙ تائين پکڙيل هئي، ڪشمير جي ڏکڻ کان ڪاٺياواڙ تائين ۽ بلوچستان کا گنگا نديءَ جي اولهه تائين پکڙيل ملڪ ۾ سنڌواسين جو سڪو جميل هو. افسوس فقط اهو آهي، جو مهن جي دڙي يا هڙاپا مان اسان کي اهڙي ڪابه ثابتي ڪانه ٿي ملي، جنهن مان ان وقت جي حڪومت جي نظام جي سڌپئجي سگهي. چئي نٽو سگهجي ته مهن جي دڙي واري زماني ۾ سنڌ تي ڪهڙن راجائن جي حڪومت هئي. ممڪن آهي ته ڪي رڪارڊ لڪيل هجن، مگر ڪچ عرصي گذرڻ سبب اهي نابود ٿي ويل ٿا ڏسجن،البت اها ڳالهه صاف ظاهر آهي ته ان وقت ماڻهن جي مالي حالت تمام سٺي هئي،

جنهن لاءِ انهن جي قيمتي زيورن، سون وغيره ٻئي سامان جون گهٽيون ئي ٿابتيون مليون آهن.

مهن جي دڙي جا سنڌ واسي تندرستيءَ جي نيمن کان ٻه چگڻيءَ ريت واقف هئا. گهر گهر ۾ کوٽيل کوهه ۽ سنان جون جڳهيون ثابت ڪن ٿيون ته اهي روز سنان ڪرڻ پنهنجو ڏرمي فرض سمجهندا هئا. پنگتي حالتن جو ذڪر ڪندي سرجان مارشل لکي ٿو ته "مهن جي دڙي ۾ عاليشان مڪانن، انهن جي ڪسين ۽ ٻين ڪيترين قيمتي ننڍن شين ڏسڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته انهن ماڻهن جي پنگتي حالت ميسوپوٽاميا ۽ ايجپٽ جي ماڻهن کان گهٽو سڌريل هئي... سنڌ مان هن وقت جيڪي جڳهيون کوٽي لڌيون ويئون آهن انهن جهڙيون جڳهيون عيسوي سن کان ڏي هزار سال اڳ نڪي سمير ۾ ۽ نه ڪي ايجپٽ ۾ موجود هيون" (17) ۽ ٻه سال رکي وري ساڳيو صاحب ساڳي اخبار ۾ لکي ٿو: "مهن جي دڙي مان کوٽي لڌل جڳهين مان اسان کي پڪ ٿي وئي آهي ته انهيءَ زماني جا مهن جي دڙي نواسي (سنڌ واسي) پنهنجي زندگي اهڙيءَ سڻيءَ ريت صرف ڪندا هئا، جنهن جهڙي ان وقت نه بيبيلونيا نه نيل نديءَ جي ڪناري واري ملڪ (ايجپٽ) ۾ گذاري ويندي هئي... البت اُر ۽ سمير جي ڪن ڪنڌرن مان سنڌ جهڙيون جڳهيون کوٽي ڪڍيون ويون آهن، پر اهي اڏاوت يا ڪسين جي بناوت ۾ مهن جي دڙي جي جڳهين جو مقابلو نٿيون ڪري سگهن.... "

هن صاف قبوليت کان پوءِ سرجان مارشل ڪيئن ٿو چوي ته مهن جي دڙي جي سيٻيتا سميرن سيٻيتا جي درخت جي شاخ آهي؟ سندس هن قبوليت مان ڇو نه ائين چيو وڃي ته سميرين سيٻيتا، اسان جي سنڌو سيٻيتا جي هڪ نهر آهي؟

1- Dr. S.K.Chatterji: 'Modern Review' for December 1924 P.671

2- Archaeological Survey of India Annual Report for 1922-23

1. ڪير ٿر جبل مان وهندڙ نئن گاج ۾ اهڙي ريتي اڃ به جام ملي ٿي.

2. Mr. W T Branford: Geology of Western Sind. P 195.

4. Mr. Brailsford: The Manchester Guardian Jan. 1932

5. The Hindustan Times: 21st Feb.1932

6. The Illustrated London News Feb 27, 1926

7. Mr. R.D. Banerje: Modern Review for Nov: 1927

8. Mohen -Jo - Daro and the Indian Civilization Vol II, P-581.

9. Hunter G. R. - The Script of Harappa and Mohan-Jo-Daro.

10. Dr. Gadd C.J: "Seash of Ancient Indian Style Found at Ur."
- Proceedings of the British Academy. Vol: XVIII- 1933.

11. Dr. E. Mackey: The Indus Civilization P-169

12. Mr. H.N.Brailsford: The Manchester Guardian

13. Sir J. Marshall: Mohan-Jo-Daro and Indus Civilization. Vol: I pp 36-37.

14. Sindh gazetteers: Vol: I, P-5.

15. The Mehran of Sindh: P-468-99

16. End Foot note 14th: Edition Vol: 12, P-211

17. Illustrated London News Feb: 27, 19261

9. موهن جو دڙو

گنگا رام سمراٽ

موهن جو دڙو سنڌ جي لاڙڪاڻي ضلعي جي ڏوڪڙي اسٽيشن کان اٽڪل 7-8 ميل اوڀر طرف آهي. ڀارت جي پراتتو (Archaeology) کاتي جو محترم راکلداس بئنرجي 1918ع کان 1922ع تائين ڏکڻ پنجاب، بيڪانير، بهاولپور ۽ سنڌ ۾ سڪندراعظم جي يادگارن جي تلاش ڪري رهيو هو. سنڌ ۾ کيرساگر (کيرٿر جبل) کان سنڌو نديءَ تائين جيڪب آباد سکر ۽ لاڙڪاڻه ضلعن ۾ اٽڪل 27 وڏن ۽ 53 ننڍن ڦٽل کنڊرن جي کوٽائي ڪئي، پر اهي سڀ ٻڌ يادگار نڪتا. ايئن اتفاق سان موهن جو دڙو مٿان هڪ ٻڌ ستوپ تي اچي پهتو. جنهن جي کوٽائي ڪندي کيس اتان پٿرجا ڪپ هٿ آيا جي اڍائي ٽي هزار ورهيه پراڻا هئا. بس! اتان کان وٺي هن سنڌوسنسڪرتي موهن جي دڙي جو چنڊ اڀريو. سنڌ جيڪا اتهاسڪ گرنٿن ۾ نظرانداز ڪئي ويندي هئي، سا هن بي جا مٽيءَ جي دڙن مان ٻرندڙ جبل جي لاوا جيان ڌرتي ڏاري ٻاهر نڪري آئي ۽ سنڌ گهٽ ۾ گهٽ سنڌ نالي سان چمڪي اٿي. ڀارت جي تاريخ جوستارو بلند ٿيو. جن عيسائي ليکڪن هن کان اڳ ڀارت کي ٻين سنسڪرتين جي ڀيٽ ۾ ڪجهه جو ڪجهه پئي لکيو، خواهه سمجهيو، تن جا قلم لڏڻ لڳا، ۽ ڀارت تاريخي طور به سنسار جو سرمور بڻجي ويو.

نالو: سنڌ جي هن کنڊر جو نالو ڇا آهي؟ عام طرح پرسڌ موهن جو دڙو آهي. پر موهن نالي نه ڪو راجا سنڌ ۾ ٿيو نه ئي موهن نالو ڪنهن به تاريخي ورڻن ۾ پاتو وڃي ٿو. ان ڪري ٺيڪ ايئن ٿو لڳي ته اهو نالو مئن (مري ويلن) جو دڙو هجي، جيئن اوائلي سنڌي چوندا هوندا، پر ٻين ٻڌڻ وارن انکي اچار ڀيد سان 'موهن' ڪري چيو ۽ سمجهيو هوندو. ايئن تاريخي طور اهو نالو 'موهن جو دڙو' پرسڌ ٿي ويو. ڇو ته هندوآباديءَ ۾ مئن کان وڌيڪ موهن وڌيڪ ٺيڪ هوندو، اهو سمجهي اپنايو ويو. انجو ملندڙ مثال گجرات ۾ ساڳي سنسڪرتي جو شهر لوٿل(Lothal) مليو آهي جنهن جي معنيٰ لاش يا مئل وغيره آهي انڪري لوٿ + اسٿل (هنڌ - پراڪرت - ٿل) ئي لوٿ + ٿل جو لوٿل معنيٰ ساڳيو

مئلن جو هند يا دڙو. هيڏانهن راجستان ۾ به ٽيلو چوندا آهن. ان کري لڳي ٿو ته بگڙيل نالو مئن يا موئن جو دڙو آهي، اصلي نالو چا هو، سا ته ڄاڻ ڪانهي.

هن يادگار جي کوٽائي 1922ع کان شروع ٿي 1927ع تائين هلي. اهو سمورو احوال (مليل شين جي چترن سوڌو) سال به سال سرڪاري طور ان کاتي جي سالياني رپورٽ Annual Report of the archaeology survey of India ۾ ايندو رهندو هو. انهن مڙني کي گڏي ۽ مختلف ملڪن جي ماهرن جون رپورٽون وغيره سڀ گڏي هڪ ڪتابي صورت ۾ ان وقت جي ان کاتي جي ڊائريڪٽرجنرل محترم مارشل Sir John Marshal تيار ڪيو جيڪو لنڊن مان Arthur Probsthain نالي مشهور فرم اهو ٽن شاهي ۽ سندر جلدن ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. مڪيہ نالو هوس MOHEN-JO-DARO AND INDUS CIVILIZATION قيمت هيس 12 پائونڊ ۽ 2 شلنگ . ورهين کان اهو ناياب (RARE) هو، هاڻ وري واڌاڻسيءَ مان ريپرنٽ ٽيو آهي ۽ هاڻ ملهہ اٽس ساڍاست سؤ روپيہ (هاڻ وڌيو هوندو). انکان پوءِ موهن جو دڙو جي ٻيهر کوٽائي ٽي ۽ اهو ڪم محترم مئڪي (EARNEST.V.MACKEY) جي نظرداريءَ هيٺ ٽيو جيڪو پوءِ ان کاتي جو ڊائريڪٽر جنرل هو. اهو سمورو ورٽن پارت طرفان بن شاهي جلدن ۾ ڇپايو ويو ۽ قيمت هيس فقط 51روپيہ. اهو به نايابِ ٽيڻ تي اهو به ريپرنٽ ٽيو آهي. انکان بعد نوابشاهہ ضلعي جي سکپور ڳوٺ کان اٽڪل ڏيڍ ميل پري وري چانهون دڙو جي کوٽائي ميوزيم آف فائين آرٽس، باسٽن (آميريڪا) جي ماتحتي ۾ ساڻئي محترم مئڪي جي نظرداريءَ ۾ ڪرائي ويئي. جنهن جي رپورٽ به ڪتابي صورت ۾ ساڻئي ميوزيم طرفان (CHANHUN DARO EXCAVATION) نالي سان ڇپائي هئي. اهو به موهن جو دڙو جيان ئي ساڻي اهميت وارو پراچين يادگار (ڪندر) آهي.

موهن جو دڙو جي عام دنيا کي ڄاڻ تڏهين ٿي جڏهين ان باري جو ليک سرجان مارشل لنڊن جي هفتيوار (Illustrated London News) ۾ فوٽن سوڌو 1924ع ۾ ڇپايو. دنيا جي ودوانن ۾ ٽرٽلو مچي ويو. هو جو هن کان اڳ پارت کي جهنگلي ۽ ڏنارن جو ملڪ سمجهيو وينا هئا، ان مان هيءَ نهايت اوج تي پهتل،جنهنجي اڪثرخوبين جي ٻيٺ دنياجي

ڪنهن بہ سنسڪرتي سان نہ ٿي ڪري سگهجي، معلوم ڪئي تہ في الحال تہ تاريخ جون سڀ ڌڪيبازيون ۽ وشواس لنگڙا ٿي ويا. سمجهي ئي نہ پيا سگهن تہ هي ڪهڙي قدرت قهر ڪري سندن مذهبي راين کي بہ لوڏي ڇڏيو _ هزارن ورهين جو تہ سوال ئي ڪونہ هو. پر ڪيئن بہ هڻي ڌڻي وري بہ اهوئي 6 هزار ورهين جي چڪر ۾ ڪري هن کي بہ جڪڙيائون. اهو بہ ٺيڪ، ڪجهہ ان تي ئي ڀارت ۾ (هتي) اخبارن ۾ تہ ليک ڇپيا پر سڀ کان اهم پارٽ ڪلڪتي جي انگريزي ماهوار مئگزين MODERN REVIEW ادا ڪيو. خاص ڪري ڀارت جي ماهرن ۽ ودوانن يڪي پئي چيو لکيو، ماڊرن رويو جي وڌوان سمپادڪ شري ڪيدارناٿ چئٽرجي، پئي پڌرو ڪيو. آرڪيا لاجي کاتي جون رپورٽن ودوانن کانسواءِ تہ ڪير پڙهندو ڪونہ هو، 'ماڊرن رويو' تمام اوچي درجي جي مخزن هئي عام خواهہ ودوانن تائين انجي پهچ هئي. موهن جو دڙو جي سڳند ائين ڦهلجي ويئي. هاڻ اهو سمورو احوال وچور سان کوٽائي ۽ ان مان مليل شين جو ڏبو تہ اهو ئي ڪتاب جڙي پوندو ان ڪري اسين مناسب ٿا سمجهون تہ 'ماڊرن رويو' ۾ آيل انهن ودوانن جي ليکن جو مکيہ تاتپرج ڏيون، جنهن سان هيءَ ڳالهہ وڌيڪ سند واري بہ ٿيندي ۽ لڳ ڀڳ سڀني وشين تي مختلف ودوانن جا رايا بہ سمجهڻ ۾ ايندا.

سرجان مارشل اول اول جيڪو ليک لنڊن جي ساپتاهڪ ۾ ڇپائي دنيا کي موهن جو دڙو کان واقف ڪرايو هو ان جا ٽڪرا هيٺ ڏيون ٿا. جيتوڻيڪ پاڻ کوٽائيءَ وارو هنڌ اجا ڏٺو ڪونہ هئائين، ڇو تہ اهو ڪم محترم بئنرجي ۽ محترم ماڌو سروپ وٽس ڪري رهيا هئا جن ٻن سالن جو ڪيل ڪم کيس ڏيکاريو، جيڪو بلوچستان ۽ هڙاپا سان ڀيٽي ڏسڻ تي هي نهايت آڳاٽو سمجهڻ تي ۽ سڀ شيون جاچڻ تي هن ليک لکيو هو. ان موجب: "موهن جو دڙو جي حيرت انگيز کوج، پنج هزار ورهيہ اڳ جي بالڪل اڻ ڄاتل سنسڪرتي پرڪاش ۾ آندي آهي. جيڪا سنڌ جي ماٿري ۾ ڦلي ڦولي آهي. ٿي سگهي ٿو مصر (Egypt) جي شاهي مندرن جيان ڪا عاليشان چيز نہ بہ ملي هجي پر تہ بہ نہ مصرنہ ئي سمير(3 هزار ورهيہ ق م) اهڙي ڪا ڀيٽي سگهڻ لائق چيز ڏئي سگهيا آهن، جهڙي هتي (موهن جو دڙو) جي گهرن جي سراسري اڏاوتي ڪاريگري ۽ سهنج.

پاڻي جي نيڪال (Drainage) جو بندوبست خاص اُنت ۽ اساڌارڻ (Extraordinary)آهي. هر رستي، گهٽي ۽ لنگهه ۾ سڀ ناليون ڍڪيل ۽ باريڪ بينيءَ سان جڙيل سرن سان ٺهيل آهن جو انکان وڌيڪ سٺي ٻي ٿي ئي نه ٿي سگهي. چن جو گچ (LIME MORTAR) ڪتب ڪونه ايندو هو، نه ئي ڀر ۾ ڪو چن جو پٿر آهي، جيڪو ٻاري ٺاهي سگهجي نه ئي ڏامر يا رال (BITUMEN) جهڙي ڪا چيزسنڌ ۾ آهي. جيئن مسوپوٽميا ۾ سيمينٽ جو ڪم ڏيئي سگهندڙ شيءَ آهي. انڪري هتي سرن جو جوڙ اهڙي ڪاريگريءَ سان ملايل آهي جو پاڻيءَ جي نيڪال ۾ تڪليف ئي نه ٿئي.

".....هيءَ سنڌو سنسڪرتي اولهه ڀارت ۾ انيڪ صدين (UNTOLD CENTURIES) کان پئي اُنت ٿي ۽ پنپي آهي، جنهن جو ڦهلاءُ وڏي دائري ۾ هو، جنهن ۾ سنڌ، پنجاب جو ڳچ ڀاڱو، بلوچستان گهڻو ڪري سڄو، راجستان ۽ اڃا به چڱو پري اوڀر جي ڏيهن ۾انڊو سميرين نالو ٿوري وقت لاءِ گهڙيو ويو آهي، فقط پراچين سمير ۽ سنڌوءَ جي ويجهن لاڳاپن ڏيکارڻ ڪري. هڪ ڳالهه جا منجهائيندڙ آهي سا سندن ڪاريگريءَ جي، مثال طور چقمق جي پٿر جا سنها پرد (FLAKES) ٽڪرا جن کان ڪپن ۽ رنبن جو ڪم ورتو ويندو هو، سڄي ايراضيءَ مان سون جي انداز ۾ مليا آهن (يعني پٿر يُگ جا اوزار) جيڪي بلڪل اڻ اُنت ٿيل طبقي جا ٿي سگهن ٿا. پرانهن سان ئي گڏ خوبصورت ۽ نازڪ سون جا زيور، نيري رنگ جي چٽساليءَ وارا ٿانو ٿپا، نفيس اُڪريل مهرون جيڪي فقط ڪي نهايت قابل ۽ ٽيڪنيڪل ماهر ئي ٺاهي سگهن ٿا ۽ خاص ڪري جاين جي ڪاريگري بينظير (FarSuperior) آهي، به شامل آهن.

اڪثر جايون چڱين وڏين ڪوٺين (Rooms) ۾ ورڇيل آهن جن کي پنهنجا کوهه، سنان ڪوٺيون، سرن جي فرش سان ۽ ڍڪيل نالين سان آهن، جيڪي وري ٻاهر رستن جي نالين سان ڳنڍيل آهن. اهڙين ڪشادين عمارتن ۽ سهنجن کي ڌيان ۾ رکي چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ماڻهن جو معيار زندگي ميسوپوٽميا ۽ مصر کان گهڻو (Much in advance) آهي.

سون جا زيور اهڙا نفيس ٺهيل ۽ اوچي درجي جا پالش ٿيل آهن جو ڄڻ ته اهي اڄ جي لنڊن جي بانڊ اسٽريٽ (Bond Street London) جي جوهريءَ جي دوڪان تان ٺهي آيل آهن، بنسبت 5 هزار ورهيه اڳ جي

(ڊپيل) گهرن مان - ۾ ٽهيل بت لڌا آهن هڪ ڪچي سنگمرمر جو ۽ هڪ چن جي پٿر جو جنهن تي سنهو سهٽو اڇو پلستر ڪيل آهي. بت ۾ ماٽهوءَ کي ڏاڙهي آهي، پر مڇ لٽل ، اکين ۾ ڪوڏيون پيل ۽ سندس وڇو ڳاڙهي گيڙوءَ رنگ سان چٽيل آهي.

هيءَ سيٽا جيڪا ظاهر ٿي رهي آهي سا ميسوپوٽميا جي سنسڪرتي ڪانهي پر سنڌوءَ جي ڪناري تي سوتنتر روپ ۾ بيشمار پيڙهين کان اُنت ٽيندي پئي رهي آهي جيئن ڪوٽائيءَ مان معلوم ٿيندو پيو وڃي. " (1)

هن ليک ڇپجڻ کان پوءِ پارت کان ٻاهر سميرين ماهرن (Sumeriolgists) جوڌيان هن طرف ڇڪيو ۽ بلڪل ٻئي هفتي ساڳئي السٽرينٽيڊ لنڊن نيوز ۾ پروفيسر سائس (Sayce) سؤسا ۾ محترم مارگن (DeMorgan) طرفان لڌل موهن جو دڙو جهڙين شين ڏانهن ۽ وري ٻئي پرچي(24-1-4) ع ۾ برٽش ميوزيم لنڊن جي محترم سمٿ (Sydney Smith) محترم گئڊ (C.J.Gadd) ميسوپوٽميا جي شين ڏانهن ڌيان ڇڪايو. ان کانپوءِ انهن شين جي مشابهت جون ڇڻ شرطون شروع ٿي ويون. ڇو ته اهڙيون شيون اڳيئي پارت کان ٻاهر ملي چڪيون هيون. هاڻ انهن جو پارت ۾ ملڻ هڪ عجيب ڳالهه هئي، جنهن ودوائن جوڌيان ڇڪيو ۽ پوءِ ان طرح جيڪو زمانو سيمرين ۽ اسيرين آثارن لاءِ مقرر ڪيو ويو هو سو موهن جو دڙو لاءِ ٻه مقرر ٿي ويو.

ان بعد جڏهين سرجان مارشل جو ڪتاب ٽن جلدن ۾ لنڊن مان پرڪاشت ٿي ٻاهر آيو ته انجي سمالوچنا 'مادرن رويو' (ڪلڪته) ۾ هن طرح چيي: هڙاپا ۽ موهن جو دڙو ۾ ٽيل کوٽائين مان اها حقيقت ظاهر ٿي آهي، جيئن سمپادڪ (مارشل) پنهنجي ودوتا پريل مهاڳ ۾ لکيو آهي ته "پنج هزار ورهيه اڳ پنجاب ۽ سنڌ کي پنهنجي اُنت ۽ سمان سيٽا هئي جيڪا پنهنجي زماني جي (Contemporary) ميسوپوٽميا ۽ مصر سان بلڪل ملندڙ پر ڪن ڳالهين ۾ انکان ٻه سرس (Superior) هئي (Vol.I P.V) سنڌو سنسڪرتي جي عمر ۽ درجو (Chalcolithic Age) آهي. اها عمر جنهن ۾ پٿر جا هٿيار ۽ باسڻ ٺامي ۽ ڪانسي (Bronze) سان گڏوگڏ استعمال ٿيندا آهن ۽ اولهه ايشيا خواهه مصر جي هم عمر آهي. پر فرق جون ٻه ڪي خاص

ڳالهيون آهن جيئن محترم مارشل لکي ٿو ته ”ڪجهه ٿوريون، مثال طور ته ڪپڙي لاءِ ڪپهه جو استعمال ان زماني ۾ اڪيلو فقط ڀارت ۾ ٿيندو هو، جا ڳالهه اُلهندي دنيا ۾ ٻه يا ٽي هزار ورهيه پوءِ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. وري پراچين مصر ۽ ميسوپوٽميا خواهه اولهه ايشيا ۾ اهڙو ڪوبه مثال ڪونهي جنهن سان موهن جو دڙو جي رهواسين جي ٺهيل سهڻين تڙجي ڪوٺين ۽ ڪشادن گهرن سان انجي ڀيٽ ڪري سگهجي. انهن ديشن ۾ ديوتائن جي مندرن، محلاتن ۽ راجائي(Pyramids) تي بيشمار ناڻو لٽايو ويندو هو، باقي عوام ايئن بلڪل سادين مٽيءَ جي جهوپڙين ۾ رهندي هئي. پر سنڌ ۾ تصوير جو بلڪل ٻيو روپ آهي. جتي خوبصورت عمارتون فقط نگرواسين جي سک لاءِ ئي جڙنديون هيون“. (Vol.I P.VI)

ساڳيءَ طرح ئي سنڌ جي ڪلا تي سنڌن پنهنجي اڪيلي ۽ نرالي ڇاپ آهي. ٻئي ڪنهن به ديش سان انجي ڀيٽ نه ٿي ڪري سگهجي. سندن رانديڪا جن ۾ گهيٽو، ڪتو ۽ ٻيا جانور يا مهرن تي نقاشي، جن ۾ ٺوهي سَانَ ۽ ننڍن سڱن وارا ڍڳا اهي سڀ ڪلا جي ڪمال جو ڦل آهن. ٻن مٿين بتن جي ڪاريگريءَ سان ته ڪلاسيڪي يونان به ڪلهو نه ٿو ملائي سگهي.

This is work of which a Greek of the fourth century B.C. might have been proud. (P.46)

سندن ڌارمڪ شو پنٿ ته ڪئلڪولٿڪ ايج يا شايد انکان به پراڻو ٿي سگهي ٿو ۽ اڄ به سنسار جي زندهه مذهبن ۾ اوچي جاءِ والاري ٿو.
(Vol.I pp. VI -VII)

هڪ ڳالهه جا بلڪل صاف ۽ بي کٽڪي آهي ته موهن جو دڙو ۽ هڙاپا ۾ ظاهر ٿيل سڀيتا ڪا شروعاتي دؤر جي به ڪانهي پر ڀارتي زمين تي پراچين ۽ ڄميل سڀيتا آهي جنهن جي پٺيان ماڻهوءَ جي ڪئين هزار (نه ڪو فقط 5هزار) سالن جي ساڌنا آهي. ان ڪري ڀارت کي ايران، ميسوپوٽاميا ۽ مصر جي هڪ مکيه ايراضين مان ليکبو جن ۾ سڀيتا جو آرنڀ ۽ ڦهلاءُ ٿيو. (Vol.I pp VIII)

بلوچستان جا چٽيل ٿانو ۽ هڙاپا جون مهرون، موهن جو دڙو جي پراگ اتهاس (Pre-History) ڪال جي لڌل سامگري کان به اڳ، سڀني کي

معلوم هيون. پر محترم راڪلداس بئنرجيءَ کان اڳ ڪنهن به انجي پراچين ڪالين هڙپ جي همٿ ڪانه ڪئي، جيئن محترم مارشل ٻڌايو آهي ته بلڪل ساڳي ماپ واريون سرون ڪشاڻ ڪالين (زماني) ستوپن ۽ ڪٽلوڪوٽڪ اڏاوتن ۾ ڪتب آندل مليون آهن. محترم بئنرجي ته پهرين موهن جو دڙو کي نهايت پراچين ڪال جو سڏ ڪري محترم مارشل کي ٻين سان پيٽ ڪري اهو ميڙائڻ لاءِ راغب ڪيو .

The Modern Review, April 1932

يوگيہ وچارڪ محترم هڪسلي (Aldous Huxley) ته ڪمال ڪري لکيو. جيڪي چون ٿا ته لڙائي ڪانسواءِ سڀيتا رهي نه ٿي سگهي يا تاريخ يڌ جو لڳاتار قائم رهڻ تي ٻڌائي ٿو، تن کي محترم هڪسلي، موهن جو دڙو ۾ ڪو به هٿيار نه ڏسي جواب ٿو ڏئي، ته:

Recent Archaeological research has shown that this correlation between war and civilization has not been invariable. The civilization of the Indus Valley was as rich and elaborate as those of Sumer and Egypt but it was a civilization that knew nothing of war. No weapons have been found in its buried cities or any trace of fortification. This fact is of the highest significance. It proves that it is possible for men to enjoy the advantages of the complex urban civilization without having to pay for them by periodical mass-murders.

1944ع جي کوٽائيءَ مان موهن جو دڙو ۽ هڙاپا مان ٽلهيون شاهي پتيون نڪتيون جن کي شهر پناهه تصور ڪيو ويو جيئن پاڪستان آرڪيالاجي کاتي طرفان محترم ويلرDr.Mortimer Wheeler جي هڪ ڇپايل چوپڙي Mohen jo daro-p14 ۾ ظاهر ڪيو ويو پر ساڳي محترم ويلر طرفان 1950ع ۾ ڪيل کوٽائي بعد اهو رايو ڏنو ويو ته نه موهن جو دڙو جا ماڻهو شانتي پسند هئا. کين ڪنهن شهر پناهه جي ضرورت ڪانه هئي. ان ڪري اها ٽلهي ديوار نه پر اناج جو شاهي ڀنڊار (Great Granary) هو ۽ اها موهن جو دڙو جو اسٽيٽ بئنڪ ۽ خزاني جو ڪم ڏيندو هو.

Thus it served both as a state bank and Treasury of the ancient city of Moen jo Daro. (Ibid, Epilogue, P. 15)

پينسيلوينيا(Pennsylvania) يونيورسٽي ميوزيم (اميريڪا) جي طرفان ان جي ڪيوريٽرمحترم ڊيلس (George F.Dales) جي اڳواڻي هيٺ(1-

64-11 کان1-3-65 تائين) پرڏيهي سهاپتا سان ان حصي جي بہ کوٽائي ٽي آهي . تنهن ۾ اها پت زمين کان 20 فوٽ هيٺ تائين آهي. جيتوٽيڪ پوسل جي پاٽيءَ ڪري ايا بلڪل تري تائين ڪونہ پهتا آهن پراها ڪچي پت جيڪا پڪي پت جي ٽيڪ تي آهي جنهنڪي محترم ويلر اناج جو پندارو ٿو چوي تنهن ڪي هي ٻوڏڪان بچاءُ جي پت ٿو چوي.(2)

محترم راءِ (C R Roy) وڪٽوريا ميوزيم ڪراچي جي ڪيوريٽر (Indian World) ۾ لکيو: موهن جو دڙو جي لوڪن جي سپيتا سنسڪرتي جي اهميت تڏهين سمجهي سگهبي جڏهين اسين پراڳ اتهاس کال جي لوڪن جي تاريخ جوڙي سگهنداسون سو بہ جڏهين انهن وساريل لوڪن جي هنن ڇڏيل اٽاهہ پراچين شين (Antiquities)کي پورو سمجهي سجاڻي سگهنداسون . مونکي موهن جو دڙو جي کوٽائي ۾ حصو ونڊ ۽ اپياس ڪرڻ جي خوش نصيبي حاصل آهي ان ڪري ان سنسڪرتي جو خاڪو پيش ڪريان ٿو.

تاريخ جي ليکڪن طرفان اهو سمجهيو ويندو هو تہ آريہ ماڻهو پارت ۾ 4000 ورهيہ اڳ آيا يعنيٰ 'لوه يگ' ۾ آيا ۽ هتي جي جهنگلي، ڪارن ۽ اڻ سڌريل ماڻهن کان ڪٽي ٽائينڪو ٽي ويندا. آرين کان اڳ هتي ڪابہ سپيتا ڪانہ هئي، جنهن جو ذڪر ڪري سگهجي. ان رايي (Theory) کي هاڻ رد ڪرڻو پوندو. موهن جو دڙو جي کوج ثابت ٽي ڪري تہ آرين جي اچڻ کان اڳ (آريہ آيا ڪونہ پرموهن جو دڙو وارا خود آريہ هئا) سنڌ ۾ تمام اُتر درجي جي ۽ نهايت اُنتي ڪيل سپيتا موجود هئي جيڪا ان وقت جي ايلام، ميسوپوٽميا، بئبيلونيا ۽ مصر جي آرين کان بہ گهڻو اُنت هئي.

موهن جو دڙو جي ماڻهن پنهنجو شهر سنڌوءَ جي اولهہ ڪناري تي اڳ رٿا (Pre-arranged-plans) موجب جوڙيو، جا رٿا انجينيئرن تيار ڪئي هئي. سندن زير زمين(Underground) پاڻيءَ جي نيڪال (Drainage) جو سرشتو جيڪو بلڪل مڪمل (Elaborate and Complete) ۽ صحت جي خيال کان بہ بي عيب (Perfect from the hygienic point of view) هو. شهر سرڪار يا ميونسپالٽيءَ ماتحت يا انتظام هيٺ هلندڙ هو. نگرواسين جا پاڻ ۾ لاڳاپا نهايت قربائتا هوا. شهر ۾ ڪم ڪندڙن ۾ واپاري، هاري، ٽامي چاندي جا ڪاريگر ۽ سونارا، پٿر جو ڪم ڪندڙ سلاتا، چنسالي‌ءَ وارا باسڻ (ڪانڊ)

ناهيندڙ، ڪنيار، ڪوري، پساري، وڏا، جايون جوڙيندڙ رازا، عاج، هڏا ۽ سپن جو ڪم ڪندڙ، ماڇي، شڪاري، پوڄاري، سپاهي، نيلي، حجام، گهٽين جي صفائي ڪندڙ وغيره شامل آهن. هرڪٽنب کي پنهنجو ڪشادو گهر هو جنهن ۾ اوچي ڇت سان گهٽيئي ڪمرا، در ۽ دريون هئا. هر گهر جي گهٽيءَ طرف مکيه درهو، ڦاٽڪ جي لڳ نوڪر لاءِ ڪليل ننڍي ڪوٺي، انڪانپوءِ سينگاريل ملاقاتي ڪمرا (Drawing Rooms) تنهن ڪانپوءِ زالن لاءِ صفح (Harem) جنهن ۾ سمهڻ جا ڪمرا ۽ رنڌڻا (بورچي خانہ) وغيره هئا. هر گهر ۾ پيئڻ جي لاءِ پاڻيءَ ۽ ٻئي استعمال لاءِ کوهہ هو. ۽ ماڙ جايون ۽ هيون جو مٿي چڙهڻ لاءِ ڏاڪڻين جا ڏاڪا ۽ لڏل آهن ۽ بلڪل اڇ جي طرح آهن. هڪ وڏو گهر، جو شايد محلات هو سو ۽ ڪوٺي ڪيو ويو آهي. محلات جي چوڳرد ڪڏيل ڪمرا هوا ۽ وچ ۾ هڪ شاهي هال وڏن ٿنين(Pillars) سان هو. هال جي پرسان فرش ٻڌل تلاءُ (Tank) يا (Swimming Pool) جنهن ڏانهن چؤطرف ڪمرن ۽ وراندن جو منهن هو. حوضن ۾ هيٺ لهڻ لاءِ ۽ ڏاڪڻيون آهن: هڪ مکيه هال کان لهڻ لاءِ ۽ ٻي سامهون طرف کان لهڻ لاءِ. حوض سدائين تازي پاڻيءَ سان پريل رهندو هو ۽ جڏهين خراب ٿيندو هو ته وڏي ناليءَ رستي نيڪال ڪيو ويندو هو. گهٽو ڪري محل جون زالون ان ۾ آنند وٺنديون ۽ سنان ڪنديون هيون، جيئن روڻمن زالون. سڀ کان عجب واري ڳالهہ آهي ان محل ۾ سنان جون ڪوٺيون جن مان ڪيترين جون ڀتيون، فرش ۽ نالیون اڇ ۽ بلڪل مڪمل حالت ۾ سلامت آهن.

مرد ڏوتي ٻڌندا، مٿي تي پگڙي، خميس، ڪوٽ ۽ جتيون پائيندا هئا. زالون پرٽ پريل ساڙهيون، گهگها، پيشگر ۽ ڪرتا وغيره پهريندیون هيون. ان ۾ شڪ ڪونهي ته زالون خوب فئشن واريون هيون، جا ڇاڻ سندن مختلف زيورن ۽ هار سينگار جي مليل سامان مان پوي ٿي. هو انيڪ قسم جا هار (Necklaces) ايرينگ، لاڪيٽ، ڦليون، نٿون، منڊيون، چوڙيون وغيره پائيندیون هيون. زيور سون، چاندي، ٽامي جا ٺهيل هئا. ان کان سواءِ هيرا جواهر، (پکراج)، عاج ۽ سپيون وغيره. ٻانهيون اڇ جي طرح ڪرائيءَ کان ٿونٽ تائين پائيندیون هيون. نٽ سان گڏ سوني زنجير ۽ هوندي هئي جا ڪن تائين ويندي هئي، جيڪو رواج اڇ ۽ سنڌي ۽

بنگالي عورتن ۾ آهي. عورتون پنهنجيون چوٽيون ڪنديون هيون ۽ وري مختلف ڍنگ سان ٻڌنديون هيون. سون چانديءَ جون وارن جون پنون ۽ ڪمر آٽينديون هيون. اکيون سرمي سان سينگارينديون هيون. ٽامي جون آرسيون ۽ عاج خواهه ڪاٺ جون ۽ پاسي ڦٽيون ڪمر آٽينديون هيون. آرسيءَ جو اهو نمونو بينگال ۾ اڃا تائين شاديءَ جي موقعي تي ڪمر ايندو آهي.

ٻار اڃ جيان راندين روندين کندا هئا. راندڪا ۽ جام ملڻا آهن جيڪي پڪل مٽيءَ جا ٺهيل آهن جن ۾ مختلف پسون، پکي، ماڻهو، عورتون وغيره آهن. چوڪرين لاءِ ۽ ننڍا ننڍا ٽانوڻ، ڏوريءَ سان ڇڪي هلائڻ وارا راندڪا، رئن سان پکي جيڪي ننڍا ٻار هلائيندا هئا وغيره سڀ ڏاڍا سٺا ۽ خوبصورت آهن. مٽيءَ جا جهنجهٽا جيڪي مختلف رنگن سان چٽيل آهن، سي عام هوا. اهي ساڳيا نمونا اڃ ۽ بينگال ۾ ٺهندا آهن. وڃائڻ جي سيٽي ته خاص آهي جنهن جي شڪل ۾ اڃ تائين فرق ڪونہ آيو آهي. پکي مٽيءَ جو ٺهيل ڪڪڙ يا پکي جنهنکي پڇ وٽ تنگ آهي، اها وڃائي ڏني ته ان وقت ۽ بلڪل ٺيڪ پئي وڃي .

(ModernReviewSeptember1939)

شري (محترم) دت (G.S.Dutt) هڪ ليک Indus Civilization: Forms and Motifs in Bengali Culture ۾ قسطن ۾ لکي اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي ته سنڌو سنسڪرتي جي ڪن شين ۽ نشانن کي بينگال سان پيٽي سگهجي ٿو.

26مئي 1943ع تي محترم ٽائونرو (B.S.Townroe) جيڪو برٽش سينٽرل هائوسنگ ڪاميٽي ۽ برٽن جي ڪيترن ٽائون پلاننگ ڪاميٽين جو ميمبر هو، تنهن انڊيا سوسائٽي لنڊن جي اڳيان

(City Development in India and Britain some Comparisons)

وشيہ تي ويا ڪيان ڏنو هو، وقت جو سپاپتي شري ودهيہ هو. شري ٽائونريو چيو:

Those who bolster up their wishful hopes of a new world, planned according to their own individual beliefs of what will be the best for future generation are infected at times with the slow poison of totalitarianism. They forget that many of their much

boasted ideas are atleast 5000 years old..... Buried cities in the Indus Valley atleast 5000 years old when excavated showed they were well planned and drained. Every large house had a bath room. The old Vedic treatises afford striking proof of the knowledge and common sense of the early people of India in regulating their building development and wisdom in their municipal administration. When we think of the great urban civilization in the Indus Valley of 5000 years ago, we gain humility in facing the issues of today. From India we can learn both patience and wisdom in dealing with the redevelopment of our bombed cities in Europe and North Africa and the Far East in the years to come. (Modern Review November 1944)

موهن جو دڑو جي کوٽائيءَ کانپوءِ هاڻ اهو سوال کڙو ٿيو ته پارت ۾ هئڻ جي ناتي اها سنڌو سنسڪرتي آريه آهي يا دراوڙ، يعني سنڌي آريه آهن يا دراوڙ. 1924ع ۾ ئي پارتي پاشا شاستري پروفيسر سنيتي ڪمار چٹرجيءَ ٻه وڏا ليک لکي ان کي دراوڙ يا اڻ آريه ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سندس اڪيلو مکيه دليل هو ته چاڪاڻ ته آريه ماڻهو مُردا ساڙيندا هئا پر موهن جو دڙو ۾ دفن ٿيل لاش مليا آهن اهو طريقو اڻ آرين جو هو انڪري سنڌو سنسڪرتي وارا پڻ اڻ آريا هئا.

(Modern Review November 1924)

جيتوٽيڪ اُن نقطئ نظر کان سڄو ئي ليک غلط هو ڇو ته محترم سنيتي ڪمار کي خبر ئي ڪانه هئي ته ماڻهوءَ جي انپٽي کيئن ۽ ڪڍهين ٿي، نه ئي اهو سندس ذاتي وشيه هو. هن ٻه فقط غير ملڪي انگريزي ساهتيه پڙهي اهو رايو ناهيو. جيئن سندس پشچمي گرون ۽ پارتي چيلن ڪيو. سندن ٻه ڏوهه ڪونه هو، ڪين ننڍي هوندي ئي ڏرم دشمنيءَ جي سُٹي پياري ويئي هئي. تعليم سڀ پرڏيهي ويچارن تي حاصل ڪيل هئي، جا ايا ٻه هلندي ٿي اچي. جيتري قدر ٿي سگهندو هون يا اٿن ته پنهنجي ڏرم کي هيٺ ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا. انگريزن جا ابا ڏاڏا ۽ پيڑهيون سڀ مول انگلنڊ جا رهواسي نه هوندي ۽ پاهران اچي وسيل هوندي ٻه هو فقط ان جو ذڪرڪندا ۽ پاڻ فخر ٻه وٺندا آهن. پر هي ديسي ليکڪ اون جي اُبتڙ پاڻ کي آريه ته چا هندوسڏائيندي ٻه شرم محسوس ڪندا. هنن هن معاملي کي ڪٹندي اهو ٻه ڪو نه سوچيو ته موهن جو دڙو جا آثار انگلنڊ کان وڻي پئسفڪ سمنڊ تائين ڦهليل آهن، ويندي

آمريڪا جي ريڊ انڊينس تائين تہ پوءِ اهي اڻ آريہ ڪونہ ٿيا ۽ نہ ئي پاڻ کي سڏائين ٿا. پاڻ پنهنجي انهن آثارن (يادگارن) تي نازڪن ٿا ۽ هي اسان جا ديسي ماهر ويا پاڻ بحث کي وڌائيندا ۽ پرڏيهين کي نوان نوان پرماڻ پيش ڪندا. جيتوڻيڪ هاڻ تہ آرين جو ٻاهران اچڻ خواهہ آريہ اڻ آريہ جي بيماري اهڙي ناسور جو روپ وٺي چڪي آهي جو اها جهڙي لاعلاج پيئي لڳي. اسان لکيو آهي تہ اولهہ ايشيا مان ٿيل کوٽائين کانپوءِ ڪنهن بہ پشچمي ليکڪ ان کي اڻ آريہ ڪونہ چيو. پاڻ اولهہ ايشيا تاريخ جي وڏي ودوان محترم هال(H.R.Hall) انکي فقط دراوڙ لکيو، سو بہ انکان 10 سال اڳ اسانجي ديسي ليکڪ انکي ڳنڍ ٻڌي ان سٽ کي سچو ثابت ڪرڻ لاءِ ست صفحہ لکي اجايو بحث ڪيو. حقيقت ۾ اسان کي پاڻ تي فخر وٺڻ کپندو هو تہ اسانجي ڀارتي سنسڪرتي جا آريہ دراوڙ خواهہ اتر ڏکڻ ڀارت جو ڪو ڀيد ڪونهي (سواءِ جل وايو جي اثر جي). محترم هال صاف اهو بہ لکيو آهي تہ: "اهي سميرين (بئبلونيا جا) ماڻهو ڀارت واسي هئا."

Sumerians were an Indian race which passed certainly by land, perhaps also by sea, through Persia to the Valley of the Two Rivers. (3)

اسين فقط اهو ٿا مڃون تہ ڀارت جا اتر ۽ ڏکڻ جا رهواسي فقط آريہ آهن. اترڏکڻ ۾ ڪو فرق ڪونهي. ان جو سندر مثال تہ ڪلا جي مهان ودوان محترم ڪمار سواميءَ ان ئي وقت ڏنو جيڪو محترم سنيتي ڪمار خود ئي ڏنو آهي، ۽ تہ يونان جا چتر اتر ۽ ڏکڻ ڀارت ۾ اڄ بہ سمان روپ ۾ پاتا وڃن ٿا.۽ محترم سنيتي ڪمار جا ئي لفظ آهن:

And Anand Coomarswamy has shown in 'Some Ancient Elements in Indian Decorative Art' in the 'Ostasiatiche Zeitschrift' quoted in the Modern Review (August 1924) "that a number of decorative motifs in both Northern India and Southern India in a way which is quite striking."

تہ پوءِ اُتر ۽ ڏکڻ ڀارت يا آريہ دراوڙ جو ڀيد ڪهڙو؟ ان مردي جلائڻ ۽ پورڻ واري ڳالهہ کي وٺي شري ابناش چندرداس پنهنجي ڪتاب (Rigvedic India) ۾ شري سنيتي ڪمار کي جواب ڏنو هو، پر اهو تہ ان کان بہ چٽ هو. (4) ۽ شري سنيتي ڪمار بہ وري انجو رد قد ان ئي پڙچي ۾ ڏنو هو. ڳالهہ مڙئي ساڳي هئي. انهن ان ڳالهہ کي سڌ ڪرڻ لاءِ جيڪي بہ حوالا ڏنا هئا، اهي سڀ ويدن جي غلط انگريزي ترجمي جا هئا. هنن خود ويد شڌ

روپ ۾ نہ ڏٺا نہ پڙهيا. کين کهڙي جاڻ ته وید اصل چا آهي؟ کين ننديي هوندي کان تعليم ئي ان طرح جي ملي هئي. اصل چا آهي ته پراچين کال ۾ مردا فقط جلايا ويندا هئا ۽ اهو رواج يورپ جي پراڻي يونان، ٽيوٽانس (Teutons) ۽ سلاو(Slvas) وغيره ۾ هو جيئن سنيتي کمار خود لکيو ۽ اهو سڀ ان حالت ۾ ممکن آهي جتي کائين جي موجودات هجي. پارت ۾ خواهه ٻين هنڌ جتي جتي پارت واسي ويا ڦهليا، اهوئي رواج ساڻ کٽندا ويا. پرانهن ئي آرين جو قدم جڏهين اهڙين ٿوٿ سجن پٽن ۾ پيو هوندو، جتي کنهن به طرح سندن مجبوري هئي، نہ کري سگهيا، يا ساموندي سفر ۾ لڙهي وجي کٽي پهتا هوندا، ته اتي ساڻن نہ هئڻ کري پاڻيءَ ۾ لوڙهڻ، ايئن جهنگل ۾ پري ڦٽو کڻڻ خواهه وڌيڪ سلامتي وارو هو پورڻ، جيئن ٻاهر بدبوءِ نہ ڦهلجي. بعد ۾ اهو رواج به ٿي ويو ۽ اڪثر هنڌن تي ٿيو. منش سستيءَ جو گهرآهي، کندو رهندو آهي. پوءِ اهي ساڳيا لوڪ هزارن ورهين کانپوءِ مجبور وري ٻئي هنڌ لڏ پلاڻ کري ويا، کي موڻي پارت ۾ نئين روپ ۾ آيا هوندا ته اهي بگڙيل سنسکار کاڏي کندا؟ ان وقت تائين اهي سندن ذاتي (ديش کي پلجڻ کري) ۽ قومي بڻجي چکا. ساڻ کٽي آيا هوندا نہ؟ جنهن به شهر ۾ ، جتي به رهيا. پلا هيئنر به ايئن آهي چا ته اتر پارت جا هندو مردا جلائيندا آهين ۽ ڏکڻ پارت جا پورينداآهن؟ دراوڙ جو ٿيا! دراوڙ نالي کو هکڙو ته مثال ڏنو وجي! ايئن ته اتر ۾ ئي کي هندو آهن جيکي مسلمانن مان هندو ٿيل آهن جيکي مردا جلائيندا آهن ۽ ٻيا وري هندن مان مسلمان ٿيل آهن. انهن کي به صديون گذري ويون آهن. بس! رواج رسم ٿي ويئي آهي. اسين عربن مان کيئن ٿا آشا رکي سگهون ته هو مردن کي جلائيندا، جتي ايترا وڻ ئي کونهن. چاهي اهي اصل پارتي آريہ آهن (جيئن اسين اڳتي ڏيکارينداسون). هي ته هزارن لکن ورهين جا چکر ۽ رواج آهن. الائي کڏهين کٽي چا ٿيو آهي. کيئن چئجي ته اهي رواج کڏهين ۽ هروپرو کيئن پيا. مگر پئجي ويا آهن. پراچين ميکسيکن لوڪ مردن جو اگني سنسکار کندا هئا، پوءِ هانين کي ۽ رک کي هک برتن ۾ گڏ کري هک هنڌ رکي مٽان سماڌ ناهي ويندي هئي (سنڌ ۾ اهو رواج اڃا تائين هندن ۾ هوبهو آهي). شري کارلي (Carli) لکي ٿو ته "بيشڪ هي مري

ويلن کي جلائڻ جو طريقو، باقي رک کي هڪ هنڌ ڪنو ڪرڻ، وري ان جي مٽان هڪ سماڌ جو تيار ڪرڻ، اهي سڀ ڳالهيون مصر ۽ پارت جي رواجن جي ياد ڏيون ڪرائين. " (5) پوءِ ان ئي ڳالهه تي ويچار ڪندي شري پريسڪاٽ خود لکيو آهي ته "مردي شرير کي جلائڻ کا خاص ڳالهه کانهي، شرير کي کنهن نه کنهن طرح سماپت ته ڪرڻو ئي آهي. پر جڏهين اسين ڏسون ٿا ته بعد ۾ رهيل رک کي هڪ برتن ۾ ڪنو ڪيو ٿو وڃي ..... تڏهين مشابهت تمام وڌي ٿي وڃي. ايتري سوڪيم مشابهت جو پاتو وڃڻ کا رواجي ڳالهه کانهي. جيتوڻيڪ فقط ان هڪ ڳالهه جو ملي وڃڻ پنهنجو پاڻ ۾ڪوئي پرماڻ ڪونه آهي، پرجڏهين ان کي بين ڳالهين سان ملائي ڏنو ٿو وڃي ته يورپ جي ديشن (پارت) سان هڪ ٻئي جي لاڳاپي جي خاطري وڌي ٿي وڃي. " (6) انگلنڊ جي ويسٽ سفولڪ (West Suffolk)ضلع مان ائنگلو مئڪسن کال جو مساڻ ڪوٽائيءَ ۾ لڌو آهي جنهن ۾ هزار کان مٿي (هائين جون) دليون هٿ آيون آهن جنهن مان ثابت آهي ته اهي پراچين لوڪ به مردا جلائيندا هئا. (7)

سو موهن جو دڙو مان به جلائڻ ۽ پورڻ، ٻئي ڳالهيون مليون آهن. پلا اڄ جي ڪنهن پارت جي وڏي شهر جو ايشور نه ڪري ڪنهن زلزلي وغيره ۾ سرڳواس ٿي وڃي ته هزارن سالن کانپوءِ ڪوٽائي مان جو قبرون ملنديون ته اها کهڙي سنسڪرتي ليکي ويندي يا اڄ جون اسان جون عمارتون جيڪي فقط پشچمي نقل تي جڙي رهيون آهن پارتي پڻو انهن مان بلڪل موڪلائيندو پيو وڃي. ساڳي طرح هزارن ورهين کانپوءِ دفن ٿيل شهر جي کوٽائي ڪندي مليل اهڙين اڏاوتن جي آڌار تي پارت جي اُن شهر کي پارتي چئبو يا رومن، انگلش يا اميريڪن؟

ڳالهه جو مطلب اهو آهي ته اڄ جي ويگياني جڳت - سرشٽي اُنپتي جو رهسيه سمجهيوئي ڪونهي. اتهاس لکندڙ جي ته ڳالهه ئي ڪانهي. هو ته مجبور ويچارو ڌارون ڇاپ ڏڪا هٽي جند ڇڏائيندو ٿو هلي. ان ۾ ڦاسندو ته ڪيس عيسائيت ڇڏڻي پوندي يا پارتي آرين جي مهانتا کي سر تي رکڻو پوندو، جا ڳالهه هونه ٿا چاهين. نه ته ڏک جهڙي ڳالهه کانهي جو ٻي مهاياري جنگ وقت ڏن جي ڪمي هوندي به اولهه ايشيا ۾ پراچين آثارن جي کوٽائي جاري رهي پر پارت ۾ ان دوکي واري بهاني سان اها

بند ڪئي ويئي تہ ڏن ڪونهي. هاڻ بہ ٽلڪي ٽلڪي پيئي ٽئي. سو مردن دفنائڻ جي ڪري موهن جودڙو کي اڻ آريہ يا دراوڙي چوڻ بلڪل هڪ دوکو آهي. اهو درست ٽي سگهي ٿو تہ اها نهايت پراچين آريہ شڌ سنسڪرتي ڪانهي. ان ۾ بعد جو بگڙيل روپ بہ شامل آهي. جيئن اڄ جو هندو پنهنجي پراچين ڏرم کان انگريزي تعليم حاصل ڪندي ڪندي گهٽو گهٽو پري ٽيندو پيو وڃي ۽ الائي ڇا ٽيندو پيو وڃي ساڳي ڳالهہ موهن جو دڙو ۾ بہ سمجهڻ گهرجي. نيٺ تہ واپاري شهر هو. پارت جو پراچين ڪمال ساڻ هو، ان موجب اهڙيون سندر ۽ سلجهيل اڏاوتون پئي ٽيون. ڪا نئين يا ڪمال جي ڳالهہ ڪهڙي آهي اسان لاءِ ان ۾؟ مغرب لاءِ ئي ٽي سگهي ٽي. سنسڪرت ساهتيہ ۾ اها وديا(Architecture)اوج تي رسيل لکيل ملي ٽي. اڄ جو رڳو رواجي رستو(Road) ڏسو. ارٿ شاستر ۾ آهي تہ "رستو وڏو، پڪو ۽ ڪچئون جي پڻي جهڙو ٺاهڻ گهرجي." ٻڌايو، دنيا جا سڀ رستا ايئن ٺهن ٿا يا نہ؟ يعنيٰ وچ تي ٽورو مٽي ۽ ٻنهي پاسن کان ٽورو لهوارو، جيئن پاڻي نہ بيهي ۽ پاسن کان وهي هليو وڃي! اڻ ڪري ٿا چئون تہ اسانکي موهن جو دڙو تي ڪو خاص ناز ڪونهي. اهو سڀ ڪمال پارت ڏسي چڪو آهي. جيڪو بہ پارت کي پنهنجو ماتري ۽ پتري ديش سمجهي سوچيندو ان لاءِ سڀ روشن سامهون ايندو. ان ڪري نہ وید ۾ اتهاس ڳولهڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي نہ ئي آريہ – اناريہ_ دراوڙ پيد ڪري غلط واد ڪڙوکرڻ گهرجي. نہ وید ۾ اتهاس آهي نہ آريہ دراوڙ الڳ آهن. دراوڙ آهن تہ اهي آريہ آهن. پلا وید ۾ ڪٿي دراوڙ شبد آيو آهي؟ ڪو اناريہ شبد آهي؟ ڪٿي وید ۾ خواه ڪنهن بہ سنسڪرت گرنٿ ۾ آرين جو پارت کان ٻاهران اچڻ لکيل آهي؟ وید ۾ ڪٿي اهو لکيل آهي تہ وید، وید وياس يا ٻئي ڪنهن رشيءَ ٻڌايا؟ ان جي ابتڙ اهو لکيل ڪونهي تہ وید ايشورگيان آهي؟ تہ پوءِ سڀ ڪجهہ ان جي خلاف چوڻ ۽ سمجهڻ فقط دوکو ڪونهي؟ وید ۾ خواهہ سنسڪرت ساهتيہ ۾ آريہ ۽ دراوڙ جو پيد ڪونهي ۽ اگرجدا نالا هڪ ئي هنڌ ملن ٿا تہ ان مان اهو ثابت ڪونهي تہ آريہ ۽ دراوڙ هڪ ئي هنڌ رهندا يا بلڪل ساڳيا ۽ دراوڙ بہ آريہ ئي هئا؟ ڪٿي بہ فقط ان جي اُبتڙ کو اشارو بہ نہ ملڻ تہ آريہ لوڪ پارت ۾ ٻاهران آيا، ثابت نہ ٿو ڪري تہ آريہ پارت جو مُول واسي آهن ۽ سندن سنسار ۾

قهلجڻ کانپوءِ مختلف هوا پاڻيءَ جي اثر هيٺ جدا جدا نالا، ديش، جاتيون، ٻوليون، شڪل صورت، نہ معلوم چا چا ۽ سڀ الڳ ٿي ويو؟ ۽ دنيا جي ڪنهن ٻہ حصي ۾ ڪير ٻہ آهي، ڪهڙي ٻہ نالي سان آهي، مڙني جو خون هڪڙو ڪونهي؟ اگر نہ تہ چا برٽش وگياني پروفيسر هڪسلي هي سڀ ڪوڙ لکيو آهي، "پارت جا آريہ يورپ جا اڇا ماڻهو (White Men) آهن ۽ انگلينڊ ڪان بينگال تائين سيني جو خون هڪ آهي. هندو، يوناني ۽ ٽيو ٽانڪ قومون سڀ هڪ رشتي جون آهن. "

So far as India is concerned the internal evidence of the old literature proves that the Aryan invaders were 'WHITE MEN' & that the high caste Hindus, are what they are in virtue an Aryan blood which they have inherited. I am unable to discover good grounds for the severity of criticism in the name of the Anthropologists, with which professor Max Muller's assertion that the same blood runs in the veins of the English soldiers as in the veins of the dark Bengalis', and that there is a legitimate relationship between Hindu, Greek and Teuton, has been visited. So far as I know anything of Anthropology, I should say that these statements may be correct literally and probably are so substantially. I do not know of any good reason for the physical difference between a high caste Hindu and a Dravidian Man's Place in Nature Pp.281-2)

شري سنيتي ڪمار ڪانپوءِ شري راڪلداس ٻئنرجي ٻہ موهن جو دڙو کي دراوڙ سيٻيتا جو مرڪز سڏ ڪندي 1927ع ۾ 'ماڊرن رويو' ۾ ئي ٽي ليک لکيا هئا، جنهن ۾ دکن پارت جي آثارن، بلوچستان، موهن جو دڙو وغيره ۽ ايشيا مائنرجي اُرسميت پيٽ ڪري مڙني ۾ سمانتا ڏيکاري هئي. سنڌو سنسڪرتي دراوڙ چئي ويئي. ان سموري قيمتي ليک مان صرف دراوڙن ذهنيت ڪڍي وجي تہ پوءِ سڄو ليک وڏي اهميت وارو هو. وید وگيان کان اڳ جاڻ اِسانجي هنن ودوانن کي اهو ڏيان ۾ ئي ڪونہ آيو تہ تازين کوجنائن ثابتُ ڪيو آهي، تہ آسٽريليا جي آديواسين ۽ ڏکڻ پارت جي آرين (جن گي دراوڙ چيو ٿو وجي) جي ڪيترين رسمن رواجن ۾ سمانتا آهي.(8) پاشا شاسترين ٻہ سڏ ڪيوآهي تہ آسٽريليا جي آديواسين، اولهہ ايشيا جي سميرين ۽ پارت دراوڙن (آرين) جي ٻولين ۾ سمانتا آهي. (9) باقي سڏو سنئون اهو ڪونہ ٿا چون تہ سڄي سنسار جا پراڻي مول هڪ

ئي بڻ جا آهن يا آريہ دراوڙ سپ هڪ آهن. چا سنسڪرت ۽ دراوڙ ٻاشائن ۾ ڪابہ سمانتا ڪانهي؟

آسٽرڪ (Austric) دراوڙن ۾ رواج آهي تہ هو قبر مٿان اُيو پٿر کوڙيندا آهن. تہ پوءِ يورپ جا لوڪو! ايمانداريءَ سان دل تي هٿ رکي چئو تہ توهين اڄ بہ ڇا ڪندا آهيو؟ هر قبر تي ايجا بہ اُيو پٿر ڪونہ کوڙيندا آهيو؟ ڇو؟ ثابت تہ ڪونهي تہ جيڪي بہ ائين ڪن ٿا مول اصلي دراوڙ اهي آهن؟ ۽ ان ڳالهہ کي لڪائڻ لاءِ پارتي لوڪن کي راجنتي ستاجي وقت جو لاپ وڻي آرين مان دراوڙ بڻائي وڌو. آهي ڪو پارت واسي جو پاڻ کي دراوڙ سڏائيندو هجي. موجوده گمراهہ ٿيل ڪجهہ لوڪن جي ٽولي کي ڇڏي، باقي ڪير آهي جو هتي دراوڙ نالي سان ٿو سڏجي . اگر سڏجي بہ ٿو تہ ڪهڙي خراب ارٿ ۾؟ زماني گذرندي، هوا پاڻي جي پيد ڪري يا پوڳولڪ رنڊڪ ڪري آدان پردان رڪجڻ ڪري، کي رسمون بد رسمون ٿي وييون. پولين ۾ فرق اچي ويو تہ بس! قوم بہ الڳ ٿي پيئي؟ پلا اهو تہ بڌايو سنسڪرت جا شڌ ودان اتر پارت ۾ آهن يا ڏکڻ پارت ۾؟ ويدن جي هڪ هڪ ماترا جي شڌي بہ ڏکڻ جا 'اڻ آريہ دراوڙ' ٿا ڄاڻن يا اتر جا عجيب آريہ !

حقيقت ۾ هن شرارت جي شروعات جيڪا ڄاڻي ٻجهي پارت واسين ۾ پيد- نفاق وجهڻ لاءِ ڪئي سا اڪثر پادرين. ڪالڊيول (Caldwell) پاشا شاسترجي دوڪي سان، شروعات

(Comparative philology of the Dravidian or south Indian languages)

نالي ڪتاب 1856ع ۾ ڇپڻ سان ڪئي. هي پهريون عيسائي ٻائوهو جنهن هيءَ دراوڙ شبد گهڙي ڪڍيو جو پوءِ دکن جي ٻولي ۽ ماڻهن لاءِ مروج ٿي ويو. ڇو تہ برائي جلد ۽ گهٽو ڦهلبي آهي. جيتوڻيڪ بعد ۾ ٻئي پاشا شاستري شري جاج گريئرسن صاف لکيو تہ "اهو دراوڙ شبد خود سنسڪرت شبد درمل (Dramila) يا دمل (Damila) جو بگڙيل روپ آهي ۽ فقط تامل لاءِ ڪتب ايندو آهي. " اهو ڊيل سچ ڪانڊويل بہ (شايد پل کان) لکي ويٺو هو. جو سندس مٿين ڪتاب ۾ ئي ملي ٿو تہ، "اهو (دراوڙ) اصل تامل آهي ۽ فقط تامل لوڪن تائين محدود آهي. " (ٻيو چاپو ص 5-7). تامل يا تيلگو ويا ڪرڻ شاستري بہ اهو شبد سيني ڪڪن پارت جي

ٻولين لاءِ ڪتب ڪونہ آڻيندا آهن ۽ (ساڳيو ص8) غلط هوندي ٻہ لکي ٿو تہ، "سنسڪرت ليکڪن دراوڙ لفظ دکن پارت واسين لاءِ ڪتب آندو." (ساڳيو ص5). پر خراب ارٿ (اڻ آريہ وغيرہ) ۾ نہ. هاڻ جو هنن نئين دراوڙ ٻولي ڪڙي ڪئي تہ دراوڙ قوم ٻہ ڪڙي ڪرڻي پين. راجنيتي ستا جي زور تي ڪوڙ ۽ بي ايماني پلبا آهن، هي ٻہ ٿيو. سڄو ڪتاب غلط ايمان ۽ بي بنياد دليلن تي ٻڌل آهي. خود ڪيس ٻہ دراوڙ لفظ جي اصليت جي ڄاڻ ڪانہ هئي جيئن پاڻ ئي قبول ڪري ٿو (ص122). پوءِ دراوڙن کي (اصل پارت جا نہ چئي) ستين لوڪن سان وجي ٿو ڳنڍي. پر لکي ٿو، "ستين لوڪن جو هڪ ٽولو اول بلوچستان کان ٽيندو آرين کان اڳ پارت ۾ آيو. وري ٻيو ٽولو ٻہ آرين کان اڳ آيو. پر پهريان دراوڙ هئا، مگر ٻئي ٽولي وارا دراوڙ هوندي ٻہ دراوڙ ڪونہ هئا." ليکن ان لاءِ وٽس ڪو دليل ڪونهي، ڪا عام سمجهاڻي ڪانهي. ان زماني ۾ انگريزي ۾ (نہ سمجهہ ۾ ايندڙ ٻہ) ڪنهن لکيو تہ ٿيو عالم. پوءِ لکي ٿو تہ دراوڙ ٻوليءَ جو پراڻي انڊو يورپين ٻولين سان ڳانڍا پو آهي. پر پارت ۾ آرين کان اڳ دراوڙن جي اچڻ جو ٻہ لکندي ٻہ الائي ڪيئن لکي ٿو تہ "دراوڙن جي بدني بيهڪ (Physical Type) ساڳي آرين جهڙي آهي." (ساڳيو ص 558) "اها بيهڪ ڪاڪشين آهي يا آرين جهڙي" (ساڳيو ص 560). پر جيڪي ٻہ لکيو اٿس ان کي منش وگيان شاستر (Ethnology) سان ڪو واسطو ڪونهي. تہ ٻہ لکي ٿو تہ، "دراوڙ ۽ آريہ بلڪل جدا آهن." ليکن هڪ (Ethnologist) شري ڪئمپبيل (Sir George Campbell) هٽي سندس سمورو مانڊاڻ ڍاهي وڌو. هن لکيو آهي تہ، "مان اتر ۽ ڏکڻ پارت جي سماج ۾ ڪو وڏو خاص پيد ڪونہ ٿو ڏسان.... دراوڙ نالي ڪا ٻہ الڳ جاءِ ڪانهي.... ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ ڏکڻ پارت واسي بيهڪ، رسمن، رواجن ۽ نيمن موجب فقط هڪ آريہ سماج (Aryan society) آهي."

I draw no wide ethnological line between the northern and southern countries of India, not recognizing the separate Dravidian classification of the latter and properly ethnological ... A change takes place where passing southward we exchange the Maratha for Telegu or Canarese. But looking at the people we see no radical change of feature... I have no doubt that the southern society in its structure, its manners and its laws and institutions, is an Aryan society. (Ethnology of India, p.15)

هن چوٽ لڳڻ کانپوءِ ڪانڊ ويل مهاشيہ آکڻ لڳو تہ شري ڪئمپبيل جا (Physical type) بابت اهي رايا اهڙائي مضبوط آهن جهڙا منهنجا. رڳو هن جي هڪجهڙائي ڏيکارڻ جو سبب جدا آهي ۽ ظاهر هو تہ ڀاشا کان منش جيون شاسترو وڌيڪ اهميت وارو هو. ڪنڊ ويل جي مانسڪ شرارت ڪهڙي هئي ساڳالهہ بہ پڌري آهي. ان ئي وقت ۾ شري گوور (Grover) دکن ڀارت جي لوڪ گيتن تي هڪ ڪتاب Folk songs of southern India لکيو ان ۾ دراوڙن کي آريہ ثابت ڪيو هو. پر پادري ڪنڊ ويل جي ذهنيت ئي جو بد هئي تنهن ڏک ۽ ناراضپو ظاهر ڪندي لکيس:-

He (Shri Grover) considers it of great moral and political importance to prove that the Dravidians are Aryans and not a Scythian race. The Scythian theory shuts up the door of sympathy and follow-feeling between the Dravidian peoples and their English conquerors. Ibid p 535

شري باشم (A.L.Basham) پنهنجي هڪ ليک (Some Reflection of Dravidians & Aryans) ۾ جيڪي لکيو تنهن تہ مڙني تي ليپو پائي ڇڏيو. چوي ٿو تہ، " اتهاس ليکڪن موهن جو دڙو ۽ هڙاپا کي دراوڙ چيو آهي پر موهن جو دڙو مان پاتو ويل ڌارمڪ ڳالهيون هرڀرو دکن ڀارت جون خاص ڪونهن نہ ئي ٻنهي جون لڌل کوپڙيون هڪ ٻئي سان ملن ٿيون انڪري نہ ڪا دراوڙ جاتي آهي نہ ئي آريہ. "

"There is no Dravidian race and no Aryan race." (10)

سو شري راکلداس ٻئيءَ طرح چڱو سٺو لکيو هو. پر مزو تہ هنن شبدن ۾ آهي جيڪي هن ان ليک مالا جو ڀوڳ ڀائيدي لکيا آهن تہ، "باوجود ان جي اهي دراوڙ موجوده دراوڙن کان بلڪل جدا آهن. " (سچ بہ ثابت نہ ٿئي، غلط تہ هوئن لکيل آهي.)

But it is quite possible that the people who brought it (burial system) from another land were quite different from the modern inhabitants of Dravidics.

ڇو؟ هي دراوڙ وري ڪٿي ۽ ڪيئن ڄمي پيا؟ ڪيئن اهي دکن ڀارت جا دراوڙ وري مرڳوئي گرين لئنڊ کان آيا هوا؟ اسان جا هي ليکڪ ذري نالي جي ڄاڻ يا اُچار تان بہ ايئن دوکو کائيندا آهن، ڇو تہ کين اصل جي ڄاڻ پوري ڪانہ هوندي آهي. دکن ڀارت ۾ ڪي سماڌيون آهن جن کي شري راکلداس فقط (Pandu-Kuli) نالو ٻڌي ڌڪو هڻي ڇڏيو تہ اهي

مهاپارت جي پانڊون جا مندر آهن. پر ان ڳالهه کي کو ٿمبٽور جي شري ونيڪٽ رامن بروقت رد قد ڏيندي لکيو ته اهو بلڪل غلط آهي ۽ 'پانڊو کلي' شڌ تامل شبد آهي معنيٰ پانڊون جي ڪڏ(Pandvapit)، نه کي مندر. پر اهو پانڊو کلي لفظ خود ئي (Mandava Kuli) جو بگڙيل روپ آهي جنهن جو ارٿ آهي 'قبر' (11)

بمبئي جي پادري هيراس (F.Heras) هڪ وڏو گرنٿ لکي ان کي پروٽو ميديٽرينين ڏيڪارڻ جي کوشش ڪئي ۽ لپي پڙهڻ جي به اسڦل کوشش ڪئي .

جرمنيءَ جي پرائتو وگيان (Archaeologist) شري پروفيسر Olaf Proffer سر رتن نانا ٽرسٽس، بمبئيءَ پاران برما کان پنجاب ۽ کوهستان تائين اٽڪل 20 هنڌن جي کوٽائي ٻن سالن ۾ ڪئي. جنهن ۾ کيس ٻئليو ليٽڪ زماني جون شيون ۽ کوهستان مان هڙاپا سنسڪرتيءَ جا آثار هٿ آيا هئا. (12) ان کان پوءِ سنسار جي انيڪ ٻولين ۾ ان وشيه تي پئي چيپيو ۽ چپچي رهيو آهي. پر اهو سڀ بحث آهي، تاتپرج کونهي.

موهن جو دڙو چا آهي؟

هيءَ هڪ وڏي سامراجيه جو مکيه شهر آهي نه ئي بلڪل اڪيلي کا سنڌي سنسڪرتي. اڪيلي سنسڪرتي کنهن قبيلي (ٽوليءَ) خاص جي ٿيندي آهي، جا پوءِ زور وڌي قوم به ٻڌجي سگهي ٿي، جيئن اسان مٿي لکيو آهي. اسين موهن جو دڙو کي خاص اهميت ان ڪري کانه ٿا ڏيون، جو ته هڪڙي سلجهيل سنسڪرتي اڪيلو موهن جو دڙو ۾ کانهي. پر اهڙا آثار سڄي پارت ۾ ٻلوچستان کان بينگال تائين ملڻا آهن. اگر پارت کان ٻاهر ڳولبو ته انگلنڊ جرمني کان يئسفڪ سمنڊ ۽ آمريڪا تائين اهڙا آثار ملڻا آهن. اسين هن سامراجيه جو دائرو پارت کان اولهه ايشيا تائين محدود ٿا رکون. باقي ٻين هنڌ انهن ئي پارتي خواهه انهن ئي اولهه ايشيا جي آرين ڦهلجي ڦهلاءُ ڪيو آهي. انهن جي هاڻ مٽجي وڃڻ ڪري فقط يادگار ملي سگهن ٿا. سڄي پارت ۾ اولهه اوپر، ڏکڻ ۽ وچ ۾ اهي آثار ملڻا آهن. ڏکڻ ۾ ڪجهه گهٽ آهن جو فقط ٻؤ گولڪ سهوليت گهٽ هئي . اتر کان ڏکڻ وڃڻ ۾ پوڳو لڪ طور ڪنائي آهي، اهو محسوس ڪري سگهجي ٿو. ته به پارت هر ڪال ۾ فقط پارت رهيو آهي نه ئي اُتر

ڏکڻ يا ٻيو ڪ. سڀ آثار، شهر، ڪي ويگيانڪ واد ڇڏي فيصلو ڪيو ته اسانجي نظر ۾ فقط قدرتي حملن ۽ ٻوڏ جي خطرن وغيره ڪري ڇڏيا (Deserted) ويا آهن. ڇڏيا ويا، خالي ڪيا ويا ته ورهين بعد ڏهي پڇي زبون ٿي دڙو ٿي ويا. ورهين کانپوءِ اهي لوڪ وري آيا هجن ۽ پنهنجي اباڻي يوميءَ کي وري آباد ڪيو ۽ ايئن لڳاتار ٿيندو رهيو، جو ته قدرتي ڪوپ ۾ ايئن لڳا تار ٿيندا رهيا هوندا. انجو زندهه مثال سنڌ ۾ مانجهند جو شهر هو. ٻوڏ ٿيندي ويئي، شهر خالي ٿيندو ويو مگر پنڌتي هٿندو وري وسندو ويو. ليڪن ڪنهن ۾ مانهجند نواسيءَ ان پنهنجي اباڻي شهر کي ڇڏيو ڪونہ. مگرموهن جو دڙو ۾ ان جي ابتڙ ٻوڏ جو خطروايندو ويو ڏاڪا ٿيندا ويا، هراس ۾ نگرواسي جيڪي ڪٽي سگهيا ڪٽي ويا. باقي سڀ باسلامت پيو رهيو ايئن انيڪ دفعا ٿيو انيڪ وار وري وسيو. ايئن هڪ تهہ مٽان ٻيو تهہ ٿهندو، اهو شهر بار بار وسندو ويو. زمين ۾ فرق اچي ويو نيٺ تنگ اچي ماڻهن آخري طور شهر کي الوداع ڪئي ۽ سامهون ئي اولهہ طرف کان اڀتي پري پڇندا ويا. بلوچستان ويا ايران ويا. ٻين طرف هونئن وري سنڌي سمنڊ رستي ڦهليا، جنهن جو ذڪر اڳتي ايندو. اها پنهنجي جنم هنڌ جي ڪشش انساني سياڻ آهي. اڄ جو سنڌ مان لڏي آيل سنڌي (جيتوٽيڪ پارت هونئن ته سندن ديش هو هينئر ٻه آهي)، جنهن منيءَ جا ٻڪ پري هن ٻالڪپڻ ۾ چٽيا آهن اها منڊي سندس خون ۾ آهي. هو جيسين پنهنجي عمر ۾ آهي ضرور اوڏانهن واجهائيندو ۽ اگر سنڌ سندن هٿ ۾ اچي ته جيون جا پويان ڏينهن ضرور اُتي هلي، پنهنجي پنهنجي ڳوٺ ۽ ان ئي سنڌ کي وسائيندا جتي سندن مول گهر هو فقط 10-20 وال پري پنڌ. وارو هنڌ ٻه سندس لاءِ ايترو پيارو ڪونہ هوندو جهڙو اصل گهر جتي سندس ننڍ پڻ گذريو. اها ڇڪ هر منش ۾ رهندي آهي. پرديس ۾ هوندو ته مرڻ پنهنجي منيءَ ۾ پسند ڪندو، اهو فقط سياويڪ نيم آهي. ساڳي ڳالهہ ان پراچين لوڪن جي ٻه آهي. جيڪي وري ساڳئي هنڌ وسيا، وري ڪارڻ ٻڌيا ته پڇي ويا، شانت ٿيڻ تي وري آيا. ايئن هزارين ورهيہ گذري ويا. هرنئين آبادي کي ئي صديون گذريو وڃن. ايئن انهن مٽان ته (طبقا) ٿهندا ويا آهن. جيتوٽيڪ اهو هرهنڌ ايئن نہ ٿيندو آهي، فقط ندي ڪناري پاڻي ۽ آمد رفت جي سهوليت وارن شهر ۾ اڪثر

ايئن ٿيندو آهي. موهن جو دڙو به سنو بندر (پتڻ) هو، وڏو شهر هو، ٿي سگهي ٿو ننڍي راجڌاني به هجي. چو ته وڏي عمارت ۽ انجو تلاءُ ، محلات جا اهجاڻ ڏين ٿا. سيلون مهرون سڀ سڪن جو روپ ٿو لڳي. پراچين کال ۾ اکثر واپاري ڏي وٺ (Barter System) سان ٿيندو هو. سڪا ضرور هئا پر انهن جو استعمال گهٽ هو. اڄ کان اڌ صدي اڳ به ايئن ٿيندو هو. کوڏي، پائي، پئسو، ٽکو، آنڪ، لاچار پائلي بس! وڏو سڪو مشڪل واپرائبو هو، فقط وڏي سودي واپار ۾ سادو جيون، کيترو به هجي ته به جيون سادو هوندو هو. اهي مهرون کي تعويذ هئا يا ٻيو بي مطلب جا ساڌن، ايئن چوڻ فقط دماغي گمراهي آهي. ان جو کارڻ فقط اهو آهي جو جيئن مٽي لکيو ويو آهي ته ويدن کي سمجهيو ئي کونہ ويو آهي چو ته سمجهڻ جي يوگيتا ئي کانہ رهي. اڻ ڄاڻائي ۾ ڏکا هٽبا آهن. تپيسا جو کم آهي. وڏا وڏا ودوان به غلط گمراه انوادن (ترجمن) جو سهارو ونڊي پيا لکن. وید کي سمجهڻ لاءِ جيون لڳائڻو آهي نہ ته پروفيسر ۽ اسڪالر کيئن ٻڌجي سگهبو اگر جيون ويدن کي سمجهڻ ۾ هليو وڃي انڪري سڀ ايئن پيو هلي. هي سڀ تيسين سمجهہ ۾ نہ اچي سگهندو جيسين شڏ وئيدڪ گيان ڏانهن پاڻ نہ موڙيو ويو آهي. اڻ پڙهيل ليک به تڏهين سمجهہ ۾ اچي سگهندا جڏهين وِيدڪ ساهتيہ شڏ درشڏي ۽ من سان پسبو.

---

(1) Illustrated London News, 20, September, 1924

(2) Illustrated London News, 29-5-65

(3) The Ancient History of the Near East pp. 173-4.

(4) Modern Review, March 1925

(5) Carla in Prescott: Conquest of Mexico P 585 Foot note 37

(6) Ibid, P.587

(7) Illustrated London News 19-4-1977

(8) Gilbert Slater: Dravidian Elements in Indian culture, p 97

(9) Pre- Aryan and Pre-Dravidian in India

(10) Bulletin: Institute of Historical 3.Research (Madras) 1963, p225

(11) Modern Review, January, 1928.

(12) The Orient (Hong Kong) August 195

---

10. علم الانسان ۽ علم الآثار: سنڌو تهذيب جي تشريح جا اهم ماخذ

شيخ خورشيد حسن / ڊاڪٽر غلام محمد لاکو

(نوٽ: شيخ خورشيد حسن پاڪستان جو مشهور آرڪيالاجسٽ آهي. سندس هيءُ مقالو سنڌو تهذيبن جي مطالعي جي حوالي سان وڏي اهميت رکي ٿو، جو 'پاڪستان آرڪيالاجي' نمبر 26، سال 1991ع ، 'سلور جوبلي نمبر' ۾ ڇپيو هو.)

علم الانسان ۽ علم الآثار جي گڏيل مدد ۽ موجوده دور جي مشاهدن جي سهڪار سان، گذريل زماني جي حالتن ۽ علمن جي تشريح ڪري سگهجي ٿي. علمن جو مفهوم نهايت جامع ۽ وسيع آهي، جنهن ۾ بيشڪ هنر، ڪاريگريون، معاشي ۽ سماجي حالتون توڙي لطيف فن اچي وجن ٿا(1). هيءُ هڪ نئون نظريو آهي، جنهن ڪجهه وقت اڳ آمريڪا ۾ جنم ورتو. تازي دور ۾ هن نظريي جي روشنيءَ ۾ قديم آثارن جو اڀياس شروع ڪيو ويو آهي؛ ان طرح نهايت دلچسپ نتيجا ملڻ شروع ٿيا آهن. جيئن اسان کي خبر آهي ته قديم آثارن جي علم جو تعلق انسان جي گم ٿيل تهذيبن سان هجي ٿو، اُن جي برعڪس علم الانسان جو توجهه موجوده رسم ۽ رواج توڙي طور طريقن جي اڀياس تي محيط ٿئي ٿو، جن جون پاڙون قديم دور ۾ رکيل آهن. هنن ٻنهي مضمونن جي تحقيق جي مقصدن ۾ گهري هڪجهڙائي آهي. ان هوندي به اُنهن جي تحقيق جي طريقهٔ ڪار ۾ ڇٽو فرق آهي. مختصر هيءُ ته علم الآثار جي ماهر جو هي ڪم آهي ته اُهو انساني باقيات جي اُنهن صورتن، جي اڄ به ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ محفوظ آهن، جي نشاندهي ڪري، ۽ گذريل دور جي مختلف زمانن ۽ گڏوگڏ سندن گڏيل تعلقات جي بنياد تي اُنهن نتيجن کي 'امڪانات' جي ڪسوٽيءَ تي پرکي. ان لاءِ نهايت منظم طريقي سان ڪم ڪرڻ کپي. امڪانات اُهي جائز تصور ڪيا ويندا، جيڪي هلندڙ دور ۾ انسان جي رسم ۽ رواج ۾ به سچ پچ ته ڏسڻ ۾ اچن(2). علم الآثار جي

ماهرن جي اڪثريت هن ڳالهه تي متفق آهي ته ڪنهن انساني باقيات جي سلسلي ۾ تحقيق ڪندي، صرف هڪ خاص جاءِ کي نظر ۾ نه رکڻ کپي، ليڪن ان جي آسپاس کي به مدنظر رکڻ کپي. بلاشبہ اُن جاءِ جي محل وقوع سان گڏ، متعلقہ ماڳ جي اِرد گرد جي علائقي جي اهميت کي به نظرانداز نہ ڪجي. پر هيءُ به ياد رکڻ کپي ته اِن ريت حاصل ٿيل نتيجن بابت به ڪجهه احتياط ڪرڻ لازم ٿي پوي ٿو. هي ڳالهه امڪان کي ويجهي آهي ته ڪجهه قبيلا قديم زماني کان وٺي پنهنجي سڃاڻپ برقرار رکندا آيا آهن، پر زماني جي تبديلين سان گڏ سندن طرز زندگيءَ ۾ به آهستي آهستي تبديلي اچي رهي آهي. باوجود ان جي ته سندس شڪار ڪرڻ، مڇي پڪڙڻ ۽ هنري طريقا قديم دور جا آهن. اهڙن قبيلن جي موجوده طرز زندگي، هوبهو قديم دور وانگر نٿي ٿي سگهي، ان ڪري هلندڙ ثقافتي روين ۽ انهن جي گذريل دور سان تعلق کي چگيءَ طرح سان تجزيي، مطالعي ۽ پرک ۾ آڻي، نتيجا حاصل ڪرڻ کپن.

سال 1925ع ۾ سنڌو تهذيب جي دريافت کان وٺي، ان جي باري ۾ گهڻو تحقيقي ڪم ٿي چڪو آهي، پر ان ڏس ۾ اڃا وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي ته جيئن ڏکڻ ايشيا جي هن تمام ترقي ڪيل مڪمل شهري ۽ وسيع تهذيب جي باري ۾ معلومات مڪمل ٿي سگهي. علم الآثار جي ماهرن جي ڪوڏر جي ذريعي گڏ ٿيل معلومات، سنڌو تهذيب جي باري ۾ اڪثر اسرارن ۽ خاص ڪري نسلي مطالعي ۾ مددگار ثابت نہ ٿي آهي. جن انساني ڏانچن جو تجزيو ٿيو آهي، اُهي سنڌو تهذيب جي انسان جي نسلي ساخت بابت فيصلہ ڪن شاهدي نٿا ڏين. سيول (Sewell) ۽ گوها (Guha) هڏاون آثارن جي ڏس ۾ پنهنجي اڀياس جي آڌار تي، موهن جي دڙي ۾ 'گهڻ نسلي' ماڻهن جي نشاندهي ڪن ٿا(3). ٻئي طرف ڊي.ڪي. سين (D.K.Sen) قبول ڪري ٿو ته گهڻ ۾ گهٽ متي جي شڪل، نڪ جي صورت ۽ قد ڪاٺ جي حوالي سان، اُتي رهندڙ ماڻهو 'هڪ نسل' جا هئا(4). ڪجهه قديم آثارن جي ماهرن جو رايو آهي ته انڊس دور کان ڪري اڄ تائين، انساني نسلي ساخت گهڻو ڪري اٽ تبديل ٿيل رهي هوندي. اهڙن ماهرن موجب هنن علائقن تي ٿيل حملا ضرور اهميت جوڳا نہ هوندا، جن سبب ماڻهن جي جسماني ساخت ۾ ڪا وڏي تبديلي اچي(5).

سنڌو تهذيب جي دريافت واري وقت کان وٺي عاج جي شين، ٽامي جي ٽانوَن، ٺڪر جي برتنن، ٿنڀن ۽ مُهرن تي موجود پراسرار لکت کي سمجهڻ جي کوشش ٿيندي رهي آهي. کجهه عالم، جيکي هن لکت کي سمجهڻ جي کوشش ۾ رڌُل آهن، اُنهن ۾ پارپولا(6) ۽ مهاديون (Mahadevan) (7) جوخيال آهي ته سنڌو لکت 'پروٽو-دَراوڙي' آهي. پر ڏسجي ٿو ته هن ڏس ۾ کاميابي اڃا پري آهي. جيتوٽيڪ 'پروٽو-دراوڙي' وارو مفروضو وڌيڪ بهتر آهي، پر اڃوکي دراوڙي دنيا کجهه به ذکر جوڳو باقياتي مواد پيدا نه کيو آهي(8).

موهن جو دڙو پختہ سنڌو تهذيب جو وڏو شهري مرکز آهي. اُهو سنڌو ماٽر جي اُن حصي ۾ واقع آهي، جيکا هن تهذيب جي مکيہ ايراضي رهي هوندي. اِن کري اها ايراضي سنڌو تهذيب جي آغاز جي منطقي علامت ٿي سگهي ٿي(9).

ميداني خطي ۾ پکي اڏاوت ۽ شهر جي بنياد پوڻ کان وٺي موجوده دور تائين، رڙ جي پرمار ۽ پوءِ جي دور ۾ زير زمين پاڻيءَ جي سطح وڌڻ سبب، سنڌو تهذيب جي بنيادي باقيات تائين پهچڻ ۾ ڏکيائي پيدا ٿي آهي. موهن جي دڙي جي کوٽ واري علائقي جي هينئنءَ سطح تي پهچڻ لاءِ 1950ع ۾ کوٽايون شروع کيون ويون، پر پاڻيءَ جي سطح وڌڻ جي کري گهربل مقصد حاصل نه ٿي سگهيا (10). سال 1964ع ۾ ڊيلز تجرباتي کوهہ کوٽايا. اُن وقت مٿاڇري واري سطح جو اندازو 39 فوٽ هو، جتي موجود دڙو 35کان 40 فوٽ اوچو هو(11). وري 1966ع ۾ ڊڇ صلاحکارن 24 مشاهداتي کوهن لاءِ، اڳوات طئ کيل جاين تي سوراخ (Drilling) کرايا. ان طرح سراسري ميداني سطح کان 60 فوٽ هيٺ، سرن جي اڏاوت ۽ ٺڪر جي ٽانون جي نشاندهي ٿي (12). علم الآثار جي ماهرن جي شديد خواهش آهي ته اِهي هينئنءَ سطح تائين پهچن، ليکن پاڻيءَ جي وڌندڙ سطح اُن ۾ رکاوٽ بڻيل آهي. يونيسکو پاران حکومت پاکستان جي زير زمين پاڻي گهٽ کرڻ واري رٽا جزوي طرح سان مکمل ٿي سگهي، چو ته رٽيل رٽا مان صرف 26 ٽيوب ويل لڳي سگهيا. اطلاع اِهي آهين ته زير زمين پاڻي، سطح کان 28 فوٽ هيٺ رهجي ويو آهي(13). هي سطح ان حساب سان ته ٺيڪ آهي جو ان کري موهن جي دري جي آثارن

کي بچائڻ ۾ مدد ملندي. البتہ 32 واڌو ٽيوب ويلن جي اصلي رٽا تہ جيئن زيرزمين پاڻي 65 فوٽ هيٺ ڪجي، سا عمل ۾ نہ اچي سگهي آهي. اُن جو سبب رقم جي ڪوٽ آهي، جنهن جي دستياب ٽيڻ جو ويجهي مستقبل ۾ ڪوبہ امڪان ڪونهي! اُن ڪري موجوده صورتحال سبب، موهن جي دڙي جي وڌيڪ کوٽائي ممڪن ڪونهي تہ جيئن اُن جي 'اولين سطح' تي پهچي سگهجي.

اِن حالت ۾ علم الآثار ۽ علم الانسان جي گڏيل مدد سان، سنڌو تهذيب جي منجهيل سٽ کي سُلجهائي سگهجي ٿو.سنڌو تهذيب جي دلچسپ خاصيت، اُن جون طويل عمر واريون روايتون آهن، جي اڄ بہ زندهہ آهن. موهن جي دڙي جي آسپاس رهندڙ ڪنبر اڄ بہ اهڙا ٽانوَناهين ٽا، جي سندن وڏڙا قديم دور ۾ ناهيندا هئا. عورتون اڄ بہ اهڙا زيور پهرين ٿيون، جي پنج هزار سال اڳ بہ استعمال ۾ هئا. گهٽو وزن ڏوئيندڙ گاڏيون (ڏاند گاڏيون) اڄ بہ سڄي سنڌ ۾ ڏسجن ٿيون. هي گاڏا موهن جي دڙي جي پڪل راندیکن جي ڏيک ڏين ٿا. جيتوٽيڪ اڄ اسان وٽ موهن جي دڙي جي ڊڳي گاڏيءَ جو حقيقي نمونو موجود ڪونهي، پر پوءِ بہ پڪ آهي تہ راندیکي واري ڊڳي گاڏي اُن سان گهٽي مشابهت رکي ٿي. ڪپڙي تي چڙ جون علامتون بہ سنڌو تهذيب واري وقت کان هلندڙ آهن. موهن جي دڙي جي قولدانيءَ تي چتسالي سنڌ جي کيس سان مشابهت رکي ٿي ، جو آڏاڻن تي تيار ٿئي ٿو(14). اِن طرح چتسالين ۽ گلڪارين جي شڪل ۽موهن جي دڙي جون ڪي نشانيون، اڄ بہ سنڌ جي ڳوٺن ۾ لوڪ هنرن جي صورت ۾ موجود آهن.

اهڙي پسمنظر ۾ هن مقالہ نگار، سنڌو تهذيبن جي اپياس خاطر 'مهاڻا' قبيلي کي اپياس جو محور بنايو آهي، جنهن کي 'ميربحر' بہ سڏجي ٿو. اِهي ناڪا بہ آهن تہ مڇي پڪڑڻ وارا بہ آهن. اُنهن جا ڳوٺ اڪثر ڪري درياهہ سنڌ جي ڪناري سان آهن، پر ڪي ڳوٺ دادو ضلعي ۾ منچر ڍنڍ تي ۽ ڪجهہ گهر ناري جي اُپرندن ڪنارن سان بہ موجود آهن. سنڌ گزيٽيئر موجب مهاڻا سنڌو ماڻر جا قديم رهاڪو آهن(15). اِهي ڊگهي عرصي کان پنهنجي ڏنڏي ۾ رُڌل آهن. اُنهن جو ڪارو رنگ توڙي عادتون اطوار، سندن دراوڙي نسل هجڻ متعلق شاهدي ڏيڻ ٿا. پوسٽنس

لکي ٿو ته "مهاڻا ڪاري رنگ جا آهن، پر اُنهن جي شڪل شباهت عام سنڌين وانگر آهي. اِهي عام طرح ٻيڙين ۾ رهن ٿا ۽ سندن ڪو ٻيو نِڪاڻو ڪونهي" (16). برٽن جو خيال آهي ته "مهاڻا اصل ۾ هندو آهن ۽ پوءِ مسلمان ٿا آهن. اهي عام سنڌين وانگر نٿا ڏسجن. انهنجا مهانڊا منفرد آهن ۽ رنگ ۾ به ڪارا آهن" (17). ڪيڊل جو رايو آهي ته "مهاڻو قبيلو نهايت قديم آهي. سندن تعلق سنڌو تهذيب جي دور ۾ ڏنڊن ۾ رهندڙ اُن نسل سان آهي، جنهن جي رت ۾ نهايت گهٽ ملاوٽ ٿي آهي" (18). شيخ صادق علي سنڌ جي ذاتين جي مطالعي سبب اهميت رکي ٿو، پر ڪيس به مهاڻن جي اصليت بابت پڪ ڪونهي. سندس موجب هن ذات وارا يا ته ٻيڙيون هلائين ٿا يا وري مڇي ماري گذران ڪن ٿا. پاڻ مهاڻن جا 254 پاڙا لکيا اٿس(19). بلوچستان جي ميد قبيلي کي به 'مهاڻو' سڏيو ويو آهي. اهي اڪثر ڪري مڪران ۽ لسٻيلي جي ساموندي ڪنارن سان ڏٺا ويا آهن. اُهي پوري رنگ جا ۽ ڏنڊلين اکين وارا آهن. اُهي ايترا ته مضبوط ۽ سگهارا آهن جو پنهنجي طاقت جي آڏار تي جوڪر وارن ڪمن ڪرڻ جي اهليت به رکن ٿا ۽ سمونڊ اندر جٽادار قوت جو پڻ اظهار ڪن ٿا(20).

ناڪئن يا مڇي مارندڙن جي روپ ۾، مهاڻن جو تعلق سنڌو ماڻر تي سيني حملي آورن سان قائم رهيو آهي. آريا، ايراني، يوناني، سٿين، اِڇا هوڻ (Huns) ، مسلمان ۽ پوءِ انگريز سنڌ تي ڪاهي آيا، پر مهاڻن تي صرف مسلمانن جو اثر پيو ۽ سندن زندگيءَ توڙي ثقافت ۾ تبديلي محسوس ڪئي وئي. جيتوڻيڪ مهاڻن جو ڪم ڪٽن هو، پوءِ به اسلام کان اڳ سنڌو ماڻر ۾ کين گهٽ رتبو مليل هو. مسلمانن کين سماج ۾ برابر جي حيثيت ڏني، انڪري ته مهاڻن اسلام قبول ڪيو.

مهاڻن جوڳوٽ 10-15 ٻيڙين تي مشتمل آهي، جن کي 'ڊوندي' سڏجي ٿو. ٻيڙين جي پرسان ڪليل ميدان تي عارضي گهر ناهين ٿا. اُنهن اڏاوتن ۾ رهن به ٿا ته ٻيڙين جي مرمت به ڪن ٿا. سندن گهرن کي پڪين جي آڪيرن سان پيٽي سگهجي ٿو. اُهي درياهه سنڌ جي لاهه ۽ چاڑهه جي پس منظر ۾ لڏ پلاڻ ڪن ٿا. اُنهن جي پيئڻ جي پاڻيءَ جو اهم ذريعو سنڌو درياهه مقدس آهي. انهن جي لاءِ درياهه نه رڳو بقاءَ جو ذريعو آهي، ليڪن پناهه گاهه طور به ڪم اچي ٿو. سندن عقيدي موجب سنڌو درياهه

جو پاڻي روحاني طاقت سان نوازيل آهي. عام طرح مهاڻا پنهنجن ٻارن کي بدروح جي بچڑاين کان بچائڻ لاءِ سنڌو درياهه جو پاڻي پيارياندا رهن ٿا. اُن کي سنو سنوڻ سمجهيو ويندو آهي. مهاڻن جي زندگيءَ ۾ ٻيڑي اهر ڪردار ادا ڪري ٿي. ٻيڑي اُنهن لاءِ رهائش ٻه آهي ته پيدائش جو ذريعو پڻ آهي. ٻيڑيءَ جا عام طرح ٽي حصا هجن ٿا. آڳل، ڪُر (وچ)، ۽ پاڇل. آڳل کي رڌڻي طور استعمال ڪن ٿا ۽ ڪُر، کي سمهڻ جي ڪمري طور ڪتب آڻين ٿا. پاڇل هڪ مضبوط جاءِ آهي، جتان عام طرح ٻيڑي هلائڻ لاءِ ونجهه جو استعمال ٿئي ٿو. مطلب ته ٻيڑي کي هلائڻ کان ڪري، انکي ٽيڪ ناڪ رکڻ تائين، پاڇل وارو حصو وڏي اهميت رکي ٿو.

مهاڻا اُها سنڌي ڳالهائين ٿا جا سنڌ جي ٻهراڙين ۾ استعمال ۾ آهي. اُن هوندي ٻه ٻهراڙيءَ جي ثقافت ۽ زبان جي معاملي ۾، مهاڻن کي ڪي قدر انفراديت ٻه حاصل آهي.ناڪا اڄ ٻه موهن جي دڙي جي بلڪل سامهون، درياهه جي ٻئي طرف خاص قسم جو ميلو منعقد ڪندا آهن. اهو ميلو ٻوڏ جي مند کان ڪجهه وقت اڳ ٿئي ٿو، جنهن ۾ ٻيڑين جي ڊوڙ، ترڻ، ناچ ۽ ڪي ٻيا جشن منعقد ڪيا وڃن ٿا. حقيقت ۾ هي تقريبون قديم آهن ۽ اُنهن جون پاڙون موهن جي دڙي ۾ ڪتل آهن.

ڪوجنائن ذريعي ميسوپوٽميا ۽ سنڌو ماڻر ۾ واپاري لاڳاپن جو پتو پيو آهي. درياهه ذريعي سوين اقتصادي ۽ مذهبي ڳانڍاپن جو پتو، 'اُر' ۽ 'اڪاد' جي حڪمران 'سارگن' کان وڻي، آڻزن لارسا جي دؤرن (2370-1900ق.م) تائين ملي ٿو(21). عالمن ۾ ميلوها، مگن (مڪن) ۽ دلمن جي سڃاڻپ ۾ لڳ ڀڳ اتفاق ڏسجي ٿو. محققن 'ميلوها' جي درآمدي شين کي سنڌو ماڻر جي پيدائش سان پيٽيو آهي، ۽ ان ڳالهه تي ٻه اتفاق آهي ته 'ميلوها' اصل ۾ سنڌو ماڻر وارو ماڳ آهي(22-23). مڪرجي چوي ٿو ته قديم زماني ۾ ساموندبي واپار دراوڙن جي هٿ ۾ هو، جيڪي درحقيقت سنڌ جي اڇوڪي دور جي ماڇي ۽ مهاڻا قبيلن جا ابا ڏاڏا هئا(24). اها ڳالهه هن حقيقت ذريعي ظاهر ٿئي تي ته موهن جي دڙي مان لڌل مهرن تي ٻيڑين جا اهڙا آثار ملن ٿا (25)، جهڙيون ٻيڑيون موجوده دور ۾ درياهه سنڌ اندر مهاڻا ڪتب آڻين ٿا. سنڌوءَ تي هلندڙ ٻيڑين جي آڳل ۽ پاڇل اُپريل آهي..... ساڳي شڪل، جا ڪجهه وڌيڪ صاف آهي، موهن جي دڙي مان لڌل

پکي منيءَ جي ٽڪنڊي تعويذ جي صورت ۾ ٻه ملي آهي(26). هن تعويذ تي وڏيڪ دلچسپ شڪل هي آهي ته ٻه پکي نهايت سجايل طريقي سان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اڄ سوڏو پکين کي مهاڻا هن طرح سينگاريندا اچن ٿا. ٻيڙين تي پڻ پکي ۽ پينٽوري (ماهي خور پکي) چٽڻ جو هڪ خاص مقصد آهي. سنڌ جي فطرتي دنيا جي ڄاڻو جيمس مئري جو خيال آهي ته هي پکي ماهي خور هجڻ سبب، مڇيءَ سان وڏو هاجو ڪن ٿا(27). اِهي شڪار جي خيال کان اُتاهينءَ تائين هيٺ لامارو ڏين ٿا، ۽ غوطا هڻي تيزيءَ سان مناسب وزن جو شڪار ڪري سرخرو ٿي واپس ٿين ٿا. گهٽو ڪري مهاڻا هر ٻيڙيءَ ۾ اِهي پکي پاڻ سان رکن ٿا. جڏهن مڇي ڄار ذريعي آسانيءَ سان دستياب نه ٿئي، تڏهن هن مقصد لاءِ پکين جو استعمال ڪيو وڃي ٿو. پکين جي ڳچيءَ ۾ ڳاني وجهن ٿا، جنهن سبب پکي شڪار کيل مڇي ڳهي نٿا سگهن. مڇيءَ کان سواءِ پکين جو شڪار ٻه مهاڻن جي آمدنيءَ جو هڪ وڏيڪ ذريعو آهي. پکين جو شڪار ڄار ذريعي ٿئي ٿو. اُنهن جون عورتون جدا جدا ڏنڊن ۾ مصروف رهن ٿيون.

علم الانسان جي ذريعي پاڻي ۽ زمين تي رهندڙ هن قبيلي جو اڀياس ٿيڻ کپي. هن ڏس ۾ ٻيڙين جو گهر وارو حصو خاص ڌيان گهري ٿو، جنهن ۾ ڪاٺ جي اُڪر ذريعي تصويرون ٺهيل آهن. هي نقش نگار، سنڌو تهذيب جي دور ۾ ٿيندڙ سنگتراشي يا شڪلين ٺاهڻ واري روايت جي هڪ علامت آهن. مهاڻن جي ٻولي ۽ خاص ڪري محاورا توڙي چوٽيون اهميت جوڳا آهن. اُنهن جو اڀياس موهن جي دڙي جي رسم الخط جي مطالعي ۾ مدد گار ٿي سگهي ٿو(28).

1. Allchin Bridget, Ethno archaeology in South Asia, in South Asian Archaeology (1983), Naples, 1985, pp. 21-33 (Vol.I)
2. Fairservis, Walter A., Jr., Sir Mortimer Wheeler and I. Serie Orientale Roma, LVI,I Orientalia Josephi Tucci Memoriae Dicata, Rome, 1985, pp.355-54.
3. R. B. Seymour Sewell and B. S Guha and John Marshall, Mohenjodaro and Indus Civilization (London, 1931), Vol. II, pp 599-648.
4. D.K. Sen, Ancient Races of India and Pakistan - A study of Methods in Ancient India, 1967, No. 20 & 21, pp. 178-205.
5. Wheeler: The Indus Civilization (Third Edition) Cambridge, 1968, p. 78. See also (a) Matrio Cappieri in W.A Fairservis, Roots of Ancient India (London, 1971), Appendix K. pp. 425-437 and (b) Sheikh Khurshid Hasan, The Burial practices among the people of the Indus Valley Civilization, In International Symposium on Mohenjodaro Karachi, 1975. pp. 94-99.
6. Parpola Asko, Interpreting the Indus Script in Indus Civilization- New Perspective, Islamabad, 1981, pp. 117-31.
7. Mahadevan, Iravatham, Terminal Ideograms in the Indus Script, in Harappan Civilization, New Delhi, 1982, pp. 311-17.
8. Dani, A.H., The Indus Civilization - New Perspective, Islamabad, 1982, pp. 10
9. Mughal M.R., Present State of Research on the Indus Valley Civiiization, Karachi, 1973, p.23.
10. Alcock, Leslie, Pakistan Quarterly, Karachi, 1952, Vol. (1), PP. 12-16.
11. Dales, G.F., New Investigations at Mohenjodaro, Archaeology New York, 1965, Vol. (18(2), pp. 145-50.
12. Mohenjodaro Preservation Plan (Ground Control) West Pakistan Power & Development Authority, Lahore, 1972, pp.2.1.
13. Salient features in brief of preservation work of world famous most ancient archaeological remains at Mohenjodaro, Report prepared by the Mohenjodaro Preservation Authority, Karachi (Un-published).
14. Bunting, Ehel-jane W. Sindhi Tombs and Textiles- the Persistence of Pattern, University of Mexico Press, USA p.65.
15. Gazetteer of Sindh, Bombay, 1907, p. 178.

16. Capt. T. Postans, Personal Observations on Sindh, 1843. pp. 100-05.
17. Burton, Richard F., Sindh and the Races that inhabit the Valley of Indus, Karachi (Re-print). 1973, p.251-52.
18. Cadell, S.P., Who are the descendants of the people of Mohenjodaro. Journal of the Bombay Anthropological Society Jubilee, Vol. 1937, pp. 125-140.
19. Ali Sadiq Shaikh. A short sketch of the Muslim Races in Sindh, Baluchistan and Afghanistan, Karachi, 1954, p.60.
20. Gazetteer of Baluchistan (Lasbela), Quetta (Reprint), 1986.
21. Mallowan, M., The Mechanics of Ancient Trade in Western Asia, Iraq (III) London, 1965. Pp.1-9.
22. Parpola Asko, Recent Development in the study of the Indus Script, In Sindh Through the Centuries, Karachi, pp. 74-75.
23. Lamberg-Karlovsky, C.C., Sumer, Elam and the Indus: Three Urban Processes Equal One Structure, In Harappan Civilization, New Delhi, 1982, pp. 61-68.
24. Mookerji, Radha Kumunda, History of Indian Shipping and their own ships from earlier times in the Persian Gulf, Bombay, 1960. p. 62.
25. Mackay, E.J.H., Further Excavations at Mohenjodaro, vol.I, New Delhi, p. 30. Clay models of boats have been found at Lothal. See Lothal & Indus Civilization, 1973 by S. R. Rao p. 124.
26. Dales, G.F., The South Asia Section 'Expedition', Philadelphia, 11.1., pp.38-45.
27. Murrary, J.A., The Vertebrate Zoology of Sindh - A Systematic Account, Richardson & Co., London, 1884-pp.102.
28. Hasan, Shaikh Khurshid & Ashfaque Syed Mohammad, 'Mohenjodaro'. A 5000 years old Legacy, UNESCO, Paris, 1981, p.38.

11.موهن جو دڙو يا موئن جو دڙو؟
دنيا جي هن قديم يادگار جو صحيح نالو ڇا هئڻ کپي

محمد يوسف ابڙو 'شاکر'

دنيا جي هن تختي تي قادر ڪيئي قومون پيدا ڪيون. سڪندر مقدوني، چنگيزخان، نادرايراني ۽ مدد خان پٺاڻ جهڙا ڪئين ظالم؛ ڪلائيو، ويلسلي ۽ ٻين فرنگين قومن جهڙا لالچي ۽ دغابازپيدا ٿيا، جن پنهنجي ظلمن، ڏاڍاين ۽ چالاکين سان ڪيترن ئي آباد ۽ وسندڙ شهرن ۽ بستين کي لٽي، ماري، قري رهاکن مان ڪن کي قتل ڪري ۽ گهٽن ماٺهن کي ڀڄائي گهرن کي باهيون ڏيئي کنڊر ۽ ڏڙا بٽائي ڇڏيا. هن اسان جي سنڌڙيءَ ۾ ٻه اهڙا بيشمار ڏڙا آهن جي اڄ ٻه اکين وارن لاءِ عبرت جو عڪس بڻيا بيٺا آهن. رڳو اسان جي تعلقي ٽنڈي الهيار يا پرپاسي ۾ اهڙن قتل شهر جا 15-20 ڏڙا آهن، جن مان نصرپور جي پراڻي شهر جا ڏڙا، اٻل جو دڙو، ليلا جو لهور، اگهاماڻي جا ڏڙا، ٽورڙيءَ جو دڙو، ماريجي ديهه دومارو، پوريءَ جو پڙو (دڙو) مشهور آهن . ساڳيءَ طرح سنڌ ۾ موهن جو دڙو (صحيح نالي جي خبر نه آهي) ڪاهوءَ جو دڙو، اروڙ، برهمڻ آباد، رکڻ جو ڏل، سڌ سڌيرن جو دڙو، ڏونرن هگورن جون ماڙيون ۽ ٻيا ڪيترائي قتل شهرن جا نشان آهن، جي يا ته ڪن ظالمن جي ظلم جو نشان بڻجي پنهنجو فرياد آسمان وارن اڳيان پيش ڪري رهيا آهن، يا اتي جي رهاڪن جا ظلم ۽ اڻڳا ڪر حد ڪان وڌي ويا جنهن ڪري قدرت جي قهر جو نشان بڻجي پاڙيوارن لاءِ عبرت جا آثار بڻيا بيٺا آهن. هنن سيني مان موهن يا موئن جو دڙو (؟) گهٽو آڳاٽو ۽ مشهور آهي، جنهن جي هاڪ ۽ واکاڻ مشرق کان نڪري مغرب تائين پهچي چڪي آهي. تازو اقوام متحده پاران ٻه ڪي وڏا عالم ۽ ڄاڻو هن ماضي بعيد جي نشان کي قائم رکڻ لاءِ ڪجهه رٽون رٽڻ ۽ پاڪستان حڪومت کي صلاح مصلحت ڏيڻ لاءِ آيا هئا. اهڙي جڳ مشهور يادگار کي ڪو صحيح ۽ با معنيٰ نالو نه هجي، تنهن لاءِ جيترو افسوس ڪجي سو ٿورو آهي.

موهن جو دڑو نالو سڌڻ بلڪل غلط آهي ـ
ان متعلق عالمن جو بحث پيش ڪجي ٿو.

هڪ هندو ليکڪ پائي دوارڪا پرساد روچيرام شرما پنهنجي ڪتاب 'سنڌ جو پراچين اتهاس' پاڳو ٻيو ص47 تي لکي ٿو ته " سنڌ جي هن قابل فخرڪنڌهڙ تي مهن جو دڙو نالو ڪيئن پيو؟ سنسڪرت ۾ مش اکر جي معنيٰ آهي خون يا قتل ڪرڻ. سنسڪرت جي انهيءَ مش اکر کي پراڪرت ياشا ۾ مهه چيو ٿو وڃي. مهه عدد واحد آهي، هن جي جمع کي ماهن يا مهن چيو ٿو وڃي. انهيءَ آڌار تي 'مهن جو دڙو' معنيٰ قتل ٿيل ماڻهن جو دڙو يا ڍير. هن معنيٰ کي قبول ڪرڻ کان پوءِ اسان کي اهوئي انومان ڪڍڻو پوندو ته هن کنڌهڙ تي مهن جو دڙو نالو انهيءَ ڪري پيو، جو ماڻهن جي دلين ۾ اهو وشواس وينل هو ته انهيءَ کنڌهڙ ۾ قتل ٿيل (مهن) موجود آهن. باقي هيءُ جو اڃڪلهه عام ريت سنڌ جي هن جهوني کنڌهڙ کي موهن جي دڙي جي نالي سان سڏيو ٿو وڃي سو سراسر غلط آهي. سرجان مارشل، مسٽر بئنرجي، ڊاڪٽر مئڪي وغيره سيني ودوانن هن کنڌهڙ کي مئل ماڻهن جو دڙو ظاهر ڪيو آهي. انهن حالتن هيٺ ۾ ان کي موهن جو دڙو چوڻ سراسر غلط ٿيندو." هيءُ ٽڪر متي ڇاڙيل ڪتاب جي 47 ۽ 48 صفحن جي تيرهن سٽن جو هوبهو نقل آهي، جنهن موجب موهن (شري ڪرشن مهراج جي هڪ نالي) يا ٻئي ڪنهن به اهڙي هندو راجا وغيره جي 'نالي جو دڙو' چوڻ بلڪل غلط آهي.

اسان جي سنڌڙي تي آريه سماج هلچل جو به گهڻو اثر پيو. پهرين مها ياري جنگ ٿيڻ تي ترڪي خلافت جي ختم ٿيڻ سبب سڄي ملڪ ۾ خلافت هلچل گهڻو زور وڌي ويئي ان وقت جي مسلمان ليڊرن جي اثر رسوخ سان هندو اڳواڻ به گهڻي پاڳي مسلمانن سان ملي ويا. انگريزن ان هندو ـ مسلم اتحاد کي ٽوڙڻ لاءِ آريه سماجي هلچل کي زور وڌايو ۽ فساد ڪرائي پنهي قومن جي وچ ۾ ويچن کي وڌايو. ان وقت هندو آريا پاڻ کي هٽلر وانگر دنيا جي سيني قومن کان اوچي ۽ سڌريل قوم (قديم آريه قوم) سمجهندا هئا ۽ دنيا جي هر ملڪ ۽ شهر کي آرين جو يادگار ثابت ڪرڻ تي زور ڏيندا هئا. آئرلئنڊ کي آريه لئنڊ، ايران کي آريان، پشاور کي پرشرام پور، سبيءَ کي شوي، سيوهن کي شو آستان وغيره نالا ڏئي دل

خوش کندا هئا. اهڑيءَ طرح ان وقت ڏاري (1925-1930ع) هيءُ ڏڙو به شري ڪرشن مهراج جي ٻئي نالي پنيان موهن جو ڏڙو بنجي پيو: جنهن کي خود هڪ هندو ودوان دليلن سان ثابت ڪري رهيو آهي.

باقي رهيو مئن (قتل ٿيلن جو ڊير) جو ڏڙو، ان لاءِ ساڳئي ڪتاب جي 48 ۽ 49 صفحن تي لکيل آهي ته "پر جيڪڏهن انهيءَ افواهي ڳالهه کي اتهاسڪ ڪسوٽيءَ تي ڪسيو ويندو، ته اها ڳالهه بنهه بي بنياد پيئي نظر ايندي، چاڪاڻ ته هن کنڊهڙ جي کوٽائي ڪندي سواءِ ٻن- ٽن هنڌن جي ٻئي ڪنهن به هنڌان ڪنهن حادثي ۾ مري ويل ماڻهن جا هڏا نه لڌا ويا آهن. جيڪڏهن عام ماڻهن جي چوڻ موجب راجا دلوراءَ جي ظلمن سبب هڪ ئي رات ۾ طوفان لڳڻ ۽ ڏرتيءَ ڌٻڻ تي هيءُ وسندڙ شهر غرق ٿي ويو هجي ته هوند ان جي هرڪنهن گهر، گهٽيءَ ۽ پاڙي مان اڻ پوريل لاش نظر اچن، پر هتي اهڑي ڳالهه نظر ڪانه ٿي اچي. سنه 1925ع ۽ 1926ع ۾ هن کنڊهڙ جي کوٽائي ڪندي مسٽرهارگريوز ۽ مسٽر وٽس هڪ وڏي ڪمري ۾ چوڏهن ۽ هڪ گهٽيءَ مان ڇهن ماڻهن جا لاش هٿ ڪيا ..... پي هڪ زال جو لاش لڌو ويو، جنهن گهٽيءَ کي پار ڪيو هو: مگر ڏاڪڻ جي اڌ تي مري وئي هئي." هاڻي هيڏي ساري ايراضيءَ ۾ ستن تهن ۾ هيٺ مٽي پکڙيل شهر مان لاشا نڪرن ڳاڻ ڳڻيا، تنهن کي مهن جو ڏڙو (قتل ٿيل ماڻهن جو ڊير) يا موئن (مري ويل ماڻهن جو ڏڙو) سڏڻ ڪيتري قدر صحيح ٿيندو، سو فيصلو پڙهندڙ پاڻ ڪن.

ڪتاب 'قديم مشرق' جلد دوم (مڪتبه فريدي اردو ڪاليج، اردو روڊ، ڪراچي طبع اول) جي صفحه 194 تي پڻ قبول ڪيل آهي ته "چوڏهن لاشا لڌا آهن." ڪتاب 'آئينه قديم سنڌ' (مصنف شمس الدين رڪن الدين قريشي - چپائيندڙ آر. ايڇ . احمد اينڊ برادرس حيدرآباد، دفعو پهريون. 1956ع) ص 159-160 تي هن ڏڙي بابت لکي ٿو ته "مئن جي ڏڙي کي کوٽيندي آرڪيالاجيڪل وارن جو چوڻ آهي ته هيءُ ڏڙو ٽن شهرن جو کنڊهڙ آهي..... بني اسرائيلن پنهنجي ڏور حڪومت ۾ ان کي تباهه ڪيو. تنهن کان پوءِ بني اسرائيلن جي حڪومت ختم ٿيڻ بعد ٽيون شهر ٻڌو ويو، جو عربن جي زماني تائين قائم رهيل آهي، جنهن کي محمد بن قاسم 'موج' شهر جي نالي سان سيوستان جو قلعو چئي فتح ڪيو. ابن

حوقل ان شهر کي 'منج آبري' ڪري لکيو آهي، جو لب درياءَ تي هو. هن شهر جي مٽئين سطح واري شهر جو اصل نالو مئون يا منج آهي، جنهن کي مٽائي مهنج چيل آهي، جنهن مان 'مهنج ڏڙو' ٿيو. جو محاوري ۾ 'مُهن جو ڏڙو' ڪري سڏيو ويو ٿي؛ جنهن کي هاڻي پاڪستان سرڪار مئن جو ڏڙو يعني مري ويلن جو ڏڙو نالو ڏنو آهي."

شايد ڪن ٻين پراڻين تاريخن ۾ ٻه ڪي اهڙا احوال ڏنل هجن، جن تائين منهنجو هٿ پهچي نه سگهيو آهي، مگرمنهنجي راءِ انهن سيني حوالن کان ٻي طرح آهي، منهنجو خيال آهي ته :

1. 'مُوهن جو ڏڙو' سڏڻ بلڪل غلط آهي، اهو نالو 25- 1930ع يا ان کان پوءِ جو ايجاد ٿيل آهي.

2. مئن جو ڏڙو (مري ويلن جو ڏڙو) سڏڻ ٻه صحيح ڪونہ ٿو لڳي، چو ته سنڌ ۾ اهڙا ڏڙا تمام گهٽا آهن، انهن سيني مان ڪيترائي لاش هٿ آيا آهن پوءِ هر هڪ ڏڙي (برهمڻ آباد، اروڙ يا الور، ڪاهو، چنڍهه،جهڪر،ابل سڌ سڏيرن، ڪوٽ ڏيجي، آمري، وغيره جي ڏڻن يا ڪنڍڻن) کي ٻه مئن جو ڏڙو سڏڻو پوندو؛ چو ته انهن سيني مان لاشن (هڏن) جا پيجرا لڌا آهن. هن ڏڙي مان ته رڳو چوڏهن يا ٻه - چار وڌيڪ لاش ملي سگهيا آهن، منهنجي خيال ۾ هن ڏڙي جو نالو 'ميهن جو ڏڙو' (ميهه - مهاڻ قوم) جو ڪٽل شهر آهي. سنڌ ۾ قديم زماني ۾ ٻه وڏيون ۽ زبردست قومون رهنديون هيون، هڪڙي جاٽ، جا اڄ جي وڳن سان سنڌ جي وارياسن ميدانن ۾ رهندڙ هئي، جا قوم هميشہ عرب حاڪمن سان وڙهندي رهندي هئي، عربن هن قوم جي ڪيترن راڄن کي ديس نيڪالي ڏيئي ايران ۽ عراق جي ڪن پاڳن ۾ آباد ڪيو هو، جتان هيءَ قوم اڳتي وڌي يورپ تائين پهچي ويئي ۽ جت، زط، زوطي، جيپسي، هيپي وغيره جي نالن سان سڏجڻ ۾ آئي ۽ ٻي مي، ميه، مِهي يا ميد قوم، جا درياءَ ۽ سمندن تي مڇي مارڻ ۽ ٻيڙا کاهي واپار ڪرڻ ۾ مشغول رهندي هئي.

ميد قوم کي سنڌ جي پراڻي تاريخ (جا عربن جي لکيل آهي) ۾ چور، ڏاڙيل وغيره سڏيو ويو آهي (ڏسو فتح نامو سنڌ عرف چچ نامو چپايل سنڌي ادبي بورڊ حيدر آباد ، چاپو پهريون 1954ع.)

چچنامي جي ص124 جي پوين ستن ۾ هن قوم بابت لکيل آهي ته "سراندیپ جي راجا جون سوکڙيون وغيره کٹي ويندڙ جهاز مخالف واءَ اٹڻ سبب توائي ٹي وڃي ديبل جي ڪناري کان نڪتا، هڪ چورن جو ٹولو جن کي نڪامرهه چوندا هئا ۽ ديبل جا رهاڪو هئا، سي اٹن ئي جهازن کي پڪڙي ويا".... ۽ ساڳئي ص تي هيٺ فٹ نوٹ نمبر 2 ۾ ن.ب: ننڪامره، تنڪامره: ح: نگامره: س: بڪامره ڏنل آهي ۽ ص 126 تي راجا ڏاهر حجاج بن يوسف جي خط جي جواب ۾ چيو آهي "هي ماٹهو چور آهن انهن کان وڌيڪ طاقتور ڪو ڪونہ آهي. اسان جي پڻ تابعداري ڪانہ ڪندا آهن" ۽ ص 436-439 تائين فوٹ نوٹ نمبر 125 (89) ۾ پڻ هن قوم بابت ڊگهو نوٹ ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ بہ هن قوم کي عرب فاتحين چور ۽ ڏاڙيل ڪري لکيو آهي (بلاذري ص435). هن ٹولي کي ميدن جي هڪڙي (قوم مِن ميد) شاخ ڪري ڄاڻايو آهي، جن ٻيڙين ۾ چڙهي حملو ڪري اچي جهاز ڦريا هئا. اڳتي لکيل آهي تہ ديبل بندر ميدن جو مرڪز هو. عرب مؤرخن جي لکيتن مان سمجهجي ٹو تہ مڪران، سنڌ ۽ ڪاٹيا واڙ جي ڪناري تي رهندڙ اهي قومون، جن جو پيشوئي سمنڊ تي هلندڙ ٻيڙيون ۽ جهاز ڦرڻ هو، تن مڙني کي 'ميد' جي نالي سان سڏيو ويو آهي.

چچنامي جي هن ڊگهي نوٹ ۽ سنڌ جو پراچين اتهاس حصي ٻئي (ليڪڪ دوارکا پرساد) هن دڙي جي کنڊهرن بابت اٹکل هڪ سوّ کن صفحن ۾ بحث ڪندي جيڪي بہ لکيو آهي ان مان آءٌ چگيءَ طرح وسهان ٹو تہ هن ڦٹل شهر ۾ اصل هيءَ قوم (اصل سنڌي اچار مهاٹا، جنهن کي عربن بگاڙي لنڪامره، وغيره ڪيو آهي) رهندي هئي، جنهن جون بستيون سنڌونديءَ جي ٻنهي ڪنارن تي هيون ۽ هنن جا ٻيڙا عربي سمنڊ تي مڪران، ملبار، سراندیپ کان ڦرندا ايرندي وارن ٻيٹن تائين ويندا هئا، جنهن لاءِ شاهہ جي رسالي جو سرسامونڊي شاهد آهي. هيءَ بهادر ۽ باهمت قوم ميد جي نالي سان مشهور هئي. ميد لفظ مبي، مهبي، ميهہ وغيره نموني بہ استعمال ٹيل آهي. جيئن شاهہ جي رسالي سُر کاموڏ ۾ ڪيترين جاين تي ڪر آيل آهي. مثلا:

پسي ميڪي ڏيءُ متان ماگر منٹين
تون تماچي تڙ ڏٹي ، آءٌ مهاٹي مبي

ميءَ مچيءَ مارا، سمي سي سيٽ ڪيا .... وغيره

عربن جي هن پاسي اچڻ کان اڳ يقيناً هيءَ قوم هندستان جي پوري الهندي ڪناري کان ايرندي وارن پٽن تائين سامونڊي واپار تي قابض هئي ۽ عربي سمنڊ تي هنن جا ئي ٻيڙا ۽ غوراب پنهنجون ڏڄائون ڦڙڪائيندا رهندا هئا. عربن جي هن پاسي اچڻ کان پوءِ هن ئي قوم عربن جو مقابلو ڪيو هوندو، جنهن ڪري هيءَ سڄي قوم فاتحن جي نظر ۾ ذليل، چور، ڏاڙيل، باغي، غدار وغيره بڌجي پيئي. جيئن اڳي آرين جي اچڻ تي اصلوڪا رهاڪو مليچ، شودر ۽ داس وغيره ٿيا. يا گذريل ٿوري وقت ۾ فرنگين جومثال تازو موجود آهي. انهن سفيد وحشي ۽ لالچي لٽيرن کي، جن به وطن دوست ماڻهن ملڪ مان پاهر ڪڍڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي، سي انهن جي نظرن ۾ باغي هئا. نواب سراج الدوله، سلطان ٽيپو شهيد ۽ ٻيا بيشمار شهيد مجاهد، مولانا فضل الحق خيرآبادي، مولانا شريعت الله، تيتو ميرشهيد، حضرت حاجي امداد الله مهاجر مڪي، محمد قاسم نانوتوي، رشيد احمدگنگوهي، ابوالڪلام آزاد، شيخ الهند محمود الحسن ۽ ٻيا ڪيترا رباني عالم، بال گنگا ڌر تلڪ، مهاتما گانڌي، نهرو، بوس، پگت سنگهه، هيمون ڪالاڻي وغيره آزاديءَ لاءِ جانيون قربان ڪندڙ سمورا بزرگ ۽ نوجوان، انگريزن جي رڪارڊ ۾ باغي ۽ غدار هئا، ته پوءِ عرب فاتحن سنڌ جي هن باهمت ۽ دلير قوم (جا ورهين جا ورهيه سمنڊ تي عرب سوداگرن سان پرپور مقابلو ڪندي رهي يا اوچتا گوريلا نموني حملا ڪري کين تنگ ڪندي رهي) کي چور ۽ ڏاڙيل ڪري سڏيو ته ڪهڙي نئين ڳالهه ٿي پيئي. مي يا ميد قوم جو ڪر ئي هو مڇيون مارڻ يا مال جا ٻيڙا پرائي ڏورانهن ڏيهن تائين رسائڻ.

چچنامي ۾ ص 438 تي لانگ ورٿس ڊيمس جي ڪتاب 'بلوچ قوم' ص17 جي حوالي سان لکيل آهي ته "ميد يا ميڌ سنڌ ۽ مڪران جي (سامونڊي) ڪناري جا قديم مهاڻا آهن ۽ بلوچ اهو نالوحقارتاً استعمال ڪندا آهن. درياءَ سنڌ جي نزديڪ ميد نالو درياءَ جي مهاڻن سان لاڳو آهي ۽ اڪثر 'ميد ۽ ماڇي' ٻئي نالا گڏ استعمال ٿيندا آهن."

ساڳئي صفحي تي ٿورو اڳتي لکيل آهي ته 'سنڌ جا ميد' غالباً سنڌ جي سامونڊي ساحل جا مير بحر هئا. هاڻوڪو لفظ ميه شايد ميد جي

بدليل صورت هجي. اجا تائين كاري طرف حقارتاً چوندا آهن ته "تون ته کو ميد آهين يا تون کو ميہ آهين" يا "تون کو مي آهين" وغيره.

مطلب ته ميہ يا ميد اهائي ساموندي واپاري قوم آهي جا سنڌوندي خواه عربي سمنڊ جي الهندي کناري تي وسندڙ هئي. هڙاپا ۽ ميهن جو دڙو سندن خاص مرڪز هئا. هي ئي هئا جيڪي ٻيڙا پري جاوا ٻيٽن تائين کارو کيڙيندا هئا. هنن ئي عربن سان جهيڙا کيا ۽ سندن جهاز ڦريا وغيره هنن جي مرڪزن تي وقت بوقت ٻاهرين ۽ ڌارين حملا کيا جن مان بني اسرائيلن جا حملا مشهور آهن جيئن 'آئينہ قديم سنڌ' ۾ ڏيکاريل آهي. مگر هنن ماڻهن هر بار موٽي اچي پئي شهر آباد کيو آهي.

22-24 صفحن جو هڪ ننڍو ماهوار رسالو 'سنڌي ٻولي' جيڪو 'سنڌي ساهت سوسائٽي' جي ايڊيٽر لالچند امرڈنومل جڳتياڻي جي نظرداريءَ هيٺ ڪراچي ۽ مان نڪرندو هو ۽ اين. ايڇ. پنجابي اينڊ ڪمپني بندرروڊ وارا ڇاپائندا هئا، تنهن جي (جون 1925ع جي ڪنهن مهيني ۾نڪتل پرچي جي ص 20 تي'سنڌي ساهت'سري هيٺ هن دڙي کي 'مهي جي دڙي' جي نالي سان لکيو ويو آهي(1).

ازانسواءِ ٿورا ڏينهن ٿيندا ته سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ٻن- چئن دوستن سان ڪچهري ڪندي هن دڙي جي نالي بابت ذڪر نڪتو ته انهن ويڙن مان هڪ دوست، جنهن جو شايد آثار قديمہ سان واسطو هو، تنهن ڳالهہ ڪئي ته هن دڙي مان جيڪي مهرون نڪتيون آهن ۽ جن تي ان وقت جا اڪرلڪيل آهن، سي هن وقت جاماهر پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. انهن هيستائين جيڪي لفظ سمجهيا آهن، تن مان هڪڙو لفظ 'مٻي' يا 'مهٻي' معنيٰ ميچي آهي.

لساني تحقيق

موهن جي دڙي مان لڌل مهرن وغيره جي ٻولي سمجهڻ جي دعويٰ ڪندڙ مسٽرسراج الحق ميمڻ پنهنجي تصنيف 'سنڌي ٻولي' ڇاپو پهريون (اپريل 1964ع) ص 25 تي لکي ٿو ته "ڊاڪٽر ڪريمر جو اهو رايو منهنجي نظريي جي تائيد ڪري ٿو. موهن جي دڙي مان لڌل مهرن ۾ تي- چار مهرون اهڙيون آهن، جن تي منهنجي پڙهڻيءَ موجب 'ڪوٽ مون' 'ڪوٽ ڏل مون' ۽ 'ڪوٽ مهن' لفظ اچن ٿا. منهنجي خيال ۾ موهن جي

دڙي جي پوئين دوّر ۾ ٻئي يا ٽئي تهه واري ڪنهن شهر کي 'ٺل مهن' يا 'ٺل مون' سڏيندا هئا جنهن کي سميرين 1800 ق. م. ۾ 'دل مون' (دلمون) سڏيو ٿو ڀانئجي."

ساڳئي مصنف پنهنجي مٿي ڄاڻايل ڪتاب ۾ ص 100 کان پڇاڙيءَ (158) تائين ٻن بابن ۾ هن دڙي جي ٻوليءَ بابت گهڻو بحث ڪيو اٿس. جيئن ڏسو ته هن باب شروع ڪرڻ کان اڳ هڪ ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ مناسب سمجهان ٿو ته اسان جي ڪن عالمن محض تنگدلي جي ڪري موهن جي دڙي جو نالو مٽائي 'موئن جو دڙو' لکڻ ۽ چوڻ شروع ڪيو آهي. سندن استدلال اهو آهي ته تاريخي طرح موهن نالي ڪو به راجا سنڌ جي تاريخ ۾ نه گذريو آهي ۽ ٻيو ته ان دڙي کي اهو نالو هندن جو ڏنل آهي انڪري اهو نالو مٽائي "موئن جو دڙو" رکڻ گهرجي. جنهن مان اها معني نڪرندي ته اهو مئل ماڻهن جو دڙو آهي. اهڙي قسم جي هلڪڙي مذهبي تنگدليءَ جي بنياد تي سنڌ جي تاريخ سان اهڙا ويل وهائڻ ڪا نئين ڳالهه نه آهي. هندن ان تاريخ کي هندو بنائڻ شروع ڪيو ۽ مسلمانن ان کي اسلام قبولايو. موهن جي دڙي ۾ ته هروڀرو هندو نالو 'موهن' ڳولڻ جي تڪليف ورتي ويئي آهي. ان لفظ 'موهن' جو هندو نالي 'موهن' سان ڪو پري جو به واسطو ڪونهي. هي نالو اصل ۾ هڪ قبيلي جو نالو آهي ۽ ان دڙي جو اصل نالو هو 'مُهن جو دڙو' جو وقت گذرڻ سان اچار ۾ وڌي، واڌ کائي مُهن- مُوهن- موهن بنيو آهي. مهن هڪ قبيلي جو نالو هو جو مڇيءَ تي گذران ڪندو هو ۽ ٻيڙين ذريعي وڏي توڙي ننڍي پيماني تي مڇي ماري پنهنجو گذر ڪندو هو. موهن جي دڙي ۾ جتي ڪٿي انهن جي نياتي نشاني(Totem) ملي ٿي. اهو ئي قبيلو هزارن سالن کان اڄ تائين سنڌ ۾ رهندو اچي. ان ساڳئي قبيلي کي شاهه 'مهاين' جو قبيلو سڏيو آهي. ان قبيلي جون شاخون يا ذاتيون 'مي' 'مهاڻا' وغيره اوهان کي سنڌ ۾ اڃا تائين ملندا. اڄ تائين ، ماڃر، دادو وغيره طرف ويٺل غريب مهاڻن جي ڪن ذاتين وٽ اوهان کي اها نياتي نشاني ٺڪر جي ٿانون ۽ ويندي ٻيڙين جي پاسن تي کوٽيل ۽ اُڪريل ملندي. موهن جي دڙي جو تمدن ان قبيلي جو نالي پويان اسان وٽ ڪنهن طرح مشهور ٿي ويو آهي، ان ڪري ئي اسان جي آڳاٽن ڪتابن ۾ ان کي

'مٺهن جو دڙو' سڏيو ويو آهي. جيئن مرزا قليچ بيگ جي ڪتابن ۾ ملي ٿو ۽ اڄ به ان نالي سان ڏوکري ۽ ان جي آسپاس جا ماڻهو ان دڙي کي سڏين ٿا. ان 'مٺهن' جو هندو نالي موهن سان ڪوبه واسطو نه آهي. ان جي باوجود، جيڪي صاحب محض تنگدليءَ جي ڪري موهن کي 'موئن' بنائڻ تي سندرو ٻڌي چڪا آهن انهن کي ٻيو نه ته به ايترو ته ضرور سوچڻ گهرجي ته پراڻين تهذيبن جا جيڪي به دفن ٽيل شهر سنڌ ۾ ملن ٿا، سي سمورا هڪ طرح سان مئلن جا ۽ موئن جا دڙا آهن - پوءِ انهن سمورن دڙن کي 'ڪاهوءَ جي دڙي' آمريءَ جي دڙي، بدران موئن جو دڙو نمبر ٻيو سڏڻو پوندو!" (سنڌي ٻولي_سراج الحق ميمڻ)

مطلب ته پراڻين تاريخن ۾ هن قوم جو احوال پڙهي ۽ هن آثار قديمه واري دوست جي زباني ڳالهه ٻڌي منهنجي خيال موجب هي دڙو ۽ ڪنڍڙ سنڌ جي هڪ قديم، زبردست ۽ باهمت قوم 'ميد' جو مرڪز هئو جنهن کي 'مٻي يا مهٻي' به سڏيو ويندو هو: تنهنڪري هن دڙي جو نالو 'مٻهين جو دڙو' هئڻ ڪپي. وڌيڪ ڪو نوجوان عالم ۽ ٻولين جو ماهر هن سوال تي روشني وجهندو ته بهتر ٿيندو. مورڳو پنهنجي ٿورڙي سمجهه ۽ معلومات موجب پنهنجي راءِ ظاهر ڪري هن قصي جي شروعات ڪئي آهي.

---

(1) سنڌي ساهت: ڪتاب سنڌي ٻولي- لال چند امر ڏنومل سنڌي ساهتيه سوسائٽي ماهوار رسالو N.H.Punjabi and Co ويجهڙائيءَ ۾ ميرپور خاص جي پرتان ڪاهوءَ جي دڙي مان ۽ ڏوکري تعلقي لب دريا جي پريان 'مهي جي دڙي' مان کي مندر ۽ آڳاٽا سکا لڌا آهن جن مان سنڌ جي آڳاٽي اوج جا ٿورا اهجاڻ ملن ٿا.

12.موهن جو دڙو يا مئن جو دڙو

حاڪم علي شاهه بخاري

سنڌ کي هڪ اهڙو مقام (قبرستان) سڏي سگهجي ٿو جنهن جي تمام وڏي ايراضيءَ تي هزارين سال پراڻي سرحدن وچ ۾ ست هزار سال قبل مسيح (7000 ق م)کان وٺي 19هين صديءَ تائين جي تاريخ دڙن، شهرن،نظارن ۽ تهذيب ۽ ثقافت جي شڪل ۾ پوريل آهي. اسان وٽ صحيح انگ اکر ته موجود ڪونه آهن پر اها حقيقت آهي ته انهن مان اڪثر ڊڙا ۽ سرزمينون برباد ۽ نابود ٿي چڪيون آهن ۽ جيڪي باقي موجود آهن سي پنهنجي واري جون منتظر آهن. انهن جو مختلف وقتن ۽ پنهنجي دور ۾ وڏو ناماچار ۽ نالو ٿي رهيو آهي. انهن مان ڪوبه صحيح نالي سان مشهور ناهي بلڪ انهن نالن جي حقيقت ۽ اصليت باقي نه رهي آهي. انهن نالن ۾ صوتي ۽ اچاري اعتبار سان خصيص تبديليون اچي ويون آهن، جنهن ڪري نالن ۾ خاميون پيدا ٿي پيون آهن. انهن مان اڪثر شهرن جا نالا تباهه ٿيڻ کان پوءِ رکيا ويا آهن. اهي نالا تعجب خيز به آهن ۽ انهن جي معني ۾ منطقي معنوي غلطيون پڻ آهن ۽ اڪثر نالا نامناسب ۽ خامين سان پُرآهن. انهن مان چند نالا حقارت آميز آهن.

نالن رکڻ جو طريقو جيڪو سنڌ يا ان کان علاوه سڄي دنيا ۾ اختيار ڪيل آهي، ان مطابق عام طور تي قديم شهرن يا دڙن جا نالا ڪنهن ماڻهو، ذات، ڪٽنب يا انهن جي خاص خوبين يا جاگرافيائي، زميني ۽ حياتياتي خاصيتن، حادثن يا تاريخي واقعن مطابق رکيا ٿا وڃن. اهي نالا حقارت آميز به هوندا آهن ۽ انهن شهرن جي تباهي کان اڳ ۾ يا بعد ۾ رکيا وڃن ٿا.

شهرن جي نالن ۽ بناوٽ جو فلسفو

ڪنهن به دڙي يا سرزمين جي بناوٽ ضرور هوندي آهي، تنهن ڪري سمجهيو ٿو وڃي ته انهن مان هر ڪنهن جو هڪ نالو ضرور هڻڻ گهرجي. ويا ڪرڻ جي لحاظ کان نالو اهو لفظ آهي، جيڪو ڪنهن ماڻهو، جانور، شهر يا جاءِ جي سڃاڻپ يا ذڪر ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو وڃي.

انسائيڪلو پيڊيا مطابق نالو هڪ سجاٽپ آهي، جنهن ذريعي ڪنهن ماڻهو، جانور، جاءِ، شهر يا ڪنهن شيءِ جي سجاٽپ ٿي سگهي. جهنگلين، وحشين، آدم خورن، غيرمهذب يا مهذب ماڻهن ۾ اصل ڪان وڌي نالي کي شخصيت ۽ وجود جو سجاٽپ سمجهيو ٿو وڃي.

بناوٽ عام طرح سان ان ظاهري شَڪل ۽ صورت کي ڪوٺبو آهي، جيڪا ڪنهن به شيءِ کي ناهڻ لاءِ ڪنهن به مادي جا جزا جوڙي وجود ۾ آندي وڃي ۽ جنهن مادي جي اها شيءِ ٺهيل هجي، ان جو هن ۾ ڪو شائبو ئي نظر نه اچي .لفظ 'بناوٽ' فلسفي ۾ ٽيڪنيڪي طور استعمال ڪيو ويندو آهي، ۽ ان جون ڪئي معنائون نڪرن ٿيون. هن جي معنيٰ افلاطون مطابق هي آهي ته، اها هڪ مستقل ۽ مضبوط حقيقت آهي جيڪا هر ڪنهن شيءِ کي اها حيثيت ڏئي ٿي، جيڪا اها شيءِ آهي. افلاطون پهريون شخص آهي، جنهن مادي ۽ بناوٽ جي تعريف ڪئي. هن جي فلسفي مطابق، مادو اها شيءِ آهي جيڪو هر ڪنهن وجود جو بنياد آهي. سڀ شيون ان مان ئي ايرن ٿيون ۽ بناوٽ اصل شيءِ آهي.

هن فڪر تي غور ڪرڻ سان ان ڳالهه جو امڪان تمام گهٽ آهي ڇاڪاڻ ته دنيا جي ڪنهن به زبان جو لفظي سرمايو ۽ ان جي اظهار جي قوت بلڪل ناقص ۽ ناڪافي آهي. اسم، فعل، صفت ۽ حرف جَرِ جي قوت ۽ وسعت ايتري محدود ۽ سوڙهي آهي جو اها سڄي زبان پاڻ ۾ نالي جي زمري ۾ .اچي ٿي. ڪنهن به قوم جو ذهن ڪنهن شيءِ جو ٻڌڻ سان ڪم شروع ڪري ڇڏيندو آهي. هر ڪنهن قوم جي ذهن ۾ مختلف شين ۽ نالن جو اڻ ڪٹ خزانو موجود هوندو آهي. جيڪا 'بناوٽ' يا شڪل اسان ڏسندا يا محسوس ڪندا آهيون، 'نالو' انهيءَ ويرم ۾ احساس کي گهيري ۾ وڌي معرفت ۽ تعارف جو وسيلو مهيا ڪندو آهي. نالو ۽ شڪل يا بناوٽ، نالي جو ٻاهريون لازمي حصو ۽ نالو جسم يا بناوٽ جو اندريون لازمي حصو آهيَ . تنهنجيَ معنيٰ اها آهي ته 'نالو' ۽ 'بناوٽ' ٻئي ترتيب وار اندرين اک ۽ بصيرت سان ڏسڻ ۽ جسماني نماءُ آهن. مختصر طور تي ايئن چئجي ته 'نالا ۽ شڪليون' ٻئي ملي جلي سڄي دنيا ناهن ٿا. جيڪي محسوساتي مشاهدي ۾ شيون موجود آهن تن کي ذهني ۽ جسماني ٻه ڪوٺي سگهجي ٿو.

انهن ٻنهي لازم و ملزوم خبرن ۾ جيڪڏهن توازن ۽ هم آهنگي قائم نه رهي ته نتيجو اهو نڪرندو ته ٻئي اونده ۾ ٻڏي ويندا، جنهن جي نتيجي ۾ تاريخي لحاظ سان وقت ۽ زماني جي تعين ۾ غلطي ٿي پوندي آهي، جيڪا ڪنهن به قيمت تي تحقيقي ڪم ۾ پيش نه پوڻ گهرجي.

مخصوص شين، بناوٽن ۽ جسمن لاءِ نالا تمام ضروري آهن، بشرطيڪ اهي نالا صحيح طور تي علم ۽ ذهن ۾ هجن ۽ وقت جي سفر ۾ گرد آلود ٿي غائب نه ٿي ويا هجن. ڪنهن به شيءِ جو نالو جيڪڏهن ڪنهن به هڪ شخص کي نه ايندو هجي ته ڪنهن نه ڪنهن کي ضرور ياد هوندو. اسان چگي طرح سمجهون ٿا ته ڪي نالا ته موجود هوندا آهن پر اهي شيون،موجود نه هوندیون آهن. ساڳي طرح ڪي شيون ته موجود هوندیون آهن پر اِنهن جا نالا موجود نه هوندا آهن. نالن جي سلسلي ۾ اها ڳالهه به وڏي اهم آهي ته شين تي به ۽ ٿي ٿي نالا به هوندا آهن، جيڪي هڪڙي ئي يا مختلف وقتن جي دوران ڏنل هوندا آهن. ان جو دارومدار اسان جي سوچ، ذهن، ضمير، علم ۽ لاعلميءَ تي هوندو آهي. منهنجي خيال ۾ ٻئي حالتون، يعني بنا شين جي نالن جو وجود يا بنا نالن جي شين جو وجود، ڪنهن خاص پريشانيءَ جو باعث ناهن. ليڪن اهي شيون جيڪي غلط يا پراڻا متروڪ ٿيل نالا ٿيون رکن سي مونجهارا پيدا ڪنديون آهن ۽ اهو موضوع سخت الجهيل ۽ ڏکيو هوندو آهي. اسان پنهنجو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ۽ پنهنجي سهولت لاءِ شڪلين ۽ شين کي هر هر نوان نالا ڏيندا ٿا رهون. بنا ڪنهن نالي جي (بي نام) يا گمنام شيون يا محض فرضي ۽ ناقص نالن واريون شيون مهذب معاشري لاءِ ته ايترو نقصانڪار يا خطرناڪ ناهن جيترو ڪنهن نالو رکندڙ ۽ جاتل سجاتل شيءِ کي ڪو غلط يا فرضي نالو ڏيڻ. ڪنهن شيءِ يا نالي جي ڳولها جيڪو پلي سيني ماڻهن جي علم ۾ به چونه هجي، تحقيق جي حوالي سان صحيح طرف ۽ هڪڙي قدم جي حيثيت ٿو رکي. اها تحقيق انتهائي غور ۽ جاکوڙ سان اڳتي وڌائجي ۽ ذهن ۾ اها پڪ به هجي ته جيڪڏهن اهو نالو صحيح هوندو ته دنيا ۾ محفوظ ۽ زنده به رهندو ۽ مستقبل ۾ ان شيءِ جو اصلي ۽ اوائلي مستقبل ۾ اچڻ وارن تائين پهچائي سگهندو. جيڪڏهن پڪو ڏيان نه ڏنو ويندو ته ڪوٽو، متضاد، ۽

بنان کنهن گر٘ پير جي رهجي ويندو ۽ شيءِ جو تصور غلط ٿي پوندو ۽ سمورو تحقيقي ڪم هڪ بي ربط ۽ بي معنيٰ ڊير ٿي پوندو.

شين جا غلط يا صحيح نالا رکڻ جي طريقہ ڪار ۾ ڪي راز ۽ اسباب محفوظ هوندا آهن. مثال طور نيون ايجاد ڪيل يا دريافت ٿيل يا نون قائم ٿيل ڪاتن ۽ سرشتن جو بہ ڪو نالو رکڻو پوندو آهي. پراڻن نالن ۾ جيڪڏهن ڪو نقص هوندو تہ انهن جي تصحيح ۽ درستي ڪرڻ ضروري ٿي پوندي آهي. ڪڏهن مذهب، توحيد، لامذهب ۽ ڪفر، ڪنهن شخص يا فرقي جي پسند يا ناپسند، ڪڏهن زبان ۽ ان جي اُچار جي لحاظ سان، ڪڏهن نون پرديسي ماڻهن جي لڏي اچي ويهڻ جي ڪري ۽ ڪڏهن هينان کان مٿي طبقي ۾ اچڻ وارن ماڻهن جي ڪري نالا نہ صرف بدلايا ويندا آهن بلڪ صفا رد ڪري نوان نالا بہ ڏيڻا ۽ رکڻا پوندا آهن. نالا بامعنيٰ بنائڻ، ذاتي مفاد خاطر ۽ بين کي خوش ڪرڻ خاطر بہ بدلائڻا پوندا آهن. اڪثر شين جا نالا بنان سوچ سمجهہ ۽ مجبوريءَ سبب بہ بدلائڻا پوندا آهن. شين جا نالا رکڻ لاءِ عام حالتن ۾ سياسي، سماجي ۽ اقتصادي سختين طرفان بہ زور پوندو آهي. نالا، سخت هنگامن، فسادن ۽ جنگين يا عوام الناس جي ڳالهائڻ مطابق، ڪنهن قوم يا ڪنهن علائقي جي تاريخ کي مسخ ڪرڻ يا ڪنهن قوم کي صفحہ هستي تان ناپيد ڪرڻ لاءِ بدلايا ڏا وڃن. ڪنهن شيءِ يا جاءِ جو نالو رکڻ يا مٽائڻ لاءِ ٻيا بہ ڪئي سبب ٿي سگهن ٿا. جيئن تہ پسند ۽ ناپسند وغيره. مٿي ڄاڻايل جيڪي بہ نالا رکڻ ۽ بدلائڻ جا طريقا ۽ سبب بيان ڪيل آهن، انهن جي سلسلي ۾ اسان کي منطقي ۽ مناسب سوچ ويچار سان ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. چوتہ اهو نهايت خوفناڪ ۽ خطرناڪ عمل آهي. جنهن جي ڪري ڪنهن بہ شيءِ جي زندگي جي تاريخ، ان جي حيثيت يا سڃاڻپ ختم ٿي سگهي ٿي.

مئن جو ڊڙو

مئن جو ڊڙو هڪ وڏو ۽ وسيع علائقو آهي. جنهن جي صرف هڪ پاڳي جي کوٽائي ٿي سگهي آهي. اهي آثار تاريخ کان اڳ جي دور يا تاريخ جي بلڪل اوائلي ۽ شروعائتي دور جا آهن.

مهاتما ٻڌ جي آثارن ۽ باقيات ۾ هن جي اهميت ۽ حيثيت سيني کان مٿي آهي. توٽي جو قديم تهذيب جي آثارن مان هن جي حيثيت دنيا ۾

سيني کان متاهين اهي. ليکن اڄ تائين ان جو نالو، معنيٰ جي لحاظ سان معمو بڻيل آهي. هي سڄي دنيا ۾ مشهور به آهي ۽ دنيا ۾ اپرڻ لهڻ واري پراڻي ۾ پراڻي تهذيب جي اعتبار سان وڏي اهميت به رکي ٿو ۽ پڻ ان هوندي به تاريخ عالم ۾ هِجي جي لحاظ کان هن جو نالو ٽن طريقن سان اُچاريو ويندو آهي.

1. موهِنجو دڙو (هن ۾ 'ن' جو اُچار بالا خفا آهي يعني 'ن' صاف نہ کيبو، بلڪ نڪ مان اُچار کيبو آهي)

2. موهن جو دڙو (هن ۾ 'ن' بالاعلان آهي يعني ساڳي وقت نڪ ۽ نڙي ٻنهي مان 'ن' جو آواز بلڪل صاف کيبو آهي.)

3. مئن جو دڙو (هن ۾ 'ن' جو اُچار بالاعلان آهي مگر هن ۾ 'هـ' جي جاءِ تي 'ء' ڪر آندو ويو آهي.)

ٽنهي جي هِجي کليل سببن ڪري پنهنجو پنهنجو پس منظر رکي ٿي. ٽنهي (موهن جو دڙو موهِن جو دڙو يا مئن جو دڙو) ۾ آخري ۾ لفظ 'جو دڙو' ساڳيا ئي آهن يعني اهي ۾ لفظ واڌارا آهن، جن جي معنيٰ آهي (Mound) دڙو (Of) جو . تنهن ڪري منطق ۽ عقل جي روشنيءَ ۾ موهِن، موهن يا مئن، ٽنهي مان ڪو هڪڙو اضافو صحيح ۽ با معنيٰ طريقي سان ان جاءِ جي نالي جي نشاندهي ڪري سگهندو. مئن يعني فوت ٿيل. اهو ڪنهن جاءِ يا شهر جو نالو ٿي نٿو سگهي، تنهن ڪري انهن ٻنهي يعني موهِن ۽ موهن بابت اسان کي تحقيق ڪرڻي آهي. اها ڪهاڻي ان وقت شروع ٿي جڏهن آثار قديمہ جي ماهرن کوجنا ۽ دريافتن لاءِ سنڌ صوبي ۾ کوٽائي جو ڪر شروع کيو. پروفيسر پنڊيڪر 12-1911ع ڌاري ۽ مسٽرآر.ڊي.بينرجي 22-1921ع ۾. پهرين (پروفيسر پنڊيڪر) ان جو نالو 'موهِن جو دڙو' ۽ پوئين همراهہ نہ رڳو سرزمين جو معائنو کيو بلڪ استوپا (ٽڪاڻي) جي نشاندهي بہ ڪئي، جيڪو سموري سرزمين تي وڏ ۾ وڏ اهميت جو حامل آهي. مسٽر بينرجي، آثار قديمہ جو پهريون ماهر آهي، جنهن سرزمين تي پهچي انجو ٿورو حصو کوٽي ٻاهر کڍيو، انجو نالو ٻڌايو ۽ هن جي قدامت جي ڪري ان جي اهميت جو تذکرو کيو. هن صاحب اهو ذکر ٻنهنجي هڪ رپورٽ ۾ کيو آهي جيڪا هندستان ۾ شايع ٿي هئي، جنهنجو عنوان موهِن جو دڙو هڪ

'وساريل بندر' هو. هاڻي اسان هن رپورٽ جي گهربل ۽ ضروري حصي تي گفتگو ٿا ڪريون. هن مطابق تر جا رهاڪو هن ڪي ٻن نالن سان سڏيندا هئا. هڪ موهِن جو دڙو ۽ ٻيو مهون جي ماڙي، جن جي معنيٰ بالترتيب مئن جو دڙو ۽ مئن جي جاءِ آهي. هو وڌيڪ چوي ٿوتہ هي سرزمين تعلقي 'لب درياءَ' ۾ واقع آهي جنهن جو هيڊ ڪوارٽر ڏوڪري آهي. اهي ٻئي نالا ۽ انهن جو معنائون اسان کي تر جي ماڻهن ٻڌايون. مارشل ۽ ارنسٽ ميڪي جن بعد ۾ کوٽائي جو ڪر ڪافي دير تائين هلايو ۽ سرزمين جا مختلف حصا کوٽي ڪيا، تن پنهنجي شايع ڪيل مؤقر ڪتاب 'موهِن جو دڙو ۽ سندو تهذيب' ۾ انجو ذڪر ڪيو آهي. ان ڪانپوءِ جيڪا کوٽائي ڪئي وئي تنهن جو ذڪر ٻن جلدن ۾ شايع ٿيو جنهن ۾ به انهي ساڳي هِجي Spelling سان Mohen Jo Daro جي اهائي معنيٰ لکي وئي آهي. هي مسئلو ان وقت هڪ معمي وانگر الجهي پوندو آهي، جڏهن ان سان اُچار، لفظن جي ٽوڙ موڙ، هڪ زبان مان ٻي زبان ۾ منتقلي ۽ معنائن ۾ ڦير گهير جا سوال ايرن ٿا. هن معمي ۾ سنڌي ۽ انگريزي زبانون استعمال ٿيل آهن. جهڙوڪ سنڌي زبان جا ٽيٽ نالا ۽ لفظ سنڌيءَ مان ترجمي جي مدد سان انگريزيءَ ۾ منتقل ڪيا ويا.

هڪ گهڙي پل لاءِ اهو سوچجي تہ ڪهڙو نہ پلو ٿئي ها جيڪڏهن مسٽر آر.ڊي. بينرجي کوٽائي جو ڪم شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ انهن سمورين ڳالهين جي پوري پڪي جاڻ حاصل ڪري وٺي ها. اهڙي صورت هو تر جي ماڻهن کان سرزمين جي نالي، محل وقوع ۽ نالي جي معنائن مطابق پڪ ڪرڻ لاءِ سوال پڇي ها. هن جو پهريون سوال پڪ سان اهو ئي هجي ها تہ 'هن سرزمين جو نالو ڇا آهي؟' ۽ لازمي طور ٿي ماڻهن جو جواب اهو ئي ٿئي ها تہ Mohen Jo Daro موهن جو دڙو يا مهين جو دڙو Muhen Jo Daro ۽ 'ن' جو آواز بلاخفا ناسوڙن مان نڪري ها. پڪ سان ائين ئي ٿئي ها. چو تہ اڄ بہ تر جي ڪنهن وينل ماڻهوءَ کان معلوم ڪجي يا هو پاڻ ان نالي بابت ڳالهائيندو هجي تہ ساڳي طرح ئي اچاريندو يعني اها ڳالهہ چئي طرح ظاهر آهي تہ مٺي صدي کان وٺي بنان ڪنهن تبديليءَ جي اهو ئي نالو هلندو پيو اچي. جيڪو مسٽر بينرجيءَ سنڌيءَ مان ترجمو ڪري انگريزيءَ ۾ منتقل ڪيو آهي. بنان ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي چئي

سگھجي ٿو ته جيڪڏهن ماڻهو ان جو اچار مئن جو ڏڙو يا موئن جو ڏڙو ڪين ها ته مسٽر بينرجي به لازمي طور تي انگريزي ۾ Muen Jo Daro يا Moen Jo Daro ئي لکي ها. ان جو اهو مطلب آهي ته مسٽرآر.ڊي. بينرجيءَ جو ترجمو اڄ به ايترو ئي صحيح آهي جيترو ان وقت هوندو هو ۽ معمولي لکيل پڙهيل ۽ عالم فاضل به ساڳي طرح اچارن ٿا. هر ڪنهن عمر، سماجي ۽ معاشي وقار ۽ حيثيت ۽ سنڌي ادبي ذوق رکڻ وارا سمورا ماڻهو هن سرزمين جو نالو بلڪل ساڳئي اچار، لهجي ۽ انداز سان وٺن ٿا سواءِ انهن ماڻهن جي جيڪي نوان آهن ۽ مسلسل پروپيگنڈا کان متاثر ٿيل آهن اها ڳالهه به بنان ڪنهن شڪ شبهي جي مڃيل آهي ته جهوني روايتي اچار ۽ انگريزيءَ ۾ منتقل ٿيل نالي ۾ جيڪو پهرين ماهر آثار قديم ڪيوهوءِ ان کانپوءِ اڃڻ وارن جي پيروي ڪندي Mohen Jo Daro موهن جو ڏڙو لکيو هو سو سئو سيڪڙو درست آهي.

پيو سوال جيڪو بينرجيءَ ڪيو هوندو سو انساني فطرت جي تقاضا مطابق اهو ئي هوندو ته 'ان جي معنيٰ ڇا آهي؟' ماڻهن هن سوال جو پهريون پهريون جواب بي خياليءَ ۾ اهو ئي ڏنو هوندو ته اسان کي معلوم ڪونهي. ليڪڪ اهو ئي سوال هر هر مختلف ماڻهن کان پڇيو آهي. نالي بابت پهرين سوال جو جواب هميشه اهو هوندو آهي يعني مهين يا موهين جو ڏڙو ۽ جڏهن نالي جي معنيٰ پڇبي آهي ته هر شخص جو هڪڙو جواب (مئن جو ڏڙو) هوندو آهي. اهي ان جو اچار موهين جو ڏڙو ڇو ٿا ڪن. ان لاءِ هنن جو هڪڙو جواب هوندو آهي ته هنن ٻين ماڻهن ۽ پنهنجي والدين ۽ وڏن کان ايئن ئي ٻڌو آهي. ءِمهين جي ڏڙيءِ جي معنيٰ جو جيستائين تعلق آهي اهو فقرو زبان جي پيچيدگين ۽ ور وڪڙن ۾ اڄ تائين ويڙهيل آهي. تنهن ڪري اهو ئي متوقع جواب آهي. اهو ئي سوال جيڪڏهن ٻين تاريخي حيثيت رکندڙ قديم زماني جي دڙن جي ٻر ۾ ويٺل عام ماڻهن کان پڇيو وڃي، جهڙوڪ "جهڪر جو ڏڙو، ڪاهوءَ جو ڏڙو، وجئه ناٿ جو ڏڙو، پنيور، آمري، ماٽڪ تارو" ۽ ٻيا اهڙا تاريخي ڏڙا ۽ سرزمينون جيڪي سڄي صوبي ۾ گهٽي تعداد ۾ پکڙيل آهن، پڪ سان انهن جو جواب به مئن جي ڏڙي جي پسگردائي ۾ ويٺل ماڻهن کان مختلف ڪونه هوندو. ڇو ته ڪنهن به جاءِ جي نالي جي معنيٰ ان جي

صورتحال جي مطابق يا موافق هجڻ يا بلڪل الڌ هجڻ عوام جو مسئلو ئي ڪونهي. جيڪڏهن زور پريو وڃي يا معنيٰ ٻڌائڻ تي اصرار ڪيو وڃي ته انهن وٽ هڪڙو ئي جواب هوندو. جنهن جو بنياد ڪنهن ديومالائي آکاڻي تي هوندو يعني هڪڙو گمنام يا نالو رکندڙ مغرور ۽ ظالم بادشاه يا راجا هوندو هيو جنهن جي ڪرتوتن ڪري رب پاڪ جي عذاب يا ڪنهن فقير جي بد دعا سان سڄو شهر صفا النجي پيو ۽ ان جا گناهگار رهاڪو ڏرتيءَ ۾ پورجي ويا ۽ دڙو بڻجي پيو. يا وري ڪڏهن ڪڏهن تمام سولي نموني ايئن ڪهاڻي ناهي ڇڏيندا ته دڙي هيٺيان مئل ماڻهو آهن جيڪي اڪثر زنده حالت ۾ گهمندي ڦرندي ڏٺا ٿا وڃن. اهو تقريبا ناممڪن آهي ته ڪوبه ماڻهو جنهن جي مادري زبان سنڌي هجي اهو مئن جو 'ن' بالاعلان اچاري. اهو 'ن' جو آواز ناسوڙن مان ئي ڪيندو. ڇو ته 'مئن' جو لفظ خاص ۽ بامعنيٰ لفظ آهي. جڏهن ته موهن جو لفظ بلڪل مبهم ۽ غير واضح آهي. هتي اها وضاحت ب ضروري آهي ته 'موهن' يا 'مهين' جي لفظ ۾ مئلن جو مفهوم سمايل ئي ناهي. فوت ٿيل يا مري ويل جو مفهوم صرف ان وقت ئي ادا ٿي سگهندو جڏهن 'مئن' يا وڏ ۾ وڏ موئن جو لفظ ڪم آڻجي.

جيڪڏهن اسان انهن سان متفق هجون جيڪي سمجهن ٿا ته موهن جو دڙو (Mohen Jo Daro) اصل ۾ مئن جو دڙو (Moen Jo Daro) جي مسخ ٿيل يا بگڙيل شڪل آهي ته پوءِ اسان کي ذهن ۾ اها حقيقت ب رکڻ گهرجي ته مسٽربينرجيءَ هڪ ٻي نالي جو ب ذڪرڪيوآهي جيڪو (Muhen Ji Mari)مهين يا موهين جي ماڙي آهي. جنهن جي معنيٰ آهي 'مئن جي گهڻ ماڙ عمارت' اهو بيان ۽ ان جي معنيٰ ب ته ساڳي ئي ٿيندي. هن کي تر جا ماڻهو اڄ تائين استوپا (مندر) واري دڙي يا صرف ماڙي ئي ڪوٺن ٿا. ماڙي معنيٰ آهي 'گهڻ ماڙ عاليشان عمارت' جي. جيڪڏهن هڪڙو قدم اڳتي وڌي اسان 'مئن جي دڙي' جي مدد سان نالا رکڻ جي فن جي روشنيءَ ۾ غور ڪريون ته نتيجو اهو نڪرندو ته ٻيو دڙو يا ماڙي ب مئلن سان منسوب هئي. مئلن جي ماڙي يعني اهو نالو ب موت اڇڻ کان پوءِ ئي رکيو ويو. اها ڳالهه مڃڻ وارو ضرور عجب کائيندو ته هن جاءِ جو موت واقع ٿيڻ کان اڳ ۾ ڇا هن جو پنهنجو ڪوبه نالو ڪونه هو؟ چئجي

ته اهو نالو بعد ۾ رکيو ويو آهي. انهي سبب ڪري مئلن جي حوالي سان آهي. اها سوچ تمام گهٽي ڪل جوڳي آهي. ايتري وڏي سرزمين بنان ڪنهن نالي جي هئي جو ان جو نالو ايتري قدر دير سان رکيو ويو. حقيقت ۾ صورتحال ايئن نه هوندي. اهو ظاهر آهي ته اهو اسانجو رکيل نالو اصل قديمي نالي يا ان جي معنيٰ سان کوبہ واسطو نٿو رکي. اسان کي اهو سمجهڻ ۽ يقين ڪرڻ کپي ته هن سر زمين جي اصل نالي ۽ معنيٰ تائين پهچڻ ممڪن ناهي. ڇو ته ماضيءَ جي تاريخ جي پاتال تائين پهچڻ اسان جي وس کان ٻاهر آهي. اسان جملي نالي 'مئن جي دڙي' بدران جيڪڏهن اصل ۽ اوائلي نالو 'موهن جي دڙي' کي صحيح اهميت ڏيون ته ممڪن آهي ته ڪنهن مناسب ۽ با معنيٰ نالي تائين آسانيءَ سان پهچي سگهون. مقامي ماڻهو، سرزمين کي ان جي اصلي نالي 'موهن جو دڙو' سان اصل کان وڃي کوٽيندا رهيا آهن. اهو نٿو چئي سگهجي ته لفظ 'موهن' جي اُچار، معنيٰ يا اصليت اڄ تائين برقرار بہ آهي يا نہ. ليکن اها ڳالهہ لازمي آهي ته ان جي ذريعي ۽ ان جي مدد وسيلي اسان بلڪل درست نالو ۽ معنيٰ نہ سهي مگر اصل کان ويجهي ۾ ويجها ضرور پهچي سگهنداسين. اهو وقت نہ پر اثر تبديليءَ جو شڪار ضرور ٿيو هوندو. ليکن اڄ بہ هن ۾ ٿوري کان ٿورو، نالي ماتراصليت جي سَتَ جو شائبو يا ڪوخفيف ۽ هلڪڙو اثر ضرور رهجي ويو هوندو. عام ماڻهو جڏهن روزانو جي گفتگو ۾ موهن جو دڙو چون ٿا ته اهو گرامر جي لحاظ کان بہ بلڪل صحيح آهي. نحوي ۽ صرفي ترڪيب ۽ ڇيد جي لحاظ سان موهون (Mohon) يا موهين (Mohen) ۽ موهائين (Mohoeen) ٿنهي ۾ 'ن' جو اچار بالخفا يا ناسورن مان نڪري ٿو جيئن لاڙڪاڻو (Larkano) لاڙڪاڻي (Larkanen)يا.لاڙڪاڻائي (Larkanee) ۾'ن' جو اچار ڪڍ بو آهي. (اهوئي لاڙڪاڻو ضلعو جيڪو هاڻي ڊويزنل هيڊ ڪوارٽر آهي)

اسان جاڻون ٿا ته اڄ ڪلهہ اهل علم حضرات پراڻن تاريخي نالن کي ان دور جي ڳوٺن، واهڻن، شهرن ۽ دڙن سا پينٽائڻ ۽ ملائڻ لاءِ سخت ڪوششن ۾ مصروف آهن. اهي لهجي، آواز، اُچار ۽ صوتي اعتبار سان هڪ هڪ ڪري مختلف نالن سان ملائي ٿا ڏسن. عام ماڻهن جيڪي صرف ونحو ۽ اشتقاق ذريعي جيڪي نتيجا ڪڍيا آهن، انهن تي اسان

پلي ئي ڪلون مگر اهل قلم انهن کي تسليم ڪن ٿا ۽ پنهنجي ادبي ۽ تاريخي لکڻين ۾ انهن جا حوالا ڏين ٿا. جن جا لاتعداد مثال موجود آهن. انهن مان چند هيٺ ڏنل آهن.

سيوهڻ (موجوده): سنڌو مانا، سندومنا، سادوشن، سيوستان ۽ سيوهڻ وغيره

بنون : بانيا، بونس وغيره .

ڪراچي: ڪرڪلا، ڪولاڪا، ڪولاٽا، ڪروڪلا ۽ ڪلاڻي وغيره

پنيور: پنيورائي، بربرئي، باربريڪو، پنيارا، پنو يهر، بَرباري، برڪي ۽ پميورا .

سوديرن: سڌيرن، سربانا، سرمانا وغيره .

ماٽيلو: ماٽيلا، ماتيلا، مهاتيلا وغيره .

اروڙ: اروڙي، روڙا، الروڙ وغيره .

برهمڻ آباد: برهمانا، برهم ناوا، پنيرا ڪاٽلا۽ برهمڻ آباد وغيره

حيدرآباد: (پٽالا)، پاٽاسيلا۽ پوٽاسيلا وغيره .

لاهري (بندر) : لاري، لاهوري، لاهورو ۽ لوهاراڻي وغيره .

اها فهرست لاتعداد شهرن جي پراڻن ۽ نون نالن تي مشتمل آهي ۽ هن ۾ درجنن جي حساب سان پيا نالا به وڌائي سگهجن ٿا .

متي ڄاڻايل نون نالن ۽ لفظن مان اڪثر ناقابل قبول ۽ ناقابل فهم بلڪ قابل بحث آهن. پر اسان انهن جي اوائلي نالن کي (جيئن عام ماڻهو انهن کي سڌين ٿا) تسليم ٿا ڪريون. اڄو ته اسان بين الاقوامي شهرت رکندڙ ۽ ملڪ جي وڏي ۾ وڏي شهر ڪراچيءَ کي انهن مان مثال طور پيش ڪريون. لفظ 'ڪراچي' سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪنهن مناسب معنيٰ جو حامل ناهي. تنهن هوندي به هن شهر جي رهاڪن ان نالي کي، جنهن جي ڪابه باقاعده معنيٰ نه هوندي به انگريزي مان منتقل ٿيل بي معنيٰ لفظ سمجهي قبول ڪري ورتو آهي. هاڻي اسان جيڪڏهن لفظ 'ڪراچي' جي معنيٰ معلوم ڪرڻ چاهيون ته اسان کي زبان جي جوڙ جڪ کي ذهن ۾ رکي تاريخي حالات، واقعات ۽ تبديلن کي ذهن ۾ رکي منطقي تجزئي ذريعي ماضيءَ ۾ سفر ڪرڻ ڪانپوءِ موجوده لفظ جي معنيٰ تائين رسائي ممڪن ٿي سگهندي.

اهو به وقت جي تقاضا مطابق غير ضروري نه هوندو ته هت اسان لفظ 'موهين جي دڙي' مان کو مفهوم ۽ مناسب معنيٰ ڳولهي لهون. اهو لفظ نه ته کا ايجاد يا اختراع آهي ۽ نه ئي کو محض خيالي يا تصوراتي نالو آهي، بلڪ اهو هن سرزمين جو اصل ۽ اوائلي 'اسم نڪره' (Pronoun) آهي. بنيادي طور تي اهو ڪم ماهرين لسانيات جو آهي ته هو کوجنا ۽ تحقيق ذريعي موجوده لفظ ۽ ان جي شروعاتي نالي ۽ هن لفظ سان ملندڙ جلندڙ ۽ لاڳاپيل لفظن مان ان جي معنيٰ ڪڍن. چند ڏهاڪا اڳ هتان جي مقامي اهل علم ۽ مصنفن جي بن ٽولن وچ ۾ لفظ 'ڪراچي' جي معني واري موضوع تي بنان ڪ پير جي هڪ مباحثو هلندو رهيو جنهن جو کو به نتيجو نه نڪري سگهيو. انهن جي بحث جو تفصيل ڏيڻ جي هتي کا ضرورت ڪونهي. ليڪن اهو ضروري آهي ته نالا رکڻ جي علم متعلق جن ادبي شخصيتن جاچ ۽ کوجناڪئي آهي ان جا حوالا ضرور ڏجن.

1. جيئن اڳ ۾ به ذکر آيو آهي ته بينرجيءَ جيڪا اُچار جي معنيٰ ۽ هِجي موهن جو دڙو 'Mohen Jo Daro' لکي هئي، اهائي سرجان مارشل، اي ميڪي، مارٽيمر ويلر، جي ايف ڊيلز ۽ ايم جينس ۽ بعد ۾ اچڻ وارن سمورن ان کي صحيح سمجهيو آهي. ڪنهن به ڌارئي يا باهران ايندڙ ماهر ان ۾ کا تبديلي ڪونہ آندي.

2. ڊاڪٽر ايم رفيق مغل پنهنجي لکيل مقالي (1973)

Present state Research on The Indus valley civilization جي ص

پهرين تي 'مئن جي دڙي' جي هِجي (Moen Jo Dare) لکي آهي جيڪا اڄ تائين پاڪستان ۾ رائج آهي.

3. پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ 1957ع ۾ ڇپيل ءِقديم سنڌءِ نالي پنهنجي ڪتاب جي باب نمبر3 ۾ لکي ٿو ته آثار قديمہ جي کاتي هن کي (Mound of the Dead)جو نالو ڏنو جيڪو "مئن جو دڙو" جو صحيح ترين ترجمو آهي، ليڪن انگريزيءَ ۾ موهن جو دڙو (Mohan Jo Daro) شايد غلطي سان لکجي پيو آهي.

تر جي ڪنهن به ماڻهوءَ سان گفتگو ڪبي ته اهو 'مهون جو دڙو' يا 'مهين جو دڙو' ئي چوندو ۽ انهن بنهي جي معنيٰ 'مات ٽيلن (مئلن) جو

ڊڙو' ئي آهي. بقول انهن جي لفظ 'مهن' سنڌي لفظ 'ماهو' مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي قتل عام.

4. ضياءُ الدين 'بلبل' مرحوم جو مضمون جيڪو ٽماهي مهراڻ جي شماري 34-33 (1984) ۾ شايع ٿيو تنهن ۾ آهي تہ لفظ 'مهاڻا' اصل ۾ لفظ مِنوآن (Minoan) جي بگڙيل شڪل آهي. جنهن کي بعد ۾ هندو اهل قلم حضرات تبديل ڪري 'موهن' ڪري ڇڏيو. جيڪو ان جي خيال مطابق بلڪل غلط آهي. ساڳي ئي مضمون ۾ اڳتي هلي مثال ڏئي ٻڌايو ويو آهي تہ، بادِهہ (مئن جي ڊڙي کان اولهہ طرف 12 ميلن جي فاصلي تي آهي) ۽ ضلعي لاڙڪاڻي ۽ دادو جا ۾ تعلقہ وارهہ ۽ ميهڙ، اهو سڄو سڄو علائقو مينهن جو خطو سڏيو ويندو هيو. اهو علائقو يا تہ ڪو وڏو چراگاهہ هوندو يا وري هتي مينهون شايد پليون ۽ عام جام ملنديون هونديون تنهن ڪري هن تر کي اهو نالو ڏنو ويو.

5. خيرپور يونيورسٽي جي غلام مصطفيٰ شر،Aachen يونيورسٽي جي 1987واري رپورٽ جي جلد پهرين ۽ ٻئي ۾ پنهنجي انگريزي زبان جي مضمون (The Mohanna-an unknown life of the Indus River)۾ لکيو اٿس تہ تاريخ ۾ 'موهن جو ڊڙو' عام جام استعمال ٿيندو آهي. ان سان گڏوگڏ هن مئن جي ڊڙي مان لڌل نڪرن ۽ ٽانون تي ٻيڙيءَ جي تصوير جو ذڪر ٻہ ڪيو آهي. ساڳي رپورٽ جي هڪ ٻئي مضمون ۾ آهي تہ پاڪستاني ماهر آثار قديمہ غلام مصطفيٰ جي تحقيق مطابق موهن جو ڊڙو ۾ ڊڙو معنيٰ ٽڪري، ٽيلو يا ڍير،(Mound, Heap) (سنڌي انگلش ڊڪشنري 1996 چاپو ٻيو) 'موهنجو' جون ٽي معنائون ٿي سگهن ٿيون.

(1) منهنجو (ضمير) (2) مئن جو ڊڙو يا (3) موهن. جيڪو عام هندن جو نالو يا ڪرشن جو لقب (اول کي موهي وڻڻ وارو سهڻو) انهن ٽنهي مان مئن جو ڊڙو ئي موزون ترين آهي.

6. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي ڪتاب سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ (1980) ۾ 'مئن جو ڊڙو' انهي همزه (ء) واري هِجي سان لکيو آهي.

7. سراج ميمڻ پنهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻولي' ۾ مئن جي ڊڙي جي سرزمين جو ذڪر ڪندي ان کي لفظ 'مهاڻن' سان ملايو آهي ۽ ان ڳالهہ

تي زور ڏنو آهي ته اهو موهن جو دڙو ئي آهي، جيڪو 'موهاٽن' مان ناهيو ويو آهي. يعني ان جو تعلق ماڇين ۽ ملاحن سان آهي. اڳتي هلي هن خيال ظاهر ڪيو آهي ته ميسو پوٽيما جي تاريخ ۾ هڪ جاءِ 'دلمان' جو تذڪرو ملي ٿو. هن جو خيال آهي ته دلمان يا دلمون، ٻڌل موهن۽ جي بدليل شڪل آهي. جيڪو سنڌو ماڻريءَ ۾ ئي هوندو. سنڌيءَ ۾ ڌل، ٿنڀ يا Pillar کي ڪوٽبو آهي.

8 .اٽين مئي 1991 جي روزاني جنگ ۾ شايع ٿيل هڪ انٽرويو ۾ ڊاڪٽر در محمد پٹاڻ به موهن جي دڙي جي موجوده هِجي ۽ معنيٰ سان اختلاف ڪيو آهي. هن جو اهو ئي خيال آهي ته اها سرزمين موهاٽن جي نالي سان موسوم آهي. موهاٽا سنڌ جي پراڻين ذاتين مان آهن، جيڪي معنيٰ يا پيشي جي لحاظ کان ملاح ۽ ماهي گير (ماڇي) هوندا آهن.

9. عيسوي سن جي شروعاتي دور ۾ مئن جي دڙي ۾ ٻڌ مت سان تعلق جا آثار به ملن ٿا، جيڪي اڄ تائين ڪوٽ واري پت سان موجود آهن. بدر ابڙو صاحب هن سلسلي ۾ چگا دليل ڏنا آهن. هن 'ماهويانا' لفظ تي بحث ڪيو آهي. ماهويانا (Mahoyana) ٻڌ مت جو هڪ مشهور فرقو آهي. هن جي خيال مطابق، ٻڌ مت جي مجڻ وارن جو جنهن وقت ۾ هتي قبضو هيو ان وقت 'ماهويانا' لفظ استعمال ۾ رهيو ۽ وقت گذرڻ سان شڪل بدلائي 'موهاٽا' ٻڌجي ويو ۽ .لفظ 'موهاٽا' مان ئي انجو نالو 'موهنجو دڙو' پئجي ويو.

10 . محترمہ بينظير پٹو پنهنجي سوانحہ حيات (Daughter of the eastپورب جائي) 1989، جي ص 28 تي رقمطراز آهي ته ننڍي هوندي مان سمجهندي هيس ته قديم شهر مئن جو دڙو دراصل منهنجو دڙو يعني منهنجو شهر آهي.

الغرض اها ڳالهہ روز روشن وانگر چٹي آهي ته عالمن ۽ تحقيق ڪندڙن جي اڪثريت متفقہ طور تي ان راءِ جي آهي ته هن سرزمين جو نالو ماهيگيرن جي ذات 'موهاٽا' جي ڪري موهنجو دڙو پيو آهي جيڪو انقلابات زمانہ سان موهن، موهان، موهِن ٿي ويو .

مصنف جا لفظ بہ لفظ رايا

1. پراٹي هِجي جيڪا ڏيهي ۽ پرڏيهي ٻنهي محقيق اپنائي آهي، اها اسانجي مادري زبان جي تلفظ جي عين مطابق آهي. ليڪن ان جي معنيٰ محض هڪ گشو ۽ ڏُکو آهي جيڪا ان جي اچار ۽ هِجي جي بلڪل برخلاف آهي .

2. ليڪڪ جو اهو بيان ۽ نظريو ان جي هن خيا جو اظهار ٿو ڪري تہ اهو عام رواجي مستعمل هجي تسليم نٿو ڪري.

3. اهو صحيح آهي تہ لفظ 'ماهو' جي معنيٰ سنڌي زبان ۾ 'قتل عام' يا 'مينهن جو' يا 'مينهن وارو' ٿئي ٿي. تنهن ڪري اهي نالي جون ممڪن بناوٽون ۽ معانائون 'ماهي جو دڙو' يا 'ماهو جو دڙو' 'قتل عام جو دڙو' يا وري جمع جي صورت ۾ 'ماهين جو دڙو' يعني 'مقتولن يا شهداءِ جو دڙو' ٿي سگهن ٿيون.

4. هن حالت ۾ 'مينهون' ۽ 'موهاٽن' جي وچ ۾ ڪو تعلق ڪُولهي لهڻ بہ هڪ گشي ڪانسواءِ ڪابہ اهميت نٿو رکي. ۽ جيڪڏهن اهو نالو مينهن جو خطو هجي پوءِ بہ انهن لفظن جي املا ۽ هِجي رواجي موجوده سنڌي يا پراٹي سنڌيءَ مطابق بلڪل مختلف ٿئي ها.

5. سرزمين جو تعلق ۽ لاڳاپو موهاٽن سان هئڻ وڏي حد تائين قابل فهم آهي. پر ان جي املا ٿورڙي مختلف آهي. ۽ ان کي عام طرح ڳالهائڻ واري سنڌيءَ ۾ منتقل نٿو ڪري سگهجي. ڪل ٽي ممڪن معنائون نڪرن ٿيون، يعني (1)'منهنجو دڙو' (2) 'مئن جو دڙو' (3) 'موهن جو دڙو' انهن مان پهريان بہ فقرا واقعي ڪان بعد تيارڪيل آهن. ڇاڪاڻ تہ انهن مان'جو دڙو' ڪيي ڇڏجي تہ باقي مانده 'منهن' يا 'مئن' اسر بہ نہ آهن. تنهن ڪري ڪنهن جاءِ يا وسيل شهر جا نالا نٿا ٿي سگهن ۽ آخري بہ لفظ يعني "جو" ۽ 'دڙو' هن ڳالهہ جا ثبوت آهن تہ اهي نالا بعد ۾ ڏنا ويا آهن. باقي ٽين نالي جو تنقيدي جائزو وٺجي. (موهن جو دڙو) تہ اهو نالو سنڌي زبان مطابق بلڪل صحيح ۽ درست آهي ۽ 'ن'جو اگر جيڪو بالاعالن استعمال ٿيل آهي، سنڌي زبان جي اصول مطابق بلڪل صحيح آهي ۽ بنا ڦيرگهير جي سنڌيءَ ۾ منتقل ٿي سگهي ٿو. انهي ڪري اسان کي انهن ڏنل نالن کان ٻاهر نڪري ڪُولها ڪرڻي پوندي.

6. املا ۽ معنيٰ ٻئي هڪ ٻئي کان مختلف آهن ۽ نالو بعد ۾ رکيو آهي .

7. سرزمين جو مهاٽن سان ڪو واسطو زوري ۽ چڪتاڻ سان قائم ڪيو ويو آهي. 'دلمان' ۽ 'ڏل موهن' جو هر معنيٰ ٿيڻ يا سنڌو ماٹري جي تهذيب جو

'دلمان' سنا رشتو به نه صرف قابل اعتراض بلڪ نامناسب به آهي. اهو لفظ جيڪو سنڌو ماڻريءَ جي تهذيب جي شناخت آهي اهو 'ميهونا' آهي.

8. اعتراض نمبر5 ۾ ذڪر ڪيل لفظ "موهاڻ" بابت ڪي وضاحتون.

9. بي شڪ بعد ۾ جيڪي سُيون لڏيون ويون آهن اهي ان دور جون آهن جڏهن 'مئن جو دڙو' ٻڌمت جي مجڻ وارن جي قبضي ۾ هيو. ليڪن ان ڪي 'مهايانا' ڪُنڊيو ويو. حالانڪ مهايانا جو مذهبي تصور تمام گهٽو وقت پوءِ ديرسان وجود ۾ آيو، جيڪو ٻاهرين اثرن جو نتيجو هيو چو ته ستين صدي عيسوي ڏاري هيون سنگ (Hiuon Tsange) چوي ٿو سنڌ ۾ هن ٻڌمت جا جيڪي به مجسما ڏٺا، اهي 'هنايانا' مڪتب خيال سان تعلق رکندڙ آهن. هن سلسلي ۾ ميرپور خاص ڪي جدا رکڻو پوندو، جنهن تي ٿر ۽ پارڪر جي رستي ماڙو يومي (پوت) يعني ماروارڙ جو اثر پيو. پر موهاڻا يا موهن جو دڙو ته ان کان ڪافي مدي ڪانپوءِ ظاهر ٿيو آهي.

10. نالن جي جوڙ جڪ مان جيڪڏهن پويون حصو (Daro) جنهن کي دڙو يا ديرو به پڙهي سگهجي ٿو (ٻني نالن مان) ڪڍي ڇڏجي ته پوءِ مين جو دڙو ۽ منهنجو دڙو جي جاءِ تي صرف 'دڙو' رهجي ويندو. جيڪو نج سنڌي زبان جو لفظ آهي. جنهن لاءِ ممڪن آهي ته قوت سماعت يا اُچار جي خسيس نقص ڪري صحيح لفظ پلئي نه پيو هجي. جنهن سبب ڪري معنيٰ ۾ به فرق پئجي ويو هجي.

مٿي بيان ڪيل مصنف جي خيالن سان ٻه امڪان ٻيا به جوڙي ڇڏجن ته پوءِ بهتر ٿيندو. انهن مان هڪڙو امڪان 'انڊيا جا فلسفا' نالي انگريزي ڪتاب تان ورتل آهي. هن ۾ ارٿ شاستر تان ورتل هڪ جملو بادشاه جي مان، مرتبي ۽ محلات بابت آهي. اهوجملو هئين آهي ته "بادشاه کي پنهنجا رهائشي محلات پنهنجي خزاني ۽ زر و جواهرات رکڻ واري جاءِ جي ڊزائن مطابق ٺهرائڻ گهرجن. يا وري هن کي پنهنجا رهائشي محلات هڪ اهڙي ڪوٽ ۽ عالم پناهه (ماموهانا ڪڙها) جي گهيري اندر ٺهرائين جنهن کي ڏسي ائين لڳي ته هتي محل نٿو ٿي سگهي ۽ اَن مان سيني جي وچ مان هڪ خفيه رستو (سرنگ) خطرناڪ حالتن ۾ ٻاهر نڪرڻ لاءِ ضرور هڻڻ کپي يا ڪو خفيه ڪمرو. " هت پڙهندڙ 'موهن ڪڙها' جو لفظ پڙهي سوچڻ ۽ ويچارڻ ٿي مجبور ٿي ذهن ۾ اَن جي تصوير مڪمل ڪندو.اهو بن لفظن مان ٺهيل هڪ مرڪب لفظ آهي يعني 'موهن ۽ ڪڙها' جنهن جي معنيٰ آهي، خفيه جاءِ، ڪمرو يا رستو.

ڇاڪاڻ ته مئن جي دڙي تي تباهيءَ کان اڳ ۾ ٻڌمت جي مجڻ وارن جو قبضو هيو. ان ڪري انهي ڳالهه جي تصديق انهن استوپائن (ٻڌ مت جا مندر)

خاص ڪري وڏو ۽ خاص استو ۽ نذر نياز لاءِ ٻين ننڍن استوپائن مان ٿئي ٿي. مئن جو ڏڙو(موهنجو ڏڙو) عين ممڪن آهي ته مهندر (جيڪو اشوڪ جو ياءُ يا ڪن تاريخي ڪتابن مطابق پٽ هيو) مان ٺهيل هجي. توڙي جو هن ڳالهه جي ڪا تاريخي يا زباني، روايتي ثابتي ڪانه ٿي ملي. مهندر مختلف علائقن ۾ ٻڌ مت جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ تبليغي اجتماعات ڪرائيندو رهندو هو. ممڪن آهي ته ٻڌ قوم جڏهن موهن جو ڏڙو ڇڏيو هجي، ان کانپوءِ ماڻهن ان لفظ کي برقرار رکيو هجي، جيڪو تمام معمولي تبديليءَ سان اڄ تائين هلندو پيو اچي. ان مان پاڻجي ٿو ته ان جو نالو 'مهندر جو ڏڙو' هجي جيڪو وقت گذرڻ سان "موهنجو ڏڙو" جي شڪل اختيار ڪري ويو هجي.

مونکي پڪ آهي ته سنڌي ۽ انهي سلسلي جي ٻين زبانن جا ٻيا ڪئي لفظ لغوي اعتبار کان هڪ ٻئي سان هڪ جهڙائي ۽ ويجهڙائپ رکڻ جي ڪري تحقيق ۾ وڏي مدد ملندي. اسان لفظ موهن جو تجزيو ڪري ان جي معنيٰ ۾ گذريل هزارين ورهين اندر جيڪي تبديليو آهيو، انهن جو ڪو اندازو لڳائيون. توڙي جو اهو ڪم پوليءَ جي ماهر تي فرض آهي. اسنا کي هن لفظ (موهن) سان ملندڙ جلندڙ ٻين لفظن جو پيٽائڻ ضروري آهي. جيئن باقاعدي معنيٰ ۽ اشتقاق تائين پهچي سگهون. مڪن لفظ اهي ٿي سگهن ٿا .

1. موهين، مهين، يا منهن

2. مهه يا موهه

1. جامع سنڌي لغات (سنڌي ادبي بورڊ سال 1988) جي ص 2710-11 مطابق لفظ 'ن' جي خڪي اچار ۽ 'ں' بالاعلان ۽ بالشد، جون ستر معنائون آهن. جن کي مفهوم مطابق نون قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. منهه يا چهرو، در يا منعي، ڪنارو يا ڇيڙو، احترام ۽ تقدس، وقار ۽ شان وشوڪ، اصل يا شروعات، سمت يا پاسو، رستو ۽ دروازو، ۽ ٻين جي ڪت / قط. گرامر جي لحاظ سان لفظ جو ٽي صورتون ٿي سگهن ٿيون .

1: موهه، 2: مهن ۽ 3: مهائين. ان کانسواءِ ٻه لفظ مَوهن ۽ مُوهن جيڪي شڪل ۽ املا جي لحاظ سان هڪ جهڙا آهن سواءِ ان فرق جي ته پهرين ۾ 'ہ' تي ڏنل پيش (و) خون جي "خو" جهڙو اونهو آهي ۽ ٻئي ۾ 'مو' ڪوٽ جي 'ڪو' وانگر آهي. ٻنهي جي معنيٰ مٿي ڏنل ٻن لفظن جي معنائن جهڙي آهي ۽ انهن مان کا ٻه هڪڙي معنيٰ جيڪا موهن جي ڏڙي جهڙي بين الا قوامي شهر جي شان مطابق هجي، اهائي هتي لاڳو ٿي سگهندي.

2. لفظ موهه جا 40 کان وڌيڪ لهجا، اچار ۽ معنائون آهن. جن کي چهن طريقن ۾ محدود ۽ مخصوص ڪيو ٿو وڃي. (1)پيار، لڳاءُ (2)عشق ۽ تعلق

(3)ڪشش يا چڪ ۽ هوس (4)خواهش ۽ شفقت (5) گهٽو شوق ۽ غمزدگي (6) جنون يا معصوميت ۽ لاعلمي. گرامر جي لحاظ کان ان جون ٽي معنائون ٿي سگهن ٿيون. موهه (Mohu) موهين (Mohen)يا موهاني (Mohani) ۽ موهائي (Mohaee) يا موهٽو (Mohino)

لفظ موه يا موها جيڪو حقيقت ۾ صحيح لفظ آهي، جيڪڏهن انهن کي جمع ۾ تبديل ڪجي ته موهن يا موهائي ۾ تبديل ٿي ويندا. انهن مان پهرين ۾ 'ن' بالخفا ۽ پوئين ۾ ن بالاعلان آهي. جنهن جي معنيٰ آهي محبتون، سهٽيون (سونهن جو جمع) ، سحر انگيز ۽ خوابي ڪيفيتون وغيره تقريبا ساڳي املا سان ان جي منطقي ۽ مناسب معنيٰ اسير زلف ٿيڻ ٿئي ٿي. موهن جي دڙي کان علاوه ڏکڻ ايشيا جي ٻين شهرن جي نالن جو ذڪر به هتي دلچسپيءَ کان خالي نه هوندو.

موهاڳوٺ هڪ- موهن ڳوٺ – ڏهه ، موهاني ڳوٺ چار ۽ موهاٽيا نالي سان ٻيرهن ڳوٺ آهن. ان کانسواءِ موهن ندي، موهن ڪوٽ، موهن درياءُ، موهن ڳوٺ، ۽ موهاٽا ڳوٺ به آهن. موهنا ڳوٺ پنج ۽ موهاٽا ڳوٺ به آهن. انهن کان علاوه موهن پاس، موهن پور ۽ موهن پورا وغيره به آهن.

مختلف فلسفياڻ اصولن جي مدد سان ڪنهن مناسب منطقي نتيجي تي پهچڻ لاءِ اسان کي هينيان طريقا اختيار ڪرڻا پوندا.

1. اولين اهميت لفظ'موهين يا مهين' کي ڏجي. اهو ئي لفظ اڄ ڪلهه سنڌ جا ماڻهو موهن جي دڙي لاءِ ڪم آڻن ٿا ۽ ان جي اچار ۾ 'ن' جو اکر ناصوڙن مان (بالخفا) ڪڍن ٿا.

2. 'مُهِن يا مئن' جي اچار يا سنڌي ترجمي جي ثانوي (ٻي نموني) اهميت آهي.

3. اسانجي غور ويچار هيٺ جيڪا سرزمين (موهن جودڙو) آهي، ان جي نالي مان جيڪا معنيٰ جهلڪي ٿي، اهوئي مسئلو اسان جي بحث جو اهم ترين موضوع آهي. جنهن تي اسان کي مڪمل غور ويچار ڪرڻو آهي. ان جي نالي جي مطالعي جو اهو نتيجو ٿو نڪري ته نالي جو عمل ابتڙ آهي. يا وري سڌو سنئون، نالي جي معنيٰ کي بنياد قرار ڏئي پوءِ باقي مسئلا ان جي زيراثر چوڌاري اٽيا ويندا.

کوزي ۾ درياءَ (سڄي مضمون جو تت)

موجوده نالي جي املا ۽ معنيٰ جي رد ڪرڻ جا اسباب

1. نالو شهر جي تباهيءَ کانپوءِ رکيو ويو آهي.

2. مقامي ماڻهو اڄ تائين ان جي نالي جي معنيٰ روايتي ۽ پراڻي انداز ۾ سمجهن ٿا ۽ نالي جو اچار به پراڻي نموني روايتي طور ڪڍن ٿا .

3. جيڪڏهن ان جي نالي جي معنيٰ کي ان جي نالي جي املا جو بنياد سمجهجي ته املا Spelling غلط آهي.

4. موجوده نالو، نالي رکڻ جي علم (علم الاسماء) جي اصولن جي برخلاف آهي. ان جي موجوده نالي مان جيڪي اطلاعات ۽ پيغامات ملن ٿا اهي بلڪل فرضي آهن.

5. سرزمين جو جهونو ۽ روايتي نالو ۽ ان جي صحيح ۽ روايتي اچار سان بنان ڪنهن مناسب سبب جي هٽ چراند ڪئي وئي آهي ۽ مسخ ڪري ڇڏيا آهن .

6. هن نئين نالي مستقبل ۾ گهربل تحقيق جا در بند ڪري ڇڏيا آهن.

پراڻي نالي ۽ ان جي سنڌي ترجمي کي تسليم ڪرڻ يا مڃڻ جا عقلي سبب

1. نالو اُچار جي لحاظ کان اصل يا اوائلي ناهي، بلڪ رسمي طور استعمال ٿيندڙ آهي.

2. مقامي ماڻهن يا پرڏيهي عالمن نئون نالو ۽ ان جي اُچار کي قبول نهي ڪيو .

3. پراڻي اِملا ڪافي حد تائين پراڻي اُچار مطابق آهي .

4. اصل پيغام صرف ۽ صرف جهوني ۽ اوائلي نالي جي لفظن جي معنيٰ مان پَسي سگهبو .

5. ايئن ٿو لڳي ته پراڻن لفظن جي معنيٰ ڳولهڻ لاءِ ڪابه ڪوشش ڪڍهن به نه ڪئي وئي آهي .

6. روايت پرستيءَ جو تحفظ ڪرڻ انهيءَ ڪري آهي ته روايتن کانسواءِ زبان ۽ ادب جو سرمايو ختم ٿي ويندو.

بنيادي ۽ اهم نيڪ مقصد

1. سرڪاري طور تي جيڪا اِملا رائج آهي يعني 'مئن جو ڏڙو'، جنهن ۾ 'ن' بالاعلان اچاريو ويندو آهي، اهو نالو زبان ۽ ادب ۾ محفوظ رکڻ جهڙو ڪونهي. توڙي جو اسان کي ان تي بحث ڪرڻو هجي يا نه. نه ئي ان جي معنيٰ

حفاظت کرڻ جهڙي آهي، يعني 'مئن جو دڙو' ان کانسواءِ اهو نالو تعصب تي مبني نہ ٻہ هجي تڏهن ٻہ خيالي ۽ تصوراتي ضرور آهي، ۽ خيالي ۽ فرضي نالا زبان وادب، آثار قديمہ ۽ لساني ۽ علمي تحقيق جون راهون بند ڪري ڇڏيندا آهن .

2. روايتي ۽ پراڻي هجي 'موهن جو دڙو' جنهن ۾ 'ن' جو اچار 'بالخفا' نڪ مان ڪڍبو آهي، سرڪاري طور تي بلڪل رد ڪيل آهي. مگر عوام ان کي سيني سان سانڍي اڄ تائين محفوظ رکيو آهي. حقيقت ۾ اهو ئي نالو سؤ سيڪڙو صحيح آهي. جيڪڏهن هن صحيح نالي کي رواج ڏنو وڃي تہ تحقيق جي ذريعي هن شهر جي صحيح نالي تائين پهچڻ ممڪن ٿي پوندو ۽ عالمن ۽ محققن لاءِ نيون راهون کلي پونديون.

3. لفظ مئن جي دڙي جي عام رواجي معنيٰ نہ رکڻ مفروضي تي مبني آهي بلڪ بي بنياد ۽ جعلي ٻہ آهي، اصل ۽ اوائلي نالي وارا لفظ يا انهن جي سنڌي ترجمي جو اصليت سان پري جو واسطو ٻہ ڪونهي. ليڪن تنقيدي تحقيق ۾ تجزيي لاءِ اڃان ٻہ وڏي ۽ وسيع گنجائش موجود آهي. جنهن ميدان ۾ اهل علم ۽ هوليءَ جا ڄاڻو حضرات تمام گهڻي تحقيق ڪري ٿا سگهن.

13.سرجان مارشل

ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ

قٽل شهر ۽ ڪنڊر جن کي آثار قديمہ سڏيو وڃي ٿو، سي ڪنهن ملڪ ۾ موجود آهن، ۽ اُهي انهيءَ ملڪ جي تاريخ، تمدن ۽ ثقافت جو يادگار آهن. وادي سنڌ جو مورثي سرمايو به انهن ڏاڙن ۽ پڙن ۾ پوريل آهي، جن مان فقط ڪي ٿورا ڪوٽائيءَ جي ڪري نڪري نروار ٿيا آهن. اهي ڪنڊر ۽ ڊڙا سڃيءَ سنڌ ۾ پکڙيا پيا آهن، جن مان ڪن جا نالا هي آهن: الور، ڪاهوءَ جو ڊڙو، ڪوٽ ڏيجي، موهن جو ڊڙو، چنهونءَ جو ڊڙو، رڻي ڪوٽ، آمري، دلور جو پڙو، سيوهڻ جو قلعو، پنيور، سنڈڙي، ڏٻو، ڏل رڪڙ، ڏل ڏيير گهانگهر، لاهري، ڏونرا هنگورا، شاهہ بندر، ڏاراجا ۽ ڪئين ٻيا. انگريزن جي حڪومت ۾ انهن مان ڪي ڊڙا کوٽايا ويا هئا، جن مان موهن جو ڊڙو سيني ۾ وڏيڪ مشهور آهي، جن پرڏيهي عالمن هتي جي ڪنڊرن ۾ دلچسپي ڏيکاري انهن ۾ سر مارٽيمر ويلر، اسٽوئرٽ پگٽ، ايس لئنگڊن، اريسنٽ مئڪي وغيره جا نالا قابل ذڪر آهن. پر جنهن صاحب انهن ۾ حد کان وڌيڪ دلچسپي ڏيکاري ۽ خدمت ڪئي اهو سر جان مارشل هو. هن صاحب نہ فقط موهن جي ڊڙي جي کوٽائيءَ ۾ بهرو ورتو، پر ان سان گڏ هن موهن جي ڊڙي ۽ ٽئڪسيلا جي ڪنڊرن تي مستند ۽ تحقيقاتي ڪتاب بہ لکيا آهن. سرجان مارشل انهن ڪتابن جي وسيلي علمي دنيا ۾ هڪ انقلاب آڻي ڇڏيو آهي، ڇاڪاڻ تہ انهن ۾ ايڏو تہ قيمتي مواد جمع ڪيو ويو آهي، جنهن تي تحقيقات ڪرڻ لاءِ عالمن جي هڪ وڏي جماعت جو هجڻ ضروري آهي.

سرجان مارشل ورهاڱي کان اڳ هندوستان جي آثار قديمہ جي کوٽائيءَ واري کاتي جو ڊائريڪٽر جنرل هو جتان هن 1928ع ۾ رٽائر ڪيو ۽ سندس جاءِ تي مسٽرهرگيوز ڊائريڪٽر جنرل مقرر ٿيو. سرجان مارشل ٻي مشهور ۽ تحقيقاتي ڪتاب لکيا آهن جي پنهنجو مٽ پاڻ آهن اهي ڪتاب هي آهن.

موهن جو ڊڙو: جنهن ۾ هن موهن جي ڊڙي جي 1922ع کان 1927ع تائين ٽيل کوٽائيءَ جو احوال قلمبند ڪيو آهي ۽ اتان لڌل نادر

تحفن جو ذکر محققانہ انداز ۾ کيو آهي. اهو کتاب ٽن جلدن ۾ آهي. پهريون ۽ ٻيو جلد 716 صفحن ۾ آهي ۽ ٽئين جلد ۾ 164 پليٽون آهن جن ۾ هوهن جي ڏڙي مان لڌل سامان جا فوٽو ڏنا ويا آهن. اهو کتاب آرٽر پرائيٽيهن 41 گريٽ ريسل گهٽي لنڊن 1931ع ۾ ڇپائي پڌرو کيو.

ٽئڪسيلا: هي کتاب به ٽن جلدن ۾ ورهايل آهي. جنهن ۾ پهرين ٻن جلدن ۾ 1913ع کان 1934ع تائين ٽئڪسيلا جي ٽيل کوٽائيءَ جو بيان ڏنل آهي ۽ ٽئين جلد ۾ 246 پليٽون ڏنل آهن، جن ۾ ٽئڪسيلا مان لڌل نادر نمونن جا فوٽو ڏنا ويا آهن. هي کتاب کئمبرج يونيورسٽيءَ پريس مان 1951ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو.

سرجان مارشل جو ٽيون کتاب 'گائيڊ ٽو ٽئڪسيلا' يعني ته ٽئڪسيلا جو سونهون آهي جو پڻ آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ مان 1960ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. هن کتاب ۾ ٽئڪسيلا ۽ ان سان لاڳو مختلف ماڳن ۽ کنڊرن جو ذکر ڪيل آهي ۽ انهن جو خاڪو پڻ ڏنل آهي. اهو کتاب شايد انهيءَ مقصد سان لکيو ويو آهي ته جيئن کو به عالم جيڪڏهن اهي کنڊر ڏسي ته کين انهن متعلق ڪجهه ڄاڻ ملي وڃي. جن کنڊرن ۽ ماڳن جو انهيءَ ۾ ذکر ٽيل آهي، اهي هي آهن: پير، سرڪاپ، جنديال، سرسخ، چيرٽوپ، گيڊار مهرا، ڪالاوان، گيري، ڪُنالا، گهائي، جَولين، يَمالا ۽ يالار. خاڪن سان گڏ انهن کنڊرن جي تاريخي اهميت، انهن جي کوٽائيءَ جي احوال ۽ انهن جي هڪ ٻئي سان تاريخي، ثقافتي ۽ تمدني ميلاپ جو پڻ ذکر ٽيل آهي.

سرجان مارشل جيڪو موهن جي ڏڙي تي ڪتاب مرتب کيو آهي ان ۾ قديم سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ تمدن تي اٿڙي ته سهڻي نموني ۾ محققانہ روشني وڌي ويئي آهي، جو ڇڪ سالن جي وڃايل سوکڙي سنڌ کي واپس موٽي ملي هجي. موهن جي ڏڙي کي دنيا سان واقفيت ڏيڻ لاءِ سڀ کان اڳ سرجان مارشل هڪ اعلان کيو جو السٽريٽيڊ لنڊن نيوز جي 20 سيپٽمبر 1924ع واري اشاعت ۾ پرو ٿيو. انهيءَ اعلان ۾ مارشل صاحب اها دعويٰ ڪئي ته "اڄ کان پنج هزار سال اڳ سنڌ ۽ پنجاب جا ماڻهو تمام سٹيءَ طرح ٽهيل شهرن ۾ رهندا هئا. سندن تهذيب پختي ۽

جامع هئي ۽ وڻن هنر ۽ ڪاريگري چوت تي هئي ۽ سندن لکڻ جو طريقو بہ نهايت ترقي يافتہ هو."

موهن جي دڙي جو پهريون جلد ڪيترن ئي حصن ۾ ورهايل آهي جن ۾ ڪنڊڙن جي کوٽائي، لڏل شيون، قديم يادگار، صنعت ۽ حرفت، مذهب، ثقافت ۽ تمدن جو بنياد، مئلن جي پورڻ جوطريقو، سنڌو سيبيتا جو دائرو، سنڌوپا ايراضي، اڏاوتن جو نمونو، سادو ۽ چٽيل ٺڪرائو، ماڻهن ۽ جانورن جا پٻتلا وغيره. انهن عنوانن تي نهايت تحقيقي مضمون ڏنا ويا آهن.

ٻيو جلد جو نهايت اهم آهي ان ۾ مُهرن ۾ لکيل فرحين، سنڌو رسم الخط جا نشان، سنڌو قديم صورتخطي، گهرو ڪم جو سامان، پتل ۽ ڪنجهي جا برتن، شخصي زيورات، راندين ۽ راندڪا، تور ۽ ماپ جا اوزار، ماڻهن جا لاش، جانورن جا هڏا، ڏاتو ۽ معدنيات وغيره تي جامع ۽ معلوماتي مضمون آهن. سرجان مارشل جو چوڻ آهي تہ انساني کوپڙيون يا هڏا جيڪي مليا آهن، سي نهايت ئي قديم ماڻهن جا آهن، جن مان ڪي نيو لٿڪ، چالڪولٿڪ، پروٽو آسٽرين ۽ منگولائيڊ جنس جا آهن، انهيءَ مان ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌو وادي‌ءَ ۾ انسان ذات جي شروعات ٿي آهي ۽ نئين پٿرائين دؤر ۽ ٽامي جي دؤر ۾ انساني تهذيب جي ارتقا پڻ هجرت ڪري پهرين دکن ۽ پوءِ وادي سنڌ کي وسايو. دکن جنهن کي گوندوانا ڪنڊ جو هڪ حصو سمجهيو وڃي ٿو، دنيا ۾ انهن ٿورن ٺڪرائتي ٺڪرن مان هڪ آهي، جو ڪڏهن بہ سمنڊ جي هيٺ نہ رهيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو دکن جي دراوڙي ٻولين جو سنڌ ۽ بلوچستان جي ٻولين سان گهاڻو سٻنڌ آهي.

ڪنڊرن مان مليل مورتن بابت سرجان مارشل جو چوڻ آهي تہ موهن جي دڙي جي قديم ماڻهن جون اڪيون اڌ ڪليل آهن ۽ سوڙهيون پڻ آهن. سُميري ۽ موهن جي دڙي جا ماڻهو بن مختلف نسلن جا آهن ۽ هن اها راءِ ظاهر ڪئي آهي تہ سنڌ جا قديم ماڻهو يا تہ منگول نسل مان هئا يا تہ مورڳوئي پروٽو آسٽريليڊ هئا. ساڳئي وقت اها بہ راءِ ظاهر ڪئي اٿس تہ موهن جي دڙي جي ماڻهن جا ڳاڻا ننڍا، ٽلها ۽ طاقتور هئا ۽ اهي اهجاڻ بابل جي ماڻهن ۾ پڻ ڏنا ويا آهن. ان ڪري موهن جي دڙي جا ماڻهو ۽

عراق ۾ رهندڙ بابل جا ماڻهو هڪ نسل جا ماڻهو هئا. انساني کوپرين جا جاچ پرتال ڪرڻ کان پوءِ هو وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته سنڌ جي قديم ماڻهن جي ڳڻن وارا هڏا سڏا، نرڙ وارو هڏو ننڍو ۽ لاهيءَ تي هو، ۽ کاڏي بلڪل ننڍي هيون. نڪ جي بيهڪ، پيشانيءَ جي سڌائيءَ تي هئي ۽ اهي ڳالهيون قديم يونان جي کوپرين ۾ پڻ ڏنيون وييون آهن. موهن جي دڙي جا ماڻهو وار ڊگها رکائيندا هئا ۽ انهن کي گهنديدار بنائڻ ۾ وڌيڪ دلچسپي رکندا هئا. ڏاڙهي به هڪڙن پر مڇون صاف ڪري ڇڏيندا هئا، پر سميري قوم انهيءَ جي بلڪل ابتڙ هئي. چاڪاڻ ته اهي نه فقط ڏاڙهي مڇون کوڙائي ڇڏيندا هئا، پر ان سان گڏ متي کي به پونو ڪرائي ڇڏيندا هئا، رڳو پرون وجي ڇڏيندا هئا. زيورن تي جيڪو گهڙائيءَ ۽ چٽسالييءَ جو ڪم ٿيل آهي، سو به قديم دور جي ڪاريگريءَ جو بهترين مثال آهي. موهن جي دڙي مان جيڪي لکيل ڪتب مليا آهن، انهن ۾ آٺهڻ فرحيون مختلف ۽ عجيب قسم جي ڪتبن سان پريل آهن جن ۾ شڪليون ۽ نشان ڏنل آهن. سرجان مارشل ٻڌائي ٿو ته موهن جي دڙي جي اوائلي صورتخطي، ساڃي ڪان ڪاڃي هئي، پر اها فقط پهرين ست تائين محدود هئي. ڀي ست ڪاڃي ڪان ساڃي لکيل ڏني ويئي آهي. هو وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته سنڌي اوٽيهه پد (Syllables) سنڌوءَ جي اوائلي رسم الخط سان وابسته آهن. اهي اوٽيهه پد هيءَ آهن :

آ، اِ، اِي، او، ڪا، گا، غا، چا، جا، تا، ٽا، يا، با ما، يا، را، لا، وا، وو.

هن کل به سوَ اڻاسي نشان ڪيي ظاهر ڪيا آهن جي مورتن مان سڌاري ناهيا ويا آهن ۽ مصر ملڪ جي پڪچر گراف سان وڏي مشابهت رکن ٿا. سرجان مارشل مهرن جي پنج سوَ پنج نمونن جو ذڪر به عالماڻي انداز ۾ ڪيو آهي ۽ انهن جا فوٽا به ڏنا اٿس. مهرون هر ڪنهن نموني جو ملين آهن جن مان گهٽيون چورس، گول، مستطيل ويلڻ جهڙيون، توتاري جهڙيون، چهه ڪنڊيون وغيره آهن. خروشتي رسم الخط جا به ڪي نمونا ڏنا ويا آهن، جي سنڌ ۾ دارا ۽ زرڪزيس جي زماني ۾ رائج هئا. موهن جي دڙي جون مهرون عراق مان مليل مهرن سان گهٽي قدر ملن جلن ٿيون. ان ڪري ظاهر آهي ته فرات ۽ سنڌو وادين جو قديم زماني کان ونڊ پاڻ ۾ تجارتي، ثقافتي، علمي ۽ تمدني گهاڙو سمهندڙ هو.

14. موهن جي دڙي وارو اڏاوتي ڏاڻءُ

نياز رسول

اڏاوت بہ ٻئي ڏاڻءَ جيان ماڻهو جي بنيادي ضرورتن مان ڪٿي نڪتي آهي. موهن جي دڙي جي ماڻهن تي بہ ٻول ڳالهائڻ کان پهرين سندن وڏڙن جي هن ڏات ۾ ڏاڻءَ تي ڪجهہ ٽيڪا ٽپڻي ڪرڻ جي ضرورت آهي، هن پيٽوار اپياس وسيلي اسان کي موهن جي ماڻهن جي اڏاوتي ڄاڻ کي پرکڻ جي سهائتا ملندي. اسان کي هتي اسلام آباد ويجهو سون ماڙيءَ واري پنج لک سال پراڻي پٿردورکي ڇهٽو ڪونہ پوندو. ان ڪري جو ان ماڳ تي ڪنهن اڏاوت جا اهجاڻ ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿا اچن. ان ناتي اسان کي بلوچستان جي تاريخي دور کان اڳ وارن ڳوٺن ڏانهن اڇٽو پوندو جيڪي پنج هزار سال ق.م پراڻا آهن. هتي اسان کي هيءَ نرالي ڳالهہ ڏسڻ ۾ ايندي جو هن جوءِ جا ماڻهو ٻني ٻارو ڪندا نظراچن ٿا ۽ سندن لاڳاپو راهڪ سماج سان آهي. هنن پنهنجي سِرَ بچاءَ ۽ مٽي چانو لاءِ گهربہ جوڙيا هئا، جيڪي ڪچين سرن سان اوساريل آهن. سنڌ جي خيرپور ضلعي جي هڪ قديم ماڳ ڪوٽ ڏجي ۾ بہ هڪ سڻي اڏاوتي شروعات ڏسجي ٿي. هن ماڳ ۾ قلعي جي پت، هڪ ٿنڌ جي روپ ۾ موجود آهي. جنهن کي ڏسي ماڻهو اچرج ۾ اچيو وڃي. اها پت مٽي بہ گهٽي آهي تہ ٽلهي بہ ڏاڍي آهي. پيڙهہ ٽڪريءَ تي بيهاريل اٽس. هيٺين پاسي اڻ گهڙيل پٿر ۽ مٽي ڪچيون سرون ڪر آندل آهن. گهر ڏيگهہ ۾ ويڪر ۾ سوڙهَا آهن. انهن جا بہ هيٺيان پاسا اڻ گهڙيل پٿر سان ۽ مٿيان پاسا ڪچين سرن سان اوساريل نظر ايندا.

موهن جي دڙي جي ماڻهن پنهنجي مهان سڀيتا (جنهن کي دنيا سنڌو- سڀيتا جي نالي سان سڏيندي آهي) جي شروعات ڪئي، تنهن کان اڳ هتي سنڌو- ماڙيءَ ۾ هن نموني جون سڌيون سادِيون اڏاوتون هوندِيون هيون. موهن جي دڙي جي دريافت سنہ 1922ع ۾ ٿي آهي. هيءَ سنڌو سڀيتا جي ناتي هڪ نهايت ئي سگهارو ماڳ آهي، جيڪو سِنڌ جي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ واقع آهي. هن ٽاڪ پراچين اڏاوت جو هڪ نئون گهٽ ڪوليو آهي. هن مهان ماڳ تان جيڪي بہ وٽون هٿ لڳيون سي نہ رڳو

دلچسپيءَ لائق آهن، پر انهن کي ڏسي ماٺهو اچرج کان وائڙو ٿي وڃي ٿو ۽ سمجهڻ لڳي ٿو ته موهن جي دڙي جا ماٺهو ڏاڍا ڏاها ۽ ڏات ڏٽي هئا ۽ هن سنسار جي هر ڪلا ۾ مهان ڪلاونت هئا. سندن اڏاوتون بنا سنجڻ ۽ سينگار جي آهن، پر پوءِ به ان دور جي سيني تعميراتن کان اوچيون ۽ آڪاڻيون آهن. سنڌو- سبيتا جي هن وڏي شهر جي ڪجهه پاڳي جي قديم آثارن جي کوڙ وسيلي صفائي ٿي چڪي آهي ۽ اتان دريافت ٿيل اڏاوتون گهرن جي جڳهن سان لاڳاپو رکن ٿيون.

موهن جي دڙي جي جوڙيندڙن جون اوساريل هي اڏاوتون ڏاڍيون سادين آهن ۽ ان سادگيءَ ۾ اڏاوتي ڏات جي مهانتا به آهي. هنن تعميراتن ۾ جيڪو معياري سامان ڪتب آندو ويو آهي، تنهن ۾ به پنهنجي هڪ عظمت، موهه ۽ جادو آهي. شهر جي تعمير لاءِ جوڙيل رٽابندي ۽ ڪني پاٽيءَ جي نيڪال لاءِ ڪسين جو مهاڃار موهن جي دڙي جي مهانتا جا آنند چنڊ، اهجاڻ آهن. هن پراچين ٽاڪ جي کوٽائي ۽ کوجنا سرجان مارشل ڪرائي هئي، جيڪو شروعاتي کوٽائي ڪرڻ وارن ماهرن مان هڪ هو. هن موهن جي دڙي واري شهر جي سڌريل ۽ ترقي يافته رٽابنديءَ جا هنن بولن ۾ ساراهه جا ڊُڪ پريا آهن. "جيڪڏهن ڪو ماٺهو پهريون پيرو موهن جي دڙي جي ڪهٽين کان گهمندو ته ائين پائيندو ته موجوده دور جي لنڪشائر شهر ۾ گهمي رهيو آهي " ۽ سرمارٽيمر ويلر پنهنجي بهه بهه بولن ۾ وائي هن ريت سٽائي آهي ته "موهن جي دڙي جي مکيه ڪهٽيءَ جي رٽابندي ائين لڳندي جڙ هيءُ نيويارڪ جي برڊوي اسٽريٽ آهي. "

موهن جي دڙي ۽ دنيا جي ٻين مکيه سهيوڳي سبيتائن جي اڏاوتن ۾ فرق هيءُ آهي ته هن دڙي واري شهر جي اڏاوتن ۾ ڪم آندل پڪي سر مڪمل چوڪندي پڪل ۽ هڪ ئي ماپ جي آهي. مصر جي ڪندرن ۾ به اها ڳالهه نظر ڪانه ايندي، جتي اسان کي پڪيءَ سر جو استعمال ايڪڙ ٻيڪڙ ڏسڻ ۾ ايندو. چاڪاڻ ته هتان جا ماٺهو پٿر جي استعمال تي هريل هئا. سمير جي قديم اڏاوتن ۾ مستوي معدب Plano Convex سرون ڪم آندل ڏسجن ٿيون، جيڪي چوڪنڊيون گهڙ آهن. سندن شڪل چوڪندي، وڙ ۾ سنهي، ترُ ۾ پاسا تراکڙا ۽ سڌا پر مٿيون پاسو گول آهي. قديم بابل ۽ مصر ۾ ونگ ڏسجي ٿو، پر موهن واري

ماڳ ۾ سرن جي هرپال کي اڳتي وڌائي ونگ ٻڌي ويئي آهي جنهن کي Corbelled arch سڏجي ٿو. سمير ۾ گول نلهن ۽ ٽنين جي ورجيس هئي. موهن جي دڙي وارن ماڻهن کي جڏهن نلهن جوڙڻ جي لوڙ پوندي هئي ته اهي کڏهن هم چورس ۽ کڏهن چوکندا نلهه ناهي ونندا هئا. پر لڳي ائين ٿو ته موهن جي دڙي جي پر پاسي ۾ کاڻ جام هو، تنهنکري هتي کاڻ جي ٽنين جي کم آڻڻ جي ورجيس هوندي. هتي اهو پڻ ڏسڻ ۾ ايندو ته اهر جڳهن جون پٿيون سلامي۽ واريون آهن، جيکي چوڻي۽ کان وڻي پيڙهه تائين هوريان هوريان لهورايون ٽيندیون نظر اچن ٿيون. قديم بابل ۾ پٿ جوڙڻ جي هي۽ ورجيس ڏسڻ ۾ کانه ٿي اچي. پر اهڙي ورجيس جون پٿيون مصر ۾ جام آهن. موهن جي دڙي جي پٿين جي اڏاوت مان اها جاڻ ملي ٿي ته هتان جا راجا سادگي پسند هئا ۽ پٿين جو سنجٹ ۽ سينگار کين کونه وٹندو هو. ايتري قدر جو گهرن جي پٿين جو باهر ته سادو سودو آهي پر اندر به سنجٹ ۽ سينگار کان خالي ڏسبو. موهن جي دڙي جي جڳهن جي سونت، کاريگرن جي اڏاوتي سيٹائي جي ساکيَ نظرايندي. چاکاڻ ته اهي انساني ضرورتن جي مڪمل پورائي پٹاندر آهن ۽ اهائيَ هتان جي اڏاوتن جي انوکي ۽ نرالي ورجيس آهي. هتي ٻي مکيه ڳالهه هي۽ ڏسڻ ۾ ايندي ته هتان جي ماڻهن جي طرز زندگي۽ ۾ گهٹي وچوڻي کانه آهي، جيکڏهن هتان جي ماڻهن جي معيار زندگي ۾ سماجڪ درجه بندي هجي ها ته گهرن جي اڏاوتن ۾ به اهڙي وچت ڏسجي ها. پر ٻين سهيوگي سيٹائن ۾ اهڙي وچوڻي ۽ وچت چڻي نظرايندي. ان جي پيٹ ۾ هتان جي جڳهن جي اڏاوتن ۾ هڪجهڙائي هئي، جنهن مان جاڻ ملي ٿي ته هتي سماجڪ ۽ اوچ نيچ وارو ڏانچو کونه هو.

موهن جي دڙي جي اڏاوتن جو وڏو انگ گهرن تي مشتمل آهي، جيکي ننڍا وڏا ضرور آهن پر منجهن مکيه اڏاوتي گٹ هڪ جهڙا آهن. ننڍن گهرن ۾ به کوئيون آهن پر وڏن گهرن ۾ اهڙين کوئين جو انگ ڏهه يا ڏهن کان وڌيڪ آهي. شهر جا مکيه رستا اتر ڏکڻ ۽ اوپر اولهه آهن. گهر به انهن جي سڌ ۾ اڏيل آهن جن جا در پاسي وارين گهٹين ۾ کلندا هئا. اهڙو گهر نظر ئي کونه ايندو جنهن جو درسنئون سڌو مکيه رستي

ڏانهن کلندو هجي. انهيءَ زماني ۾ گهر آڏو اگڙ رکڻ جي ورجيس هوندي هئي. تنهن ڪري ڪمرا مرڪزي صفي يا منڊپ جي چوڏس اڏيا ويندا هئا. گهر جي اڏاوتن ۾ تمام سهڻيون ۽ معياري سرون ڪتب آندیون ويون آهن. اهڙو ذڪر مٿي ٻه ڪيو ويو آهي. اوساري گاري سان ٽيل آهي. اڏاوتن کي وڌيڪ سگهاري بنائڻ لاءِ ڪن جڳهن جي فرش ۽ ڪندن تي گچ ۽ گاري کي ملائي استعمال ڪيو ويو آهي. رازن اوساريءَ ۾ ٻه متا ڪم آندا آهن. ڪٽي آسان کي هڪ ئي بار ۾ سرون واري سان منديي ۽ لام ۾ ڪم آندل نظر اچن ٿيون ڪٽي وري هڪ ساري بار ۾ سر لام ۾ ڪتب آندل آهي ته ٻئي بار ۾ منديي ۾ ڪم آندل ڏسجي ٿي، منديي واري طرز کي فليمش Flemish ۽ لام واري طريقي کي انگلش English ۽ بانڊ Bond سڏيو ويندو آهي.

موهن جي دڙي جي گهرن جي اڏاوتن ۾ ٻيا سوگڙ هي آهن ته هر گهر کي پنهنجو سنان Bath Room الڳ آهي ۽ ان جي اڏاوت ۾ تمام گهٽو ڏيان ڏنو ويو آهي. گندي پاڻي جي نيڪال لاءِ جوڳو بندوبست ٽيل ڏسبو جو ڪٽي ٻه پاڻيءَ جي هڪ ڏڙي بيهڻ جو ٻه امڪان نظر ڪونہ ايندو. سنان واري هنڌ تي چمڪدار سرون ڪم آندل نظر ايندیون. انهيءَ لاءِ جيئن پاڻي هيٺ سمي نہ سگهي ۽ سمورو پاڻي سولائيءَ سان وهي باهرهليو وڃي. مٿان ماڙيءَ واري پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ گهر جي پٽين ۾ نالیون نهيل آهن. اتان پاڻي وهي گهٽن ۾ نهيل پاڻي جي نيڪال لاءِ ڪشادين ڪسين ۾ وڃي پوندو هو. گهرن جي ڪمرن جي ٽن مختلف شين وسيلي فرشبندي ٽيل ڏسجي ٿي. هڪڙن ۾ سنهي پٽجهوءَ جو پراءُ ٽيل آهي. ڪن گهر جي فرش ۾ پڪيون سرون ڪم آيل نظر اچن ٿيون. فرشبندي جو پهريون نمونو عام جام آهي، پر پويان ٻئي طريقا ورلي نظر ايندا.

هن وقت تائين اهڙيون درين واريون اڏاوتون گهٽ نظر آيوُن آهن. کوٽائي مان اهو ٻه پتو پيو آهي ته موهن جي دڙي وارا گهر ٻه ماڙ هوندا هئا. مٿينءَ ماڙيءَ تي وڃڻ لاءِ ڏاڪڻيون نهيل هونديون هيون، جيڪي اُييون ۽ سوڙهيون آهن. ويساهه جوڳين شاهدين جي آڌار تي چئي

سگھجي ٿو تہ چتيون تراکڙيون هيون ۽ منجهن کامون ۽ پٽيون ڪم آنديون ويون هونديون.

گهر جي اڏاوتن ڪان سواءِ موهن جي دڙي ۾ هڪ انوکي نموني جون ٻيون تعميراتون بہ ڏسڻ ۾ ايندیون، جيڪي ٻئي هنڌ موجود ئي ڪونہ آهن. هتي ڪني پانيءَ جي نيڪال لاءِ هڪ بهترين نظام موجود آهي. جيڪو شهر جي گهر گهر تائين پکڙيل آهي. ان کان سواءِ عام ماڻهوءَ جي استعمال لاءِ ڪوهہ ۽ سنان بہ ٺهيل آهن. اهم ڳالهہ اها بہ آهي تہ هتي وڏو سنان Great Bath بہ تعمير ٿيل آهي ۽ پڪين سرن سان اوساريل آهي. هتي ڪسين جو گهٽو تعداد پڪين سرن سان ڍڪيل آهي، پر جيڪي ڪجهہ ويڪريون آهن تن کي وري پٽر جي دابڙن سان ڍڪيو ويو آهي. کي ڪسيون وري گهٽيون ويڪريون آهن جو انهن کي پٽر جي دابڙن سان ڍڪڻ ممڪن ئي ڪونہ هو. مذڪورہ ڪسين کي وراڻو ڪندائتو نہ پرگولائتو آهي. انهيءَ لاءِ تہ جيئن کني پاڻيءَ جي وهڪري ۾ ڪا روڪ يا رندڪ نہ ٿئي.

ساڳيءَ ريت آئي وئي جي استعمال لاءِ ناهيل عوامي کوهن جو اندريون حصو بہ هڪ ماپ جو ڪونہ آهي. هنن کوهن جيٰ اڏاوت ۾ بہ خاص ڌيان ڪان ڪم ورتو ويو آهي. سرون مختلف ڪالبن جون آهن پر سندن هڪ پاسي کان منڊو ويڪرو ۽ ٻئي پاسي سوڙهو آهي. آئي وئي لاءِ ٺهيل سنانن جي فرش کي بہ ڏاڍي ڏاهپ سان جوڙيو ويو آهي. موهن جي دڙي واري شهر ۾ اهڙا کوهہ تمام گهٽا هوندا هئا. خوش قسمتيءَ سان اهڙن کوهن جا فرش سلامت آهن. گهرن واڙن سنانن جا فرش ايڏا سٺا ڪونہ هئا، تنهنڪري اکڙي ويا آهن. اهڙي قسم جي سنانن ۾ ڪاراهي سان وڍيل سرون ڪتب آندل آهن. انهيءَ لاءِ تہ جيئن فرش جي مٽاچري جي سنوت سڌي رهي. ڪن سنانن جي فرش ۾ مينا Enamel استعمال ڪئي وئي ٽي پائنجي، جنهن جو رنگ گهاڻو ڳاڙهو آهي. اها ڪهڙي شيءِ آهي، تنهن لاءِ کوجنا جاري آهي. پر پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ اهو چمڪدار روغن نہ آهي چاڪاڻ تہ تمام گهٽو لسو آهي.

عام ماڻهن جي سنانن مان سيني کان وڌيڪ اهم وڏو سنان آهي، جيڪو 35 فوٽ ڊگهو، 23فوٽ ويڪرو ۽ 8 فوٽ اونهو آهي. هيٺ لهڻ لاءِ

ٻنهي پاسن کان ڏاکڻ اتس ۽ سهيوگي ثقافتن ۾ هڪ نرالي عاليشان اڏاوت آهي. وهنجڻ جي وڏي تلاءُ جي چوڌاري ٽي وِرانڊا ڪيتريون ڪوٺيون ۽ راهداريون ٻه ٽهيل آهن. هن قسم جي اڏاوت ۾ ڪم آندل سرون تمام سٺيون آهن. انهن جي اوساري گچ سان ٽيل ٽي پائنجي. وهنجڻ جي ان تلاءَ جي پاڻيءَ کي سمڻ کان روڪڻ لاءِ ان جي پٽين ۽ تري ۾ ڏامر جو هڪ تهه وڇايو ويو آهي.

موهن جي دڙي جي ماڻهن ۾ اڏاوتي ذات گهڻ پاسائين هئي، جيڪا ايڏا تائين پوريءَ ريت نڪري نروار ڪانه ٽي آهي. ڇاڪاڻ ته هن ماڳ جو فقط ٽيون حصو کوٽي ظاهرڪيو ويو آهي. باقي رهندڙ ٻه حصا ايڏا ٻه کوٽائيءَ کان وانجهيل ۽ پوريل آهن. وڌيڪ کوٽائي نه ٽيڻ جا ٻه کي اهم ڪارڻ آهن. سنه 1922ع کان 1927ع جي ٻن کوٽاين کان پوءِ ائين محسوس ٽيڻ لڳو ته جڳهين جي اڏاوتن تي سيڪ ۽ ڪلر جو حملو ٽيوآهي، ڇاڪاڻ ته جر واري پاڻيءَ جي سطح گهٽو مٽي چڙهي آئي هئي . سر ۽ ڪلر ڪري اڏاوتن کي ويتر ٻه ڇيهو رسيو آهي. هنن ٻنهي آپدائن ڪري قديم آثارن جي باقيات کي ڏاڍو هاجو رسيو. ايڇ. جي. پلينڊر ليٿ H.J Plunder Leith جو بيان آهي ته "جيڪڏهن هن ماڳ کي محفوظ نه ڪيو ويو ته ايندڙ ويهن - ٽيهن سالن اندر کوٽائي ٽيل ماڳ ٻه تباهه ٿي ويندو ۽ سنڌو سيبيتا جي باک ڦٽيءَ وارو اهو ماڳ هميشه لاءِ ختم ٿي ويندو. "

پاڪستان جي قديم آثارن واري کاتي محدود وسيلن هوندي ٻه پنهنجي پاران هن باقيات کي بچائڻ لاءِ وڏا وس ڪيا ويا آهن پر اهڙا جتن ۽ جاکوڙ هن مسئلي جو حل ڪونہ آهن. پاڪستان سرڪار سن 1960ع دوران يونيسڪو UNESCO سان هن ڏس ۾ ڳالهه ٻولهه هلائي هئي. اطمينان بخش ڳالهه هيءَ آهي ته يونيسڪو UNESCO جي ميمبرن تي مشتمل هڪ مشن هن ماڳ تي اچي جائزي وٺڻ کان پوءِ 1972ع ۾ ٻيو پيرو 8.23 ملين روپين جي هڪ رٿا تيار ڪئي هئي ته جيئن انسان ذات جي هن عظيم ورثي کي بچائجي ۽ محفوظ ڪجي. امبد آهي ته هن منصوبي تي جلد ئي ڪم شروع ڪيو ويندو. اهي ڏينهن پري ڪونہ آهن جو قديم آثارن جي کوڙ جي سهائتا سان هن قديم ماڳ جو مٽيءَ سان ڍڪيل وڏو حصو نڪري نروار ٿيندو ۽ قديم دور جي هن عظيم شهر جو سارو ڏيک اسان جي اکين آڏو ظاهر ٿي پوندو.

15. موهن جي دڙي مان هٿ آيل ڳهه ڳڻا

مسعود الحسن

پراچين سمي کان وٺي هار سينگار ڪرڻ انسان جي ذاتي ۽ فطري خواهش رهي آهي. قديم دور جي ماڻهوءَ سکل گاهه، ولين جي ڏاندين، جانورن جي هڏن ۽ پکين جي ڪنين، سنگن ۽ پانت پانت جي رنگين ٻجن سان پاڻ کي سهڻي بنائڻ جا جتن ڪيا آهن. هن کان پوءِ سندس ٻي جاکوڙ اها هئي جو هن کاڻ کي اُکيري اهڙن ڳهن جوڙڻ ۽ پائڻ جي ڪوشش ڪئي جيڪي هو اڳيئي پائيندو هو، بعد ۾ هن ولين جي ورن وڪڙن کي ڏسي، سون چاندي ۽ ٽامي جون تارون جوڙيون. ساڳيءَ ريت هن پانت پانت جي ڦلن ۽ ٻجن جو سون ۽ چانديءَ ۾ اتارو ڪيو، ڏاتن جا پَٽ ٺاهيا ۽ انهن کي پاڻ ۾ ٽاڪيو. ڏرمي ۽ پوڄا پاٺ جي وٽن کي ب ماڻهوءَ ڏاتوءَ ۾ گهٽڻ جي ڪوشش ڪئي. آخر ۾ هن ڏاتن تي نقش تراشي ڪئي ۽ انهن کي پگهاري ڏار ڏار سانچن ۽ ٽپن ۾ ڍالي مختلف قسم جا ڳهه ڳڻا ٺاهيا آهن.

شايد هي اهو قديم زمانو هو جڏهن سنڌو- سپيتا جا ب مڪيه شهر موهن جو دڙو ۽ هڙاپا، طرز- زندگي جي هر ڪيتر ۾ پنهنجي ڏات ۽ ڏاڻ ڏيکاري رهيا هئا. هنن ٻنهي ثرڙن جي ڪوٽائي ۽ ڪوجنا مان ڄاڻ ملي آهي. ته سنڌو- سپيتا جا ماڻهو نه رڳو شهري منصوبه بندي ۽ پوکي راڻي ۾ وڃا ڏٽي هئا پر هو هر ڪلا جا مهان ڪلاونت ڪاريگر پڻ هئا. سندن اهڙي ذات مٺهرن، ڪنجي جي مورتن، راندڪن، هٿيارن، اوزارن ۽ ڳهه- ڳڻن جي ڪاريگريءَ مان بکي رهي آهي. موهن جي دڙو مان اهڙا ڳهه ڳڻا هٿ آيا آهن جيڪي هرطبقي جون عورتون پائنديون هيون، جن ۾ هار، ٻانهيون، مندين، چيلهه بند، واليون، ڪنگڻ ۽ پٽيون شامل آهن. شايد مرد ب ڳهه پائيندا هئا، جيڪي والين ۽ ڪنگڻن تي مشتمل هوندا هئا. هنن ڳهن مان ڄاڻ ملي ٿي ته سنڌو سپيتا جو سونارو قديم دؤر کان وٺي هن ڏنڈي سان لاڳاپيل ڏسجي ٿو ۽ پنهنجي پوريءَ سرت ۽ سڃيتائي سان ان سان ڇهڻيو ۽ ڇنبڙيو آيو آهي.

موهن جي دڙي مان هٿ آيل ڳهن ۾ مٽين استعمال ڪرڻ جي ورجيس هئي. انهن مٽين جون مالائون ناهي ٻانهين، دهرين، هارن ۽ چيلهه بندن طور پاتيون ويندیون هيون. اهڙن ڳهن جا نمونا موهن جي دڙي مان به مليا آهن. مذڪوره مٽيا ور ۽ ورن ۾ مختلف آهن ۽ جن شين مان نهيل آهن، سي به ڏار ڏار آهن. معلوم ٿئي ٿو ته اهڙا مٽيا سون، چاندي، ٽامي، چيني، پون پٿر (Steatile) قيمتي پٿرن، سنکن ۽ مٽيءَ مان جوڙيا ويندا هئا. هن وقت تائين موهن جي دڙي مان مٽين سان لاڳاپيل صنعتي اداري جي باقيات هٿ ڪانه لڳي آهي، پر اڌ ۾ ڇڏيل مٽين کي ڏسڻ کان پوءِ محسوس ٿئي ٿو ته موهن جي دڙي وارن مٽيارن کي مٽين جي مختلف طرزن ۽ نمونن جي پوري ڄاڻ هئي. ڄانهوءَ جي دڙي مان هڪ اهڙي هٿ جي باقيات هٿ آئي آهي جتي مٽين جي وَڍ ڪڻ ڪئي ويندي هئي ۽ وڌيو ويندو هو. شايد اهو ونجهارڪو هٿ هو. قديم آثارن جي ويڇارن پٽاندر انهيءَ ڏنڈي ۾ پورهيئي ۽ ڏاهپ جي گهٽي لوڙ هوندي هئي. پهريائين عقيق پٿر کي ڪارائي سان چيري ڍڳهن ٽڪرن ۾ ڪپيو ويندو هوندو. ان کان پوءِ پاسا ڪوري ڪتري ڍڳهو ۽ گول روپ ڏنو ويندو هوندو. پوءِ لسو ڪري چلڪائي ڪنجهي يا بلوري چقمق پٿر جي سيراهيءَ ۾ سليو ويندو هو. قيمتي پٿرن کي سلڻ جو اهو نمونو اُر ۽ ميسوپوٽاميا ۾ به ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

اهڙن ڳهن جي هڪ ذخيري جو اهجاڻ موهن جي دڙي جي رعيتي راڄ واري ايراضيءَ ۾ هٿ لڳو آهي. ان جڳهه تي سونا ڳهه اهڙيءَ ترتيب سان رکيل هئا، جنهن مان لڳي ٿو ته اها جاءِ ڪنهن سوناري جوهٽ هوندو ۽ اهي ڳهه ان سوناري جي ملڪيت هوندا. ڳهن جي اَن ڏير مان سائي رنگ جي سنگ - يشب جي مٽين جو هڪ هار لڌو آهي. مٽين جي وچ وچ تي سون جون پايون به پويل هيون. ذڪر ڪيل سونيون به پايون پاڻ ۾ اهڙيءَ ريت ٽاڪيل آهن جوڪين واڳيءَ ۾ مٽين جيان پوئڻ واسطي سوراخ به ٻڌجي پيو آهي. انهن سونين پائن کي مٽين جيان سڳي ۾ پوئڻ واري ڪاريگريءَ کي ڏسي ماڻهوءَ کي ويساهه ٿي وڃي ٿو ته موهن جي دڙي جا سونارا اُٽاهه ڏاها هوندا هئا. چينيءَ جي مٽين جي هار جي شڪل ۾ ان جو اتارو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هار جي هن گهاڙ جو نمونو سمير ۾ به ڏسڻ ۾

اچي ٿو. جنهن جو واسطو اڪ دور جي خاندان III (2500ڪان 2300 ق.م) سان آهي. اهڙي ساڳي طرز ٽراءِ Troy- II-J مان بہ هٿ آئي آهي ، جنهن جو 2300 ق.م سان واسطو آهي.

ڏاتن مان ٺهيل ٻيا مٽيا، چاندي، ٽامي ۽ ڪنجهي جا آهن، جن جو 2300 ق.م سان واسطو آهي.

چينيءَ جي مٽين جا ٻيا ڪي دلچسپ نمونا بہ هٿ آيا آهن، جن تي هڪ ليڪي چٽ آهن. اهڙي ورن جا مٽيا جمدت نصر دور (3000 ق.م) جي تيل براڪ (Tell Brak) مان پڻ هٿ آيا آهن. پون پٿر جا مٽيا تہ موهن جي دڙي مان تمام گهٽا هٿ لڳا آهن. اهي پٿر مان ڪٽي ڪوري ٺاهيا ويندا هئا يا وري ان پٿر کي ڪٽي سٽي سنهو انوڪري پاٽيءَ سان ليئي بنائي بہ ٺاهيا ويندا هئا. عام طور تي انهن مٽين جو رنگ اڇو آهي. مٿن ڳلو نقش ڏسجي ٿو. سندن شڪل نلڪيءَ جهڙي ڊگهيري ۽ ڪڍن وچ تي گول ۽ پاسن تي چهنبياري بہ نظر آئي آهي. سارگان دور (2300 ق.م) کان پوءِ ميسو پوٽيميا جي مٽين ۾ ڳلي نقش جي طرز جي ڏسجي ٿي. ان کان هڪ هزارسال پوءِ مصر ۾ ساڳي طرز نظر آئي آهي.

موهن جي دڙي جا ماڻهو عقيق جا مٽيا ڪتب آڻيندا هئا، جن مان ڪي نلڪي جهڙا ڊگها بہ هوندا هئا. پائي جيان گول مٽيا ورلي نظر اچن ٿا. پر سمير ۽ مصر جي قديم دور ۾ هن گهاڙ جو مٽيو جام آهي. موهن جي دڙي جا ماڻهو عقيق پٿر کي تمام قيمتي سمجهدا هئا. جيڪڏهن اهو پٿر پڄي پوندي هو تہ انهن مان نلڪيءَ جهڙا هڪ ساريکا ڊگها مٽيا ۽ وچ تي گولائي سان ڊگها مٽيا جوڙي وري بہ ڪم آندو ويندو هو. موهن جي دڙي جا ماڻهو پٿر جي هنن مٽين مٽان سون سنجٽ طور چٽ بہ رکندا هئا. انهن چٽن ۾ اک (EYE) چٽ، اناس شڪل وارو چٽ بہ ڏسجي ٿو. هنن چٽن مان هڪ اهڙو اناس شڪل بہ آهي، جنهن جي وچ تي بہ هڪ نائون خانو آهي ۽ ڏاڍي خوبصورت طرز آهي. هن پوئين طرز جا ٻي نمونا آهن: هڪ قدرتي ڳاڙهي مٽين تي اڇي رنگ جو چٽ آهي. ٻئي مٽين جو قدرتي رنگ اڇو آهي، جنهن تي ڪاري رنگ جو چٽ آهي. جڏهن تہ ٽئين نموني ۾ پٿر جو قدرتي رنگ ڪارو آهي ۽ مٿس چٽ اڇي رنگ جو ڏسجي ٿو. اهڙي قسم جي طرز وارا مٽيا ميسوپوٽاميا جي ڪيش، تيل،

اسمار اُر مان ۾ اتر اوير ايران جي حصار III ۾ شاه تيپي مان ٻه لڌا ويا آهن. هن کان سواءِ موهن جي دڙي جا ماڻهو سنگ يشب، لاءجورد، سنگ يشم Jasper ٻه ڪر آڻيندا هئا،جيڪي سمير ۾ ايران مان گهرايا ويندا هئا.

ان کان سواءِ موهن جي دڙي مان منڀءَ جا پڪل مٽيا ٻه مليا آهن. هنن مان ڪن تي ڳيرڙيءَ جو ڏاءُ آهي ته ڪن تي وري ڦڪان جي اڇي رنگ جو ڏاءُ ڏسجي ٿو ۽ ڪي وري پنهنجي اصلي رنگ ۾ ٻه موجود آهن.

هنن ڳالهين مان سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو ته قديم دؤر ۾ مٽي بيان ڪيل مٽيا انسان جي سماجي حيثيت جو ماپو ٻه هوندا هئا. اڄ واري زماني ۾ ٻه قيمتي پٿر، سون چاندي جا ڳهه ڳڻا ٻه انسان جي سماجي حيثيت جو مان هوندا آهن. اڙ ڪمايل ۽ اڙ ونڊيل قيمتي پٿر، منڀءَ جا پڪل مٽيا، سنگن مان ناهيل مٽيا، پون پٿر جي ليئيءَ مان جوڙيل مٽيا عام ماڻهوءَ جي پيچ جوڳا هوندا هئا. باقي ونڊيل ۽ چٽيل عقيق، چوڪدار پون پٿر جا مٽيا، سون ۽ چاندي جا ڳهه ڳڻا سرنديءَ وارن جون عورتون پائيندڙيون هيون.

موهن جي دڙي جون مهلائون پٿر، ڏاتن، منڀءَ جي پڪل يا ٻين شين مان ٺهيل جيڪي ڳهه ڳڻا پائيندڙيون هيون، تن جهڙا هو بهو ساڳيا زيور پٿر، ڪنجهي ۽ منڀءَ جي پڪل مورتين جي جسمن تي ٻه پاتل ڏسجن ٿا. عورتن جي مورتين مان معلوم ٿئي ٿو ته موهن جي دڙي جون مهلائون مٽي کان وٺي پيرن تائين جسم جي هر انگ ۾ ڳهه پائڻ پسند ڪندڙيون هيون.

جسم جي مختلف عضون ۾ پاتل اهڙن ڳهن جو هيٺ مختصر بيان ڪجي ٿو

مٽي جا ڳهه

وارن کي سونهائڻ ۽ سينگارڻ لاءِ عورتون مٽي سان پٽي (Fillet) ٻڌندڙيون هيون. مذڪوره پٽيون، سون، چاندي ۽ ٽامي جون هوندڙيون هيون، جيڪي اڌ انچ کن موڪريون هوندڙيون هيون. ڪن پٽين جو گهاڙيٽو سڌو سنئون هوندو هو. ڪي وري مخروطي يا ونگ شڪل جون ٻه هوندڙيون هيون، جيڪي 16 انچ ڊگهيون ٿيندڙيون هيون. ٻڌڻ لاءِ ڪين ڇيڙن وٽ رکيل تکلي ۾ هڪ هڪ سوراخ هوندو هو. ٽڪندا تائٽ ٻه مٽي سان ٻڌا

ويندا هئا، جن کي قابو جهلڻ لاءِ انهن جي چوٽيءَ ۾ تار جو ڪنڊو لڳل هوندو هو. وارن کي هڪ جاءِ تي رکڻ لاءِ بڪل (Hair pins) به ڪم ايندا هئا، جيڪي ٽامي، ڪنجهي ۽ هڏي مان ٺهيل هوندا هئا، جن جي مٿئين پاسي جانورن جي منڊين جهڙيون شڪليون هونديون هيون.هتان جون عورتون نراڙ تي سينڊ ڦل پائيندیون هيون، جيڪي اڄ ڪلهه ڪاڪياواري مهلائون پائيندیون آهن.

ڪنَ جا ڳهه

موهن جي دڙي مان لڌل مٽي جي پڪل مورتين مان معلوم ٿئي ٿو ته اُتان جون عورتون ڪنن ۾ لٽڪڻ جهڙيون ڪي شيون پائيندیون هيون، پر هتان خاص قسم جو ڪن جو ڳهه ڪونه لڌو آهي. هن ماڳ تان ڪن جو هڪ ڳهه اهڙو به مليو آهي جو اڳئين پاسي کان نڪ جي ڦليءَ جيان چٽو ۽ پٽئين پاسي کان پائيءَ جهڙو گول حصو هوس. موجوده دور جي دُر جيان ڪن ۾ پائبو هو، جيڪو هيٺ لٽڪڻ وارو ڳهه نه هو.جيڪڏهن هن ڳهه کي Ear Tops به سڏجي ته غلط نه ٿيندو.

نڪ جا ڳهه

مٽيءَ جي پڪل يا پٿر جي مورتيءَ کي نڪ يا ڦلي پاتل ڪاڻ ٿي ڏسجي، تنهن ڪري ڇئي سگهجي ٿو ته موهن دڙي جون عورتون نڪ جو ڳهه ڪونه پائيندیون هيون.

ڳچيءَ جا ڳهه

موهن جي دڙي مان ماتا ديوي (Mother goddesses) جون مورتيون لڌيون ويون آهن، جن جي ڳچين ۾ ڏار ڏار ماپ جا هار نظر اچن ٿا. هڪڙا ته ڳچيءَ سان لڳي بينا آهن، کي چاتي تائين لڙڪيل آهن، ۽ کي وري هيٺ پيٽ تائين لڙڪيل ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڳچيءَ جا اهڙا ڳهه مختلف شين مان ٺهيل مٽين جا هوندا هئا. اهڙي قسم جو هڪ سهڻو هار موهن جي دڙي جي R/H ايراضيءَ مان لڌو ويو آهي. ناچڻي چوڪريءَ کي به اهڙو هار پاتل آهي. جنهن ۾ پن جي شڪل جهڙا ٽي مٽيا پوتل آهن. موهن جي دڙي جا مرد ۽ عورتون ڳچيءَ ۾ تائٽ به پائيندا هئا.

چيلهہ بند يا چيلهہ پٽو Girdles

مٽيءَ جي پڪل مورتين مان معلوم ٿئي ٿو تہ موهن جي دڙي جون عورتون چيلهہ تي سندري جهڙو ڳهہ پائينديون هيون. چيلهہ وارو هيءُ ڳهہ هتان جي عورتن کي تمام گهڻو پسن هوندو هو. هن ڳهہ جو هڪ سهڻو نمونو موهن جي دڙي جي D/K ايرَاضيءَ مان لڌو آهي. جيڪو عقيق جي چوڪنڊين مڻين جي ڪيترين لڙهين تي مشتمل آهي. هر هڪ لڙهيءَ ۾ ٿوري ٿوري وٿيءَ تي ڪنجهي يا ٽامي جا پائي جهڙي گول شڪل جيا مڻيا لڳل هوندا هئا. چيلهہ بند جي ٻنهي ڇيڙن وٽ اڌ گول جهڙي شڪل جيان مڻيان لڳل هوندا هئا. چيلهہ بند جي ٻنهي ڇيڙن وٽ اڌ گول جهڙي شڪل ڏسجي ٿي. جن تي سون جا نشان محسوس ڪري سگهجن ٿا. اهڙن مڻين ۾ سوراخ ڪڍڻ لاءِ گهڻي ڏاهپ جي ضرورت هوندي هئي. اڻ هوند واريون عورتون مٽي جي پڪل مڻين جا ٺهيل پٽا پائينديون هيون. موهن جي دڙي مان لڌل ڊگهي ۾ ڊگهو چيلهہ پٽو ٽي فوٽ چار انچ ڏٺو ويو آهي.

ٻانهن جا ڳهہ

ناچڻي واري مورتيءَ کي ڪرائي کان وٺي بغل تائين چوڙيون پاتل ڏسجن ٿيون، جنهن مان سمجهجهي ٿو تہ چوڙين پائڻ جي اهڙي ورجيس ضرور هئي. جيڪڏهن سڀ نہ تہ ڪي ڪي عورتون چوڙيون ائين بہ پائينديون هونديون، ناچڻي ڇوڪري جو مورتيءَ مان ائين معلوم ٿئي ٿو تہ سندس کاٻي ٻانهن چوڙين سان ڀري پئي آهي. جڏهن تہ ساڄيءَ ٻانهن ۾ فقط ڪرائي ۽ ٺوٺ وٽ چوڙيون پاتل آهن. اهڙيون چوڙيون ضرور عاج جون هونديون. جيڪوڏهن ڌاتوءَ جون هجن ها تہ ٻانهن سولائي سان هيڏي هوڏي ڦيري ڪانہ سگهجي ها. اهڙين چوڙين پائڻ جي ورجيس سنڌ جي ٿرپارڪر ضلعي ۾ عام آهي. جتي جون ڪولهيءَ ڀيل عورتون ڪرائيءَ کان وٺي بغل تائين چوڙيون پائي پاڻ سينگاريندیون آهن، جيڪي Wax alloy ميڻ ۽ ملاوتي ڌاتوءَ جون ٺهيل هونديون آهن.

موهن جي دڙي مان ڪنگڻ بہ هٿ آيا آهن، جيڪي سون، چاندي، ڪنجهي، ٽامي، نيري رنگ جي چمڪندڙ چيني، سنکن ۽ مٽيءَ جا پڪل بہ آهن، موهن جي دڙي مان ٻانهن جي ڳهہ جو هڪ ٻيو نمونو پڻ لڌو ويو

آهي، جيڪو ڏاڍو سهڻو آهي. هيءَ ڇهه سري پٽي اهي، جيڪا پورن ۽ ويڻوڙي طرز جي مٽين کي پوئي ناهي وئي آهي. هن پٽيءَ ۾ هر ستن مٽين کان پوءِ سون جا ڇهه تکلا آهن، جن کي داڳي ۾ پوئڻ لاءِ ڇهه سوراخ آهن. ٻنهي ڇيڙن وٽ هڪ هڪ تکلو آهي، جن مان هڪ کي ڇهه سوراخ ۽ ٻئي کي هڪ سوراخ آهي، چانديءَ جا ڪنگڻ ان ڏاتوءَ جي سنهين تارن کي ڪٽي پٽُ بٽائي پوءِ تيار ڪيا ويندا هئا. متيءَ جا ڪنگڻ ۽ چوڑيون کوريءِ ۾ پڪل هوندا هئا، جن جي ٻاهرين پاسي ڪارو يا ناسي پورو رنگ ڏنو ويندو هو. جڏهن ته اندرئين طرف هلڪو ڪارو يا هلڪو ڇانهون رنگ هوندو هو.

هٿ جا ڳهه

ٽامي ۽ ڪنجهي جا ڇلا ته تمام گهٽا لڌا ويا آهن. جڇهي تعداد ۾ ملڻ مان ائين ٿو معلوم ٿئي ته هي ڳهه نر ۽ پائيندا هئا ته ناريون ۽ پائيندیون هيون. هنن ڏاتن مان نهيل ڇلا ٻن قسمن جا هئا.

الف: سادي گول پٽي يا ان ڏاتوءَ جي تار جي ڪٽيل سنهي پٽي .

ب: تار جو ويڙهه، هي ڳهه تمام گهٽو پسند ڪيو ويندو هوندو.

موهن جي دڙي مان ڇلو يا ڪا سوني مندي ڪانه لڌي ويئي آهي. چانديءَ جي هڪ هر چورس پٽيءَ جهڙو ڇلو ڏنو ويو آهي، جنهن تي مانڌاڻي جهڙو اليڪي ڇٽ آهي. موهن جي دڙي جي سهيوڳي سپيتا سمير ۾ چانديءَ جي ڇلن جو عام رواج هو. هن ماڳ تان هٿ ايندڙ گهٽيون مندیون ۽ ڇلا پون پٿر Steatite چينيءَ جون نظر اچن ٿيون. پون پٿر جي چلن تي ٿڦليَ ڇٽ جي طرز ڏسجي ٿي.

پيرن جا ڳهه

ڪي ڪنجهي ۽ پٿر جون مٽي ڪان پيرن تائين مورتيون ۽ لڌيون ويون آهن، جن مان ڄاڻ ملي ٿي ته موهن جي دڙي جا مرد ۽ عورتون پير جي مٹري جو ڳهه ۽ ٻائيندا هئا. ڪنجهي واري مورتي عورت جي آهي. جنهنڪي پيرن ۾ ڪڙيون پاتل آهن. مرد جي مورتي پٿر جي آهي، جنهن جي پير جي مٹري ۾ پٽي پاتل ڏسجي ٿي، جيڪا ڪنهن شيءَ جي ڏرن ڏرن مان ناهيل آهي. پير جو پهريون ڳهه گهٽو دلچسپ آهي، جيڪو ڪنوساس Knossos جي ديوار تي نظر ايندڙ هڪ مورتيءَ جي مٹري ۾ پٽ

پاتل ڏسجي ٿو. هن قسم جون ڪڙيون سملا واري جوءِ جون عورتون اڄ سوڏو پائيندڙيون آهن.

مصر ۾ به اهڙين ڪڙين پائڻ جي ورجيس هئي. ان جو مثال راڻي هيٽيفيرس (2500 ق.م) جي پيرن ۾ پاتل ڪڙيون آهن.ان کان سواءِ مصر جون عورتون سون جي منين جي هڪ مالا به مصري ۾ پائيندڙيون هيون، جنهن جوتاريخ کان اڳ واري ڪنهن دور سان تعلق آهي.

هن قسم جي ڳچن جي استعمال مان جاڻ ملي ٿي ته موهن جي دڙي جون عورتون پوءِ اُهي ڪٽي سرنديءَ واريون هجن يا اڻ هوند واريون، موجوده دؤر جي عورتن جيان پاڻ کي خوبصورت بڻائڻ واسطي ڳچ ڳڻا پائيندڙيون هيون. ان کان سواءِ پنج هزار سال پراڻا ڳچن جا نمونا اڄ به سنڌ جي ڀهراڙين ۾ استعمال ڪيا ويندا آهن. پر جن شين مان اڳي اهي ڳچ ٺاهيا ويندا هئا، سي اڄ بدلجي ويون آهن. هاڻي ڌاتوءَ جي ڳچن جي گهڻي ورجيس آهي. موهن جي دڙي واري دؤر ۾ به اڄ جيان ڳچن کي قيمتي وٽ ۽ ملڪيت سمجهيو ويندو هو جهڙيءَ ريت اڄ جا ماڻهو قيمتي ڳچ حفاظت لاءِ بئنڪ جي لاڪرس ۾ رکندا آهن، تهڙيءَ ريت موهن جي دڙي وارا ماڻهو انهن کي تامي ۽ چانديءَ جي ڊبلن ۾ رکي گهر جي ڪنهن ڪوڻيءَ جي ڪنڊ ۾ پاسي ۾ پوري ڇڏيندا هئا.

16. جديد سنڌي سماج ۾ موهن جي ڏڙي جي تهذيب جا آثار

نرنجن دوداڻي

جديد علمن ۽ هيل تائين شايع ٿيل ڪتابن ۾ اڪثر ائين ڄاڻايل آهي ته موهن جي ڏڙي واري سيپتا نه فقط تمام قديم هئي پرانهن جي رهڻي ڪهڻي، تهذيب، رسمن ۽ روايتن جو هاڻوڪي سماج سان ڪوئي ناتو ڪونه هيو. اُهي ڪنڊر ڇڻ انساني تهذيب جي ڪنهن الڳ قوم جا نشان هئا، جيڪا الائي ڪٿان آئي، الائي ڪاڏي هليا ويا ۽ اها تمدن وقت جي اوڙاهه ۾ نيست ونابود ٿي وئي. ڪن ته نالو ئي 'مئن جو ڏڙو' رکيس، اها ماريل وساريل تهذيب ڇڻ سنڌ جي سرزمين تي ئي ڪونه هئي ! سنڌ جي سيني تي اهي ڪنڊر ڇڻ آسمانن مان ڪري پيا هئا ۽ وڃي پاتال ۾ غرق ٿيا، پرتواريخ تي پردا ڪيرائي انکي مٽائي نٽو سگهجي، جيئن اکيون ٻوڙڻ سان حقيقت گم ته ڪونه ٿي سگهندي تيئن موهن جي ڏڙي جي سيپتا کي اوپرو يا ڏاريو چوڻ ۾ غلط ٿيندو. جيڪڏهن اهي ڏاريا هئا ته ڪٿان آيا، ڪاڏي ويا؟ جي ڏاريا ۾ هئا ته ڪيئن ڏري گهٽ هزار سال موهن جي ڏڙي تي شهر مٽان شهر ويا اڏيندا؟

ماهرن جو چوڻ آهي ته موهن جي ڏڙي جي ڪنڊرن ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٽي شهر هڪ ٻئي مٽان ٻڌل آهن ۽ هرهڪ شهر ٽي سئو سال ڪن قائم هيو. اهي رهاڪو سنڌ ۾ هزار سالن تائين رهيا، جڏهن ٻوڏن ۾ شهر ناس ٿين ته موٽي اڳين پٽين مٽان لاڳيتو ٻيو شهر اڏيائون. جيڪڏهن اهي سنڌي نه ڇئجن ته ٻيو ڪير ڇئجن؟ جيڪڏهن اهي سنڌي نه ٿيا ته اڄوڪن سنڌين کي ڪهڙي نالي سان سڏجي؟ ۽ اهي وري ڪٿان آيا؟ اڄوڪا سنڌي ته ڇئجي هزارن سالن کان گهٽ رهيا هوندا. اڄوڪن سنڌين يا ته پنهنجون پاڙون ڪونه سڃاتيون آهن يا ته هڙئي تواريخ جي گردش ۾ الائي ڪيئن اڇي هن سرزمين تي اٽڪيا آهن؟ ارمان جي ڳالهه آهي ته آزادي پائڻ بعد به اڄوڪن سنڌين، عالمن، دانشورن ۽ تواريخ جي ماهرن ان باري ۾ سوال ئي ڪونه اٿاريا آهن؟ نه ڪا خاص کوجنا ڪئي وئي آهي، نه وري خاص ڪا چاهنا (خواهش) به ڏيکاري اٿائون. ان ارمان پري ماجرا جا کهڙا ڪارڻ ڇئجن؟

وڏي ۾ وڏي حسرت اها رهي آهي ته اسان سنڌين ان موضوع تي کو ڌيان ئي نه ڏنو آهي. پهرين ميار پاڻ تي پوءِ ڏجي ٻين کي ڏوهه. آزادي آئي، پاڪستان جي وجود اچڻ کان پوءِ اهڙين ڳالهين تي کو توجهه ئي نه ڏنو ويو آهي. اهي سنڌي جيڪي لڏي ويا هندستان تن ته سنڌ کي اکثر ائين وساريو جڻ ڇاوائي الئي ڪٽي هئا، جيڪي وري سنڌ ۾ هئا انهن کي ته اڃا تائين به اهڙين ڳالهين جي سمجهه گهٽ رهي آهي. پاڪستان سرڪار ته کاڻ دلچسپي کونه ڏيکاري آهي.

پاڪستان سرڪار کي ته اسلامي دوَر کان اڳ جي تواريخ ۾ کاڻ ڇاهنا کونه هئي ۽ آهي . اهڙو اثر هيو ۽ اڃا تائين به آهي ته اسلام کان اڳ وارو دوَر ڪافرن جو دوَر هئو، جهالت، جهنگلي پڻي يا بلڪل ناچيز دوَر هئو، جنهن تي ڪوئي توجهه ڏيڻ مناسب کونه سمجهيائون. سنڌ ۽ سنڌين لاءِ اڌ صدي دردناڪ دوَر واري رهي آهي. اميد ته هاڻي سنڌ اندر رهندڙ ۽ سنڌ کان ٻاهر رهندڙ سنڌي انهن سوالن تي ويچار ڪندا ۽ کوجنا ڪندا رهندا، اهڙيءَ ريت پنهنجي قومي ورثي کان متاثر ٿيندا. موهن جي دڙي جي سيٻيتا سنڌ جي سيني تي زنده هئي، ۽ وڏي وڏي ترقي ڪيائين. اهي پڪ سريون جايون، ڪشاديون گهٽيون، اهي زيرزمين گندي پاڻيءَ جي نيڪال جون نالیون، جيڪي اڃا تائين به سنڌ جي ڪن ٿورن شهرن ۾ ميسر آهن، اهي اسان سيني سنڌين جو ورثو آهن. اسان کي انهيءَ تي ناز هئڻ گهرجي. جيڪڏهن اسان پاڻ ئي پنهنجي ورثي کي نه سمجهنداسين ته ٻيا ڪاريا ته کونه اچي آگاهه ڪندا. انهن دڙن مان لڌل وستو يا آرٽيفئڪٽ جهڙوڪ مهرون، پتلا، ٽانو،زر،زيور ۽ راندڪا اهڙا سوال ٿا اٺارن جن مان اسان کي پنهنجي اڳئين اوج عروج، شان شوڪت سان گڏ پنهنجي بدقسمتي، نيستي ۽ نابوديءَ جي سار پئجي ويندي.

تواريخ نويسن چيو آهي ته اتهاس پاڻ کي بار بار دهرائيندو آهي، چاکاڻ جو پهرين پيري ڪن لاٺار ڪئي ويئي هئي يا کوئي ٻڌي ئي کونه پيو. جيڪڏهن اسان کي پنهنجو آئيندو قائم ۽ پائدار رکڻو آهي ته لازم ٿيندو ته ماضيءَ کي سمجهون، سوچيون ۽ نظر ورائيندا هلون. موهن جو دڙو چا هيو؟ ڪاڏي ويا اهي منا ماڻهو، چو ويا ۽ چا اسان کي ان

شاندار تهذيب تي موروثي حق آهي؟ دانشورن خاطري ڏني آهي تہ اها سپيتا هزار سال کن انهيءَ ئي مرکز تي قائم هئي.

موهن دڙي يا سنڌو ماڻريءَ جي تهذيب جو دائرو اڇوکي ڏهليءَ يعني ڪالي بنگن کان وٺي اولهہ ڏي هڙاپا کي ڳڏي ڪري بلوچستان تائين ۽ ڏکڻ اوپر ڏي هاڻوکو گجرات تائين ڦهليل هئو، پران جو مرکز موهن جو دڙو هيو. پاڪستان جو لوڪ ورثا انسٽيٽيوٽ پڻ ائين چيو آهي تہ موهن دڙي جي کوٽيل وستوئن مان ۽ سنڌ جي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻيءَ مان ائين ٿو پائنجي تہ مئلن جو دڙو، مئل ڪونهي، اڄ بہ اهيءَ زندگيءَ جا آثار اتان جي رهاڪن ۾ موجود آهن. سنڌين ۾ اڄ بہ اهڙي سلوڪت ۽ تحمل قائم آهي.

موهن تهذيب جي اوج جو بنياد

ان زماني جي اوج ۽ آسودگيءَ جو آڌار ڪپهہ جي پوک، اٽت ۽ ڪپڙي جي روانگيءَ تي منحصر ڄاڻايو ويو آهي. ٻين پوکن ۾ ڪڻڪ، داليون، جوئر ۽ ڪارکون تصديق سان چئي ٿو سگهجي تہ پوکيندا ۽ لٽيندا هئا. سنڌ ۾ اڄ بہ اهي پوکون عام آهن. ان تهذيب ۽ اڇوکي سماج جو آڌار بہ ساڳي زرعي دولت تي ٻڌل آهي. موهن دڙي جي کوٽائي 1921ع ۾ شروع ٿي ۽ 1932ع تائين لڳاتار هلندي رهي. آهستي آهستي سڄي اپکنڊ ۾آزاديءَ جي تحريڪ زور وٺي رهي هئي. انگريز پاڻ کي اوچي ذات قوم پيا ليکن سندن سامراجي حڪومت جو بنياد انهيءَ اُوچي پد تي مدار پيو رکي. آزاديءَ جي بيداريءَ سان گڏ موهن دڙو جي کوٽائي ڏيکاريو تہ جڏهن برطانيا جا باشنده جهنگلن ۽ غفائن ۾عمرگذارينداهئا ۽ سندن جياپو شڪار تي هيو، تڏهن سنڌ جا رهاڪو پڪسرين جاين ۾ رهندا هئا، پري پري جي ملڪن سان واپاري وهنوار هين ۽ وڏا وڏا ٻيڙا پڻ هلائيندا هوا. تجارت زور تي هئي، ڪپهہ ۽ ڪڻڪ جي پوک عام هئي. موهن دڙي جا واسي ڪپڙا پهريندا هئا، زر ۽ زيورن سان پاڻ کي سينگاريندا هئا، راڳ، ناچ، تفريح جا ڪوڏيا هوا ۽ ملڪ آسودو هو.

انگريزن وڌيڪ کوٽائي ۽ کوجنا کي ٻنجو ڏنو. شايد هو نہ پيا چاهن تہ سنڌي ۽ پوري اپکنڊ جو عوام پنهنجي پراڻي اوج کان بيدار ٿئي. جيڪي انگريز پاڻ کي سونهن،عقل،طاقت ۽ دفاع ۾ سڀ کان سرس

پيا سمجهن، اهي کيئن آگاهي ڏيندا تہ سنڌ جا رهاکو اعليٰ سيٽيتا جا مالک هئا. خوف هين تہ ماڳهين قوميت جي باهہ وڌيڪ پڙکو نہ کائي!

افسوس جو 1947ع ۾ آزاديءَ کان پوءِ ٻہ سنڌين بابت پاکستان سرکار کي پڻ اهڙوئي انديشو ٿيو. ان دوران موهن جو دڙو جي کوٽائي بند رهي. البت ويهہ پنجويهہ سال کن اڳ1964-65ع ڌاري کجهہ کوٽائي کئي وئي هئي. جڏهن تہ زيرزمين پاڻيءَ جي سطح گهٽو چڙهيل نظر آئي. ماهرن راءِ ظاهرڪئي تہ سر ۽ کلر وڌي وڃڻ سبب موهن جو دڙو جي آثارن جي خاتمي جو امکان آهي. سرن ۽ پتين تي کلرچڙهيل هئو ۽ اهڙيءَ ريت وڌيڪ کوٽائي بند ڪئي ويئي ۽ کوٽائيءَ جو سلسلو ايا تائين شروع نہ ٿي سگهيو آهي. مختلف عالمي جماعتن جي امداد سان موهن جو دڙو کي بچائڻ جا جتن جاري آهن. (هيءُ مضمون موهن جو دڙو جي ميوزيم ۾ رکيل وستوئن يا آرٽيفيڪٽس جي آڌار تي لکيل آهي. ان مان پائنجي ٿو تہ موهن دڙي جي تهذيب ايا سنڌ جي سماج ۾ لڳاتار زنده آهي. انهن ڏينهن جون ريتون، رسمون ۽ رواج ٻہ سنڌي سماج ۾ اڄ ٻہ پروڙي سگهن ٿا.)

ٻيل گاڏي

جهڙي ٻيل گاڏي موهن جو دڙو مان مليل مهرن ۾ ۽ راندیکن ۾ نظر ٿي اچي اهڙي ئي ٻيل گاڏي لاڙڪاڻي، شڪارپور ۽ جيڪب آباد ضلعن جي اندر ۽ ويجهڙائيءَ ۾ ايا تائين موجود آهي. ايا ٻہ ٻيل گاڏي جي سرائي موهن جو دڙو جي گاڏين جهڙي آهي، يعني قيٽن قرڙ ۽ گاڏي ڇکڻ جو طريقو اهڙو ئي پراڻو آهي.

ڪنيار ۽ ٺڪر جا ٺانو

تن ڏينهن ۾ ڪنيار جو چک ۽ اڇکلهہ ٺکر جا ٺانو ٺاهڻ جو طريقو ساڳيو ئي رهيو آهي. ٺانون جي شڪل، شبيهہ، رنگ روپ ۽ جڙت ٻہ اهڙي ئي آهي، جيئن اڳ هئي. ان کان سواءِ ڳوٺاڻو هنر ٻہ ساڳي ريت هلندو اچي.

چٽسالي

ٺانون ۽ راندیکن تي چٽسالي ۽ نقشبندي توڙي ڪپڙن تي چينيي جا ساڳيائي نمونا هلندا آيا آهن. سنڌ ۾ اڄ ڪلهہ ٻہ اجرڪن ۽ چريل

چادرن تي اُهي ئي چنسالیون پیون چپجن، اهي پيڙهائتا ۽ اباڻا هنر ساڳي ريت هلندا آيا آهن.

سڌي تري واري ٻيڙي

موهن جو دڙو جي مهرن تي سڌي تري وارين ٻيڙين جا نقش نظر اچن ٿا. سنڌ ۾ ايجا تائين درياءَ توڙي ڏنڌن ۾ وڏن واهن ۾ اهڙيون ٻيڙيون ڪتب آندیون وجن ٿيون. موهن جو دڙو جي اوج وارن ڏينهن ۾ ماهرن مطابق ان وقت وهندڙ درياءَ ان مان نڪرندڙ شاخن ۽ وڏن واهن ۾ پڻ اهڙي قسم جا وڏا ٻيڙا ۽ ٻيڙيون هلنديون هيون.

سون ۽ امولڪ پٿر

سنڌ جي آسودن گهرن ۾ موجود زيورات جي گهڙت ۽ موهن جي دڙي مان ملیل زيورات جي گهڙت ۾ گهٽي هڪجهڙائي آهي. ڳچيءَ جا هار، ڏهريون، در، جهومڪڙا، تعويذ، ڪنگڻ ۽ ٻيا ڳهه ساڳيءَ جڙت جي تصديق ڪن ٿا. سون چاندي، امولڪ پٿر، سنگ پشم وغيره جو استعمال ٻه اهڙو ئي هو جهڙو اڄوڪي جديد زماني ۾ ڇڻجي.

ڏاتوءَ جا پتلا

هڪ پتلو، نچڻيءَ جو لڏل آهي، جنهن جي ٻنهي ٻانهن ۾ ڪنگڻيون پهريل آهن. ڪراين ڪان ڪلهي تائين ڀهراڙيءَ ۾ ايجا تائين ٻه هندون توڙي پيل ۽ ٻين قومن جون عورتون اهڙيون ٻڌيون ٻانهيون پائيندیون آهن. اهي چوڙيون اڪثر عاج جون ٿين. موهن جو دڙو جي گلڪاريءَ جي وستوئن ۾ هاڻي ٻه ڏيڪاريل آهي. ان مان ائين سمجهجي ته عاج گهڻي انداز ۾ ميسر هيو.

دلو

نڪرجا ٿانو ته نرالا ٻه نه ڇڻجن، مگردلو اڄ ڏينهن تائين سنڌ ۾ ۽ ساري دنيا جي سنڌين وٽ واپرائجي ٿو. موهن جودڙو جي عجائب گهر ۾ وڃائڻ جو دلو پڻ رکيل آهي. موسيقيءَ جي ساڳي ڏارا جي تن ڏينهين ٻه هئي ۽ اڄ ٻه سنڌ ۽ سنڌين منجهه موجود آهي.

بوڙينڊو

سوراخن وارو ننڍو بال، جيڪو وات ۾ وجهي ريڍاران منجهان دردیلا سُر ڪڍندو آهي ، ميوزيم ۾ اهو ٻه رکيل آهي. اڄ ڏينهن تائين ٻه

سموري سنڌ جي جهرن جهنگلن ۾ بکرار توڙي ريڍار صبح ۽ شام ويلي رڍون چاريندي وات ۾ بوڙينڊي منجهان اهي ئي ارمانن ۽ اميدن جا سر کيندا آهن.

هٿيارعدم پيدا

موهن جو دڙو جي کوٽائيءَ مان هيل تائين ته کوئي هٿيار يا ماراماريءَ جو اوزار کونہ لڌو اٿائون. سنڌي حاڪمن مشڪل سان کو پاڙيسري ملڪن تي ڪاهون ڪيون هجن. سنڌي ته ايا تائين به جنگ ڪرڻ مان نہ ڇاڻن. جيتوڻيڪ اڇڪلهہ بندوقن، ڪهاڙين، چرن جو استعمال ۽ باهمي خونريزي عام جام آهي. ٻين تهذيبن جي پيٽ ۾ موهن جو دڙو جي سيٻيتا نرالي ڇڻجي جو سندن رهڻي ڪهڻي اهنسڪ يا غير تشدد جي رهڻي هئي . نماڻائي ۽ اهنسا جي هلت اسان سنڌين جو پراڻو ورثو آهي.

بندگي جا بت

موهن جو دڙو جي آڪنڊ ۾ پاري پٿر مان ٺهيل لنگ جي مورتي موجود آهي. شيشي جي ڪٻٽ ۾ رکيل مهامنت يا پوڄاري، راجا جو پتلو آهي جنهن جي بدن تي هلڪو وستر پڻ پهريل آهي. ڪٻٽ ۾ ننڍي مورتي پٿر جي ٺهيل آهي، جنهن کي ڏرتي ماتا ڄاڻايو اٿائون. ان جي ويجهو بن پٿرن جي ننڍي مورتي رکيل آهي، جنهن کي 'باندر پڳوان' جو خطاب ڏنو اٿائون. ياد رهي ته هندن ۾ ايا تائين 'هنومان- باندر پڳوان' جي پوڄا جو رواج آهي. سر جان مارشل مهرن تي اُڪريل 'پشو پشي' جو ذڪرڪيو آهي، شايد ڏاتوءَ جو پتلو انگريز ڪٽي ويا هجن. پشو پشي جي پيٽ هندن جي 'شو پڳوان' سان ڪيل آهي. ان مان ظاهر آهي ته ان زماني جا سنڌي به اڄ جي سنڌين جيان مختلف عقيدن وارا هئا، صلح سانت ۽ سلوڪت ۾ هڪ ٻئي سان گذارينداهئا. سندن وچ ۾ تحمل قائم هو. جيئن اڄ جا سنڌي ۽ جديد سنڌي سماج برادري پائپي سلوڪت تي ٻڌل آهي، اهو سڪ، سلوڪت جو ورثو اسان سنڌين جو هزارها سالن کان لڳاتار هلندو آيوآهي ۽ لاشڪ هلندو. موهن جو دڙو کي مئلن يا مئن جو دڙو چوڻ به غلط آهي. اها ته جيئري جاڳندي تهذيب جي نشاني آهي جا اسان جي سنڌي سماج ۾ ايا به زنده آهي.

ڌرتي ماتا جي پوڄا

ڌرتي ماتا جا پتلا پوڄا جي تصديق ٿا ڏين جا وچ اوڀرجي سڀني کنڊرن مان بہ مليل آهي، انهن تهذيبن ۾ بہ اهڙي قسم جي پوڄا جو رواج هو. موهن جو دڙي مان حاصل ٿيل ڌرتي ماتا جو روپ ٿڌو ٿانئيڪو، آٿت، دلداري ڏيندڙ روپ ٿولڳي. اپکنڊ ۾ دهلي، هريانا، راجستان، بهاولپور ۽ سنڌ ۾ 'ننڍڙي ماتا' يا 'ٿڌڙيءَ' جو ڏڻ ملهايو ويندوآهي ۽ پوڄا جو رواج پڻ آهي باقي هندستان ۾ اڪثر ڀوائتي ڪالي ماتا جي پوڄا عام آهي. سنڌ جا هندو اڃا تائين بہ 'ٿڌڙي' جو ڏڻ واريندا آهن، جو اڪثر آگسٽ مهيني ۾ ايندوآهي. ان ڏينهن تي هڪ ڏينهن اول ٺهيل ڀاڄيون، بهہ، مٺايون، ٽڪيون يعني ٿڌيون شيون کائبيون آهن.

ياد رکڻ گهرجي تہ موهن دڙو جي تهذيب جو دائرو بہ اوستائين هو جتي اڄ تائين 'ننڍڙي ماتا' جي پوڄا ٿيندي آهي. سنڌي هندن منجهہ بہ ٿڌڙي ماتا جو ورنن ڪيل آهي، جڏهن ڪو ماتا جي بيماري لاکڙي يا ننڍي مائيءَ جي مرض ۾ مبتلا ٿيندو آهي تہ جيئن مرض موٽ کائي ۽ بيمار ڇٽي تہ ان تي ڇنڊو وجهبو آهي. ٻارن ۾ خاص ڪري اهڙي بيماريءَ ۾ لولي ڏيندي آتاربو آهي ۽ چئبو آهي:

ٺرڙي ٺار مائي، ٺرڙي ٺار،
ڇنڊو وجهي منهنجو لالڻ ٻار،
امان اڳهين بہ ٺاريئہ هاڻي بہ ٺار،
تو وڏ ڀاڳيءَ خير کٽيو،
ننڍڙي پيرين سو پنڌڙو ڪيو،
ٺرڙي ٺار مائي ٺرڙي ٺار،
ڇنڊو وجهي منهنجو لالڻ ٺار.

ٺڪر جو ويڪرو ڪونڊو يا سنان جو ٽب

اٽڪل ٽي فوٽ کن ڊگهو، ويڪر ۾ ڏيڍ فوٽ کن ۽ سوا فوٽ کن اونهو ٺڪر جو ٺهيل ڪونڊو پڻ ميوزيم ۾ رکيل آهي. ان جي تري ۾ گول گول ڦيٿا اُڪريل آهن، جن کي ڏاندر بہ چئجي، جيئن ڪوئي ٻار بيهي تہ ترڪي نہ وڃي. ظاهر آهي تہ ٻارن کي سنان ڪرائڻ لاءِ ڪم آڻيندا

هوندا. هيل تائين هڪڙوئي اهڙو ٿب مليوآهي. ائين ب سمجهه ۾ اچي ٿو ته ٿي سگهي ٿو ته هيءُ ساڻ سڳڻ لاءِ ڪتب آڻيندا هجن. هن کان اڳ نرڙي ماتا يا ڏرتي مات جي بندگي جو ذڪر ڪيل آهي، جديد سماج ۾ دستور آهي ته ٻار جڏهن ماتا يا لاکڙي جي بيماريءَ مان ڇڻي ته ڪيس ٽالهه ۾ بيهاري چندبو وجهبو آهي. مقصد اهو ته جي چلڪا ڪرن ته اهي ٽالهه ۾ ئي جمع ٿين. اهو آشڪار آهي ته ماتا يا لاکڙي جي بيمارين ۾ بدن تان لهندڙ چلڪن ۾ جيوڙا پريل هوندا آهن. اهو ممڪن آهي ته ڏکر جو وڏو ڪوندبو يا ٿب ب انهيءَ نموني جي سڳڻ لاءِ ڪتب ايندو هجي. جيئن ٻار بيهي ته ترڪي ڪونه ۽ چلڪا ب هڪ هنڌاڻيءَ ۾ ڪنا ٽيل هوندا ته نيڪال ڪرڻ آسان ٿي سگهندو. اها چئجي ان ڪوندبي يا اونهي ٽالهه جي اهميت. ظاهر آهي ته ان تي وڌيڪ ڪوجنا ڪرڻ گهجي.

اسان جيڪڏهن جلد ئي اهڙا قدم نه کنيا ته ايندڙ پيڑهين لاءِ اهي پراڻي زماني جا آثار بلڪل نرالا، عجيب و غريب رهندا ۽ ڪوئي ان جو انت ب نه لهي سگهندو. مٿي ذڪر ڪيل نظريو شخصي آهي، ڪجهه عام فهم ۽ ڪجهه سماجي روايتن جي جاڻ تي ٻڌل آهي. اهي پتلا، اهي نقش بند، اهي زر زيور، وستو جوڪجهه ٻڌائي رهيا آهن، جيئن ته اسان پروڙڻ جي ايجا ته ڪوشش ب نه ڪئي آهي، هي ته خاموش آواز آهن جي سنڌين کي ٻڌڻا آهن. انهن معاملن جي ايجا وڌيڪ کوجنا جي ڪيتري ئي ضرورت آهي. ان لاءِ مڪان، ناڻي ۽ اتساهه پريل انسانن ۽ عالمن جي ضرورت آهي. ان طرف سنجيدگيءَ سان ڌيان ڏيڻ جي سلسلي ۾ هڪ نئون انسٽيٽيوٽ آف اينشنٽ سنڌالاجي برپا ڪيو وجي، جنهن وسيلي اسلامي دوَر کان اڳ جي ڪنبرن، سپيتا ۽ وستوئن جي جاچ ڪري مڪمل طرح لاڀ حاصل ڪيو وجي.

موهن جي دڙي جي نالي تي ب کوجنا ٿيڻ گهرجي. ڪن ان شاندار تهذيبي ماڳ کي 'مئن جو دڙو' چيو. مڪاني ماڻهو، 'موهن جو دڙو' ب چون ٿا. سنڌ ۾ ماڃين جي هڪ قبيلي کي 'مهانا' ب چون ٿا اهي مهاڻا، انهيءَ موهن دڙي ۾ رهندڙن جي نسل مان آهن يا ٻي ڪا الڳ ذات اٿن؟ مهاڻن جي زبان ۾ ڪيترائي نرالا نالا ۽ چوٽيون آهن، ڇا انهن جي زبان جو موهن دڙي واري اڃ سلجهيل لپيءَ ۽ زبان سان ڪوئي تعلق آهي ؟

ٿوري ۾ ڪٽي ائين چئجي ته سوال گھٽا آھن. لازمي آھي ته انھن سوالن جي وراڻي ڳولي وجي.

موھن جي دڙي جي صرف ٿوري کوٽائي ٿيل آھي. ايا ته صرف ٽيون حصو کوٽيو اٽائون. کوٽاءَ بعد کوجنا، جا ايا ته بلڪل ڪونہ ٿي آھي . موھن جو دڙو واري ايراضيءَ ۾ زير زمين وڏيل پاڻيءَ جو مسئلو حل ٿئي ته کوٽائي جاري ڪري ، کوجنا جي طرف جوڳو ڏيان ڏيڻ گھرجي. ان سان گڏوگڏ موھن دڙي جو بنياد بنسبت، تھذيب کي سمجھڻ ۽ سلجھائڻ لاءِ پڻ کوجنا ٿيڻ گھرجي. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي بنيادي مول ۽ مقصد ۾ اھو ب شامل آھي ته پراڻي سنڌ جي کوجنا ٿيڻ گھرجي، پر ھيل تائين تڇ ب کوجنا ڪونہ ڪيل آھي. قديم سنڌو جا ڪيترائي ڪنڊر آھن، جن ڏانھن سنجيدگيءَ سان کوجنا جي لحاظ کان ڏيان ڏيڻ گھرجي. اڏو گابري کوجنا مان ڪجھہ ب ھڙ حاصل نہ ٿيندو، جن جو خزانو آھي تانگھہ ب انھن کي ٿيڻ گھرجي، اسان سنڌين کي ڪمر ڪشي پنھنجي پراڻي ۽ شاھوڪار ورثي لاءِ بيداري پيدا ڪرڻ گھرجي ۽ کوجنا لاءِ نيون واٽون کولڻ گھرجن.

17. موهن جو دڙو

ايس. آر رائو / سارنگ ماچي

موهن جو دڙو، سنڌو سلطنت جو مرڪزي دارالحڪومت سنڌوندي‌ جي ڪناري سان، سنڌ جي لاڙڪاڻي ضلعي ڏوڪري تعلقي ۾ آهي. هن وقت سندس پسگردائي‌ ۾ آباد ڳوٺ حسڻ واهڻ، ڏنڌ، بگي پنڊي ۽ وڪڙو (Wakro) ڳوٺ آهن. (هن مضمون جو سنڌيڪار پڻ ڳوٺ وڪڙو سان تعلق رکندڙ ۽ رهاڪو آهي)، هن تهذيبي ماڳ کي پهرين ڏي، آر پنڊارڪر (D.R.Bhandarkar) 191112ع ۾ ڏٺو هو. موهن جو دڙو جي کوٽائي سرجان مارشل جي نظرداري ۽ هدايتن تحت 22-1921ع تائين مسلسل ٽيندي رهي. ارنيسٽ ميڪي هن کنڊر جو هڪ حصو 1927 کان 1931ع تائين کوٽائي ڪرايو هو. مارٽيمر ويلر موهن جو دڙو تي 1950ع جي کوٽائي‌ ۾ اناج جا گدام ظاهر ڪيا هئا ۽ جارج ايف ڊالس 1964ع کان 1966ع تائين دڙي ۾ آزمائشي ۽ دريافتي کڏون کوٽايون هيون؛ جتي هو انهي‌ راءِ تي پهتو هو ته موجوده واٽر ٽيبل (پاڻي‌ جي سطح) کان قدرتي مٽي اڃان هيٺ هئي. موهن جي دڙو ۾ کنڊرن جو نظارو بن حصن ۾ آهي _ هڪڙو اسٽوپا واري دڙي جي نالي سان مشهور آهي، جاکاڻ ته اسٽوپا (Buddhist Stupa) وارو حصو ٻڌ متي جي نمائندگي ڪري رهيو آهي ۽ ان تي بينل آهي، ۽ ٻاهريون دڙو هينائين شهر جي نمائندگي ڪري رهيو هو. اهڙي طرح سنڌو سلطنت جي عروج واري. سنڌو لوڪن (هڙاپن) جي رٿابندي، شهر جي بن حصن ۾ ورهاست جو ڏهراءُ ڪري ڀئي، ايم ايس وائٽس (M.S.Vats) کي اين پوري (K.N.Pori) هرگريوز (Hargreaves) کيو ايم مونئر (Q.M.Moneer) ۽ کي اين ڊڪشٽ پنهنجي پنهنجي لکڻين ۾ موهن جو دڙو شهر ۾ ٻنهي دڙن جي وچ ۾ ڪيترين عمارتن جي هجڻ جو ذڪر ڪيو هو. ايم جانسن 1980 کان وٺي مونيئرسائيٽ (Monerr site)جو سائنسي چيڊ ڪندي ان جي ساختي تفصيلن کي وجود ۾ آندو آهي.

قلعو–Citadel

قلعي واري دڙي جي ماپ (پيمائش) 356.5x183 m ميٽر اتر کان ڏکڻ ڏانهن اڀريل ۽ ٻارنهن ميٽر اوچائي اٿس، ۽ سنڌونديءَ جي ٻوڏن واري پائيندڙ ان قديم ماڳ (شهر) کي پراچين سمي ۾ ڪٽي ٻن حصن ۾ به ورهايو آهي. ميڪي، شڪ ڏيکاريو آهي ته سنڌونديءَ جو اصل ڪو وهڪرو قلعي جي اترين ايراضيءَ کي به پنهنجي هيٺ آندو هو. ساڳي صورتحال ڪوٽڊا (ڊولاوير) ڳوٺ ۾ نکترانا تعلقي، (Nakhtrana Taluk) ۾ خيري سر وٽ ڏسڻ ۾ ايندي، جيڪي ٻئي ماڳ ڪڇ ۾ خاص سنڌو سلطنت جي عروج واري (هڙاپن) زماني سان واسطو رکن ٿا. ڪنهن قديم واهڙ جو پيٽ يا تري واري هيٺائين ٻنهي دڙن کي الڳ ڪري ٿي. جيڪي ٻئي رهائشي ماڳ، قلعي ۽ ٻاهرين شهر جي نالي سان سڃاتا ويندا آهن.

قلعي کي ڪيتريون خاص جڳهون محدود نموني سان مرڪب ٿيل ويڙهي وڃن ٿيون، جيئن وڏو حوض، اناج جا ڀانڊا ۽ ڪاليج، سموريون اهي اڏاوتون ڪچين سرن جي مائيدار (ٻاهر نڪتل) ٿلهن تي تعمير ٿيل آهن، جنهن جي اڃا تائين صحيح نموني سان کوٽائي نه ٿي آهي، پر ڪجهه ابتدائي (شروع واريون) جڳهون انهيءَ جي هيٺان آهن. ويلر 1950 جي کوٽائي ءَ ۾ قدرتي زمين تائين پهچندي چيو هو ته جيڪڏهن سنجيدگيءَ سان ڏسجي ته هيٺين زمين تي پهچڻ لاءِ پاڻي جي سطح (Water table) مسئلن جي حل ڪرڻ ۾ رڪاوٽ بڻيل آهي. ڊچ (Dutch)1967ع ۾ تجويز ڪيو ته موهن جو دڙو جي نقشي ۾ 'کوهن جي مشاهدي' بابت ورهاست سان پري پري چوويهن جڳهن تي برمي سان ٽنگ (Drilled) ڪري ان سرزمين (Spot) جي نشاندهي ڪندي راءِ ڏني هئي ته انهن کوهن جا نقشا سنڌو لوڪن جي مشغولي (ڪرت) کي ظاهر ڪن ٿا، جيڪي ارڙهن ميٽرن کان مٿي هيٺ گهرا سرن جي ڍير ۾ ڍڪيل ٻوڏ ۾ تباهه ٿيل آهن. جيتوڻيڪ انهن جي ممڪن فطري ڌنڌي جي پوري ڄاڻ نه ملي آهي ته پراچين سمي، جڏهن سمنڊ ۾ گاهه (Genus sea weed) پاڻي مٿان ترندا هلندا ڦرندا رهندا هئا، جنهن کي سارڳان دور (Sargonid period)سڏيو وڃي ٿو، ان وقت هن ماڳ جي وجود جي موجودگي هئي يا نه، ڊالس ٻن کوهن کي 1964-65 ۾ ٻارنهن ميٽر هيٺ کوٽي انهن لوڪن

جي هستيءَ جي موجودگيءَ کي سندن امانتن جي بنياد تي تصديق سان ظاهر ڪيو هو. انهن قبضيدارن جي امانتن کي درياهي وهڪرن سان پيل تهہ پوري طرح پڌرو ڪن ٿا تہ ٻوڏن جو هڪ ٻئي پٺيان مسلسل اچڻ ڪري انهيءَ مهذب وستيءَ جي تباهي ٿي هئي. ويلر پنهنجو پاڻ قبول ڪيو ٿي تہ جيئن ئي قلعي ۾ داخل ٿياسين تہ کوٽائي هلندي پاڻيءَ جي زير زمين سطح مٿي چڙهي آئي ۽ کوٽائي جي مسئلي ۾ منجهائي وڃائين، جڳهن کي ٻوڏ کان بچاءُ هيو، چاکاڻ تہ ڪچين سرن جو چوڌاري ڪوٽ چڙهيل هيو، جيڪو لوٿل (Lothal) وانگر تيرنهن ميٽر ويڪرو هيو. هتي اهو ٻيهر ڏهرائجي ٿو تہ پت جون پڪل سرون ۽ ٺڪر جي ٽائن جو ٺڪرائو 3.05 ميٽرن جي گهرائيءَ ۾ لڏو ويو هو، لوٿل ڏي موجوده واٽر ٽيبل ظاهر ڪري ٿي تہ ابتدائي بينڪ کي ندي‌ءَ جي پائنڊڙ ٻوڙيو هو. جنهن ڪري هڪ ٻئي پٺيان ايندڙ ٻوڏن جي لٽ پوٽ ڪري شروع وارن ٽن هزار سال قبل مسيح ۾ سنڌوندي ۽ صابرمتي ندين جي اٿل واري پاسي جي شهرن ۽ ڳوٺن جي تباهي ضرور ٿي هوندي، جن جون امانتون ندين جي لٽ پوٽ ڪري محفوظ رهجي ويون هونديون. گجرات ۾ دسالپور، خيرسر، ڪوتدا، لوٿل، ڪوت (Koth) ۽ پاڳترو (Bhagatrau) سان گڏ ڪيترائي عروج واري زماني جي لوڪن (MatureHarappan) جا ڳوٺ ۽ شهر 1900 قبل مسيح دوران غير معمولي وڏن ٻوڏن ڪري پنهنجو وجود وڃائي، ڏرتيءَ تان ميسارجي ويا هئا. ساڳي نموني سان چانهو دڙو، موهن جو دڙو، ۽ ڪجهہ بهاولپور جون ٻوڏ ۾ ٻوڙيل امانتون ٻڌائن ٿيون تہ لوئر سنڌو ماٿر جي بستين مٿان بہ ضرور ڪا مصيبت نازل ٿي هوندي. ياد رهي تہ سنڌوندي پنهنجي قديم وهڪري جي بنسبت وقت بوقت رستا تبديل ڪندي رهي آهي.

ڪوٽ ۽ ٽلها – Fortification and platforms

موهن جو دڙو جي قلعي کي ٻوڏ جي حفاظت ڪري عالم پناهہ ۾ منارن ۽ باهر نڪتل چبوترن کي اولهہ ۽ ڏکڻ اولهہ پاسن کان ٺاهيو ويو هو، انهن لاءِ ويلر جو خيال هيو تہ اهي حملي آورن جي بچاءَ کان هئا. ڪوٽ اندر گهرن جون پتيون گهريدار ٽلهن تي تعمير ڪيل هيون، جيڪي پت سان چورس ٽلهن سان سجائل آهن، جن جي شروعاتي پيمائش

9.45x71 ميٽر آهي. هي نلهه پڪين سردن جي بنياد سان افق جي سنوت تي سڌو ڪاٺ جو مددي ضامن (ٽنيو) آهي، جيڪي ڪيئن به ماضيءَ جي ٻوڌن ڪري سڙي پري ختم ٿي ويو ۽ انهيءَ ساخت (بناوت) کي جوکم ۾ وڌو. اَنَ جا پاندا ۽ ابتدائي نلهه پٽ ڪاٺ جو ضامن طور نهيل هيو، جنهن تي رمبيءَ سان گلڪاريءَ جي تہ ٿيل هوندي هئي. ڪاٺ جي مددي ضامن کي غلطيءَ سبب پڪين سرن سان نلهين جي تعمير سمجهي تڪڙ ۾ قبول ڪيو ويو هو. حالانڪ انهن معمارن ۾ تجربي جي بنياد تي مددي ضامن وجهڻ جي عادت پيل هئي. ڪوٽ جي ڏکڻ اوپر ڪنڊ ۾ ٻه برج پوئين (آخري) دروازي واري ٻانهينءَ ۾ شڪي بنياد تي سمجهه ۾ اچن ٿا، جيڪي پٽ جي پيڙهه (Parapet) ۽ ٽلهن ڪري بند ٿيل هئا. هتان ڪيترائي گول بڙڇ (مٽيءَ جا گولا) لڌا ويا هئا، جيڪي ٻڌائن ٿا تہ اهي شهر جي بچاءَ لاءِ ڪم آندا ويندا هوندا، پر اهڙيون شهادتون لوٽل ۽ ڪالي بينگن ۾ نہ مليون آهن. پر ڪيتريون استعمال جون متبادل شيون ميسر ٿيون هيون، خاص ڪري عبادت، پوڄاپاٺ ۽ ڪريا ڪرم لاءِ. هڪڙي شئي گهر کان بچاءَ (Ballast for Damp-proof) واسطي تہ تل حالت ۾ ملي هئي يا مٽيءَ جي فرش ۾ استعمال ٿيندي هئي. اهي پاٽيءَ جي نڪاس لاءِ ڪڏون ۽ وٽ تور جو سامان پٽ استعمال ڪندا هوندا.

وڏو حوض ـ The Great Bath

قلعي ۾ آڪٽڌ جي پرسان هڪ عوامي حوض آهي، جنهن جي اتر کان ڏکڻ ۾ ڊگهائي پيمائش 89. 11 ميٽر ۽ اوپر کان اولهه ويڪر جي ماپ 7.01 ميٽر آهي ۽ سندس گهرائي 44. 2 ميٽر آهي.

(يعني ڊيگهه 29 فوٽ، ويڪر 23 فوٽ ۽ اوچائي 6.6 فوٽ آهي.)

اگٽ کي سرن جو فرش ٻڌل آهي، جنهن جي چوگرد ورانڊا آهن. انهن جي پنڌين طرف کان ٽنهي پاسن ۾ ڪمرن جي قطار جوڙيل آهي. هڪ ٻڌي پڳ وارو ڪوهه، هڪ ڪمري ۾ آهي، سو پاڻي فراهم ڪندو هو. حوض جي فرش تي اتر ڏانهن قدم ڪٽندو وڌندو وڃبو تہ ڏکڻ کان حوض جو فرش ۽ پٽين جا پاسا سرن جي ٽائيلس ۾ چيرولي گچ سان پريل ۽ تعمير ڪيل هئا. وڌيڪ انهن معمارن وڏي خبرداريءَ سان پاڻي سمٽ جي بچاءَ کان (Damp- proof) ڏامر جو هڪ قسم متعارف ڪرايو، جنهن جي

فرش ۾ سرن واري ٽائيلس جي کال- وچوٽن ۾ ٻه سينٽي ميٽر ڊامر وجهي چيرولي۽ سان لپائي ڪرائي وئي هئي. حوض جي فرش تائين پهچڻ واسطي سرن جي ڊاڪٽ جوڙي وئي هئي، جنهن جي ڊاڪن تي قدمن رکڻ لاءِ ڊامر سان ڪاٺ جون پٽيون مضبوط ڪيون ويون هيون. حوض جي ڏکڻ اولهه کان وڏي نالي۽ تائين پاڻي۽ جي نڪاس جو بندوبست ٽيل هيو، جيڪو قلعي جي اولهه طرف کان گول آهي. ٻيو ڊرين جي ڪائي۽ جي ونگ جا اهجاڻ عمارت سازي۽ ۾ ڏيان جوگا آهن. هڪ ڪمرو وراندي سان آهي، جنهن جي مٿان (Terrace) چبوترو يا ٻي منزل جوڙيل آهي، ان تي چڙهڻ لاءِ ڊاڪٽ ناهيل هئي. کوٽائي ڪندڙ ماهرن محسوس ڪيو آهي ته ٻوڏ وقت پاڻي ضرور سڄي شهر ۾ قلعي سميت رهاڪن جي ٽلهن ٽائين پهچندو هوندو، تنهن ڪري ظاهر ٿئي ٿو ته تر کان آخري چيڑي وارين عمارتن جي گڏيل غسلخانن (Bath Complex) جي جوڙڻ واسطي ڪچين سرن جو استعمال ڪيو هوندو. لوٽل ۽ رنگپور ۾ ٻه موسمي ٻوڏ جو چاڑهه ٽلهن تائين پهچندو هو.

خانگي غسلخانه _ Private Baths

وڏي حوض واري اترين سوڙهي گهٽي پار ڪندي ڏسبو ته اٽن غسلخانن جون ننڍيون ڪوٺيون هڪ بلاڪ ۾ ٻن قطارن تي مشتمل آهن، هڪ قطار ڊرين جي پاسي ۾ هن طرف آهي. هر هڪ غلسخانو 2.9x1.8 ميٽر ٽيندو، سيني کي سرن جو فرش ٻڌل آهي ۽ انهن جو نيڪر وڏي ڊرين سان ڳنڍيل آهي. هر هڪ غسلخانو مٿين منزل سان ڊاڪٽ وسيلي ڳنڍيل آهي، انهن غسلخانن جا دروازا هڪ ٻئي جي آمهه سامهه نه هئا، تنهن ڪري سندن خلوت پوشيده هئي. اهو ڪوٺائي ڪندڙ ماهرن کي معلوم ٿئي ٿو ته اهي غسلخانه پورهت استعمال ڪندا هئا ۽ وڌيڪ وڏي حوض مان وضو، شنان ۽ هٿ منهن ڏوئيندا هئا. ڊالس ٻڌايو آهي ته'مونيئر ايريا' جيڪا 'وي. ايس. ايريا ' جي سڏو اوپر ٻاهرين شهر ۾ آهي، اوڏانهن هڪ ويڑهي (محلي) اندر پتين جي بناوت ٽولهه ۾ هلڪي هئي. وضوءَ جي فرش تي صفائي جو پورو بندوبست ٽيل هيو ۽ اصلوڪن روشن گهرن ۾ سرن سان ڊاڪٽيون هيون، جيڪي ظاهر ڪن پيون ته هتي ڪيترا خاندان يا ملازم انهن ڊاڪٽن ذريعي مٿين منزل تي پاڻي ڪڍي ويندا هئا. اهو

دستور اڄ تائين سنڌ ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اهو لاڳاپو ٻڌائي ٿو ته ڪوٽ ۾ غسلخانہ ڪليل هوندا هئا، جن ڪي سرن جو فرش لڳل هوندو هو. هڪ قطار ۾ ٻارنهن گهر هئا، هر هڪ گهر ۾ ٻہ ڪمرا هئا. جيئن لوٽل ۾ نشاندهي ٿيل آهي ته ڪوٽ اندر گهرن ۾ حڪمران ۽ سندس سان لاڳاپيل عملو رهائش پذير هيو. غسلخانہ خاص عبادت ۽ ڪريا ڪرم وقت هر هڪ لاءِ استعمال ٿيندا هئا، اهو شاهوڪار هجي يا غريب، سمورو عوام غسلخانہ ڪم آڻيندو هيو. موهن جو دڙو ۾ هر هڪ فرد لاءِ عوامي غسلخانہ صاف ستڙا مهيا ڪيا ويندا هئا.

اناج جو گودام _ Granary

وڏي حوض جي اولهہ ۾ قلعي سان اناج جا ستاويهہ پاندا ٺهرايا ويا هئا. لوٽل جهڙو هڪ مال گودام عام گذرگاهہ (وڏي شاهراهہ) ڪان هيو، جنهن جي تري ۾ ڪاٺ جا پجرا اناج کي هوا ملڻ لاءِ ٿاهي رکيا ويا هئا، جيڪي ترتيب ۾ تمام مٿاهين درجي جا هئا. ٻاهرين ميدان وارو چبوترو مسمار ٿي چڪو هو، اهو برج قلعي ۾سان ڏسڻ جهڙو هيو. اولاهين ڇيڙي ۾ هڪ هوادار پاندو هيو، جيڪو اناج جي خالي ٻورين جي سهوليت فراهم ڪندو هو. انهن جڳهن ۾ فرش جو ڪم ۽ رمبيءَ سان ڪاٺ جي شهتيرن تي چترڪاريءَ جو ڪم ڏسڻ جهڙو هيو، جيڪي شهتير چبوتري ۾ پيل هئا، سي حالات جي تنگ نظريءَ ڪري برباد ٿي ويا هئا، اناج جي گدامن جي تعميري بنياد واري ماپ 45.72x22.86 ميٽر آهي، شروع جي بنسبت جڏهن غسلخانہ تعمير ڪيا ويا هئا تہ ان وقت ڏاڪڻي پاسي وڏو حوض جوڙيو ويو هو. ماهرن جي راءِ آهي تہ لوٽل جي مال گدامن وانگر موهن جو دڙو ۾ ٻہ گدامن جو ترو بهترين نهيل هيو.

گدام جي ڏکڻ ۾ 6.07 ميٽر هڪ ڏاڪڻ آهي، جتان پيادل قلعي جي ٽلهي کان مٿي ڪشادو رستو نهيل آهي. لوٽل ۾ ڏاڪڻي پاسي ڪوٽ کان شهر ڏانهن پيادل وڃبو تہ اڳ ۾ وڏي گدام تي پهچبو، ٻيو وڏو رستو بندر کان مال گدام طرف اپرندي پاسي کان وڃي ٿو.

پروهتن جو ڪاليج _ College of Priests

هڪ وڏي بناوت وارو اگڻ، جنهن جي پيمائش 10.1 ميٽر ٿيندي، ان جي ٽن پاسن کان ورانڊا آهن ۽ وڏي حوض جي اتر اوپر ڪنڌ تي

صفبنديءَ ۾ هڪ ٻئي سان گڏ ڪمرا آهن، جيڪي پروهتن جي ڪالينج جهڙا سمجهه ۾ اچن ٿا. انهن جي غير معمولي اهميت ۽ سندن تعمير جو مقصد چڻو نه آهي. پنج دروازا اوپر جي قطار ۾ ڪلن ٿا، هڪ ڏکڻ ۽ اولهه تي ڪلي ٿو. مٿي منزل يا فليٽن جي چت ڏانهن ڏاڪڻ وڃي ٿي. انهيءَ حصي ۾ کوٽائيءَ دوران پاڻمرادو جڳهون ظاهر ٿيون آهن، جن جي تعميرجو حقيقي مقصد پروهتن جو ڪالينج ئي ٿي سگهي ٿو.

استوپا جي اتر ۾ وڏو ميدان آهي، جنهن جي پٽين جي ٽلهائي قياس طور ظاهر ڪن ٿيون ته اهي مندر (Temple) جون باقيات آهن، جنهن کي ڪنهن پئسن جي ادائگيءَ لاءِ استعمال ڪيو ويندو هوندو. کوٽائي ڪندڙ ماهرن کي قياس جي بنياد تي محسوس ٿئي پيو ته سنڌو سلطنت جي عروج واري زماني جو اهو مندر استوپا هيٺان دفن ٿي ويو آهي، پر اهو ناجائز ۽ بي واجبي اشارو آهي.

اسيمبلي هال _ Assembly Hall

هڪ وڏي عمارت، جيڪا 27.44 ميٽر چورس، ويهن سرن جي ٽنين (Piers) سان پنجن دالانن ۾ ورهايل آهي، جنهن کي چئن حصن ۾ ناهي بيهاريو ويو آهي. هر هڪ قطار پنجن دالانن جي آهي، انهيءَ ۾ اتر ڪان داخل ٿيڻ جي گيٽ آهي، اهي دالان بادشاهي گهراڻي جي ملاقاتن جي هال سان مشابهت رکڻ لاءِ چيو وڃي ٿو. حقيقت ۾ اهي اسيمبلي هال طور استعمال ڪيا ويندا هئا، ماضيءَ ۾ انهن دالانن کي سرن جو فرش هٽي سوڙهين قطارن ۾ ورهايو ويو هو. اتي اولهه ۾ هڪ وڏيڪ معمولي بناوت وارو هال ۽ دالان هيو.

گدام، وڏو حوض، اسيمبلي هال ۽ ٻيون ضروري عمارتون قلعي مان کوٽائيءَ دوران مليون آهن، جيڪي حڪمران جي آفيس يا ويهڻ جي جڳهه کي ظاهر ڪن ٿيون. شهري رٿابنديءَ ۾ ڪنهن ڏرمي آستان کي ظاهر ڪونه ڪيو ويو آهي. حڪمران بابت فطري انومان (قياس) به نه ٿو ڪري سگهجي ته اهو بادشاهه کو پروهت هيو. هڪ به اهڙي موثر شئي ملي هجي، جيڪا قلعي يا کوٽ ۾ پوجا يا قرباني جي آڇ واري عمل کي ظاهر ڪري. ڪالي بينگن جو قلعو مذهبي ڪريا ڪرم جي مرڪز

هئڻ جي نيارپ (Exception) ڏيکاري ٿو. ساڳيءَ طرح موهن جو دڙو جو اسيمبلي هال ڏرمي جوڙجڪ ڏيکارينڊو هوندو.

هيٺيون شهر _ Lower City

قلعي جي اوپرَ ۾، کوٽ کان ڏار حصي کي هيٺيون شهر سڏجي ٿو، اهو هيٺيون شهر گهٽو کري 2.59 چورس کلوميٽر کان به وڌيڪ ڦهليل آهي. سندس هڪ چيڙي کان ٻئي چيڙي تائين 1.61 کلوميٽر مفاصلو آهي، هيٺين شهر کي پڻ چوڌاري کوٽ ويڙهي وڃي ٿو. (حالانڪ انهيءَ عالم پناهه کان ٻاهر به شهر جا آثار ثابتيءَ لاءِ ڇڻا بيٺا آهن. تازو جڏهن سنڌونديءَ ۾ موهن جو دڙو جي بچاءَ لاءِ اسپربند ڏنا ويا هئا تہ انهيءَ درياهه خوردي ايراضيءِ مان جيڪا هاٿي ڪچي ۾ شمار ٿئي ٿي، اتان به ان وقت موهن جو دڙو شهر جي جڳهن جا آثار پوري چٽائيءَ سان ظاهر ٿيا هئا. (جتان بلڊوزرمٽي ڪٽي اسپربند جوڙين پيا، يعني تحقيق بجاءِ تاريخي اڏاوتون ڌاهيون پيون وجن ۽ اسپربند انهيءَ آثارن ۽ بندر جي مٽيءَ مان ٺاهيو پيو وڃي، مترجم) هيٺين شهر جي گهرن ۽ گهٽين جي رٿابندي خبرداريءَ واري انتظام کي ظاهر کري ٿي. اوپر کان اولهه، گهٽين جي سراسري ڊيگهه 365.84 ميٽر آهي، جيتوٽيڪ گهٽيون اتر کان ڏکڻ 365.76 ميٽر هليون ويندیون آهن. شاهراهه جي ويڪر 9.15 ميٽر آهي. تنهن هوندي به اندرين گهٽين جي ويڪر 2.25 ميٽر آهي. شهر جنهن جو هر هڪ بلاڪ ستن گهرن تي مشتمل آهي.

گهر درين کان سواءِ هئا، پر کنهن وقت انهن کي پناهه جي وڏي پٽ سان پدرو هيو، ۽ کوٽيون هميشه مرکزي اڳڻ (ايوان) جي چوگرد قطار ۾ ٺاهيون ويون هيون . موهن جو دڙو ۾ هڪ خاص نموني جو (علامتي) گهر هيو، جنهن ۾ اندر هڪ سوڙهي دروازي کان داخل ٿيٽو پوندو هو، ان دروازي جي ويڪر 1.52 ميٽر هئي. هڪ کولي مزور (شايد چوکيدار) جي کوٽيءَ جي در جو منهن ننڍي ايوان ۾ پئي ٿو، جيکو وڏي اڳڻ سان ڳنڍيل آهي ۽ هڪ بهترين ننڍي کوهه واري کوٽيءَ ڏانهن رستو نکري ٿو، جيکو فرش ٻڌل غسلخاني سان لاڳاپيل بهترين اڏاوت جو سمجهيو وڃي ٿو. وڏو ايوان 9.22 ميٽر چورس آهي، جنهن منجهان رازي جي ڪمال ڪاريگري سان کوٽيءَ واري کوهه جي نزديڪ پٽ کي

ٽنگ ٿيل آهي. اتي هڪڙو ٺڪر جو پائيپ سرن سان بند ڪيل هو ۽ نيڪر جو پاڻي ڪوٺيءَ کان گذري اڱڻ وٽان ٿيندو وڏي عوامي ڊرين ڏانهن هليو وڃي ٿو. مٿين منزل جي نيڪر جو پاڻي گرائونڊ فلور جي ڪسيءَ تائين ڀت منجهان اڀن پائيپن ذريعي گذري هيٺ پهچي ٿو. هن هڪڙي گهر جو نقشو ايل ٽائيپ تي آهي، جتان رستي کان دالان (Corridor) ۾ گول ڪنڊن سان غير معمولي چيمبر (Chamber) تعمير ٿيل آهي.

محلات _ Palace

کوٽائي ڪندڙ ماهرن لاءِ ڊي ڪي ايريا جي ڏاکڻي حصي (سيڪٽر) ۾ گڏيل بناوت جو هڪ 76.2 ميٽر چورس خاص محلات ويچارڻ جهڙو هيو، ڇاڪاڻ ته سندس ٻاهرين ڀتن جي ٿول 1.06 کان 2.14 ميٽر ٿيندي، جيڪي مورچا آهن. اتي ٻه اڱڻ هڪڙي دالان ۾ پوندا آهن، انهن ۾ هڪ دروازي وسيلي اندر داخل ٿبو آهي، جنهن جي ويڪر 1.52 ميٽر آهي ۽ ڏکڻ کان هڪ سوڙهي گهٽي آهي، جنهن جي ويڪر 2.44 ميٽر آهي. عمارت ۾ داخل ٿيڻ جا ٻه رستا هئا، جيڪي هڪ اترين سوڙهي گهٽيءَ کان هيا. انهيءَ مان هڪ لنگهه اولهه ڏي اڱڻ ۾ پوندو آهي ۽ ٻيو وڏي ايوان ۾ پوندو آهي. هي لنگهه ڏکڻ ۾ چوٿين دروازي کي سولو پوندو آهي، قطار ۾ ٻه کڏون گول مٽيءَ جون چپر نموني (Wedge Shaped) جي سرن سان تعمير ٿيل آهن. اهي فرضي کوريون هونديون، جنهن مان سرن ٺاهڻ (Vitrified Bricks) جي نشاندهي ٿئي ٿي، اهو ان جي برعڪس نه آهي ته اتي ڌرمي ڪريا ڪرم لاءِ باهه جي پوڄا ڪندا هئا. عمارت ۾ خاص دلچسپ ڳالهه مانيءَ لاءِ تنورن (Bread Ovens) جي آهي، جنهن جي قطر (Diameter) ۾ ماپ 1.12 ميٽر ۽ اوچائي 0.92 ميٽر آهي، اهو اڱڻ جي ڏکڻ اوڀر واري ڪنڊ ۾ ٺهيل آهي. اهو سنڌ ۽ ڏکڻ اولهه ايشيا ۾ مانيءَ جو جديد تنور تمام گهڻي پراچينتا ۽ قدامت ڏيکاري ٿو. عمارت شاهوڪار دڪاندارن جي وچ ۾ هئي. ڇا اهو هڪ محلات هيو، جنهن کي قلعي تعمير ڪيو ويو هوندو. شاهوڪار دڪاندارن جون ڪجهه عمارتون هڪ ميٽر ٿلهين ڀتين ۽ ڪيترن ڪوٺين سان هيون.

دڪان _ Shop

هڪ وڏي ساخت واري اڏاوت 26.52x19.66 ميٽر ماپ سان هئي، جنهن جي هر هڪ ڪمري (دڪان) ۾ چپردار نموني جي پترين سرن سان قطار ۾ پنج مخروطي کڏون (Conical pits) آهن، اها ويڪري عمارت وي ايس ايريا (V S Area) ۾ پهرين گهٽي ڏانهن کلي ٿي. کڏن جو مطلب دلن، مٽن ۽ کولن جي پرتيءَ (Storage jars) يا اسٽور ڪرڻ جي جڳهه کي ظاهر ڪري ٿي، اها جڳهه ۽ ان سان لاڳيتي زمين ڪمرشل (تجارتي) مقصد لاءِ استعمال ڪئي ويندي هئي، پر هڪ انڊسٽريل علائقي وانگر جوڙيل نه هئي.

مندر _ Temple

ايڇ آر ايريا ۾ هڪ وڏي بلڊنگ آهي، جنهن جون حدون ڏاکڻي سوڙهي مئل ماڻهن واري گهٽيءَ (Dead man lane) سان ملن ٿيون، ان جي پنڌين حصي کان ڪيتريون گڏيل وڏيون پتيون آهن. ان جو نمونو 'اي ون گهر' (House A1) وانگر مستطيل ميدان جي شروعات ۾ هيو، سندس ماپ 15.85x12.2 ميٽر هئي. پهرائين شروعات ۾ هڪ وڏي دروازي سان ٻن بلاڪن جي عمارتن ۾ ٻن ڏاکڻن سان سهٽا ۽ زيبائتا گذرگاهه (Access) آهن، جيڪي ٻڌي ٻنيي جي نزديڪ آهن. عمارت جي اڏاوت جو گول سرن سان ڪم ٿيل آهي، اتان هڪ لنگهه ٻاهرين دروازي جي اگڻ ۾ پئي ٿو، اهو هن وقت تائين صاف نه آهي، جنهن جو قطر 1.22 ميٽر ٿيندو. جيڪڏهن اها عمارت آتش پرستن جو قربان گاهه ڪري تسليم ڪئي وڃي ٿي، جنهن عمارت مان ٻه مجسما (Statues) لڌا ويا آهن، ٻن مان هڪ پروهت جو مجسمو آهي، حقيقت کي ويچار ۾ آڻجي ته کو ڏرمي قدر ضرور هوندو. هڪ سفيد چن پٿر ۾ ڏاڙهيءَ سان ماڻهوءَ جي مٿي وارو مجسمو ٻاهرين دروازي جي اوير پاسي کان کوڻيءَ مان لڌو ويو هو، جنهن جي اوچائي 17.52 سينٽي ميٽر هئي. وڏو مجسمو 42 سينٽي ميٽر اپو سنگ مرمر جي نرم پٿر مان ٺهيل هيو، هي مجسمو وينل ماڻهوءَ جي نمائندگي ڪري رهيو هو، جنهن جا هٿ آرام سان سندس گوڏن تي رکيل هئا. هنن مجسمن مان هڪ ڏاڙهي وارو ۽ ٻئي کي ڳچيءَ ۾ ڳٽ پيل آهي، جيڪو مٿي هيٺان ڳچيءَ ۾ ٻن ڪنارن سان قاسي ڏيڻ جهڙو ڏيکاءُ

پيو ڏئي. انهن جو ڳاڻيٽو ڪبو ته باهرين دروازي ۽ ڏاکڻ کان ٻئي مجسما ديوتا جي سمادي يا مقبري جي ياداشت (Monumental) جو اعتماد ڏياري رهيا هئا. کوٽائي ڪندڙ ماهر انهيءَ اڏاوت جي ساخت کي عبادت گاهه (مندر يا مڙهي) سمجهي رهيا هئا. جيئن هڪ مجسمو ڪنهن به ديوتا جو عيوضي طور نمائندگي نه پيو ڪري، باقي انهن مان هڪ مجسمو پروهت جو آهي، عمارت عوامي جڳهه طور ڏرمي مقصد لاءِ استعمال ٿيندي هوندي، جيئن آتش پرست باهه جي پوڄا ڪندا آهن.

ٻيون عمارتون ـ Other Buildings

ڊي ڪي ايريا جي - جي سيڪشن (G-Section) ۾ به مڪمل اگهاڙيون عمارتون هيون، هڪ لاءِ چيو وڃي ٿو ته اها هاسٽل آهي، ٻي مندر. ايس آر ايريا ۾ وڏي عمارت جي تعمير جو مقصد ۽ نقشو، جنهن جون پتيون 1.37 ميٽر ٽلهيون هيون ۽ ڪچين سرن جو باهر نڪتل گهيرو (پوڊيم) چٽو ۽ صاف نه اٿس. انهيءَ عمارت کي هڪ اڳڻ ۽ عمارت جي بن پاڳن مان هڪ ۾ ڪوهه آهي. هن اڏاوت جي شروع ۾ سورهن ڪمرن جو بلاڪ بيٺل آهي، ان بلاڪ ۾ بن ڪمرن واري گهرن جون به قطارون آهن، هر هڪ قطار ۾ اٺ ڪمرا آهن. انهيءَ بلاڪ کي پوليس ٻئرڪن جو عيوضي خيال ڪيو وڃي ٿو، هتي جي بن ڪمرن واري گهر ۾ هڪ ڪوٺي اڳيان اچي ٽپي، جنهن سان گڏ باٿ روم هئي، ان جو فرش سرن سان ٻڌل هيو ۽ ٻي ڪوٺي پهرين ڪمري جي پٺيان هئي، جيڪا سمهڻ لاءِ استعمال ڪئي ويندي هئي. لوٽل ڏانهن به ڪوٺ ۾ بن ڪمرن واري هڪ قطار تعمير ٿيل هئي، جنهن جي جوڙجڪ مبادا هو ٻهو باهرن ڪمرن ۾ موجود هجي. اتي به گهرن سان به قطارون هڪ ٻئي پٺيان بيٺيون آهن، پر پوليس ٻئرڪ (سپاهين جي رهڻ جي جاءِ) طور هڪ به استعمال نه ٿيندي هئي. موهن جو دڙو جي ٻئرڪن ۾ به ڪوهه مليا هئا، جنهن مان هڪ ڏاکڻي چيڑي ۾ هو ۽ ٻيو مرڪزي شاهراهه تي هيو. اهي ساڳئي قسم جون ٻئرڪون هڙاپه ۾ به هيون، انهن ٻئرڪن وانگر مصر جي مزدور چانوٽين لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهي به اهڙيون ئي آهن ۽ سميرين جي مندرن پرسان دستڪارن جي رهڻ جون جايون هيون، جن ۾ غلام خدمتگار ملازم به رهندا هئا. تنهن هوندي به اها ياداشت ضرور هوندي ته سنڌو

سلطنت جي شهرن جي رٿابنديءَ واري حالت ۾ يا ڏرمي ڳانڍاپي ۾ مصرين ۽ سميرين سان چگي نموني جي هڪ جهڙائي ۽ لاڳاپو نہ ٿي ڪيو.

موهن جو دڙو جي ايڇ آر ايريا ۾ 1964ع کان 1966ع تائين پينسولينيا يونيورسٽيءَ (Pennsylvania University) پنهنجي نظرداريءَ هيٺ ٻيهر نئين کوٽائي ڪرائي هئي. جي ايف ڊالس (G.F.Dales) هيئين شهر جي ڏکڻ اولهه ڪنڊ ۾ دڙي جي الهندي ڪناري وٽ سان گڏ ڪڏ کوٽڻ جو پاڻ ڪم ڪيو هو، انهيءَ جڳهه تي ڪچين سرن جو وڏو ٽلهو لڏو ويو. هن سچائيءَ سان بي رياءُ ٿي قبول ڪيو آهي تہ ڇا واقعي اهو قلعي وانگر سمجهه ۾ نہ آيو آهي، پر شهر جو پورو نقشو (Grid plan) وسيع پکڙيل چوڻ ۾ اچي ٿو. هي چيو وڃي ٿو تہ شهر واري پت لهڻ بنا سرمارٽيمر ويلر سمورو وقت مايوسيءَ واري سخت دباءَ هيٺ هيو، "مون ان کي ڳولي لڏو، پر پوءِ گهربل وضاحتي تپاس (سروي) نہ ڏئي سگهيس. " جڏهن ٻيهر ان اسٽرڪچر (اڏاوت) جو مطالبو ڪيم تہ هڪ وڏي مضبوط سرن جي پت ۾ ميٽر کان وڌيڪ ٽلهي ۽ ڏهن ميٽرن کان مٿي اوچي ظاهر ٿي هئي. اها پنهنجي پاڻ اتر ۽ ڏکڻ ڏانهن پري وڌيل نہ هئي، جيئن مون پيش ڪيو هو، حقيقت ۾ اهو وڌيل حصو پتين، جڳهن ۽ نالين جي هڪ گڏيل حصي جو آهي، جيڪو شاهراهه جي اوپر پاسي کان حد ناهي ٿو. هيءَ گهٽي هڪ سئو ميٽرن جي ڊگهن نشانن کي پاڻ سان گڏيي سگهي هئي. شهر جي ايڇ آر _ وي ايس ۽ ڊي ڪي ايريا (HR.VS and DK Area) منجهان گذري ذري گهٽ مال گهرائڻ واري (Identical) منديءَ (ايراضيءَ) ۽ مشرق واري وڏي شاهراهه ۾ پئي ٿي. اهڙي طرح شهر جي (Grid plan) کي ڪشادو ۽ پکڙيل چئي سگهجي ٿو. "هي خيال ويلر سان سهمت ڪري پيو تہ حال لاءِ، وقت کان اڳ ڏکي هٽڻ جي برابر ٿيندو تہ هيئيون شهر فوجي خيال تحت قلعي بند هيو، جيتوڻيڪ اهو شهر جي ڪشادگيءَ وارو خيال ڇڏو آهي تہ اهو وڏين ٻوڏن کان حفاظت واسطي، ذميداري پوري ڪئي وئي هئي." اهڙي قسم جي تعمير لڏل جي هيئين شهر ۾ اترين پت ڏسي سگهجي ٿي، جنهن کي وڌائي ناهيو ويو هو. جڏهن 1979ع ۾ لوڏل جي کوٽائي ليڪ ايس، آر رائو (S R Roy) ڪرائي هئي تہ ان شاهراهه جا

نشان اتر طرف اتڪل هڪ سئو ميٽر وڌيڪ اڳتي وڌيل ڏٺا ويا هئا، جنهن جي ٻاهران هڪ ڦٽل (Nulla) واهڙ وهندو هيو، ۽ ان ڦٽي جا آثار اتي موجود آهن.

ڊالس مشاهداتي تحقيق ڪري موهن جو دڙو جي زوال ۽ تباهيءَ جا ڪارڻ ٻڌائي ٿو ته "شهر جي تاريخ مان ڪنهن اڪيلي کوٽائي ڪندڙ يا موهن جو دڙو جو اڀياس ڪندڙ ڏهين شاگرد – ٻوڌن جي ٽوڙ ۽ ضرورت جي موجودگيءَ تي انڪاري هيو. انهن کي ٻوڌن جي فطرت ۽ سببن تي اختلاف آهي." ڊالس اسان جو ڏيان 1930ع جي وسيع ۽ خاص کوٽائيءَ ڏانهن ڇڪايو هو، جڏهن ته ڊي ڪي ٽين (DKIII) ايريا کي، مارشل جي رپورٽ ۾ انهيءَ دڙي مان لڌل شين جو ذڪر نه ڪيو ويو هو. هتي لاءِ چيو وڃي ٿو ته انهيءَ ايريا جي اڏاوتن ۾ عام طور هلڪيون ۽ سنهيون پٽيون هيون، جيتوڻيڪ اهي سڌين ڳهٽين سان ٺاهوڪي نموني جون ڳهاڻيون ڳاهڻ ٽيل عمارتون ڏسڻ ۾ آيون هيون. انهن مان ڪجهه عمارتن ۾ ٽڪندا ٽنگ هوندا هئا، درحقيقت اهي ٽنگ دريون يا ٻي ماڙ جي دروازن جا لنگهه هوندا. انهن اڏاوتن ۾ ٻيا مزي جهڙا آثار "سرن جي نالين ڪان سرن جو هڪ عمدي قسم جو ڦوهارو (Shower) ٺهيل آهي. پٽ جي ٻاهرين پاسي ڪجهه قدم اڳتي ڪٽي ڏسبو ته هڪڙي ڏوپ جي ڪوٺي (Wash room) ٻيٺل هوندي، ان ۾ گول سوراخ وارو وڏو مٽ ڪپڙن جي ڏوپ لاءِ پاڻيءَ جي استعمال ۾ ڪر ايندو هوندو. بلڪ اڄ ڪلهه سوڻ ساڻ واسطي هڪ چاٽي ڪنڌار ۽ گهوٽ جي مٿان رکبي آهي، ته جهڙي طرح باٿ روم ۾ چاٽيءَ منجهان پاڻي نيڪال ڪري ٿو، اهڙي طرح انهيءَ رسم تحت ڪنڌار گهوٽ ۾ هڪ ٻئي مٿان پاڻيءَ وانگر پلٽجي پون. ٽنگن منجهان پاڻيءَ جي گذرڻ بابت، جيڪڏهن قديم ڪتابن جو مطالعو ڪندا ته مقدس ندين جي وهڪري کي سوين دفعا پاڻيءَ کي علامتي طور لکيو ويو آهي.

ڊالس پاران اها اهميت واري ڳالهه هئي، جيڪا سنڌوءَ جي نوشتن (Script) بابت شهادتن سان ثابت ڪري اسان کي معلومات ڏني آهي ته هڙاپه ڪلچر (سنڌو ڪلچر) جي پوين ڏينهن دوران لکيت جي صاف ۽ سادي صورت هئي ۽ پوئين دور سان تعلق رکندڙ جيڪي اڏاوتون مليون

هيون، انهن مان جي مهرون لڏيون ويون هيون، انهن مهرن مٽان خاص استعمال جون مروج نشانيون آهن.

ٻيهر ايچن (Aachen) يونيورسٽيءَ جي مائيڪل جانسن، ويلر جون 1950ع واري ڪوٽائي دوران اڻ اشاعت ٿيل ڦوٽوگرافي پڌري ڪري صاف طور ظاهر ڪيو هو ته کڏن (Pits) ۾ مشاهدي هيٺ آيل جانورن جي قرباني‌ءَ جون باقيات کالي بينگن ٻي جون همعصر هيون.

موهن جو دڙو جي 1964ع کان 1966ع دوران کوٽائيءَ وقت تمام مٿين تهن ۾، جنهن کي سنڌو لوڪن جي عروج واري حصي سان گڏ سنڌو لوڪن جي عروج (ميچوئرهڙاپن) واري ذکر جي ٽانون ۽ عمارت سازيءَ جو علامتي نمونو سڏجي ٿو، ان ۾ جهڪر جي ذکروارن ٽانون جي موجودگي ٻنهي ڪلچرن جي همعصريءَ کي ظاهر ڪري ٿي. جهڪر جي ٽانون وارو ذکرائو ۽ ٽيپي واريون مهرون قريبي ناتي طور ڪنهن لکيت جي نراسائيءَ جي عڪاس هجي، پر ثقافتي طور مختلف نموني جا ماڻهو بلوچستان ۽ هڙاپن جي شهري مرڪزن ۾رسان رهائش پذير هئا، جيڪي هڪ ٻئي تي اثرانداز ٿيندا هئا ۽ ساڳي لکت واري لپي استعمال ڪندا هوندا. مڪران جي ڪناري سان ڪولي ڪلچر ۽ ڪيترا ٻيا فرق ڏيکارينڊڙ مثال موجود آهن، پر همعصر ڪلچر، جنهن سان هڙاپن شهرن ۾ لوٽل جي شهرن سميت سماجي اقتصادي تعلقات رهيا هجن. هڙاپن مرڪزن ۾ ڪلي ۽ جهڪر جي ماڻهن جي طبعي موجودگي کان انڪار نه ٿو ڪري سگهجي ته انهن ترقي يافته سنڌو لوڪن جي چڻي ۽ ڏار ڪلچرل سڃاڻپ ۾ علمي ادبي ۽ ٽيڪنيڪل ڪاميابين ۾ وڏو درجو ۽ قدر حاصل ڪيو هو.

ڇا مارشل ۽ ميڪيءَ وضاحت سان ذکر ڪيو هو ته اهي قسمين قسمين (طرح طرح) جون عمارتون ڪهڙي استعمال ۾ ايندیون هيون. موهن جو دڙو جي عمارتن جي باترتيب سروي 1980ع کان ونڊي ڪئي وئي هئي، تنهن ڪري اهو ضروري آهي ته جانسن جي پوئين بيهاريل مشاهداتي راءِ کي ويچاريو وڃي. هن جي خيال مطابق ته موهن جو دڙو تي سمورن رهاڪن جي گهرن جون امانتون، ويلر جي خيال موجب 20-22 ميٽر هيٺ زير زمين هوندیون، جنهن اناج جي گودام جي باهرين پاسي ۾

گهريون کڏون (Pits) برمي سان کوٽيون هيون ۽ بند جي ويجهو به ٿي ميٽر سطح زمين کان هيٺ وڃي شهر جي چوڌاري يونيسڪو (Unesco) طرفان نڪاس جي نالي کي جاڙ لاءِ کڏون کوٽيون ويون هيون ته اتي ڪچين سرن جون اڏاوتون ظاهر ٿيون هيون. موهن جو دڙو ۽ لوٿل جي تعمير ڪچي واري ميدان يا سمنڊ جي نزديڪ شهرن جون اڏاوتون مثالي آهن. جتي گهرن جي بلاڪن لاءِ ڪچين سرن جا وڏا پليٽفارم (ڏڪا) بيهاريل هئا. جيئن موجوده وقت ۾ عمارتن جي بنياد ۾روڏو پلنٿ (Plinths) پير يا سيٽو جو بنياد ڏنو وڃي ٿو، اها ان وقت جديد ٽيڪنڪ استعمال ڪئي وئي هئي. ٻيو موهن جو دڙو جو لاثاني ۽ بي مثال ڪر پاڻيءَ جي ڪوهن جا 600 نشان آهن.

جانسن راءِ ڏني هئي ته اسيمبلي هال جي پرسان، جيڪي پٿر جا تراشيل مجسما لڌا هئا، اهي پوئين سنڌو لوڪن (هڙاپن) جي زماني جا آهن. سنڌو لوڪن جي عروج واري حصي کان پوءِ واري حصي جي وڏين عمارتن جي وصفن بابت ميڪيءَ وضاحت ڪئي هئي ته هينئين شهر جي اترين طرف واريون کڏون اڃا تائين جاچ ۽ مطالعي هيٺ آهن. هتي مٽين جو ڪر ۽ ناهڻ جي اهميت ۾ري ڪوشش ۽ تحريڪ هيو، جتي هڪ اونهي کوهه ۾ اٽڪل پنجاهه ڪلو گرام جي پوري اڌ جا پٿر لڌا هئا. ايس آر جي اي (A) ايراضيءَ ۾ پهرين گهٽي کان ٿورو پري مٽين حصي (سنوت) ۾ هڏاوان پجرا (Skeletons) هٿ آيا هئا. اهي سنڌو لوڪن جي عروج واري زماني (هڙاپن دور) سان تعلق نه ٿا رکن. موهن جو دڙو جي ايڇ آر ايريا، وي ايس ايريا ۽ ڊي ڪي ايريا سان تعلق رکندڙ هڏاوان پجرا مختلف دورن جا آهن، جڏهن انهيءَ جڳهه تان هڏاوان پجرا کنيا ويا هئا ته قتل (Massacre) ٿيل نه هئا، وڌيڪ مزي جهڙي ڳالهه اها آهي ته جيڪي ڄانچا هينئين شهرن مان لڌا ويا آهن، انهن متعلق چيو وڃي ٿو ته اهي قلعي جي رهاڪن کان پوءِ جون قتل ٿيل ڊيڊ باڊيون ٻڌڻ ۾ اڇن ٿيون ته اهي پوءِ جا هڏاوان پجرا آهن. انهيءَ ايريائن ۾ اٽڪل ٽي هزار (3000) گهر هئا، جنهن جي آدم شماري چاليهه هزار (40000) سمجهي وڃي ٿي ۽ جيڪڏهن اتي ٻارن سميت ٻڌي (هول سيل) جي واپارين جو قتل عام ٿيو هو، جيئن پگهٽ پنهنجو خيال پيش ڪيو هو، ته گهٽ ۾ گهٽ ڪيترا سئو

هڏاوان ڏانچا ليي سگهن ها. ان جي برعڪس رپورٽون اهو ظاهر ڪن ٿيون ته اتي فقط ٽيهه (30) هڏاوان پجرا هٿ آيا هئا. اهي مئل ڏانچا مقامي لڙاين ڇٽاپيٽي (ايجيٽيشن) وارن جهڳڙن يا گهرن جي اچانڪ ڪرڻ ڪري ڪجهه لاش رهجي ويا هوندا. هاڻي اها حقيقت اعتراض جوڳي نه رهي آهي ۽ ان تي بحث اجايو آهي ته موهن جو دڙو حملي آورن هٿان تباهه ٿيو هو.

بي اڪين ڏني سڃاڻپ اها آهي ته سنڌو لوڪن جي عروج واري حصي ۾ وڏو حوض (Great Bath) پوءِ جو تعمير ٿيل آهي. حوض کان جيڪا نالي وڃي ٿي، اها گدام منجهان نڪري ٿي، انهيءَ جي اندر ڪوٺيون نه آهن ۽ ويلر ان کي ڏاڪڻ چو چيو آهي، جانسن جي مطابق ته اها ڏاڪڻ نه آهي.

موهن جو دڙو جو گهٽين جي ڇڻي حقيقت بابت ستارن (Stars) جي بيهڪ کي ڏسي سگهجي ٿو. جنهن کي بنياد بڻائي گهٽيون جوڙيون ويون هيون، اوپر کان اولهه ويندڙ ۽ اتر کان ڏکڻ ڏانهن ويندڙ گهٽيون 87 ڊگري تي ملن ٿيون.

موهن جي دڙي جي پوئين فيس جا گهر تاسري نموني سان ڪرنگهي (Jerry-houses) تي تعمير ٿيل هئا، جنهن جي ڪمال ۾ زوال لوٿل وانگر آيل هو. انهن جي اڏاوت جو نظام مختلف دورن ۾ مختلف رهيو ٿي، پر گهٽو ڪري اتر ۽ اتر اولهه طرف منهن هوندا هين. جوتشين جي مليل حقيقتن مان اهو ثابت ٿيو آهي ته هو صحيح رخ تي مدار رکندا هئا، جيڏانهن ستارن يا ستارن جي گروپ جو رخ هوندو هو. انهن نازڪ مزاج ماڻهن يا نسلي ٽولي‌ءَ جي گهرن جا نقشا ڇاڻائن ٿا ته اتي رودِ رستي کان روم (ڪوني‌ءَ) ۾ داخل ٿيو هو ۽ اتان بي ڪوني ڏانهن وڃبو هو ۽ آخر ۾ حد جي پوئين (Terminal) حصي واري ڪوني‌ءَ تائين پهچبو هو. اتي ڪجهه گهرن ۾ مرڪزي اگڻ مان مکيه يونٽ ۽ ان کان سب يونٽ سان ڳنڍيل هو، شايد اهو ڳڏيل فيملي‌ءَ لاءِ هوندو، اتي اندريون توڙي ٻاهريون دروازو (لنگهه)کان ڪوهه هيو. موهن جو دڙو ۾ لوٿل جي مٽين واري فيڪٽري‌ءَ وانگر وروڪڙن تي ڦيريداري لنگهه موجود هئا، پر موهن جو دڙو توڙي لوٿل ۾ موروثي دروازا گهٽا هڪ جهڙا هئا.

18.موهن جو دڑو

نامعلوم

سنہ 1853ع جي ڳالهه آهي. پنجاب جي مانٽگومري ضلع جي هڑاپا شهر مان ڪي مهرون لڌيون ويون، جن تي هڪ سڳي ڍڳي جي شڪل نڪتل هئي. ڪيتروئي ويچار ڪيو ويو ته اُهي ڪٿي جون آهن، پر ڪو پتو نٿي پيو.

1875ع ۾ اُنهن مهرون جي سرڪاري ريت پڌرائي ٿي، ته به اُنهيءَ ڳجهه تي ڪوبه روشني وجهي نه سگهيو. ورهيه گذري ويا. نيٺ جون 1918ع ۾ بنگال جو مسٽر رڪلداس بئنرجي سرڪار پاران هڪ وڏي ڪوجنا تي نڪتو. خبر هيس ته سڪندر، جڏهن هندستان کي ڇڏي پوئتي موٽ ڪاڏي هئي، تڏهن ڪي 12 يادگار نهرايا هئائين. اُنهن يادگارن جي ڳولا ۾ ئي هو نڪتو. بهاولپور رياست ۾ هاڪڑو ندي جتان اڳي وهندي هئي، اُهو رستو وٺي گهمندو گهمندو، سکر ضلعي جي ريتي شهر تائين آيو. اُتان وري سنڌونديءَ جا سڪل پيٽ ڏنائين. اڳتي وڌندو هليو ۽ سنڌو درياه جي اڳئين ڪناري تي 17 وڏا ۽ 35 ننڍا ٻنڍل شهر ڏنائين. اُهي ٻنڍل شهر گهٽو ڪري سکر، لاڑڪاڻه ۽ اپر سنڌ فرنٽيئر ۾ ڏسڻ ۾ آيس. اُنهن ٻنڍلن شهرن جي ڪجهه ڪوجنا ڪندي اڇي 1922ع ۾ موهن جي دڑي تي پهتو، جو لاڑڪاڻه ضلعي ۾ ڏوڪري ڳوٺ کان 14 ميلن جي مفاصلي تي آهي.

هڑاپا ۽ موهن جي دڑي جو سينڊ

2:- دڑو ڏسندي ئي سندس اکين ۾ چمڪو آيو. دڑي کي کوٽائڻ لڳو. کوٽڻ مهل سندس ملائڪن کي به سڌ ڪانه هئي ته اهڑيون ڪي شيون لينديون، جي سڄي دنيا جي اِتهاس ۾ ڦيرو وجهنديون. خير، کوٽيندي کوٽيندي ڏسڻ ۾ آيو ته هڪ شهر مٽان ٻيو شهر ٿهيل آهي ۽ ڏسڻ ۾ آيس ته اهڑا 4 يا 5 شهر ته بلاشڪ هڪ ٻئي مٽان ٿهيل آهن. وري زمين جي هيٺين ئي هيٺين تري مان ڪي مهرون لڌيون، جن جي شڪل هوبهو هڑاپا شهر جي لڌل مهرن جهڙي هئي، يعني 1852ع وارين لڌل مهرن تي هينئر روشني پوڻ لڳي. هڑاپا ۾ 1921ع ۾ ڪجهه وڌيڪ

کوجنائون ٽيون هيون، جتان مهرن سان گڏ مٽ، دلا ۽ ٻيون کيتريون شيون پڻ لڏيون ويون هيون. مسٽر بئنرجيءَ کي اُنهن سڀني ڳالهين جي چگي ڄاڻ هئي. موهن جي دڙي کي کوٽيندي جڏهن ساڳيئي قسر جون شيون هٿ اچڻ لڳس، تڏهن هڪدم هڙاپا جون کوجنائون موهن جي کوجنائن سان ڳنڍڻ لڳو. موهن ۽ هڙاپا جي وچ ۾ 400 ميلن جو مفاصلو آهي، ۽ مسٽر بئنرجي هڪدم ڏٺو ته موهن ۽ هڙاپا جي سيٽا کنهن سمي ساڳي هئي.

نال شهر جون کوجنائون

3:- هوڏانهن 1925ع ۾ راوي ندي، جنهن تي هڙاپا جو شهر بيٺل آهي، تنهن جي اڳين پيٽ جو کنارو وٺي مِسٽرگر٠يز هوائي جهاز ۾ بلوچستان طرف جاچي رهيو هو ته اتي چا آهي. آخر کوٽڻا کان 250 ميل پري بلوچستان جي جهالاوان ضلعي جي نال شهر ۾ کيتريون شيون لڌائين، جي تمام جهونيون پي لڳيون. جڏهن موهن جي دڙي جي کوجنائن جي پيٽ ٽيڙ لڳي، تڏهن ڏسڻ ۾ آيو ته نال ۽ هڙاپا شهر جون لڏل شيون ۽ موهن جي دڙي جي شين سان مشابهت رکن ٽيون، جنهن مان ڏسڻ ۾ آيو ته اِهي ٽيئي شهر کنهن ويل ساڳي سيٽا جي هيٺ هئا.

وڏي تاريخي کوجنا

4:- خير، مسٽر بئنرجي انهن کوجنائن کان پوءِ ۽ ورهيه کن بيمار هو، ۽ پوءِ سرجان مارشل کي گڏيو، جنهن يڪدم ڏٺو ته موهن جي کوجنا کيڏي نه شاهي تاريخي کوجنا آهي. جلدئي پوءِ موهن جو ديدار ڪرڻ آيو ۽ 4 مهينا ڳالهيون جاچي جوچي، 1925ع ۾ اخبارن دواران اُن حيرت انگيز کوجنا جي پڌرائي کيائين. اُنهيءَ کانپوءِ سڄي دنيا جو ڌيان موهن جي دڙي ڏانهن وجي کتو آهي.

جهوني اِتهاس تي روشني

5:- موهن شهر ۾ چا آهي؟ سرشٽيءَ جا کهڙا ڳجهه منجهس پوريل آهن؟ ڇو انهن دڙن ۾ سڄيءَ دنيا جو ڌيان وجي کتو آهي، انهن مڙني ڳالهين اسان سيني جو ڌيان لهڻو. دنيا جي کيترين اخبارن ۾ اڄ موهن جي زمين هيٺيان کوٽيل شهر تي وڏا وڏا ليک پئجي رهيا آهن.

انگلينڊ، آمريڪا ۽ ٻين ملڪن جون سرڪارون هند سرڪار سان لڪپڻ ڪري رهيون آهن، ۽ پنهنجا ڇاڻو ماڻهو موهن جي دڙي تي موڪلڻ لاءِ تيار ڪري رهيون آهن. ايڏو ڇاهه، جو دنيا جي ماڻهن ۾ اتپن ٿيو آهي، سو ڇو؟ حقيقت اها آهي، جو موهن جي دڙي جي کوجنا هڪ وڏي اتهاسڪ کوجنا آهي، جنهن کوجنا جي ڪري دنيا جي اِتهاس ۾ وڏو ڦيرو پئجي ويو آهي. هيستائين اِتهاسڪ شاهديون جيڪي موجود هيون، اُنهن موجب اسانکي اِها سڌ هئي ته اڍائي هزار ورهيه اڳي هندستان جي ڪهڙي حالت هئي، پر هينئر هڪ ڏڪ سان هندستان جي پنج هزار ورهين جي جهوني اِتهاس تي ڪجهه روشني پئي آهي. هزارين ورهيه اڳ اسانجا اَبا، ڏاڏا يا ائين ڪٽي چئجي ته اسانجن اَبن ڏاڏن جا اَبا ڏاڏا ڪيئن رهندا هئا، ڪيئن کائيندا هئا، ڪيئن جوڙيندا ۽ ڪيئن اڏيندا هئا، انهن ۽ ٻين ڳالهين جي واقفيت ڪنهن جي دلين ۾ چاهه نه جاڳائيندي؟ اِها کوجنا نه رڳو اِتهاسڪ خيال کان ڪارائتي آهي پر دنيا جي واڌاري لاءِ به ضروري آهي. انهيءَ ڪري ئي دنيا جي ٻين ملڪن جون سرڪارون پڻ موهن جي دڙي جي کوجنائن وغيره تي آيل خرچ جو حصو به پرڻ لاءِ تيار ٿيون آهن. هينئر ته کوجنائن جو ايڏو ته پاري ڪم هندستان ۾ ڏسجي پيو، جو سرجان مارشل جي ڪٽ موجب اڌ صدي اُنهن کوجنائن ۾ لڳي ويندي.

هندستان جي پراچين سيبتا

6:- هندستان کي انهن کوجنائن ۾ مڪيه بهرو ونڊ گهرجي، ڇو جو شاهديءَ مان هينئر قبول ڪرڻو پيو آهي ته سنڌ کي پنهنجي پراچين سيبتا آهي. سرجان مارشل جو چوڻ آهي ته جيڪا شاهدي هٿ لڳي آهي، تنهن مان ڏسجي ٿو ته مصر ۽ ميسوپوٽيما وغيره جي پراچين سيبتا کان به زياده هيءَ سيبتا اُتم ۽ جهوني آهي، يعني 5 هزار ورهيه اڳي جڏهن ٻين ملڪن ايا اونده ۾ ٽاڦوڙا پئي هنيا، تڏهن هندستان ۾ آرين جي اچڻ کان اڳ هڪ نهايت سڌريل ۽ سڌريل قوم رهندي هئي، جنهن جي سيبتا تي ويچار ڪرڻ سان اسانکي اڄ شرم ۾ ڪنڌ هيٺ ڪرڻو ٿو پوي.

ناهوکو شهر

7:- دڙن جي اندران هڪ ٽهيل ٽکيل ناهوکو شهر لڌو ويو آهي، جنهن ۾ سندر هوادار گهر ٽهيل آهن. گهر اهڙي سڌائي ۽ سنوت تي ٽهيل

آهن جو ڏسندي دل پئي ڏري. هر هڪ گهر کي فرش ٻڌل آهي. گهٽو ڪري گهر گهر ۾ هڪ ننڍو کوهه يا کوهي آهي، جتان ماڻهو پاڻي پريندا هئا. گهر کي وڏا ڪونهن. اڳ تمام ننڍا آهن، پرکوهه به اُنهيءَ آهر تمام ننڍا، ويڪر ۾ ڏيڍ کن فوٽ آهن، پر تمام سندر بينا آهن. ڪن کوهن ۾ پاڻي به آهي.

کسين جو بندوبست

8:- کسين جو بندوبست به واه جو آهي. زمين هيٺان کسيون آهن. لاهي اهڙيءَ طرح رکي ويئي آهي، جو مجال آهي جو پاڻي ڪٽي به بيهي! گهرن مٿان ماڙيون به ٺهيل هيون ۽ پاڻيءَ جو بندوبست به ڏاڍو سٺو رکيل آهي.

ٽکر جا گول نرا ٺهيل آهن جي مٿان هيٺ اچيو ٿا گهٽين ۾ زمين هيٺان پون، جتان گند سڄو لهي وڃي شهر کان ٻاهر ٽو پوي. گهٽيون ۽ رستا سوڙها آهن، پر گهٽين ۽ رستن تي فرش ٻڌل آهي. سرون جيڪي ڪم آندل آهن، سي ته اهڙيون بيٺيون آهن، جو نين سرن جي به ساڻن جاءِ نه آهي.

هڪ وڏو محلات

9:- اُنهن خانگي گهرن کان سواءِ هڪ وڏو محلات لڏو ويو آهي. اهو محلات ڪا عام جاءِ به ٽي سگهي ٽي. محلات جي بناوٽ بيشڪ سندر آهي. پتين کي عجيب قسم جو تهه لڳل آهي، جو پاڻي سمي نٽو سگهي. انجي جوڙاري پاڻي آهي، جنهن ڪري دربار جون چارئي ديواريون ٽڏيون رهنديون هونديون.

مندر ۾ پوڄا

10:- دڙي جي مٿان ئي مٿان چوٽيءَ تي هڪ مندر اُٽيو بيٺو آهي، جتان دڙي جو سڄو نظارو ڏسي سگهجي ٽو.

اڳين ڏينهن ۾ پوڄا ڪٿن ٽيندي هئي، تنهنجو پورو پتو نه آهي. حال ۾ شهر مان جيڪي ڪجهه لڏو آهي، تنهن مان ڏسجي پيو ته ٽکر جا ٺهيل، مندين وانگر، کي گول آهن، جن جي ماڻهو پوڄا ڪندا هئا، پر موهن جي دڙي مان کي اُکريل مورتيون لڏيون ويون آهن، جن ۾

ڏسجي ٿو ته هڪڙو نانگو پلٽي ماري وينو آهي ۽ اڳيان پوڄاري هٿ ٻڌي وينو اٿس.

مڙدا ساڙڻ

11:- جيڪي شاهديون هٿ لڳيون آهن، تن مان ڏسجي ٿو ته اُنهيءَ سمي ۾ ماڻهو مڙدا ساڙيندا هئا. مڙدا ساڙي هاڻي هڪ مٽ ۾ وجهي رکندا هئا. اُهو مٽ وري ٻئي وڏي شاهي مٽ ۾ وجهي رکندا هئا. ايا به آڳاٽي سمي ۾ هڏيون هڪ مٽ ۾ وجهي ٻئي مٽ ۾ ڪپڙا ۽ ڪائڻ پئڻ جو سمان وجهي رکندا هئا. البت ڪي لاش به لڌا ويا آهن، پر اُهي ماڻهو شايد ڪنهن اوچتي حادثي ڪري مئا هجن. لاشن مان ڏسجي ٿو ته ماڻهو ڏاڙهي رکائيندا هئا ۽ نهايت ئي قداور ۽ جبرا مڙس هئا.

نقاشيءَ جو ڪم

12:- ايترو پڌرو آهي ته تنهن سمي جا ماڻهو نقاشيءَ جي ڪم ۾ ڏاڍا پڙ هئا. چقمق پٿر جا اوزار ٺاهي اُنهن سان اهو ڪم ڪندا هئا. ٺڪر جا جيڪي ٺانو ۽ راندڪا لڌا آهن سي ته تپرس ۾ وجهندڙ آهن. ڪيترون شيون ڪيترا ڳهٽا ، ڳچين جا هار، ڪنگڻ وغيره لڌا آهن.

ڳجهارتون

13:- پر عجب اهو جو نڪو لوهه لڌو آهي، نڪو گهوڙي جي ڪٿي به شڪل ڏسڻ ۾ آئي آهي. سمجهجي ٿو ته گهوڙو تن ڏينهن ۾ هوندو ئي ڪونه هو. لوهه به ڪم نه ايندو هو. گهرن ڪي شايد ڪلف پائڻ ۾ ئي نه ايندا هئا. چون ٿا ته در ڪانن جا هئا. آلي مٽي هٽي، اُن تي ماڻهو مهرون هٽي چڏيندا هئا. الاجي ڪهڙو ستجڳ جو سمو هو!

پي ڳالهه جنهن تي ايا ڪا روشني نه پئجي سگهي آهي، سا بوليءَ جي آهي. بولي سمجهڻ لاءِ وڏا وڏا ماڻهو ڏاڍيون ڪوششون ڪري رهيا آهن. جنهن وقت بوليءَ تي ڪجهه روشني پوندي تنهن وقت ايجان گهٽيون ڳالهيون ظاهر ٿيٽيون آهن. موهن جو دڙو هڪ وڏو تاريخي مرڪز ٿيندو. هر ڪنهن سنڌواسيءَ کي انهيءَ جو خاص فخر هئڻ گهرجي.

_پيگن (Pagan) سماج ۾ ڌرتي جي ڀيني هٻڪار، فطرت سان هم آهنگي ۽ اوائلي اشتمالي معاشري (Primitive Communistic Society) جا اهڃاڻ چٽيءَ طور سمايل هوندا آهن، ان ڪري ان جي پراچين فڪري ڌارائن ۾ اهنسا (Non - Violence) سان لڳاءُ، سندرتا (Beauty) سان اٽوٽ سنٻنڌ، سچ (Truth) لاءِ اجهل اُڪير، نيڪي (Goodness) سان آتمڪ رشتو ۽ فنون لطيفه (Fine Arts) سان ڀڳتي ڀريو ناتو جڙيل هوندو آهي.

_ان سماج ۾ ڪٿي به 'ڌرم يڌ' (Crusade) 'پرمارٿي يڌ' (Expansionist War) فردي يا اجتماعي هنسا (Individual or collective violence)جي ڇايا بلڪل ڪين نظر ايندي.

_پهاڙن کي 'پوترتا' جي علامت سمجهيو ويندو آهي ۽ ميداني علائقا 'آلودگي' جا مجسم تصور ڪيا وڃن ٿا. ان ڪري اوچا پهاڙي آستان، فڪري لحاظ کان 'ناپاڪ' ميداني هيٺائين کان 'ڇوٽڪاري' (Nirvana) جو يڪ ٽڪ ذريعو ليکبا رهيا آهن! **شيام ڪمار**

_مهن جي دڙي واري سڀيتا جي زماني ۾ سنڌ اندرسخت برسات پوندي هئي ۽ اها برسات مهينن جا مهينا هلندي هئي. انهيءَ ڪري به ممڪن آهي ته هڪ طرف اونهاري ۾ برف جي ڳرڻ سبب ۽ ٻئي طرف برسات پوڻ سبب درياهه جي اٿل ٿيندي هوندي، جنهنڪري شهر جو ڳپل ڀاڱو برباد ٿي ويندو هوندو.

_انهيءَ کان سواءِ ڪي نشانيون اهڙيون به ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته هن شهر ۾ ڪنهن مهل ڌرتي به ڌٻي هوندي. سنڌ جي اتهاس مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪنهن وقت هتي ڌرتي ڌٻڻ جا گهڻا واقعا ٿيندا هئا. سن 962ع ۾ سنڌ اندر هڪ سخت زلزلو آيو هو، جنهن ۾ سنڌوندي پنهنجو رخ بدلائي ويئي ۽ الور جو شهر ناس ٿي ويو. 1819ع ۾ سنڌ اندر اهڙو ته موتمار زلزلو آيو، جو سنڌ ۽ ڪڇ جي رڻ جي گهڻي صورت بدلجي ويئي. **دوارڪا پرساد شرما**

_ڀائنجي ٿو ته ملڪ ۾ لڙائي اڪثر ڪانه لڳندي هئي ۽ ماڻهو صلح سانت ۾ گذاريندا هئا.

_بابل ۾ ڪپڙي کي سڏيندا ئي اصل 'سنڌو' هئا، ڇاڪاڻ ته ڪپڙو هتان سنڌ مان ويندو هو.

_ان وقت ماڻهو مڇي، ماس، بلڪ ڳائو گوشت به کائيندا هئا. درياهه جي مڇيءَ جا ته خوراڪي هئا، پر ڪڇون ۽ ڪميون به ڪين ڇڏيندا هئا! **ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي**

_سنڌ جي آب و هوا ۾ ڪا اهڙي ڳالهه ضرور آهي، جيڪا عام طور هڪ ٻئي سان اختلاف رکندڙ مذهبن جي سرحدن جي نشانن کي آهستي آهستي جهڪو ڪيو ڇڏي. **آربرٽن**

_اڄ کان پنج هزار سال اڳ سنڌ ۽ پنجاب جا ماڻهو تمام سٺيءَ طرح ٺهيل شهرن ۾ رهندا هئا. سندن تهذيب پختي ۽ جامع هئي ۽ وٽن هنر ۽ ڪاريگري چوٽ تي هئي ۽ سندن لکڻ جو طريقو به نهايت ترقي يافته هو. **سر جان مارشل**

_هاڻي اها حقيقت اعتراض جوڳي نه رهي آهي ۽ ان تي بحث اجايو آهي ته موهن جو دڙو حملي آورن هٿان تباهه ٿيو هو. **ايس. آر رائو**

پَڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ڀاڙي، کائُو، ڀاڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌَڻَ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جھڙيءَ طرح وٽن جا پَنَ ساوا، گاڙھا، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ به مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ کا خُصوصي ۽ تالي لڳل کِلَب Exclusive Club نہ آهي.

کوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي ٻہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان کو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي کوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن کو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ پلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو کو به لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکَڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمتائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي کوشش دوران ڪَنهن به رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، جاڻَ، سمجهَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُکارَ سان تَشبيهه ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. ايياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہ جِٽ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو بولیءَ جي آڙ چُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهِ پهاڙ چُپن ٿا؛

... ...

ڪالهَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہ جِٽ گوريلا آهن.....

... ...

هي بيتُ اَتي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڙَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وجايو" ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَڻَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڻَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوڻ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽنر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياکيِ پائي چيو تہ "منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ".
- ايار (ڪلهي پاتم ڪينرو)